روهىي ساغلاملىق نەسىھەتنامىسى ـ

سەدىقنامە

(«قابۇسنامە»نىڭ تولۇق نۇسخىسى)

شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى

مۇئاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

سىددىقنامە

شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى

ISBN 7-5372-4228-3
(民文) 总定价 (两套): 34.00 元

ISBN 7-5372-4228-3

دۇنيـــاۋى شـــۆھرەتكە ئـــگە «قابۇســـنامە» ـ «مەكتۇلـــۇك نەسىھەتنامە» دېگەن يۇقىرى شان ـ شـەرەپكە نائـىل بولغـان مەشـھۇر ئەســەر. ئۇنــك مــۇكەممەل نۇسخـــسىنى ئوقـۇش ھەممـمـز تەقەززا بولۇۋاتقان ئىش ئىدى. بـز ئەسـەرنىڭ بـۇ قېتىمقـى تولـۇق نەشـرى ئارقىلىق ئۇنىڭ ھەربىر ئۇيغۇر ئائىلىسىنىڭ تەلىم ـ تەربـيە ئەنئەنـسى ئۇچۇن مەكتۇلۇك يالداما بولۇپ قېلىشغا تىلەكداشمىز!

ـ يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق

مۇھەممەد سىددىق رەشىدى

روھىي ساغلاملىق نەسىھەتنامىسى -

سىددىقنامە

(«قابۇسنامە»نىڭ تولۇق نۇسخىسى)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ

شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

精神健康劝告:斯德克书/穆哈模德·斯德克著;
阿布力米提·艾海提尔编. —乌鲁木齐:
新疆人民卫生出版社,2006.9
ISBN 7-5372-4228-3

Ⅰ.精... Ⅱ.①穆... ②阿... Ⅲ.精神疗法—基本知识—维吾尔吾(中国少数民族语言) Ⅳ.R459.9

中国版本图书馆CIP数据核字(2006)第116394号

书　　名:精神健康劝告:斯德克书
著　　作:穆哈模德·斯德克
整　　理:阿布力米提·艾海提
责任编辑:帕塔尔·马合木提·土尔根
责任校对:热依汗·努尔
出　　版:新疆人民卫生出版社出版
社　　址:乌鲁木齐市龙泉街66号
印　　刷:乌鲁木齐嘉华印务有限公司
发　　行:新疆新华书店发行
版　　次:2006年9月第1版 2006年9月第1次印刷
开　　本:850×1168毫米 32/1 10.5印张 183千字
印　　数:10000 总定价(两套):34.00元

نەشرىياتتىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بۇ نەسەر-ھەتنامە بۇنىڭدىن ئون ئەسىر بۇرۇن شەمسۇل- مەئالى قابۇس تەرىپىدىن پارس تىلىدا پۈتۈلۈپ، «قابۇسنامە» نامىدا دۇنياغا تونۇلغان، شۇنىڭدىن بېرى دۇنيادىكى نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەردە ئەڭ ياخشى دىداكتىك ئۇلگە ۋە نەمۇنە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئاتىسى ۋە ئۇستازى سۈپىتىدە قىممەتلىك رولىنى ئارتقۇزۇپ كەلدى.

1853 - يىلى تۇنجى بولۇپ، مۇھەممەد سىددىق رەشىدى «قابۇسنامە» نى پارس تىلىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «سىددىقنامە» نامىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تونۇشتۇرغان. دەۋرىمىز ئوقۇرمەنلىرى پەقەت 1982 - يىلى ئابدۇرەشىد دامواللام پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان «قابۇسنامە» نىڭ تولۇق-سىز نەشرى بىلەنلا تونۇشلۇق. ئۆز ۋاقتىدا نېمە سەۋەبتىندۇر 44 بابلىق بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ يېرىم مەزمۇنى قىسقارتىلىپ نەشر قىلىنغانىكەن. بىز كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇش ئارزۇسىغا ئاساسەن، رەشىدى تەرجىمە قىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىدىن ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ نەشرگە تەييارلىغان «سىددىقنامە» نى تولۇق تېكىس-تى بىلەن نەشر قىلدۇق.

ئەسەر 11 - ئەسىردە يېزىلغانلىقىغا قارىماي، ناھايىتى ئاكتۇئال مەزمۇنلار بىلەن يۇغۇرۇلغان بولۇپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ قا-نۇنىيەتلىك، پرىنسىپال مەسىلىلىرىگە ئىلغار مەۋقەدە تۇرۇپ جاۋاب بېرىدۇ، ھاياتتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن نازۇك

كىشىلىك مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىگە ۋە مەنىۋى ساغلاملىق مەسىلىلىرىگە دائا ئەقىل، تولۇق تەجرىبىدىن ئۆتكەن تۇرمۇش بىلىملىرى بىلەن مەسلىھەت بېرىدۇ.

بۇ ئەسەر دەۋرىمىزدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى فېئودالىلىق جەمئىيىتىتە بارلىققا كەلگەن يالداما بولغاچقا، ئۇنىڭدا بىر قىسىم ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ۋە قىممەت قارىشى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مەزمۇنلارمۇ مۇناسىپ ئورۇن ئالغان. شۇڭا، كلاسسىك ئەسەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىشتىكى شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن ئۇنىڭغا ئىلمىي مۇئامىلىدە بولۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئاتا نەسىھىتى ۋە «سىددىقنامە» ھەققىدە

ئۇيغۇرلاردا ئاتا نەسىھىتى ئەڭ قەدىمكى تېما. نەسىھەت تەربىيىسى ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە تەلىپى بولۇش سۈپىتى بىلەن ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بىزگە مەلۇم بولغان يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە-دىن بۇرۇنقى يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا خېلى مۇكەممەل ئائىلە تەربىيىسى ۋە ئاتا نەسىھىتى ئەندىزىسى بارلىققا كەلگەن. بىز بۇنى مىلادىيىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن روشەن ھېس قىلالايمىز. چۈنكى تەلىم - تەربىيە ۋە نەسىھەت پەرزەنتلەرنىڭ ياشاش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش-كە يارىدەم بېرىدىغان، ياخشى، يارامليق ئادەم بولۇشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان، يامان، زىياندىاش ئادەم بولۇپ، ئەلنىڭ لەنىتىگە قېلىشتىن ئاگاھلاندۇرىدىغان ئۇسۇللارنىڭ بىرى. نەسىھەت تەربىيىسى بارلىق ئىنسانلار ئۈچۈن ئورتاق. چۈنكى بالىلىرىغا نەسىھەت قىلمايدىغان، ئۇلارنىڭ يارامليق ئادەم بولۇشىنى ئۈمىد قىلمايدىغان ئادەم يوق. بىراق نەسىھەت ۋە تەلىم - تەربىيىنىڭ مەزمۇن خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئۇنىڭ ئۈنۈمىدىغان رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كىچىكلىكتە سىڭدۈرۈلگەن تەربىيىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولىدۇ. بۇنداق قانۇنىيەتنى ئۇيغۇرلار «كىچىكلىكىدە ئۆگەنگەن بىلىم تاشقا مور باسقاندەك بولىدۇ» دەپ خۇلاسىلەشكەن. شۇڭا بالىلارغا كىچىكىدىن تارتىپ ساغلام تەلىم - تەربىيە بېرىش — ئاتا - ئانىلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى شۇنداقلا بالىلار ئالدىدىكى مۇقەدەس قەرزى، ئەگەر بۇ مەجبۇرىيەت ۋە قەرز ياخشى ئادا قىلىنماي-

دىكەن، ئاتا ـ ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ ئانىلىق مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئادا قىلمىغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئۆزۈن ئەسىرلىك ھايات تەجرىبىسى جۇغلانمىسىغا ئاساسەن ناھايىتى قىممەتلىك دېداكتىك ئەسەر، نەسىھەتنامىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى نوقۇل ئاتا نەسىھىتى ئۇسلۇبىدا يېزىلغان، بەزىلىرى ۋاستىلىك ھالدا ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ بۈيۈك ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» مۇ دېداكتىك خاراكتېردىكى ئەسەر. ئۇنىڭدا خاسلاشتۇرۇش بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارىلاش قوللىنىلغان. ئەدەبىي ماھارىتكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلگەن. «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»، «مەسنەۋى خاراباتى»، «مەھبۇبۇل ـ قۇلۇب» قاتارلىق ئوخشاش نوقۇل دېداكتىك ئۇسلۇبتا، ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرىغا، جۈملىدىن ئۆزلادلارغا نەسىھەت قىلىنىدۇ. «سىددىقنامە» خاس ئاتا نەسىھىتى ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەر. ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ئەۋلادلارنى ئەتراپلىق تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان، يەنە بىرى، پۈتۈن ئاتا ـ ئانىلارنى نەسىھەت تەربىيىسىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، ئۆزلارنى يېتەكلەش مەقسەت قىلىنغان. ئەسەردىكى خىتاب: «ئەي ئوغۇل» دېگەن خىتابتا، جەمئىيەتنىڭ ئىز باسارلىرى بولغان پۈتۈن پەرزەنتلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ھەربىر ئاتىنىڭ پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش ھەققىدىكى تەلەپ ۋە تەۋسىيىلىرى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇنداق ياخشى نەسىھەت ئۇلگىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئائىلە تەربىيىسى ئۇچۇن ئونۇملۇك يېتەكلەش رولىنى ئويناىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. پەرزەنتلەر ھەرگىزمۇ بىرەر ئائىلىنىڭ شەخسىي مۇلۇكى ئەمەس، بەلكى ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى، دۆلەتنىڭ، مىللەتنىڭ ئىزباسارلىرى بولىدىغان غوللۇق قىسمى، ئۇلارنى ياخشى تەربىيىلەش مىللەتنىڭ تەقدىرى.

گه، پەرزەنتلەرنىڭ ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش. شۇڭا ئائىلە مائارىپىنىڭ مۇھىملىقىغا ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئەپسۇسكى نەسىھەت تەربىيىسى ئۇچۇن ئاتا بولغۇچى مۇئەييەن بىلىش ئاساسىغا ئىگە بولۇشلىرى كېرەك بولىدۇ. ئەگەر ئۇلاردا ئەتراپلىق تۇرمۇش بىلىملىرى، ھايات قانۇنىيىتى ھەققىدىكى بىلىش جۇغلانمىسى بولمىغاندا، نەسىھەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئىلغار، توغرا تۇرمۇش قارىشىغا ئىگە بولمىغان ئاتا پەرزەنتلىرىنى ساغلام ئائىلە بىلەن يېتەكلەشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. شۇڭا ئۇلارغا نىسبەتەن ئىلغار مەزمۇن بىلەن يۇغۇرۇلغان، ئاممىباب، چوڭقۇر تۇرمۇش ئاساسىغا ئىگە، ھاياتنىڭ ھەربىر باسقۇچىدا دۇچ كېلىدىغان تەجرىبە ـ ساۋاقلار يەكۈنلەنگەن ياخشى بىر قوللانمىنىڭ بولۇشى بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ.

«سىددىقنامە» نامىلىق بۇ ئەسەر خاس نەسىھەت خاراكتېرىدىكى كىتابلار ئىچىدە ئاتا نەسىھىتى ئۇلگىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇشقا مۇناسىپ مۇنەۋۋەر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان تىلشۇناس، ئەخلاقشۇناس مۇھەممەد سىددىق رەشىدىنىڭ ئەمگىكى مېۋىسى. بۇ ئەسەرنى ئاپتور ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەد ئىبراھىم كۆك بەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەۋسىيىسى بىلەن شەمسۇل مەئالى ئەبۇلھەسەن ۋە شەمسەر قابۇسنىڭ مەشھۇر دىداكتىك ـ نەسىھەتنامىسى «قابۇسنامە» ئاساسىدا ئىجادىي ئىشلەپ يېزىپ چىققان. ئەسەرنى ئۆزىنىڭ نۇرغۇن ئىجادىي پىكىرلىرى بىلەن يۇغۇرغان بولغاچقا، «قابۇسنامە» دەپ ئاتىماستىن، «سىددىقنامە» دەپ ئاتىغان. ئابدۇرېشىت ئىسلام پارس تىلىدىن بىۋاستە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلىنغان «قابۇسنامە» ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە تونۇشلۇق. ئۇ ئەسەر شەرق كلاسسىك ئەسەرلىرى ئىچىدە ئەڭ بازارلىق كىتاب-

لارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تار-
تىپ كەلمەكتە. گەپسۈزسكى «قابۇسنامە» ئەسلى 44 بابلىق ئەسەر
بولۇپ، ئۇنىڭ پەقەت 29 بابى تەرجىمە قىلىنغان. 15 باب
تاشلىۋېتىلگەن. بولۇپمۇ ئەسەر ئىچىدىكى مىسال ئۇچۇن ئېلىنـ
غان ئەھمىيەتلىك ھېكايەتلەر قىسقارتىۋېتىلگەن. شۇنجاڭ ئۇنـ
ۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى ئابلىمىت
ئەھەد بۆگۈ نەشرگە تەييارلىغان بۇ ئەسەر ناھايىتى ئەستايىدىل
ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن پۈتۈن مەزمۇنىنىڭ تولۇق ئېلىنىشـ
غا كاپالەتلىك قىلغان. ئەسەرنىڭ تىلى ئىنتايىن پاساھەتلىك،
ئاممىباب، چۈشىنىشلىك، راۋان. بىز مەلۇم نۇقتىدىن بۇ ئە-
سەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ «قابۇسنامە» سى دەپ ئاتايمىز.

مۇسۇلمان دۇنياسىدا خاس نەسىھەتنامىلەرنىڭ يېزىلىشى
ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم» نىڭ تەۋسـ
يىسى ۋە ئىلھامىدىن كەلگەن. چۈنكى «قۇرئان» دا لوقمان
ھېكىمنىڭ ئوغلىغا قىلغان نەسىھىتى ئارقىلىق ئاتا ـ ئانىلارنىڭ
پەرزەنتلەرگە قانداق نەسىھەت قىلىشىنىڭ ئۇلگىسىنى كۆرسەتـ
كەن. «ئى ئوغۇلچىقىم! كىشىلەرنى ياخشىلىققا بۇيرۇغىن،
يامانلىقتىن توسقىن، (بۇ يولدا) ساقا يەتكەن كۈلپەتلەرگە سەۋر
قىلغىن (چۈنكى ھەقىقەتكە دەۋەت قىلغۇچى ئەرزىيەتلەرگە ئۇچـ
رايدۇ)، بۇ ھەقىقەتەن قىلىشقا، ئىرادە تىكلەشكە تېگىشلىك
ئىشلاردىندۇر. كىشىلەرنى مەنسىتمەسلىك بىلەن يۈز ئۆرۈمەـ
گىن، زېمىندا غادىيىپ ماڭمىغىن، ئاللا ھەقىقەتەن ھاكاۋۇر،
ئۆزىنى چوڭ تۇتقانلارنى دوست تۇتمايدۇ. ئوتتۇراھال ماڭغىن،
ئاۋازىڭنى پەسلەتكىن، ئاۋازلارنىڭ ئەڭ زېرىكەرلىكى ھەقىقەتەن
ئېشەكنىڭ ئاۋازىدۇر»[1]. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەدىسلىرىدە
بالا تۇغۇلغاندا ياخشى، دۇرۇست توغرۇلۇق بىلەن يارىتىلىدىغانـ
لىقى، ھەرگىزمۇ يامانلىق تاجىنى كىيىپ تۇغۇلمايدىغانلىقى،

① «قۇرئان كەرىم» 31 ـ سۈرە لوقمان 16 — 19 ـ ئايەتلەر.

بالىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىدا ئائىلە تەربىيىسى ھالقىلىق رول ئويناپدىغانلىقى ھەققىدە قىممەتلىك تەۋسىيىلەرنى قىلغان. شۇ سەۋەبلىك يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاتا تەربىيىسىنىڭ پەرزەنتلەرنىڭ ئىستىقبالىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى توغرىسىدا مۇنداق قىممەتلىك دەۋەتلەرنى قىلغانىدى.

ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇي - پەيلى خوپ. 1218

ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ياخشى ئېرۇر،
ئاتاسى - ئاناسى بەختلىك بولۇر. 1219

ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۇزگىن كۆڭۈل. 1220

ئوغۇل - قىز خۇي - پەيلى بولسا يامان،
يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان. 1225

پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى ئائىلە تەربىيىسىگە باغلىق دەپ بىلگەن ئەجدادلار پەرزەنتلىرى ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. ناھايىتى روشەنكى، پەرزەنت تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بەرگەن خەلقىردىن يارامليق ئادەملەر كۆپ چىقىدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئۇلىمۇ مۇستەھكەم بولىدۇ. پەرزەنت تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىلمىگەن جەمئىيەتتە خارابلىق، خورلۇق، موھتاجلىق، ئازغۇنلۇق، كۈلپەتتىن باشقا نەرسىگە ئېرىشىشكە بولمايدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئۈلى بوشايدۇ، دۆلەتنىڭ، مىللەتنىڭ تۈۋرۈكى يىقىلىدۇ. نەتىجىدە ئۇنداق مىللەت تېزلا ھالاك بولىدۇ. شۇڭا، يۇقىرىقى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا مۇتەپەككۇر-

لار ئەگەر كېلىچەكنى قولدىن بېرىشنى خالىمىغان خەلق، پەر-
زەنت تەربىيىسىنى مەھكەم تۇتۇش كېرەك (ئا. بار بىيۇس) دەپ
كۆرسەتكەن.

ھازىرقى جۇڭگودا پەرزەنت تەربىيىسىنى بارلىق ئۇلۇغۋار
ئىشلارنىڭ ئاساسى سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇش تەكىتلىنىۋاتىدۇ. ئۇ-
نى ھەتتا سىياسىي ۋەزىپە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويدى. قۇرامىغا
يەتمىگەنلەرنى ئەخلاقىي جەھەتتە، جىسمانىي جەھەتتە، قىممەت
قارىشى جەھەتتە ساغلام بولغان بىر ئەۋلادلارنى يېتىلدۇرۇش
ۋەزىپىسى بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى. بۇ
نۆۋەت سەككىز شەرەپ، سەككىز نومۇس چاقىرىقى ئوتتۇرىغا
قويۇلدى. بۇنىڭدىن پەرزەنت تەربىيىسىگە كۆڭۈل بۆلۈشنىڭ
دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلار قاتارىغا قويۇلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ
مەنىدىن ئالغاندا، ئەنئەنە تەربىيىسى بىلەن زامانىۋى ۋە تەرەققىي
قىلىش تەربىيىسىنى بىرلەشتۇرۇش جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك
تەلىم - تەربىيىنىڭ مۇھىم تەلەپلىرىدىن بىرى.

«سىددىقنامە» ئاتا نەسىھىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ئەن-
ئەنە تەربىيىسى، ئەخلاق - پەزىلەت تەربىيىسى، ساغلاملىق تەر-
بىيىسى، كىشىلىك مۇناسىۋەت تەربىيىسى، ئەقىدە - ئېتىقاد
تەربىيىسى، تۇرمۇشنى، ياشاشنى بىلىش تەربىيىسى جەھەتتە
ناھايىتى ياخشى ئۈلگە بولالايدۇ، دەپ قارايمىز. ئەسەر ئىسلام
دىنى مۇھىتىدا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان ئىسلامى
تەلىم - تەربىيىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ھەر
قانداق ئادەم كىشىلىك تۇرمۇشتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قىم-
مەتلىك نەسىھەتلەر بايان قىلىنغان. ئەسەردىكى بىر قىسىم دەۋر
ئالاھىدىلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، مۇتلەق كۆپ قىسىم
مەزمۇنى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھەر قانداق بىر باسقۇچىغا،
ھەر قانداق دەۋرگە ۋە ھەر قانداق جەمئىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ،
دەپ قارايمىز. ئاتا - ئانا ھۆرمىتى ۋە قەدىر - قىممىتى توغرا-

سىدا: «پەرزەنتلىرىڭدىن ھۆرمەت تەمە قىلساڭ، ئالدى بىلەن سەنمۇ ئاتا ـ ئاناڭغا ھۆرمەت قىل. چۈنكى پەرزەنت تۇغۇلغاندىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىنىڭ قىلمىشىنى كۆرۈپ ئۆگىنىدۇ. مىسالى، ئاتا ـ ئانىنى بىر مېۋىلىك دەرەخقە ئوخشاتساق، پەرزەنت شۇ دەرەخنىڭ مېۋىسىدۇر. دەرەخنىڭ تەربىيىسى قانچىكى كۆپ بولسا، شۇنچە ياخشى مېۋە بېرىدۇ». ھۈنەر ـ كەسىپ توغرىسىدىكى نەسىھەتتە: «ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، ھۈنەرسىز كىشى موغلان (چۆلدە ئۆسىدىغان تىكەنلىك ئۆسۈملۈك) دەرەخكە ئوخشايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ غولى بار، سايىسى يوقتۇر. نە ئۆزىگە پايدىسى تەگمەس، نە غەيرىگە، ئالىي نەسەبلىك كىشىمۇ ھۈنەرسىز بولسا، خەلق ئارىسىدا ئىززەت ـ ھۆرمەتتىن مەھرۇم قالىدۇ. چۈنكى كىشى ھۈنىرى بىلەن ئىززەت تاپىدۇ. ئەمما گۆھەرى (پۇل ـ مېلى) نىڭ كۆپ بولۇشى سەۋەبلىك ئىززەت تېپىشى ناتايىن». «گۆھىرىڭ (پۇل ـ مېلىڭ) نىڭ كۆپ بولۇشىدىن ھۈنىرىڭ كۆپ بولۇشى ياخشىدۇر». بۇنداق نەسىھەتلەرنى ھەر بىر كىشى ئۆزىگە دەستۇر قىلسا ئەرزىيدۇ. «سىددىقنامە» 44 بابتىن تەشكىل تاپقان. ھەربىر بابتا كىشىلىك تۇرمۇشتا ئەھمىيىتى بېرىشكە، ھەربىر ئادەم ئۆزىگە شۇ ئاساستا تەلەپ قويۇشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنى چۆرىدەپ بايان قىلغان. ئەسەرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن قارىغاندا، مۇنداق بىر قانچە مۇھىم مەزمۇنلارغا مەركەزلەشتۈرۈلۈپ نەسىھەت قىلىنغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ئەسەرنىڭ باش قىسمىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئەقىدە ـ ئېتىقاد ھەققىدىكى تەشەببۇسلار بايان قىلىنغان، بەشىنچى بابتىن باشلاپ، ئائىلىۋى مۇناسىۋەت ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت قائىدىلىرى ۋە ئەدەپلىرى توغرىسىدا نەسىھەت دۇردانىلىرى تىزىلغان. بۇنىڭغا، ئاتا ـ ئانا ھۆرمىتى، سۆزلەشنىڭ قىممىتى، خوتۇن ئالماق، پەرزەنت تەربىيىلىمەك، دوستلۇقنىڭ ھەقـ

قىنى ئادا قىلماق توغرىسىدىكى بايانلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ساغلاملىق تەربىيىسى ئەسەرنىڭ مۇھىم سەھىپىلىرىدىن ئورۇن ئىگىلىگەن مەزمۇنلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا: «تاۋام يېيىش تەرتىپى، شاراب ئىچىش ئەدەبى، شاھمات، چەۋگەن ئويىنىماقنىڭ بايانى، مۇنچىغا چۈشۈشتە دىققەت قىلىدىغان ئىشلار، جىنسىي تۇرمۇش ئەدەپلىرى ۋە قائىدىلىرى، شىكار قىلماق، ئۆۋ ئۆۋلىماق بايانلىرى، تېبابەت ئىلمى تەلەپ قىلىش ھەققىدە قىلىغان قىممەتلىك نەسىھەتلەر، ئۇخلاش، ئارام ئېلىش قائىدىلىرى توغرىسىدىكى بايانلار ئورۇن تۇتىدۇ. ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە ئەخلاقىي دەۋەتلەر كىشىلىك تۇرمۇشتا ھەر قاچان دۇچ كېلىدىغان مۇھىم ئۆتكەل. ئەسەردە مال توپلىماق، سەرپ قىلماق، ئامانەت ساقلاش، يەر - سۇ، ھويلا - ئارام سېتىۋېلىشتا دىققەت قىلىدىغان ئىشلار، خىزمەتچى قوبۇل قىلىشتا ساقلىنىشقا تېگىشلىك ئىشلار، ئات - ئۇلاغ ئېلىشتا دىققەت قىلىدىغان قائىدىلەر بايان قىلىنغان مەزمۇنلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئەمەلدار بولماقنىڭ پرىنسىپلىرى ۋە ئۇنىڭ ھەقىقىنى ئادا قىلىش شەرتلىرى توغرىسىدىكى بايانلارمۇ ئەھمىيەتلىك، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى كەسىپ ۋە ھۈنەر ئىگىلىرىگە قويۇلىدىغان پەزىلەت تەربىيىسى ئەسەرنىڭ قىممەتىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرگەن مەزمۇن دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئىلىم تەلەپ قىلىش، ئىلمىي نۇجۇم، شائىرلىق، سازەندىلىك، ئوردا خىزمىتىدە بولۇشتا دىققەت قىلىدىغان ئىشلار، دېھقانچىلىقنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق ئەھمىيەتلىك كەسىپي ئەخلاق تەلەپلىرى تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

ئومۇمەن «سىددىقنامە» ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇننىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ، ئەھمىيىتى ئىنتايىن چوڭقۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسەردە نۇرغۇن مەزمۇنلار ئىبرەتلىك، ئەھمىيەتلىك، قىزىقارلىق، تۇرمۇشنىڭ ئەينىكى بولالايدىغان ئىخچام ھېكايەتلەر

بىلەن بايان قىلىنغان بولغاچقا، ئەسەرنىڭ ئاممىبابلىقى، چۈشىنىشلىك بولۇش دەرىجىسى ۋە ئۆزلىشىشچانلىقى ئاشۇرۇلغان. ئەسەردىكى ھەربىر ھېكايەتنى كىشىلىك تۇرمۇش ھەققىدىكى نايەتى ياخشى دەرسلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەسەر ئاتا ـ ئانىلار ئۇچۇن نەسىھەت تەربىيىسىدىن نەمۇنە بولۇپ رول ئوينىسا، پەرزەنتلەر ئۇچۇن ئاتا نەسىھىتى ئورنىنى باسىدۇ. ئەسەر ياخشىلىقا، ياخشى ئادەم بولۇشقا بەختلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ، يامانلىقتىن، يامان ئوي، يامان كويدىن توسىدۇ؛ ئەخلاقىي پەزىلەتكە، ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئۇندەيدۇ، ئەخلاقسىز ۋە نادان، يارىماس ئادەم بولۇپ، بۇ دۇنيادىن نام ـ نىشانسىز ئۆتۈپ كەتمەسلىككە دەۋەت قىلىدۇ. پەرزەنتلەرگە نىسبەتەن ئاتا تەربىيىسىنى كۆرەلمەسلىك، ھاياتىدىكى تولدۇرۇۋالغۇسىز مەھرۇملۇقلارنىڭ بىرى، ھازىر جەمئىيىتىمىزدە مىڭلىغان بالىلار ئائىلە تەلىم ـ تەربىيە تەلەپلىرىنىڭ سىرتىدا قالماقتا. چۇنكى بىر تەرەپتىن، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى ناھايىتى تۆۋەن، ئۇلارمۇ كىچىكىدە مۇنتىزىم، سىستېمىلىق ئائىلە تەربىيە پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتنىڭ قىممەت قارىشىدا غايەت زور ئۆزگىرىش بولۇپ كەتكەن بۇ دەۋردە، ساغلام تەلىم ـ تەربىيىنىڭ ئورنىنى چۇشكۇن، چاكىنا تەلىم ـ تەربىيە ئىگىلىۋالغىلى تۇردى. شۇنداق ئەھۋالدا پەرزەنتلەر ئۇچۇن مۇشۇنداق ياخشى ئاتا نەسىھىتى كىتابلىرىنىڭ بولۇشى، بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇشتا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئاتا پەندىنى سەن قاتتىق تۇت، قاتتىق،
كۇنلىرىڭ قۇتلۇق بولۇر كۇنسايىن تاتلىق.

دېگەندەك، ياخشى نەسىھەت جانىنىڭ ئوزۇقى، يامان نەسىھەت جانىنىڭ توزىقى. ياخشى نەسىھەت ۋە مەسلىھەت پەرزەنتلەرنى

سائادەتكە يېتەكلىسە، يامان تەربىيە ۋە يامان مەسلىھەت بالىلارنى ھالاكەتكە سۈرەيدۇ. يامان تەربىيىچى خۇددى شەيتاندۇركى: «ئەي ئادەم بالىلىرى، شەيتانغا ئىتائەت قىلماڭلار، ئۇ سىلەرگە ئوچۇق بىر دۈشمەن دەپ، سىلەرگە نەسىھەت قىلمىدىممۇ؟»[1] دېگەندەك، ئاخىرى كۆلپەتلىك بولىدۇ. ياخشى نەسىھەت پەيغەمبەرلەرنىڭ مىراسلىرىدۇر. ئۇ كىشىلەرنى نىجاتلىققا ئېلىپ بارىدۇ. شۇڭا «قابۇسنامە» نىڭ ئاپتورى شەمسۇل مەئالى قابۇس پەرزەنتىگە ۋە ئەۋلادلارغا شۇنداق تەۋسىيە قىلغاندۇر: «ئەي ئوغۇل، مەن سېنىڭ شىكار ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەكچى بولغان جاھان دەپتىرىنى [ساڭا] يادىكار قىلغايمەن ۋە ئاتىلىق ھەققىنى ساقلاپ، ساڭا ئۇنىڭدىن بەھرىلەر يەتكۈزگەيمەن. تا زامان قىسمەتلىرى بىرىك ۋە يۇمشاقنى ساڭا ئاڭلاتماستىن ئىلگىرى، ئەقلىڭنىڭ كۆزى بىلەن مېنىڭ سۆزۈمگە قارىغايسەن ۋە بۇ پەند ـ نەسىھەتلىرىمدىن ئارتۇقچىلىق تاپقايسەن ۋە ئىككى جاھاندا ياخشى ئات ھاسىل قىلغايسەن!، مۇبادا سەن [مېنىڭ بۇ پەند ـ نەسىھەتلىرىمنى] ئەمەلگە ئاشۇرساڭ، شۇبھىسىزكى، مەن ئاتىلىق بۇرچۇمنى بەجا كەلتۈرگەن بولىمەن»، شۇنداق دېيىلىدۇكى: «ئېيتماق مەندىن، ئاڭلىماق سەندىن. دېمەك ماڭا لازىم، ئىشتىمەك ئىختىيارلىقتۇر». دېمەك، بىزمۇ بۇ ئەسەرنى قوبۇل قىلىپ ئەمەل قىلالايدىغان ياخشى تەبىئەتلىك كىشىلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇندۇق.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق

---

① «قۇرئان كەرىم» 36 ـ سۈرە ياسىن 60 ـ ئايەت.

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

«ئاقىللارنىڭ سۆزلىرىنى ئۆزۈڭگە نەسىھەت
دەپ قوبۇل قىل،
چۈنكى ياخشى سۆز تەسىر قىلسا ئىنسانىنىڭ
قەلبىگە سىڭىدۇ.»

— مەھمۇد قەشقەرى

ئەل ئىچىدە «سىددىقنامە» نامى بىلەن شۆھرەتلەنگەن بۇ ئەسەر XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قايتىدىن بىر قەدەر گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن دەۋردە، خو-تەندە ياشاپ ئىجادىيەت، ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان تىلشۇناس، ئەخلاقشۇناس ۋە ئەدىب مۇھەممەد سىددىق رەشىدى [1] نىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يىرىك ئەمگەك نەمۇ-نىسىدۇر.

ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەد ئىبراھىم كۆڭ بەگ[2] نىڭ تەشەببۇسى، تەۋسىيسى ۋە قوللىشى بىلەن ۋۇجۇدقا

---

① مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا ئاپتورنىڭ نامى مۇھەممەت سىددىق بەرشىدى (ياكى بەرشـدى) دەپ ئاتالغان. ئەسلى بۇ مۇھەممەت سىددىق ئىل ـ مۇلەققەب بىر ـ رەشىدى بولۇپ، بۇ رەشىدى (توغرا يول تاپقان، مەرد) دەپ لەقەبلەنگەن مۇھەممەت سىددىق دېگەنلىكتۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئاپتورلار كۆپىنچە ئۆزلىرىگە ئەدەبىي لەقەب، يەنى تەخەللۇس قوللىنىشنى ئادەت قىلغان. بۇ خىل تەخەللۇسلار ئاساسەن سۆيەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ئى» ئارقىلىق سۆيەت-لەشتۇرۇلگەن سۆزلەردىن توزۇلگەن ھەمدە بۇ خىل شەكىللەر ياكى قىسمەن بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىدە-غان سۆزلەر بەزىدە ئەرەبچىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى بولغان (ھەرفى تەئرىف) «ئەلفلام» («ال») قوشۇلۇپ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: ئىل ـ مۇلەققەب بەن ـ نەۋائىي دەپ لەقەبلەنگەن. «نەۋائىي ئەسەرلىرى لۇغىتى» 42 ـ بەت) دېگەندەك. شۇڭا بۇ نامنى مۇھەممەت سىددىق بەرشىدى ئەمەس، مۇھەممەد سىددىق رەشىدى دەپ ئاتاش مۇۋاپىق. رەشىدى بولسا، ئاپتورنىڭ (مۇھەممەد سىددىقنىڭ) ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

② مۇھەممەد ئىبراھىم كۆڭ بەگ — 1750 ـ يىللاردىن كېيىن قەشقەرگە ھاكىم بولغان كىشىنىڭ كۆڭ بەگلىك ئۇغلى. ئۇ دادىسى كىشىنىڭ كۆڭ بەگ ۋاپاتىدىن كېيىن قەشقەرگە ھاكىم بولغان (ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 856 ـ بەت).

چىقىرىلغان بۇ ئەسەر ئىجتىمائىي ئەخلاق تەربىيىسىگە ئائىت ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خاس دېداكتىك خاراكتېردىكى نەسرىي ئەسەر بولۇپ، قوليازما نۇسخىسى ئەدەبىي تەرجىمان موللا تۆمۈر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان 40 بابتىن تەركىب تاپقان مۇھىم ئەخلاق ئوقۇشلۇقى «ئەخلاقۇل - مۇھسىنىن» (گۈزەل ئەخلاق) نامىلىق ئەسەر بىلەن بىللە كۆچۈرۈلۈپ، بىللە تۈپلەنگەن. كىتاب جەمئىي 166 ۋاراق (322 بەت)، بۇنىڭ ئىچىدە «ئەخلاقۇل - مۇھسىنىن» جەمئىي 64 ۋاراق (128 بەت)، «سىددىقنامە» جەمئىي 102 ۋاراق (204 بەت)، ھەر ئىككىلا ئەسەر بىر كاتىپ تەرىپىدىن، يەنى خوتەن شەھىرىنىڭ توساللا يېزىسىدىكى موللا مەقسۇد نامىلىق خەتتات تەرىپىدىن ھىجرىيە 1269 - (يىلان) يىلى («ئەخلاقۇل - مۇھسىنىن» رامىزان ئېيىنىڭ 17 - كۈنى، «سىددىقنامە» ھىجرىيە ئاي ھېسابى بويىچە 10 - ئايدا) كۆچۈرۈلۈپ تاماملانغان. قوليازما ناھايىتى چىرايلىق نەستەلىق خېتىدە كۆچۈرۈلگەن. فورماتى 32×23 س. م. باش - ئاخىرى تولۇق. چوڭ - كىچىك ماۋزۇ ۋە ئەرەبچە ئىبارىلەرنىڭ ھەممىسى قىزىل سىياھتا يېزىلغان. بۇ قوليازما ئىملاسىنىڭ ئىزچىل توغرىلىقى، ئېنىقلىقى، خەت شەكلىنىڭ كۆركەملىكى بىلەن كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ.

1. رەشىدىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەر

كلاسسىك ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىن بىرى بولغان «سىددىقنامە» نى نەپىس ئۇيغۇر تىلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقارغان مەشھۇر ئەخلاقشۇناس ئالىم، يېتۇك تىل ئۇستىسى مۇھەممەد سىددىق رەشىدى توغرىسىدا ھازىرغا قەدەر ئىزدەنگۈ-

چىلەر تەرىپىدىن:

«. . . مۇھەممەد سىددىق بەرشىدى ھىجرىيە 1131 ـ يىلى (مىلادىيە 1715 ـ يىلى) ھازىرقى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ئاتۇش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بالىلىق، ياشلىق دەۋرلىرى ئاتۇش، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئۆقۇش، ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكەن. . . »[1].

«. . . بۇ ئەسەر XVIII ئەسىردە ياشىغان ئەخلاقشۇناس ئالىم مۇھەممەد سىددىق بەرشىدى تەرىپىدىن يېزىلغان. . . ئاپتور تەرىپىدىن «سىددىقنامە» نىڭ كىرىش سۆزىگە ۋە ئايرىم بابلىرىغا كىرگۈزۈلگەن قىسمەن ماتېرىياللارغا، ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد سىددىق بەرشىدى مىلادىيە 1715 ـ يىلى ئاتۇشتا تۇغۇلغان. ئاتۇش ۋە قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئۇزاق يىل مەزگىلگىچە ئۆگىنىش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان. . . »[2] دېگەندەك تەرجىمھال تۈرغۇزۇلغان. بىراق قولىمىزدىكى قولىيازما بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەلۇم ئوخشاشماسلىقلارنىڭ بارلىقى بايقالدى (بۇ ھەقتە يەنمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە).

دەرۋەقە، قولىمىزدىكى ھىجرىيە 1269 ـ (مىلادىيە 1852 ـ 1853) يىلى كۆچۈرۈلگەن قولىيازمىدىمۇ رەشىدىنىڭ ھاياتى ـ تەرجىمھالى توغرىسىدا تېپىلىيەرەك مەلۇمات بېرىلمىگەن. ئەمما مەزكۇر قولىيازمىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا:

«. . . مەلۇمكى، پادىشاھلار، ۋەزىرلەر ۋە نامدار ئەھلى دۇنيادارلاردىن ھېچبىرى بىخەستەلىك قىلىپ، بۇ مەيداندا ئات چاپتۇرۇشقا (يەنى، «قابۇسنامە» دەك بىرەر ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا) ھەرىكەت قىلىشمىدى. شۇ سەۋەبلىك ئول ئېسىللىك

---

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى». ئىككىنچى كىتاب، 1 ـ قىسىم 267 ـ بەت.

② ۋاھىتجان غوپۇر. ئىسقەر ھوسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 854 ـ بەت. ھاجى ئەخمەت: «دېگىز ئۇنچىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 161 ـ بەتلەر.

سەدەپسنىڭ يېگانىسى، قەدىمكى خاندانلىقنىڭ سۆيۈملۈك ئەۋلادى مۇھەممەد ئىبراھىم كۆك بەگ ئىبنى خاجەكەفەك كۆك بەگ ئىبنى ئەۋەزبەگ ئىبنى مۇھەممەد ئابدۇللا بەگ رەھمىتۇللاھى ئەلەيھىم ھىممەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، تەۋپىق تاجىنى بېشىغا تاقاپ، ھىدايەت تونى بىلەن قورشىنىپ، بۇ ئۇلۇغ مەرىكىگە كىرىپ، نامدارلىق چىگىسىگە ئۆزىنى ئۇراپ، بۇ مۇھەببەتلىك ئىشقا كىرىشىپ ۋە بۇ ۋەزىپىنىڭ مۇھىم ـ مۇشكۈللۈكىنى بىلىپ [«قابۇسنامە» نى] چىن ۋىلايىتىدىن ماچىن دىيارىغا ئېلىپ بېرىپ، پېقىرنىڭ خانىسىنى، يەنى كەمىنە ساداقەتمەن كىشىنىڭ قەدىمىنى بۇسە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن نۇشىرۋان ئادىلىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ ئالەم ئىچىدە مەخپىي، ئەھلى ئالەم ئارا يوشۇرۇن قالغان نەسىھەت گۆھەرلىرى ـ پەند ـ ساۋاق جاۋاھىرلىرىنىڭ ئاچقۇچى يوقلۇقىدىن ۋە ياكى ھېچ كىشىنىڭ ئاچقۇسى يوقلۇقىدىن، بۇ خەزىنىلەر ئىشكىنىڭ ئاچقۇچى ئەلھال ئىمكانىم ئىلكىگە چۈشتى. ئاخىر، خەزىنە ئىشكىنى ئېچىپ، بۇ دۇر ـ جاۋاھىرلارنى ئەتراپ ـ ئالەمگە چېچىپ، جاھان ئەھلى ئىچىدە ئامۇخاسقا مەنپەئەت يەتكۈزمەك ئۈچۈن ‹دالالىتى سەندىن، سەئيى ۋە ئىستىقامەت مەندىن› مەزمۇنىچە قۇۋۋەت تېپىپ، ‹يادىكارى مەندىن قالغان، تۆھپىسى خاندان خەزىنىسىدىن يەتكەي› دېگەن ئۇمىدتە، بۇ دەرگاھنىڭ خېرىدارى، ئەرزىمەس كەمىنە ۋە ئېتىقاد قىلغۇچى، يەنى ساداقەتمەن، كەمتەر، ئەھلى تەسدىق مۇھەممەد سىددىق ئەل ـ مەلەققەب (لەقەبلەنگەن، لەقەبلىك) بىر ـ رەشىدى شۇ بۇ كىتابنى يېشىم يەتمىش بەشكە يەتكەندە،

قارىغاندا كۆرەشتىم تاغ بىرلە،
قازىدىم تاغنى تىرناغ بىرلە.①

ھىجرىيە مىڭ ئىككى يۈز (مىلادىيە 1785 ـ 1786) دە

---

① ⑤بۇ بېيىت «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تېزىسلىرى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ۋە «دېڭىز ئۇنچىلىرى» . . . قاتارلىق كىتاب ـ ماتېرىياللاردا: «يېشىم يەتمىش بەشكە يەتكەندە كۆرمىشتىم تاغ ئىلە، قازىدىم بەھرى يەتكەي دەپ تاغنى تىرناقىم ئىلە» دەپ تۇرانسكرىپسىيە قىلىنغان.

باشلىدىم. ئىككى يۈز بىر (1786 ـ 1787) دە، زۇلقەئدە[1] ئەينىنىڭ ئون بەشى ئازنا كۈنى تامامىغا يەتكۈزدۈم. . .»[2] دەپ يازغان.

ئەلۋەتتە بۇ پاكىتلار ئارقىلىق ۋە ئىزدەنگۈچىلەر ئوتتۇرىغا قويغان «سىددىقنامە» دەپ ئاتالغان ئۇشبۇ دەپتەرنى ئەسەرنى 1785 ـ يىلى 75 ياشتا ئىشلەشكە كىرىشكەنلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا، رەشىدىنىڭ مىلادىيە 1710 ـ يىلى تۇغۇلغانلىقىنى جەزملەشتۇرەلەيمىز.

2. ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىغا تۈرتكە بولغان ئامىللار

ئىلىم ـ پەن تەرغىب قىلىنغان، ئىنسانلارنى مەنىۋى جەھەتتە گۈزەللىككە، تىنچ ـ ئىناقلىققا باراۋەر دوستلۇق ۋاپادارلىققا يېتەكلەيدىغان ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلەر تەشەببۇس قىلىنغان بۇ ئەسەرنى مۇھەممەد سىددىق رەشىدى خوتەندە ھىجرىيە 1200 ـ يىلى (مىلادىيە 1785 ـ 1786) باشلاپ، 1201 ـ يىلى (مىلادىيە 1786 ـ 1787) زۇلقەئدە ئېيىنىڭ 15 ـ كۈنى تاماملىغان.

قولىيازمىنىڭ مۇقەددىمىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر ئەسەرنى قولغا ئېلىشتىن ئىلگىرى رەشىدى ئەخلاقشۇناسلىققا ئائىت نۇرغۇن ماتېرىياللار بىلەن ئەتراپلىق تونۇشقان. رېئال تۇرمۇشنى پىششىق ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ رەشىدى ئۆزى ئېيتقاندەك: «. . . ئول ئېسىللىك سەدەپىنىڭ يېگانىسى، قەدىمكى خاندانلىقنىڭ سۆيۈملۈك ئەۋلادى مۇھەممەد ئىبراھىم كۈڭ بەگ ئىبنى خاجە كەفەك كۈڭ بەگ ئىبنى ئەۋەز بەگ ئىبنى

---

① زۇلقەئدە/زىلقەئدە ـ ھىجرىيە يىل ھېسابىدا 11 ـ ئاينىڭ نامى.
② ئەسلى قول يازمىنىڭ مۇقەددىمىسىدىن.

مۇھەممەد ئەبدۇللاھ بەگ. . . » نامى تەشەببۇسى بىلەن، IX ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئەخلاقشۇناس ئالىم ۋە دۆلەت ئەربابى شەمسۇل مەئالى ئەبۇلھەسەن ۋە شەمگىر قابۇسنامىڭ ئۆز ئوغلى گىلان شاھقا ۋەسىيەت ئورنىدا يېزىپ قالدۇرغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا «ئىرانىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، شائىرلار پادىشاھى، باھار (1851 ـ 1866) تەرىپىدىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى، دەپ تەرىپلەنگەن»[1]. دېداكتىك ئەسەر «قابۇسنامە» نى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، مەزمۇن ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۇنى نەمۇنە ـ ئاساس قىلىپ، «قابۇسنامە» نامىڭ مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىنغان ئۇشبۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار تۈرتكىلىك مەزمۇنلارنى نەقىل قىلىش ئارقىلىق، ياشلىق ـ يىگىتلىك غۇرۇرى بىلەن مەغرۇرلىنىپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاپ ياتقانلارنى ئويغىتىش ۋە تەربىيىلەش مەقسىتىدە، ئۇشبۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

ئەربابلار، دانىشمەنلەرگە مەلۇم، ساھەبلەر، ۋاپا ئەھلىگە روشەن بولغايكى، «قابۇسنامە» نامىلىق كىتاب ھەجىيە تۆت يۈز ئەللىك بەشتە يېزىلغانىكەن. شۇ زاماندىن تارتىپ بۇ دەمگىچە قۇدرەتلىك پادىشاھلار ۋە نامدار ئەسىرلەر بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنىنى ئاڭلاپ، بۇ نامە سىرلىرىدىن خەۋەر تېپىپ، كۆرۈپ ۋە ئىشلەتىپ، پەم ـ پاراسىتى يەتكىچە ئەمەل قىلىپ، ئەقىل ـ ئىدراك لىرىغا بېقىپ [مەزكۇر كىتابتا قەيت قىلىنغان] پەند ـ نەسىھەتلەرنى بەجا كەلتۈرۈپ جاھاندارچىلىق قىلىپ، پادىشاھلىق بىلەن مەشھۇر بولۇپ، نامدارلىق بىلەن نام چىقىرىپ، ئالەم شەھرىستانىدىن زامانە سەھىپىسىگە ۋۇجۇدلىرىنى نىسبەت قىلىپ ئۆتكەندۇر.

---

① «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلىرى توپلىمى»، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە 1993 ـ يىلى نەشرى.

زامانه شۇنداق پۇتكەنكى، كىشى تارىخ كىتابلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىدىن ئاگاھ بولۇپ، كىتاب مەزمۇنىچە پادىشاھلىق، ۋەزىرلىك ۋە ئەمىرلىك قىلماقنى ئىزدەيدىغان ۋە خەۋىدارلىق قىلىدىغان بولۇشى لازىم. چۈنكى ھەر قانداق زېھرەك كىشىمۇ ئىلىمدىن بەھرە ئالمايدىكەن، يىلتىزسىز دەرەخكە ئوخشاپ قالىدۇ.

بۇ ئون سەككىز شەھەر موغۇلىيە مەملىكىتىدۇر. ئۇنىڭ ئىستىلاھاتى (تىل - يېزىق بىلەن بولىدىغان ئەمىر - پەرمان ۋە ھۆكۈمرانلىقى) تۈركىي تىل بىلەن جارى بولغاندۇر. ئىلىم گۈھەرىدىن نېسىۋە قولغا كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ئەرەبچە، پارسچە كىتابلارنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. [ئەپسۇس] ئۆلىمالار ۋە ئىلىمدىن نېسىۋە ئالغان پادىشاھلار، ۋەزىر ۋە ئەمىرلەردىن باشقىلىرى [بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنىدىن] خەۋەرسىزدۇر... ئەمدىلىكتە بولسىمۇ، سەلتەنەت ئەھلىلىرى ئىچىدە بۇ كىتابتىن خەۋەردار قىلىش ھېچكىشىنىڭ كۆڭلىگە يەتمىدى. بۇ نەپىس جاۋاھىرنى ئالەم بازىرىغا سېلىپ، ئامۇ خاسلارنى بەھرىمەن قىلىش پىكرى دۇنيادارلاردىن ھېچبىرىنىڭ خاتىرىسىگە كەچمىدى.

مەن دۇنيانىڭ مال - ماتالىرىدىن تۇرلۇك - تۇمەن ۋە ھېسابسىز يىغدىم. لېكىن [ئۇلار] پانىي ۋە باقاسىزدۇر. شۇڭا مەن بىر «گۈھەر» نى قولغا كەلتۈرمەكچى: ئۇنىڭ ئەبەدىيلىك سەررىشتىسى (تۇتىشىش ئۇچى) باقىي ئالەمگە باغلىق، ۋۇجۇدى ئىسلام تورىغا ئۇلاقلىق بولغاي، ئۇممىدىم شۇكى، جاھاندارچىلىق سەھىپىسىگە قارىغانلارنىڭ كۆزى مېنىڭ ئىسمىمگە چۈشسە، رەھمەت بىلەن ياد قىلغاي! ئالەم دەپتىرىنى مۇلاھىزە قىلغانلار مېنىڭ سەرگۈزەشتىمنى كۆرگەندە مەرھەمەت ۋە دوستلۇققا نىشان، ئاخىرەتلىكىمنىڭ نەتىجىسىگە ۋاستە، ئالەم ۋە ئەھلى ئالەم ئارا ياخشى تەرىپلىرىمنى قېلىشىغا سەۋەب بولغاي!...

3. ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇنى

زامانداشلىرىغا نسبەتەن ئوقۇمۇشلۇق، ئەرەب، پارس تىلىنى ياخشى بىلىدىغان ئۇستىسى مۇھەممەد سىددىق رەشىدى ئەھلى ئاللىنىڭ ئىلمىي ھېكمەتلەرگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇش ئىستىكىدە، ئانا تىلىنىڭ گۈزەل ھەم پاساھەتلىك دۇردانىلىرى بىلەن سەھىپە تۈزۈپ، ئۆز ئىلمى، ھاياتى تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن نەپىس ئۇيغۇر تىلى بىلەن رويابقا چىقارغان بۇ ئەسىرىنى: «مۇندەرىجىسى بىلەن بۇ كىتابنى قىرىق تۆت باب بويىچە بىنا قىلدىم. بابلارنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈپ چىقتىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

دەرۋەقە، ۋەقەلىكىنىڭ كەڭلىكى، ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تېما شەكلىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، تىلىنىڭ نەپىسلىكى، تەرىبىۋى قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى جەھەتتىن كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان بۇ ئەسەر مەزمۇنى، تېما شەكىللىرى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىن «قابۇسنامە» ئۈلگە ۋە ئاساس قىلىنىپ، تەقلىدىي ۋە ئىجادىي بېيىتىش ئاساسىدا «مۇقەددىمە» سىدىن باشقا 44 باب بويىچە تۈزۈلگەن. ھەربىر باب بىر تېما، بىر مەزمۇننى كەڭ دائىرىلىك يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ھەربىر تېما مۇكەممەل بىر مۇنازىرىنى — مۇلاھىزە، شەرھىلەرنى، لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە ۋە پەلسەپىۋى بايانلارنى قىسقا، ئىخچام، چوڭقۇر مەنىلىك ھېكايەت، ئەقلىيە سۆز — ئىبارە، ماقال — تەمسىل، بېيىت — نەزمە بىلەن ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە . . . قاتارلىق بەدىئىي ۋاستىلەرنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت، ئاممىباب تىل ۋاستىسى ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، چېتىشىش دائىرىسى تولىمۇ كەڭ. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەدلى — ئادالەت، ئاتا — ئانىلارنى

هۆرمەتلەش، پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش، ھۇنەر ـ ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ خاسىيىتى، تىل گۈزەللىكى، سەممىي ۋە كەمتەر، راست سۆزلۈك ۋە ئىقتىسادچىل بولۇش، ۋاقىت ـ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسلىك، ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش، دوست بىلەن دۇشمەننى ئېنىق ئايرىش، ئۆرپ ـ ئادەت، نىكاھ، مۇھەببەت. . . قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدىكى قاراشلار پەند ـ نەسىھەت دائىر سىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بەلگىلىك نەزەرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئاپتور ھەربىر بابتا ئەجدادلارنىڭ كېينىكىلەرگە تەربىيە ئورنىدا قالدۇرۇپ كەتكەن ئەقلىيە خاراكتېرىنى ئالغان نەسىھەتلىرىنى «ئوغۇلۇم، سەن بىلەمسەن؟» ياكى «ئوغلۇم، ئاڭلىشىمچە. . . »، «ئەي ئوغۇل، . . . » دېگەندەك قاراتمىلىق ئىبارىلەرنى قوللىنىپ، جەمئىيەتكە، ئوقۇرمەنلەرگە ئاددىي، ئامما باب، تەسىرلىك، چۈشىنىشلىك سۆز ـ ئىبارىلەر ئارقىلىق ئالدى بىلەن تەربىيىلەش، ئاندىن تەدبىر قوللىنىش شەكلىدە نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش، ماقال ـ تەمسىل، بېيىت ـ نەزمە ۋە ھېكايەتنى ئۆزئارا سىڭدۈرۈش ئۇسۇلى بويىچە بايان قىلىدۇ. نەزەرىيە نۇقتىسىدىن شەرھلەيدۇ. ئەسەرنىڭ جۈملىلىرى راۋان، ئوبرازلىق ھەم گۈزەل، ۋەقەلىكى ئاددىي، قىزىقارلىق، تەبىئىي ۋە ئىخچام.

ئاپتور دەسلەپتىلا ئەلنىڭ روناق تېپىشى، ئاۋام خەلقنىڭ ئاسايىشلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشىنىڭ ئاساسى بولغان ئەدلى ـ ئادالەت توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

«بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ھەقسۈبھانە ۋە تائالا بۇ جاھاننى ھاجەتمەن بولۇپ ئاپىرىدە قىلمىدى. نە ئويۇن ئۈچۈن ۋە نە جەبر ـ زۇلۇم ئۈچۈن ياراتمىدى. بەلكى ئادالەت ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلدى. . . »

ئارقىدىنلا يەنە ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش توغرىسىدا توخ-

تىلىپ:

«ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى... سەن ئاتا ـ ئاناڭنىڭ سەۋەبى بىلەن دۇنياغا ئاپىرىدە بولدۇڭ... ئاتا ـ ئانىنىڭ ھەققىنى بەجا كەلتۈرمەك پەرزەنت ئۈچۈن ۋاجىبدۇر، ... ئاتا ـ ئاناڭ سېنى پەرۋىش قىلىپ، ساڭا ياخشىلىق ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاقنى ئۆگەتتى. ئەي ئوغۇل، ئاتا ـ ئاناڭنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىشتىن ساقلان!

...»

مىسالى ئادەمنى مېۋىگە ئوخشاتساق، ئاتا ـ ئانا دەرەخ مەسىلىكتۇر. دەرەخنىڭ تەربىيىتى قانچىكى كۆپ بولسا، شۇنچە ياخشى مېۋە بېرىدۇ. ئوخشاشلا ئاتا ـ ئاناڭنى قانچە كۆپ رازى قىلساڭ، ئۇلارنىڭ دۇئاسى بىلەن تەلەپ قىلغان نەرسەڭگە شۇنچە تېز ئېرىشەلەيسەن... » دەيدۇ.

بۇ يەردە يەنە شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش تولىمۇ زۆرۈركى، ئاپتور ئەسەردە باشتىن ـ ئاخىر ئىلىم ـ پەن — ھۈنەر ئۆگىنىش بىلەن تىل گۈزەللىكى ۋە ئەخلاق ـ پەزىلەت ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئالاقە ۋاستىسى بولغان تىلنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم رولىنى قىزغارلىق ھېكايەتلەرگە كىرىشتۈرۈپ بايان قىلىدۇ. جۈملىدىن، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بولۇش، ئىلىم ـ پەن ئىگىلەش ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت جەھەتتىمۇ تىلدىن توغرا پايدىلىنىش، تىل گۈزەللىكىگە سەل قارىماسلىق توغرىسىدا تەرەن مەزمۇنلۇق جۈملىلەرگە مۇراجىئەت قىلىش بىلەن، تىلنى ئېسىل پەزىلەتلىك كىشى بولۇشنىڭ يەنە بىر ئۆلچىمى قىلىدۇ.

«ھۈنەردىن — ئىلىم ئۆگىنىشتىن قول يىغماق، يەنى ھۈنەر (ئىلىم) ئۆگىنىشكە ھەرىكەت قىلماسلىق نادانلىق ۋە موھتاجلىققا رازى بولغانلىق بىلەن باراۋەردۇر» دەيدۇ رەشىدى، — «... ئەي ئوغۇل، پەم ـ پاراسەتلىك ۋە ساھىبى ئاقىل بولاي دېسەڭ، ھۈنەر (ئىلىم) ئۆگەنگىن. چۈنكى ھۈنەر (ئىلىم) سىز

«دانا» كىيىمسىز تەن ۋە جانسىز سۈرەتكە ئوخشايدۇ. مالدار (پۇلدار) نادان، ئىلىمسىز بولسا، پات ئاربدا گاداي ۋە موھتاج بولىدۇ. ئاقىل (ئىلىم ئەھلى) نىڭ مېلىنى ئوغرى ئالالماس، ئوتتا كۆيمەس، سۇدا ئاقماس...».

«گۆھەر (پۇل - مال) نىڭ كۆپ بولۇشىدىن ھۇنەر (ئىلىم) نىڭ كۆپ بولۇشى ئەۋزەلدۇر. ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، ھۇنەرسىز كىشى مۇغىلان (چۆلدە ئۆسىدىغان تىكەنلىك ئۆسۈملۈك) دەرىخىگە ئوخشايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ (مۇغىلاننىڭ) غولى بار، سايىسى يوقتۇر. نە ئۆزىگە پايدىسى تەگمەس، نە غەيرىگە. ئېسىل نەسەبلىك كىشىمۇ ھۇنەر (ئىلىم) سىز بولسا، خەلق ئارىسىدا ئىززەت - ھۆرمەتتىن مەھرۇم قالىدۇ. چۈنكى كىشى ھۇنەرى بىلەن ئىززەت تاپىدۇ. ئەمما، گۆھەرى (پۇل - مېلى) نىڭ كۆپ بولۇشى سەۋەبلىك ئىززەت تېپىشى ناتايىن...

ئاپتور بۇ قاراشلىرى ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ بىلىش ئىقتىدارى ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە ئىكەنلىكى، ئىنسان پەقەت ئۆزىنىڭ ئەقىل، بىلىمى ئارقىلىقلا شۆھرەت تاپىدىغانلىقى، جۇملىدىن، ئەقىل بىلەن بىلىم ئىنسانىنىڭ قەدىر - قىممىتىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكى، كىشىلىك تۇرمۇشتا ئىنسانىنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسى ئۇزۇن ياشىغانلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەقىل پاراسىتى، بىلىمى بىلەن ئۆلچىنىدىغانلىقى، جەمئىيەتتە بىلىمى ئارقىلىق تۆھپە يارىتقانلىقى تۈپەيلى، ئىنسانىنىڭ ئۆمرى مەڭگۈلۈك ۋە باقىي بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئىنسانغا خاس خىسلەت بىلەن ياشىشى ئۈچۈن يەنىلا كېرەكى «ئىلىم ئۆگىنىش، ئۆگەنگەننى ئەمەلدە ئىشلىتىش» ئىكەنلىكىنى؛ بىلىمنىڭ كىشىنى ئالىيجاناب ئىدىيىگە، توغرا ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە قىلىدىغانلىقىنى؛ بىلىمنىڭ كىشىنى سەمىمىي، ئاق كۆڭۈل، ئاخىرەتتە ئەزىز قىلىدىغانلىقىنى تەكرار تەكىتلەيدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«... شەرەپ — نەسەبتىن ئەمەس، بەلكى ئەقىل بىلەن ھۇنەر (ئىلىم) دىن؛ ئۇلۇغلۇق پۇل - مال ۋە ياكى ئاتا - ئانا قويغان ئىسىمدىن ئەمەس، بەلكى ئىلىم بىلەن پاراسەتتىن ھاسىل بولىدۇ. ھەقىقىي شەرەپ، ئۇلۇغلۇقنى ئىلىم - ھۇنەر ئارقىلىق ئۆزۈڭ تاپقايسەن! شۇنى بىلگىنكى، ئىلىم - ھۇنىرىڭ بىلەن ئۆمرۈڭ باقىيدۇر، ... ئىلىم ئەھلىنىڭ پەم - پاراسىتىگە باق، ... ھۇنەر - ئىلىم ئۆگەنگىن. ئۆگەنمەك ۋە ئاڭلىماقتىن نومۇس قىلما! ... ئۆزۈڭنى ئىلىم ۋە پاراسەت ئۆگىنىشكە ئادەتلەندۇر. ...»

ئاپتورنىڭ قارىشىچە: «ھەممە ھۇنەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى ناتىقلىقتۇر». ئاپتورنىڭ سۆز، نۇتۇق توغرىسىدىكى قاراشلىرىغا ئاساسلانغاندا، ھۇنەر (ئىلىم) نىڭ ئەسىرى مەلۇم بولمىغان سۆز سۆز ھېسابلانمايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ئەي ئوغۇل، سۆز سۆزلىگىل، ئەما يالغان سۆزلىمەگىل. ئۆزۈڭنى يالغانچىلىق بىرلە مەشھۇر قىلما. راست سۆزلۈك ۋە راستچىللىق بىلەن شۆھرەتلەن. ... ئىمكانى بار يالغانغا ئوخشايدىغان راست سۆزنى ھەم دېمە. تىلىڭنى ھەر ۋاقىت چىرايلىق سۆزلەر بىلەن بېزە. چىرايلىق سۆزلىمەكنى ئادەت قىل. ھۇنەر (ئىلىم) نىڭ ئەسىرى بولمىغان سۆزنى دېمىگەن ياخشىدۇر. ھۆكۈمالار سۆزنى شارابقا ئوخشىتىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا ھەم خۇمار رەنجى ھەم ئازار رەنجى بولغانلىقىدىندۇر. بىھۇدە ۋە ئورۇنسىز سۆزلىمەكتىن پەرھىز قىل، تا سۆزنى جايىدا، ئورنىدا ۋە توغرا ئىشلەت. ...»

ھېكايەت: ھارۇن رەشىد ئاغزىدىن ھەممە چىشى تۆكۈلۈپ چۈش كۆردى. ئەتىسى مۇئەببىر (چۈشكە تەبىر ئېيتقۇچى) نى چاللىتىپ، چۈشىنىڭ تەبىرىنى سورىدى.

— ئەي ئەمىرۇل - مۇئمىنىن، - دېدى مۇئەببىر، بارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىز سىزدىن بۇرۇن ئۆلگۈسىدۇر. سىز

ئۇلاردىن كېيىن تەنها قالغۇدەكسىز. سىزدىن كېيىن ھېچبىر تۇغقىنىڭىز قالمايدۇ.

ھارۇن پەرمان قىلىپ دېدىكى:

— ئانداقچى، مۇنداقچى، . . . كۆڭۈلگە ئازار بېرىدىغان بۇ قاتارلىق سۆزلەرنى يۇزۇمدىن يۇزۇمگە ئېيتقىنىڭ نېمىسى؟! ھەممە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىم كەتسە، مەن كىم بىلەن بارىمەن؟ بۇ گادايىنى يۇز تاياق ئۇرۇپ قوغلاڭلار!

ھارۇن رەشىد يەنە بىر مۇئەببىرنى چاقىرتىپ چۈشىنىك تەبىرىنى سورىغاندى، ئۇ:

— سىزنىڭ بۇ چۈشىڭىز شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇكى، بارلىق ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭىزنىڭ ئۆمرىدىن سىزنىڭ ئۆمرىڭىز ئۇزۇنراق بولغۇسىدۇر.

— بۇ ئىككى تەبىر، — دېدى ھارۇن، — ئەقىل يوسۇنى بىرلە بىر مەنىدىدۇر. ئەمما، ئېيتماقتا پەرقى كۆپتۇر، بۇ كىشىگە يۇز ئالتۇن بېرىڭلار!

ئاپتور ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەرلىك روھ بىلەن كىشىلىك بەخت ـ سائادەتنى مەقسەت قىلغان ھالدا، ئىنسان ئىنسانلىق ماھىيىتى بىلەن ئۆزئارا مېھرىبانە، دوستانە، كۆيۈمچان ۋە شەخسىيەتسىز، ھەر ۋاقىت ئۆزىنى ياخشىلىققا ئۇندەيدىغان، كەمتەر، سەمىمىي ۋە پەزىلەتلىك بولۇش كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كىشىلەرگە باھا بېرىشتە، «پۇتۇن ياخشىلىقنىڭ ئاچقۇچى — ياخشىلىق قىلىشتۇر، سېنىڭ كىشىلەرگە قىلغان ياخشىلىقىڭ كىشىلەرنىڭ سېنىڭ ئۈستۈڭدىن چىقارغان خالىس باھا ۋە ھۆكۈملىرى ئارقىلىق زاھىردۇر» دېگەنلەرنى، جۈملىدىن بىلىملىك، ئادىللىق، توغرىلىق، پاكلىق ۋە سەمىمىيلىكتىن ئىبارەت تارازىنى ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئۆلچىمى قىلىدۇ.

شۇنداق، كىشىلەر ئارىسىدا ياخشىلىق ۋە ئالىيجانابلىق مەۋجۇت دېيىلسە، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئالدى بىلەن بىلىمنىڭ مېۋىسى-

دۇر. ئوخشاشلا جاھالەت، پەسلىك ۋە رەزىللىكلەرنىڭ ئىپتىدا-
سى نادانلىقتۇر.
«ئەدەپ — ئەخلاقنىڭ سۈرىتىدۇر» دەيدۇ
رەشىدى، . . . - ياخشىلىق ۋە ئوبدانلىقنىڭ ئىپتىداسى
شەرم - ھايادۇر؛ يامانلىقنىڭ ئىپتىداسى بىشەرمىلىكتۇر. ئەم-
ما، نادان ۋە جاھىللارنى ئادەم سانىما؛ ۋە ئىلىم ئەھلىنى ئادەم
ۋە دانا بىل. نادان ۋە جاھىل پەرھىز كارلارنى زاھىد دەپ بىلمە.
جاھىل ۋە نادان كىشىلەر بىلەن . . . خۇسۇسەن، ئۆزىنى «دانا»
تونۇغان ۋە ئۆزىنىڭ جاھالىتىگە خۇرسەن بولغان كىشىلەر بىلەن
ھەمسۆھبەت بولما. بەرھەققى:

يامانىنىڭ ياخشىسى بولغۇنچە ياخشىنىڭ يامانى بول،
قارامۇق [نىڭ] دانىسى بولغۇنچە بۇغداينىڭ سامانى بول.»

تىلى بىلەن دىلى، ئىچى بىلەن تېشى بىردەك بولۇش،
سەمىمىي، توز ۋە ئاق كۆڭۈل، كىچىك پېئىل بولۇش، توغرا
يول تۇتۇش، ھالال ياشاش، زىيانكار بولماسلىق، خەلقگە مەنپە-
ئەت يەتكۈزۈش؛ غەيۋەت قىلماسلىق، ئۆزىنى پىتنە - پاساتتىن
يىراق تۇتۇش؛ ئىچى تارلىق، ھەسەتخورلۇقتىن خالىي بولۇش؛
چېقىمچى، خۇشامەتچىلەردىن ئېھتىيات قىلىش ئەسەردە تەشەب-
بۇس قىلىنغان ئەخلاقىي قاراشتىكى يەنە بىر مۇھىم تەرەپ:

«قوشۇلسە مۇشۇك ئەگەر تۇفراغ بىرلە،
بولۇر تۇفراغ مۇشۇك، مۇشۇك تۇفراغ.»

چۈنكى كۈنجۈت يېغى گۈل ياكى بىنەفشىگە قوشۇلسا ھەمدە
نەچچە مۇددەت بىر شېشىدە تۇرسا، ئۇنى كىشىلەر گۈل يېغى
ياكى بىنەفشە يېغى. . . دەپ ئاتايدۇ.

. . . ئەي ئوغۇل، زىيانكار بولما. يەنى زىيانلىق ئىش قىلمىغىنكى، زىيانلىق ئىشتىن موھتاجلىق، موھتاجلىقتىن نامۇراتلىق ھاسىل بولىدۇ.

. . . ئەي ئوغۇل، جاھىل ۋە ئاچچىقى يامان بولما. ھەر ئىشتا ئىتتىكلىك قىلمىغىل. . . مۇلايىم ۋە كىچىك پېئىللىق بولغىن ئۆزۈڭنى قاچۇرما. مەغرۇرلۇق، قۇمچاقنىڭ پاناھىدا تۇرىدىغان قىلىق قىلغۇنچە، سۇدا غەرق بولۇپ ئۆلگەن خوپراقتۇر. . . بارلىق يوقلا خىراجەت قىلىدىغان، يەنى قولىدىكىنى قولغا كەلمەيدىغان نەرسىگە سەرپ قىلىدىغان كىشىگە ئالدانما. بىراۋنىڭ ھاجىتى چۈشسە، شۇ ھاجەتنى ئادا قىلغۇدەك قۇدرىتى تۇرۇپمۇ ئادا قىلمىغان كىشى جاھاندا ھەممىدىن نامراتتۇر. بىرسى سېنى يامان دېسە، ئۇ كىشىدىن بۇ سۆزنى ساڭا يەتكۈزگەن كىشىنى يامانراق بىلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزۈڭنى قاچۇر.

. . . ئەي ئوغۇل، بىلگىلىكى. . . ھەر قۇش ئۆز جىنسى بىرلە پەرۋاز قىلىدۇ!

«ئىقتىسادچىل بولۇش، ئىسراپچىلىق قىلماسلىق» ئەسەردە تەكىتلەنگەن يەنە بىر مۇھىم نۇقتا. ئاپتور: «. . . ئىسراپ قىلماڭلار. ئاللا ئىسراپ قىلغۇچىلارنى ھەقىقەتەن ياقتۇرمايدۇ»① دېگەن ئىبارىلەرنى نەقىل قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئىقتىسادچىل بولۇشقا، ئىسراپچىلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئىھتىياجىدىن زىيادە چىقىم قىلىش ئىسراپچىلىق جۈملىسىدىندۇر. . . ئەي ئوغۇل، سەن ھېچقاچان ئىسراپ قىلغۇچىلاردىن بولما. ھەتتا ئىسراپ قىلغۇچىلار بىلەن ھەمسۆھبەتتىمۇ بولما. چۈنكى ھەر ئاپەتنىڭ بىر سەۋەبى بولىدۇ. نامراتلىقنىڭ سەۋەبى ئىسراپچىلىقتۇر».

---

① ماقالە ئىچىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر (ئىزاھات بېرىلگەنلىرىدىن باشقىلىرى)، ئىسلى قوليازمىدىن ئېلىنىدى.

بۇلاردىن باشقا يەنە ئەسەرنىڭ شائىرلىق ۋە شېئىرىيەت توغرىسىدىكى بايدا ئاپتور:

دەرد ئېلىگە رەشىدى بولۇپ ھەمزە بان،

يىغلا نەۋايى كەبى تارتىپ پىغان» دەپ يېزىپ نەۋايى، مەشھۇرى، ناسىر ئەلى. . . قاتارلىق لىرىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىش يولى ئارقىلىق شائىرلىقنىڭ قائىدىلىرى، شېئىرنىڭ شەكىل، تۈرلىرى، مەسىلەن: بەيىت ۋە قەسىدىنىڭ شەكىل، تۈرلىرى، تۈزۈلۈشى ھەققىدىمۇ ئەتراپلىق توختىلىپ، نەزەرىيە جەھەتتىن مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ؛ پەرزەنت تەربىيىلەش، دوستلۇق، تەببىي ئىلىم، ئاسترونومىيە ئىلىمىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدىلىرى، دېھقانچىلىق قاتارلىق مەزمۇنلارغىمۇ ئالاھىدە سەھىپە ئاجرىتىپ، بۇ جەھەتتە چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈپ، تەھقىقلەش ئاساسىدا رەڭدار بايان قىلىش ۋە ئىپادىلەش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرىدۇ...

ئومۇمەن، ئۆزگىچە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ۋە يۈكسەك بەدئىي قىممەتكە ئىگە بۇ ئەسەر XVIII ئەسىر كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى — مۇھىم ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن، كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتۇشقا مۇناسىپتۇر.

مۇندەرىجە

نەشرىياتتىن 1
ئاتا نەسىھەتى ۋە «سىددىقنامە» ھەققىدە 1
نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن 1
بىرىنچى باب ھەقتائالانى تونۇماقنىڭ بايانى 9
ئىككىنچى باب پەيغەمبەرلەرنىڭ يارىتىلىشىنىڭ بايانى ... 12
ئۈچىنچى باب نېمەت ئىگىسىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلماقنىڭ
بايانى 16
تۆتىنچى باب قۇۋۋەت باردا تائەتنى زىيادە قىلماقنىڭ
بايانى 19
بەشىنچى باب ئاتا ـ ئانىنىڭ ھەققىنى تونۇماقنىڭ
بايانى 23
ئالتىنچى باب ھۇنەرنىڭ قىممىتى گۆھەردىن ئارتۇق
ئىكەنلىكىنىڭ بايانى 27
يەتتىنچى باب سۆزلىمەك ۋە سۆزنىڭ ياخشى ـ يامانىنىڭ
بايانى 45
سەككىزىنچى باب نۇشىروۋان ئادىلنىڭ پەند ـ
نەسىھەتلىرىنىڭ بايانى 58

توققۇزىنچى باب يىگىتلىك ۋە قېرىلىقنىڭ بايانى 63
ئونىنچى باب تاۋام يېيىش تەرتىپىنىڭ بايانى 72
ئون بىرىنچى باب شاراب ئىچمەكنىڭ بايانى 75
ئون ئىككىنچى باب مېھمان بولماق ۋە مېھمان قىلماقنىڭ
بايانى 81
ئون ئۈچىنچى باب دامكا ۋە شاھمات ئويىنماقنىڭ
بايانى 90
ئون تۆتىنچى باب ئىشق ۋە ئاشىق بولماقنىڭ بايانى..... 94
ئون بەشىنچى باب جىما قىلماق ۋە خوتۇن كىشىدىن
مەنپەئەت ئالماقنىڭ بايانى 101
ئون ئالتىنچى باب هاممامغا بارماقنىڭ بايانى 103
ئون يەتتىنچى باب ئۇخلىماق ۋە ئارام ئالماقنىڭ
بايانى 105
ئون سەككىزىنچى باب شىكار قىلماقنىڭ بايانى..... 110
ئون توققۇزىنچى باب چەۋگان ئويىنماقنىڭ بايانى 113
يىگىرمىنچى باب دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلماقنىڭ بايانى... 115
يىگىرمە بىرىنچى باب مال جەمئىي قىلماقنىڭ بايانى.....120
يىگىرمە ئىككىنچى باب ئامانەتنى ساقلىماقنىڭ بايانى.....127
يىگىرمە ئۈچىنچى باب قۇل ۋە دېدەك ئالماقنىڭ بايانى... 131
يىگىرمە تۆتىنچى باب يەر ۋە هويلا ئالماقنىڭ بايانى ... 139
يىگىرمە بەشىنچى باب ئات ئالماقنىڭ بايانى 143
يىگىرمە ئالتىنچى باب خوتۇن ئالماقنىڭ بايانى 148

يىگىرمە يەتتىنچى باب پەرزەنتنى پەرۋىش قىلماقنىڭ
بايانى 151
يىگىرمە سەككىزىنچى باب دوست تۇتماقنىڭ بايانى 159
يىگىرمە توققۇزىنچى باب دۇشمەندىن ئېھتىيات قىلماقنىڭ
بايانى 164
ئوتتۇزىنچى باب ئەپۇ قىلماق ۋە جازالماقنىڭ بايانى..... 173
ئوتتۇز بىرىنچى باب ئىلىم تەلەپ قىلماق ۋە قازى بولماقنىڭ
بايانى 179
ئوتتۇز ئىككىنچى باب تىجارەت قىلماقنىڭ بايانى..... 191
ئوتتۇز ئۈچىنچى باب تېبابەت ئىلمى تەلەپ قىلماقنىڭ
بايانى..... 202
ئوتتۇز تۆتىنچى باب «ئىلمىي نۇجۇم» بىلمەكنىڭ
بايانى 213
ئوتتۇز بەشىنچى باب شائىرلىقنىڭ بايانى..... 218
ئوتتۇز ئالتىنچى باب سازەندىلىك، يەنى نەغمە قىلماق
تەرىقىسىنىڭ بايانى 224
ئوتتۇز يەتتىنچى باب پادىشاھلار خىزمىتىدە بولماقنىڭ
بايانى..... 229
ئوتتۇز سەككىزىنچى باب پادىشاھلارغا نەۋكەر بولماقنىڭ
بايانى..... 235
ئوتتۇز توققۇزىنچى باب مۇنشىيلىق (كاتىپلىق) ۋە ئۇنىڭ
شەرتلىرىنىڭ بايانى 239

قىرىقىنچى باب ۋەزىر بولماقنىڭ شەرتلىرىنىڭ بايانى..... 251
قىرىق بىرىنچى باب باش قوماندانلىقنىڭ بايانى 260
قىرىق ئىككىنچى باب پادىشاھلىقنىڭ بايانى..... 264
قىرىق ئۈچىنچى باب دېھقانچىلىقنىڭ بايانى 277
قىرىق تۆتىنچى باب مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ بايانى ... 280

بىسمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم

ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى، تەقۋادارلارنىڭ ھامىيىسى ئاللاھتائالاغا ھەمدۇ سانالار بولسۇن! بارلىق يارالمىشلارنىڭ ياخشىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، ئۇنىڭ بارلىق ئائىلە - تاۋابئاتلىرىغا دۇرۇد ۋە سالاملار بولسۇن!

بۇ كىتابنى (يەنى «قابۇسنامە»نى) تەسنىپ قىلغۇچى ئەمىر نەسىر ئۇنسۇرۇل - مەئانىي كەيكاۋۇس ئىبنى ئىسكەندەر ئىبنى قابۇس ئىبنى ۋەشمىگىر ئۆز پەرزەنتى گىيلان شاھقا شۇنداق ئېيتتىكى:

ئەي ئوغۇل، مەن ياشىنىپ قالدىم. زەئىپلىك ۋە كەم قۇۋۋەتلىك ماڭا غالىب كەلدى. تىرىكلىكىمدىن ئايرىلماق، تىرىكلىك دەپتىرىدىن ئېتىمنى ئۆچۈرمەك — ئۆمۈر شەھرىستانىدىن يوقلۇق سەھراسىغا كۆچۈرمەك خەۋىرىنى يەتكۈزمەككە چېچىمنىڭ ئاقلىقىنى كەلچى، ساقىلىمنىڭ ئاقلىقىنى كۆۋاھچى دەپ بىلىمەن. چېچىڭنىڭ ئاقارغانلىقى ئاخىرەتتىن بېشارەتتۇر. يوقلۇق ئەلچىسىدىن چارە ئىزدىمەكچى بولىدىكەنسەن، بىچارىلىقتىن ئۆزگە چارە يوقتۇر.

بەس، ئەي ئوغۇل، مەن ئىسمىمنى [ئالەمدىن] ئۆتكەنلەر دائىرىسىدىن تاپتىم ۋە شۇنداق مەسلىھەتكە كەلدىمكى، خەۋەرچىلەر ئەزەل (ۋىدالىشىش) نامىسىنى ماڭا يەتكۈزمەستىن ئىلگىرى، ئەلچىلەر ئۆلۈم خەۋىرىنى قولۇمغا بەرمەستىن بۇرۇن، ئالەمنىڭ ياخشى - يامىنىدىن (ياخشى - ياماننى ئىشلىرىدىن) نامە پۈتۈپ، ياخشى نام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەكچى بولغان جاھان

دەپتىرىنى [ساڭا] يادىكار قىلغايمەن ۋە ئاتىلىق ھەققىنى ساقلاپ، ساڭا ئۇنىڭدىن بەھرىلەر يەتكۈزگەيمەن. تا زامانە قىسمەتلىرى يىرىك ۋە يۈمشاقنى ساڭا ئاڭلاتماستىن ئىلگىرى ئەقلىڭنىڭ كۆزى بىلەن مېنىڭ سۆزۈمگە قارىغايسەن ۋە بۇ پەند - نەسىھەتلەرىمدىن ئارتۇقچىلىق تاپقايسەن ۋە ئىككى جاھاندا ياخشى ئات (نام) ھاسىل قىلغايسەن! مۇبادا سېنىڭ كۆڭلۈڭ بۇ نەسىھەتلەرىنى قوبۇل قىلمىشتىن توختىسا، ئاتىلىق ھەققى مەندىن ئادا بولمىغان بولىدۇ. ئەگەر سەن مېنىڭ سۆزۈمنى خالىمىساڭ، ئۆزگە خالىغۇچىلار بولىدۇ. [ئۇلار] ئاڭلىماق ۋە ئەملگە ئاشۇرماقنى غەنىيمەت بىلىدۇ. ناۋادا ئالەم تەقەززاسى چۈشىدىكەن، ھېچبىر پەرزەنت ئاتىسىنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلمايدۇ. چۈنكى يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىگە غەپلەتتىن شۇنداق بىر ئوت چۈشكەنكى، ئۇلار ئۆزلىرىنى قالتىس چاغلايدۇ؛ ئۆز ئەقىل - پاراسىتىنى قېرىلار-دىن زىيادە دەپ بىلىدۇ. گەرچە بۇ ھال ماڭا مەلۇم بولسىمۇ، ئاتىلىق مېھرى - مۇھەببىتى مېنىڭ جىسم تۇرۇۋاتقان يول قويمىدى. شۇڭا ئۆز تەبىئىتىم ۋە ئەقىل - پاراسىتىم ئارقىلىق ھەربىر بابتا نەچچە سۆز جەمئىي قىلىپ، ھەممىگە لايىق ۋە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، بۇ كىتابتا بايان قىلدىم. مۇبادا سەن [مېنىڭ بۇ پەند-نەسىھەتلىرىمنى] ئەملگە ئاشۇرساڭ، شۇبھىسىزكى، مەن ئاتىلىق بۇرچۇمنى بەجا كەلتۈرگەن بولىمەن. شۇنداق دېيىلىدۇكى:

«ئېيتماق مەندىن، ئاڭلىماق سەندىن؛ ئەمەك ماڭا لازىم، ئىشتىمەك ئىختىيارلىقتۇر.»

بىلگىن، ئەي ئوغۇل! ئادەم ئوغلىنىڭ تەبىئىتى شۇنداق يارالغانكى، ئولتۇرغان - قوپقان، قويغان - تۇتقانلار دۇنيادىن قانچىلىك نېسىۋىنى قولغا كەلتۈرمىسۇن، ئۆزلىرىدىن كېيىن بىر

ئەزىز كىشىگە قالدۇرۇپ كېتىدۇ. ماڭا دۇنيادىن كەلگەن نېسىۋە ــ ئۈشبۇ سۆزدۇر: سەن مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى ئەزىز كىشىمدۇرسەن. شۇڭا كېتىش ئالدىدا سەن ئۈچۈن «يۈك» قالدۇرماقچى بولۇپ، ماڭا تەئەللۇق نېسىۋىنىڭ ھەممىسىنى ئالدىڭغا ئەۋەتتىم.

ئەي ئوغۇل، شەخسىيەتچى بولمىغىن، يەنى نەپسىڭنىڭ خاھىشچە ئىش قىلما؛ ناشايىستە ۋە نالايىق ئىشلاردىن پەرھىز قىلغىن، ئاتا ـ بوۋىلىرىڭغا ئوخشاش پاك ياشا! چۈنكى سېنىڭ ئەسلىڭ شاراپەتلىك خەلقتۇر. ھەر ئىككى تەرەپتىن سەن ۋە سېنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىڭ جاھانغا پادىشاھ بولۇپ كەلگەندۇر. سېنىڭ ئۇلۇغ بوۋاڭ مەلىك شەمسۇل ـ مەئالى قابۇس ئىبنى ۋەشمېگىر ئەرغۇشنىڭ نەۋرىسى ئىدى. كەيخۇسرەۋنىڭ ۋاقتىدا گىيلان پادىشاھى ئىدى. ئەبۇل ـ مۇئىيد بەلخى ئۇنىڭ زىكرىنى «شاھنامە» دە بايان قىلغاندۇر.

گىيلان دىيارىنىڭ پادىشاھلىقى سېنىڭ بوۋىلىرىڭغا ئۇنىڭدىن يادىكار قالغانىكەن.

سېنىڭ موماڭ مېنىڭ ئانامدۇر. ئۇ مىرزەبان ئىبنى رۇستەم سەردىنىڭ قىزى ئىدى. [ئۇ توغرىلىق] «مىرزەبانناما» ناملىق كىتاب تەسنىپ قىلىنغان.

كابۇس سېنىڭ ئون ئۈچىنچى بوۋاڭدۇر. سېنىڭ ئاناڭ مېنىڭ ئىلجىزمدۇر. [ئۇ] پادىشاھ غازى مەھمۇددىن ناسىرۇددىنىڭ قىزى ئىدى.

مېنىڭ بوۋام چىن ـ مەردان كىشى بولۇپ، يەلمان مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى ئىدى.

بەس، ئەي ئوغۇل، ھوشۇڭ بىلەن بولغىن! شۇ تاپتا مەن ساڭا ياخشىلىقنىڭ نىشانىسى ۋە ئوبدان بولماقنىڭ ئالامەتلىرىنى

ئاشكارا قىلدىم.

ئەي ئوغۇل، مېنىڭ بۇ جاھاندىن كېتەر كۈنۈم يېقىنلاشتى. سەن ھەم مېنىڭ ئىزىمنى بېسىپ كېلىسەن.

بىلگىن، ئەي ئوغۇل! بۇ جاھان زىرائەتگاھدۇر. ياخشى ۋە ياماندىن نېمىنى تېرىساڭ، شۇنى يىغىۋالىسەن. سېنىڭ تېرىغىنىڭنى يەنە بىر كىشى ئۆز تېرىلغۇسىغا قوشۇپ يېمىسۇن. سەن ئۇنى ئاۋات يەرگە ئاپىرىپ يېگىن. ئاۋات يەر دەل «سەرايى باقي» (ئەبەدىيلىك سارىيى) دۇر. ياخشىلار بۇ جاھاندا شىر ھىممەتلىك بولىدۇ؛ يامانلار سەگ (ئىت) ھىممەتلىك بولىدۇ. نەدە تاپسا، شۇ يەردە يېيىش ئىستىلارنىڭ ئادىتىدۇر. [ئولجىسىنى] باشقا بىر يەرگە ئاپىرىپ يېيىش شىرلارنىڭ رەسمىدۇر. سېنىڭ شىكار قىلىدىغان ماكانىڭ ئۇشبۇ بەش كۈنلۈك ئالەمدۇر. سېنىڭ شىكارىڭ بۇ ئالەمدە ياخشىلىق قىلماق ۋە ياخشى ئات (نام) كۆتۈرمەكتۇر.

بەس، ئەي ئوغۇل، شىكار قىلساڭ، [ئولجىلىرىڭنى] تا «سەرايى باقي»غا ئاپىرىپ يېگىن! شۇنداقلا ياخشىلىق نەتىجىسىنى كۆرگەيسەن ۋە ئىنسانلىق دەرىجىسىگە يەتكەيسەن! ئەمما، بۇ ئىشلارنىڭ تەرىقىسى خۇدايىتائالاغا تائەت ۋە ئىبادەت قىلماق بىلەندۇر. كىمكى خۇدايىتائالاغا تەلپۈنىدىكەن، ئوتقا ئوخشاش بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئوت كۆيگەنسېرى ئۇلغىيىپ بارىدۇ. خۇدا يولىغا كىرمەي، ئۇنىڭ (ئاللاھتائالانىڭ) تائەت ۋە ئىبادەتىگە بويۇن سۇنماي، ئۆزىنى ئىبادەتتىن يىراق تۇتقان كىشى سۇغا ئوخشايدۇ. چۈنكى سۇ ھامان ئېگىزگە ئەمەس، پەسكە قاراپ ئاقىدۇ ھەمدە تۆپراققا سىڭىپ تۇگەيدۇ.

※ ※

ئەربابلار، دانىشمەنلەرگە مەلۇم، ساھابىلەر، ۋاپا ئەھلىگە

روشەن بولغايكى، «قابۇسنامە» ناملىق كىتاب ھىجرىيە تۆت يۈز ئەللىك بەشتە يېزىلغانىكەن[1]. شۇ زاماندىن تا بۈ دەمگىچە قۇد-رەتلىك پادىشاھلار ۋە نامدار ئەمىرلەر بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنىنى ئاڭلاپ، بۇ نامە سىرلىرىدىن خەۋەر تېپىپ، كۆرۈپ ۋە ئىشـ-تىپ، پەم ـ پاراسىتى يەتكىنچە ئەمەل قىلىپ، ئەقىل ـ ئىدراكلـ-رىغا بېقىپ [مەزكۇر كىتابتا قەيت قىلىنغان] پەند ـ نەسىھەتلەر-نى بەجا كەلتۈرۈپ جاھاندارچىلىق قىلىپ، پادىشاھلىق بىلەن مەشھۇر بولۇپ، نامدارلىق بىلەن نام چىقىرىپ، ۋۇجۇدلىرىنى ئالەم شەھرىستانىدىن زامانە سەھىپىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۆتكە-نىكەن.

زامانە شۇنداق پۇتكەنكى: كىشى تارىخ كىتابلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىدىن ئاگاھ بولۇپ، كىتاب مەزمۇنىچە پادىشاھلىق، ۋەزىرلىك ۋە ئەمىرلىك قىلماقنى ئىزدەيدىغان ۋە خەبىرداRلىق قىلىدىغان بولۇشى لازىم. [چۈنكى ھەرقانداق] زېرەك كىشىمۇ ئىلىمدىن بەھرە ئالمايدىكەن، ئىلىم ئۆگەنمەيدە-كەن، مەنە دۇردانىلىرىدىن خەۋەرسىز قالىدۇ، ئىلىم مەنىلىرى-نى چۈشەنمەيدۇ.

بۇ ئون سەككىز شەھەر موغۇلىيە مەملىكىتىدۇر. ئۇنىڭ ئىستىلاھاتى (تىل ـ يېزىق بىلەن بولىدىغان ئەمىر ـ پەرمان ۋە ھۆكۈمدارلىق) تۈركىي تىل (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) بىلەن جارى بولغاندۇر. ئىلىم گۆھىرىدىن نېسىۋە قولغا كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ئەرەبچە ـ پارسچە كىتابلارنى چۈشىنىش مۇمكىن ئە-مەس. ئىلگىرى ئۆلىمالار ۋە ئىلىمدىن نېسىۋە ئالغان پادىشاھلار، ۋەزىر ۋە ئەمىرلەر بۇ كىتاب ئىلىمدىن [پايدىلىنىپ]، پادىشاھلار

---

① «قابۇسنامە» دە ھىجرىيە 473 ـ، (مىلادىيە 1080 ـ يىلى) دېيىلگەن. «قابۇس-نامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى. 5 ـ بەتكە قارالسۇن.

خانلىق قىلىپ، ۋەزىرلەر ۋەزىرلىك ئىشىنى بىلىپ، ئەمىرلەر ئەمىرلىك مەنسىپىدە كامالەت تېپىپ، ھەر تائىپە (گۇرۇھ) ئۆز مەرتىۋىلىرىنى كۆتۈرۈش دەرىجىسىگە يېتىپ [ئالەمدىن] ئۆتكەنىكەن. ھالا ئالەمنىڭ ئۆمرى بىزگىچە يېتىپ كەپتۇ. زامانە تەقەززاسى ئىلىم ھاسىلاتلىرىنى تونۇتۇش مەزمۇنىغا ئۇلىشىپتۇ. ۋەھالەنكى، بىزدىن كېيىن قالسا، بۇ كىتاب ئەھۋالاتىدىن ئاگاھ-لاندۇرىدىغان ئەھلى ئىلىملەردىن كىم قالىدۇ؟ ئەمما شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، تۇغەيدۇ! [ئەمدىلىكتە بولسىمۇ] سەلتەنەت ئەھلىلىرى ئىچىدە بۇ كىتابتىن خەۋەردار قىلىش ھېچ كىشىنىڭ كۆڭلىگە يەتمىدى. بۇ نەپىس جاۋاھىرنى ئالەم بازىرىغا سېلىپ، ئامۇخاسلارنى بەھرىمەن قىلىش پىكرى دۇنيادارلاردىن ھېچبىرى-نىڭ خاتىرىسىگە كەچمىدى.

مەن دۇنيانىڭ مال - ماتالىرىدىن تۇرلۇك - تۇمەن ۋە ھېسابسىز يىغدىم، لېكىن [ئۇلار] پانى ۋە باقاسىزدۇر. شۇڭا مەن بىر «گۆھەر»نى قولغا كەلتۈرمەكچى. ئۇنىڭ ئەبەدىيلىك سەررىشتەسى (تۇتىشىش ئۇچى) باقىي ئالەمگە باغلىق، ۋۇجۇدى ئىسلام تورىغا ئۇلاقلىق بولغاي! ئۇممىدىم شۇكى، جاھاندارچىلىق سەھىپىسىگە قارىغانلارنىڭ كۆزى مېنىڭ ئىسمىمغا چۈشسە، رەھمەت بىلەن ياد قىلغاي. ئالەم دەپتىرىنى مۇلاھىزە قىلغانلار مېنىڭ سەرگۈزەشتىمنى كۆرگەندە مەرھەمەت ۋە دوستلۇققا نە-شان، ئاخىرەتلىكىمنىڭ نەتىجىسىگە ۋاسىتە، ئالەم ۋە ئەھلى ئالەم ئارا ياخشى تەرىپلىرىمنىڭ قېلىشىغا سەۋەب بولغاي! ...

مەلۇمكى، پادىشاھلار، ۋەزىرلەر ۋە نامدار ئەھلى دۇنيادار-لاردىن ھېچبىرى بىخەستەلىك قىلىپ، بۇ مەيداندا ئات چاپتۇ-رۇشقا [يەنى «قابۇسنامە» دەك بىرەر ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقە-رىشقا] ھەرىكەت قىلىشمىدى. شۇ سەۋەبلىك ئول ئېسىللىق

سەدىپىنىڭ يېگانە گۆھىرى، قەدىمىي خانىدانلىقنىڭ سۆيۈملۈك ئەۋلادى مۇھەممەد ئىبراھىم كۆك بەگ ئىبنى خاجە كەفەك كۆك بەگ ئىبنى ئەۋەز بەگ ئىبنى مۇھەممەد ئەبدۇللاھ بەگ (ئۇنىڭغا ئاللاھ رەھمەت قىلغاي) هممەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، تەۋەپىق تاجىنى بېشىغا تاقاپ، ھىدايەت تونى بىلەن قورشىنىپ، بۇ ئۇلۇغ مەرىكىگە كىرىپ، نامدارلىق چېگىسىگە ئۆزىنى ئۇراپ، بۇ مۇھەببەتلىك ئىشقا كىرىشىپ ۋە بۇ ۋەزىپىنىڭ مۇھىم، مۇشكۇللۇكىنى بىلىپ، چىن ۋىلايىتىدىن ماچىن دىيارىغا كېلىپ، پېقىرنىڭ خانىسىنى، يەنى كەمىنە ساداقەتمەن كىشىنىڭ قەدىمىنى بۇسە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن نۇشىرۋان ئادىلنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ ئالەم ئىچىدە مەخپىي، ئەھلى ئالەم ئارا يوشۇرۇن قالغان نەسىھەت گۆھەرلىرى، پەند - ساۋاق جاۋاھىرلىرىنىڭ ئاچقۇچى يوقلۇقىدىن ۋە ياكى ھېچ كىشىنىڭ ئاچقۇسى يوقلۇقىدىن، بۇ خەزىنىلەر ئىشكىنىڭ ئاچقۇچى ئەلھال ئىمكانىم ئىلكىگە چۈشىتى. ئاخىر خەزىنە ئىشكىنى ئېچىپ، [بۇ دۇر - جاۋاھىرلارنى] ئەتراپ ئالەمگە چېچىپ، جاھان ئەھلى ئىچىدە ئامۇخاسقا مەتپە- ئەت يەتكۈزمەك ئۈچۈن «دالالىتى سەندىن، سەئىي (تىرىشىش) ۋە ئىستىقامەت مەندىن» مەزمۇنىچە قۇۋۋەت تېپىپ، «يادىكارى مەندىن قالغاي، تۆھپىسى خانىدان خەزىنىسىدىن يەتكەي» دېگەن ئۇمىدتە، بۇ دەرگاھنىڭ خەبىرىدارى، ئەرزىمەس كەمىنە ۋە ئېتىقاد قىلغۇچى، يەنى ساداقەتمەن، كەمتەر، ئەھلى تەسىدىق مۇھەممەد سىددىق ئەل - مۇلەققەب بەر - رەشىدى شۇبۇ كىتابنى يېشىم يەتمىش بەشكە يەتكەندە - **نەزمە:**

قارىغاندا كۈرەشتىم تاغ بىرلە،
قازىدىم تاغنى تىرناغ بىرلە.

ھىجرىيە مىلادىيە 1785 ـ 1786 يىلى) دە باشلاپ، ئىككى يۈز بىر (مىلادىيە 1786 ـ 1787 يىلى) دە زۇلقەئدە (11 ـ ئاي) ئېيىنىڭ ئون بەشى، ئازنا كۈنى تامامىغا يەتكۈزدۈم. (ئاللاھ توغرىسىنى بىلگۈچىدۇر. ئاللاھ ناھايىتى مېھرىبان، ناھايىتى شەپقەتلىكتۇر.)

بىرىنچى باب

ھەقتائالانى تونۇماقنىڭ بايانى

— بىلگىن ۋە ئاگاھ بولغىن، ئەي ئوغۇل، بۇ ئالەمدە [مەۋجۇد] بولغان ۋە بولىۋاتقان نەرسىلەردىن ئىنسان تونۇمايدىغان ۋە بىلمەيدىغان ھېچنەرسە يوقتۇر. ئەمما، ھەقتائالانى تونۇشتا ئاجىزسەن. ناۋادا خۇدادىن ئۆزگىنى ئىلاھ دەپ تونۇساڭ، ئۇنى، يەنى ھەقتائالانى تونۇشقا يول قالمايدۇ. سەندە خۇدانى تونۇغۇدەك قابىلىيەت بولغاندىلا، ئاندىن خۇدانى تونۇغۇچى بولالايسەن.

قابىلىيەت — تونۇماقنىڭ ۋە تونۇلماقنىڭ مىسالى نەقىش ئىشلىنىدىغان تاشنىڭ نەقشىنى قوبۇل قىلغۇچى ئىكەنلىكىگە ئوخشايدۇ. قوبۇل قىلغۇچى ئۆزىگە نەقشىنى قوبۇل قىلمىغۇچە، ھېچ نەققاش ئۇنىڭغا نەقىش ئويالمايدۇ. يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش مىسال شۇكى، مۇمنى كۆرمەمسەن، مۇم ئۆزىگە نەقشىنى تاشىتىن ياخشىراق قوبۇل قىلىدۇ، ئۇنىڭغا مۆھۈر باسقىلى بولىدۇ. ئەمما تاشقا مۆھۈر، يەنى تامغا باسقىلى بولمايدۇ.

خوش، ھەممىنى تونۇيدىغان ئاپىرىدە نەرسىلەرنى، يەنى ئادەملەرنى يارىتىشتىكى مەقسەت، ئۇلارغا، يەنى ئىنسانلارغا خۇدانى تونۇتۇشتۇر. ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ـ تەكرىم سېنى قوبۇل قىلغۇچى قىلىپ ياراتقانىكەن، سەن ئىقتىدار ۋە قابىلىيەت جەھەتتە ئۆزۈڭگە تايان. ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى، يەنى تەكرىگە تايىنىۋالما. قۇدرەت ۋە سۇپەت بىلەن قىلىنغان ئىشتىن قىلغۇچە

نى، يەنى تەڭرىنى تونۇۋال. چۈنكى تېخى قىلىنمىغان ئىشنى قىلىش ئۈچۈن بىر قىلغۇچى كېرەك بولىدۇ ھەم شۇ قىلىنماي قالغان ئىشلار ۋاقتى ـ سائىتى يەتكەندە ھامان قىلىنىدۇ. بەر-ھەقكى، بۇ زامان كەلگۈچى ۋە كەتكۈچىدۇر. ئۇنىڭ، يەنى شۇ كەلگۈچى ۋە كەتكۈچى زامانىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرلىشىشى بولىدۇ. شۇڭا سەن بۇ جاھانىنىڭ مۇنتىزىم كونترول قىلغۇچىسى بار ئىكەنلىكىنى بىلگىن. دائىم ئېسىڭدە بولسۇنكى، بۇ جاھانىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىلماس ۋە بۇزۇلماس دەپ گۇمان قىلما، يەنى بۇ جاھان داۋاملىق مۇشۇ ھالەتتە تۇرىدۇ، دەپ ئويلاپ قالما. خۇدايىتائالانىڭ ياخشىلىقلىرىنى، قۇدرىتىنى ۋە بەرگەن نېمەتلىرىنى ئويلا. لېكىن ۋۇجۇدى توغرىسىدا ئويلاپ يۈرمە، يەنى ۋۇجۇدى بارلىقى توغرىسىدا گۇماندا بولما. چۈنكى بۇنداق ئويدا بولۇش پۈتۈنلەي گۇناھتۇر. بۇ ھەقتە دېيىلىدۇكى: ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسىنى، يەنى تەڭرىنى ئويلاش شەرتتۇر. ئەمما ئاللاھنىڭ زاتى، يەنى جىسمى توغرىسىدا ئويلاش ـــ ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى تەڭرىنىڭ زاتى ـ جىسمى توغرىسىدا خىيالغا يول بېرىش گۇناھتۇر.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام (ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە سالاملىرى ئۇنىڭغا بولسۇن): «ئاللاھنىڭ نېمەتلىرى ھەققىدە ئويلىنىڭلار» دېگەن.

خوش، ھەر ئىسىم ۋە ھەر سۈپەت بىلەن خۇدايىتائالانى ياد قىلغان ۋاقتىڭدا، خۇدايىتائالانىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ئۇنىڭ ھەممىنى ياراتقۇچى ئىكەنلىكىنى؛ ئۆزۈڭنىڭ بولسا، ئاجىز ۋە بىچارە ئىكەنلىكىڭنى ئىزھار قىلغىن. بولمىسا، سەن خۇدايىتائالانىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ۋە ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالمايسەن. خۇدايىتائالانى بىرلىك ۋە يېگانىلىق بىلەن تونۇساڭ، شېرىكىدىن،

يەنى شەرىك كەلتۇرۇشتىن قۇتۇلالايسەن. چۈنكى بىر ۋە يېگانە-لىق، دەرھەقىقەت، خۇدايىتائالاغىلا خاستۇر. خۇدادىن ئۆزگىسە-نىڭ ھەممىسى ئىككىدۇر. چۈنكى ئۇلار، يەنى تەڭرىدىن باشقا ھەرقانداق نەرسە ئىككىلىك سۈپەتتە مەۋجۇد بولىدۇ. مەسىلەن: جىسىمغا ئوخشاش مۇرەككەپ تەركىبلەرنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىشى ئارقىلىق ئىككى بولۇشى ياكى بۆلۈنۈشى ئارقىلىق ئىككى بولۇشى ۋە ياكى بىر - بىرىگە قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىككى بولۇشى؛ مولېكۇلا ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئىككى بولۇشى (بۇ ھەقتىكى مەزمۇنلار «شەرھى ئەقائىد» تا بايان قىلىنغان) ياكى ئاتا - ئانىلارغا ئوخشاش تۇغۇلماق بىلەن ئىككى بولۇش ياكى شەيئى - ماددىغا ئوخشاش بىر نەرسىدىن بىر نەرسە ھاسىل بولۇش ياكى ماكانغا ئوخشاش سان جەھەتتىن ئىككى بولۇش ياكى زامانغا ئوخشاش ۋاقىت جە-ھەتتىن ئىككى بولۇش ياكى خۇسۇسىيەت، يەنى خاراكتېرگە ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىنى قوبۇل قىلىشى ئارقە-لىق ئىككى بولۇشى ياكى بارلىق - يوقلۇق بىلەن ئىككى بولۇش ياكى چۈشەنچە ـــ بىلىش جەھەتتىن ئىككى بولۇش قاتارلىقلار.

يۇقىرىدا ئىككىلىكنىڭ ئالامىتى ۋە نىشانلىرىنى بايان قىل-دۇق. دېمەك، تەڭرىمىلا ھەمىشە ئۆزىدىن مۇستەسنا يەككە - يېگانە-دۇر. بۇنىڭ ھەقىقىتى شۇكى، خۇدادىن بۆلەك ھەرقانداق نەر-سىنى سەن تەسەۋۋۇر قىلالايسەن. چۈنكى ئالەمنىڭ يارانقۇچىسى تەڭرى شەكسىز ۋە شۇبھىسىز، ئۇنى كۆڭلۈڭگە پەيدا قىلغان!

ئىككىنچى باب

پەيغەمبەرلەرنىڭ يارىتىلىشىنىڭ بايانى

بىلگىن، ئەي ئوغۇل، ھەقسۇبھانەۋەتائالا بۇ جاھاننى ھاجەت-مەن بولۇپ ئاپىرىدە قىلمىدى، نە ئويۇن ئۈچۈن ۋە نە جەبىر - زۇلۇم ئۈچۈن ياراتمىدى. بەلكى ئادالەت ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلدى ھەمدە ھېكمەت بىلەن ياسىدى ۋە زىننەتلىدى. دانالىقى، ئىلمى ۋە قۇدرىتى بىلەن بارلىقنىڭ يوقلۇقتىن ئوبدان، ياخشىلىقنىڭ يامانلىق، يەنى بۇزۇقچىلىقتىن بەلەن ئىكەنلىكىنى بىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى پەيدا قىلغان بولسا، شۇنىڭغا يانداش ئادالەت-نى پەيدا قىلدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئورۇنسىز قىلمىدى. بەلكى بىلىپ تۇرۇپ ھېكمەت يوسۇنى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقاردى. قايسىسى لايىق ۋە ئوبدان بولسا، شۇنى قىلدى. قۇ-ياشسىز ئالەمنى يورۇتالايدىغان، بۇلۇتسىز يامغۇر ياغدۇرالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئەمما ھەرقانداق ئىشنى ھېكمەت تەقەززاسى بويىچە قىلىشنى خالىدى. شۇڭا ۋاستىسىز ھېچنېمىنى پەيدا قىلمىدى، يەنى بارلىق يارالمىشنى ۋاستە ئارقىلىق ياراتتى. ھەتتا ۋاستىنى ياخشىلىق ۋە يامانلىق، يەنە پىتنە - پاسات، بۇزۇقچىلىققا سەۋەب قىلدى. چۈنكى ۋاستە ئارىدىن كۆتۈرۈلسە، يەنى ۋاستە بولمىسا، تەرتىپ - نىزامنىڭ مۇۋاپىقلىقى، شاراپەت ۋە ئۇلۇغلۇقى ھەم ئارىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتەر ئىدى. ئىش - ھەرىكەت ۋە يارالمىشنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەرتىپ قانۇ-نداق لازىم بولسا، شۇ تەرتىپكە مۇۋاپىق ۋاستىنى ھەم پەيدا

قىلدى. شۇنىڭدەك، بىر غەزەپ قىلغۇچى، يەنى تەرتىپ ـ نىزام ئىگىسى ۋە غەزەپ قىلىنغۇچى، بىر رىزىق بەرگۈچى ۋە رىزىق يەتكۈزگۈچى لازىم بولدى. چۈنكى بۇ ھەر ئىككى ئىش خۇدايىتائا-لانىڭ بىرلىكىگە گۇۋاھتۇر. شۇنداق ئىكەن، سەن ھەرقانداق ئىشتا ۋاستىنىڭ بولمىغانلىقىنى چۈشەن. ئەمما ۋاستىگە ئې-سىلىۋالما. يەنى ئىشىڭنىڭ نەتىجىلىك ياكى نەتىجىسىز، ھو-سۇلىنىڭ كۆپ ياكى كەم بولۇشى قاتارلىقلارنى ۋاستىدىن كۆر-مە. بەلكى ۋاستىنى پەيدا قىلغان ئاللاھتائالادىن دەپ بىلگىن. مەسىلەن: ئەگەر زېمىن ھوسۇل بەرمىسە، ئۇنى يەردىن كۆرمە؛ يۇلتۇز دەردىڭگە يەتمىسە، ئۇنى يۇلتۇزدىن كۆرمە. چۈنكى يۇل-تۇزنىڭ دەردۇ ئەھۋالىڭدىن قانداقمۇ خەۋىرى بولسۇن؟! ئوخ-شاشلا زېمىننىڭ كۆپ ياكى ئاز ھوسۇل بېرىشىدە قانداقمۇ قۇد-رىتى بولسۇن؟! بىراق يەرگە زەھەرلىك دورا ئۆسۈملۈكى تېرە-سىڭ، ئۇ ئەلۋەتتە زەھەرلىك ھوسۇل بېرىشكە قادىردۇر. ئەمما ياخشىلىق ياكى يامانلىق بىلەن يۇلتۇزنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق (كىشىلەر يۇلتۇزغا قاراپ ياخشىلىقنىڭ ياكى يامانلىقنىڭ بېشارىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ خاتا قارىش، چۈنكى ئۇمۇ يارالمىش جۇملە-سىدىندۇر).

تەكرىم بۇ جاھاننى ھېكمەت بىلەن بەرپا قىلدى ۋە ھەر تۈرى بويىچە ئۆز لايىقى ۋە سىياقى بىلەن ياسىدى. جاھاننىڭ زىننىتى ئۇچۇن ھايۋاناتنى، يېمەك ـ ئىچمەكنى، كىيىم ـ كېچەكنى ۋە تۇرلۇك ياخشى نەرسىلەرنى ـــ لازىملىقلارنى ياراتتى.

ئاللاھتائالا قۇرئاندا: «ئاسمان ـ زېمىننى ھەق بىلەن يارات-تۇق» دېگەن.

ھەقسۇبھانەۋەتائالا جاھاندا ھېچبىر نېمەتنى بىھۇدە ئاپىرىدە قىلمىدى. ئەگەر «بىھۇدە» دېيىلسە، دەل بەرگەن نېمەتنىڭ ۋە

رىزىقنىڭ قەدرىنى بىلمەسلىكتۇر. چۈنكى تەڭرىم ئىنسانىنى ئاپە-
رىدە قىلىش بىلەن تەڭ، يېيىش ئۈچۈن تۇرلۇك نېمەتنى پەيدا
قىلدى ۋە ئىنسانلارغا ئاتا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە
تەرتىپسىز ـ قالايمىقان بولمىسۇن ئۈچۈن ئىنسانلارغا يەنە سىيا-
سەت، ئۇلارنى تەرتىپلەش ئۈچۈن يول كۆرسەتكۈچى ۋە يول
باشلىغۇچى لازىم بولدى. ئەسلىدە ھەربىر رىزىق يېگۈچى رىزىقنى
ئۆز تەرتىپى ۋە ئادالەت بىلەن يېيىشى لازىم ئىدى. ئۇنداق
بولمىغاندا رىزىق بەرگۈچى قەدىرىنى بىلمىگەن ۋە شۈكرى قىلمە-
غانلارغا رىزىق بەرگەن بولۇپ قالىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ مۇكاپاتى،
يەنى جازاسى رىزىق بەرگۈچىگە يېتىدۇ. ۋاھالەنكى، رىزىق بەر-
گۈچى نۇقسانسىز ئىدى. شۇڭا رىزىق يېگۈچىلەرنى ھېچنېمە
بىلمەسلىك سەۋەبىدىن گۇناھلىق بولۇپ قالسىمۇ تاشلىۋەتمىدى.
بەلكى ئۇلار ئۈچۈن، يەنى رىزىق يېگۈچىلەرنى تونۇتۇش، رىزىق
يېمەكنىڭ تەرتىپىنى بىلدۈرۈش ۋە رىزىق بەرگۈچىگە شۈكرى ـ
قانائەت قىلىشنى ئۆگىتىش ۋە ئالەم ئىشلىرىنى ئادالەت بىلەن
باشقۇرۇش ئۈچۈن پەيغەمبەر ئەۋەتتى. بۇ ھالدا ئادالەت ھېكمەت
بىلەن نەتىجە بېرىدۇ؛ ھېكمەت نېمەت بىلەن نەتىجە بېرىدۇ؛
نېمەت رىزىق يېگۈچى (ئاۋام) بىلەن نەتىجە بېرىدۇ؛ رىزىق يول
باشلىغۇچى پەيغەمبەرلەر بىلەن نەتىجە بېرىدۇ. ئەگەر ھەممە ئىش
مۇشۇ تەرتىپتىن تاشقىرى بولمىسىلا، ھەقىقەت ئۈچۈن يول ئو-
چۇقتۇر. ئۆزۈڭگە قىياس قىل: سەن، يەنى رىزىق يېگۈچى
رىزىق بەرگۈچى تەرىپىدىن پەزىلەت ۋە ھۆرمەت بىلەن بېرىلگەن
نېمەتلەرنى قوبۇل قىلغان ئىكەنسەن، ئەلۋەتتە، يول باشلىغۇچە-
لارنىڭ ھەققىنى تونۇشۇڭ؛ رىزىق بەرگۈچى ئۈچۈن رەھمەت
ئېيتىشىڭ ۋە ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەرلەرنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىنى
ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارغا تەۋە بولۇشۇڭ، يەنى ئۇلارغا ئەگىشە-

شىك ۋە پەيغەمبەرلەرنى ھەق ۋە راست ئېيتقۇچى، دەپ بىلىشىك لازىمدۇر. شۇڭا ئادەمدىن، يەنى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن تاكى ئاخىرقى پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغىچە ھەممىسىنىك پەرمانلىرىدا بولغايسەن ۋە دىنىي ئىسلام ئىشىدا ھەمدە بەرگەن نېمەتلىرىگە شۈكرى قىلىش يولىدا قىلچە سەھۋەنلىك سادىر قىلمىغايسەن. دىنىي ئىسلامغا ئائىت پەرھىزلەرنى ئوبدان بەجا كەلتۈرگەيسەن. تا ئالەمدە ياخشى نامغا ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولاي دېسەك، كىتابلارنى، يەنى قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىسلەرنى، پەيغەمبەرلەرنى ھەق ۋە راست بىل. ئۇلار توغرىسىدا ھېچقانداق شەك كەلتۈرمە. شۇندىلا ئىككى جاھاندا، يەنى بۇ ئالەم ۋە ئۇ ئالەمدە گۇناھتىن خالاس بولىسەن!

ئۇچىنچى باب

نېمەت ئىگىسىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلماقنىڭ بايانى

بىلگىن، ئەي ئوغۇل، بەرگەن نېمىتى ئۇچۇن نېمەت ئىگە-سىگە شۇكرى ئېيتىش ھەممە ئادەمگە ۋاجىبتۇر، يەنى باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيەتتۇر. ھەقسۇبھانەۋەتائالا: «بەر-گەن نېمەتلىرىمگە شۇكرى قىلىڭلار» دەپ پەرمان قىلغان. شۇڭا بىز شۇ نېمەت ئىگىسىگە ئۇشبۇ پەرمان يۇزىسىدىن، يەنى پەرمان قىلغانلىقى سەۋەبىدىنلا ئەمەس، بەلكى نېمەت ئاتا قىلغانلىقى سەۋەبلىك شۇكرى قىلىشىمىز شەرتتۇر. چۇنكى ئادەمزات ئۆز ۋۇجۇدىنى پۈتۈن ئۆمرىدە پەقەت شۇكرى ئۇچۇنلا سەرپ قىلسە-مۇ، نېمەت ئىگىسى ئاتا قىلغان نېمەتنىڭ مىڭدىن بىرىنىڭ شۇكرىسىنىمۇ ئادا قىلىپ بولالمايدۇ. دىنى ئىسلامدا تائەتنىڭ سانى بەشتۇر. بۇنىڭدىن ئىككىسى پەيغەمبەرلەرگە خاستۇر؛ ئۇ-چى خالايىققا، يەنى ئاۋامغا خاستۇر. بۇ ئۇچىنىڭ بىرى، تىل بىلەن ئىقرار قىلماق ۋە كۆڭلى بىلەن ئېتىراپ قىلماق؛ ئىككىن-چىسى، بەش ۋاخ نامازنى ئادا قىلماق؛ ئۇچىنچىسى، ئوتتۇز كۇن روزا تۇتماق.

«ئەشھەدۇئەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇ-لىللاھ» دېمەك ئاللاھتائالادىن ئۆزگە ھېچ ئىلاھنىڭ يوقلۇقىغا دەلىل ئېيتقانلىق بولىدۇ. نامان ئۆتىمەك، تىلىدا ئېيتقانغا تەس-تىق قىلىپ، بەندىلىككە ئىقرار قىلغانلىق بولىدۇ. روزا تۇتۇ-

ماق، دېگىنىنى ئەمەلدە كۆرسىتىپ، خۇدايىتائالانىڭ خۇدالىقىغا ئىقرار قىلغانلىق بولىدۇ. ناۋادا سەن «مەن خۇدانىڭ بەندىسى» دېگەن ئىكەنسەن، ئۇ ھالدا بەندىلىك ھالىتىدە بولۇپ، ئۆزۈڭنى بەندىلىك يوسۇنىدا تۇتۇشۇڭ كېرەك. مىسالەن، ساڭا بەندە بولغان كىشى، ئەلۋەتتە ساڭا تائەت قىلىشى لازىم. ئوخشاشلا سەن خۇدانىڭ بەندىسى ئىكەنسەن، سەنمۇ ھەم خۇدانىڭ بەندىلىكىدە بولۇپ، خۇداغا تائەت قىلىشتىن باش تارتماسلىقىڭ شەرتتۇر. «ئىتائەتسىز بەندە» بولما. ئىتائەتسىز بەندىدە ئېتىقاد بولمايدۇ. ئېتىقادسىز بەندىنىڭ ئۆمرى كوتا بولىدۇ، يەنى ئېتىقادسىز بەندىدە ئىنسانىي خىسلەت كەم بولىدۇ. نەزمە:

كىشى تۇتسە ئۆزىنى ساھىب كۈلۈ،
خۇدالىقنى قىلغان بولۇر ئارزۇ.

ـــ ئاگاھ بول، ئەي ئوغۇل، نامازنى ۋە روزا خاس خۇدايىتائالانىڭ ئىبادىتىدۇر، يەنى خاس خۇدايىتائالاغا قىلىنىدىغان ئىبادەتتۇر. شۇڭا بۇ توغرىدا سەھۋەنلىك سادىر قىلما. چۈنكى خاس خۇدايىتائالاغا بولغان ئىبادەتتە سەھۋەنلىك ئۆتكۈزسەڭ، باشقا تائەتتە توختاپ قالسەن. شۇنى بىلگىنكى، شەرىئەت ئىگىلىرى نامازنى ھەممە دىنغا باراۋەر بۇيرۇغان. شۇڭا ھەرقانداق بىر كىشى نامازدىن قول يىغسا، ھەممە دىندىن يۈز ئۆرىگەن بولىدۇ.

ئەي ئوغۇل، نامازنى تەرك قىلىشنى كۆڭلۈڭگە ۋە ياكى خىيالىڭغىمۇ كەلتۈرمە. ئەگەر دىيانەت يۈزىسىدىن ۋە ياكى ئەقىل يۈزىسىدىن تەسەۋۋۇر قىلساڭ، نامازنىڭ كۆپلىگەن پايدىسى بارلىقىنى بىلىسەن. بىرىنچى پايدىسى شۇكى، ھەرقانداق كىشى بەش ۋاخ نامازنى بەجا كەلتۈرسە، ئالدى بىلەن ئىگىنىنى (كىيە-

مەنى) پاك تۇتمىقى لازىم بولىدۇ. ھېچبولمىغاندا، پاكلىق، يەنى پاكىزلىق ـــ ئېرىغسىزلىقتىن ئوبداندۇر؛ يەنە بىرى، نامار ئوقۇسىمىڭ، تەكەببۇرلۇقتىن خالىي بولىسەن. چۈنكى نامازنىڭ ھەقىقىتى كەمتەرلىك، يەنى ئۆزىنى ئەدەپ بىلەن تۇتۇشتۇر. ئەگەر سەن تەبىئىتىڭنى كەمتەرلىك ـ كىچىك پېئىللىق بىلەن بېزىسەڭ، پۈتكۈل ۋۇجۇدۇڭ ـــ ئەزالىرىڭ شۇ يوسۇنلۇق زىنداندۇ. ئۇلار قول، پۇت، كۆز، تىل، قۇلاق، قورساق ۋە ئەۋرەتلىرىڭدۇر. بۇلارنى تىزگىنلىمەك ۋە پاك تۇتماق شەرتتۇر. بەدەن ئەزالىرىڭنى ئەخلاقسىزلىق، بۇزۇقچىلىق ۋە ناشايىستە ئىشلاردىن يىراق تۇت. تا روزىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلغان بولىسەن. بىلىپ قوي، روزا تۇتۇشنىڭ پايدىسى شۇكى، كېچىلىك ۋە كۈندۈزلۈك نېنىڭ بولسا، كۈندۈزى يەيدىغان نېسىۋىنى موھتاجلارغا بەرگىن. تا ئاچلىق تارتقانلارنىڭ ساۋابى سائا بولىدۇ. قىلغان ئىشىڭنىڭ شەپقەت ۋە مەنپەئىتىنى كۆرىسەن. ئومۇمەن، بۇ ئۇچ تائەتكە ئەمەل قىلىش جاھان خەلقىنىڭ ئىشىدۇر. شۇڭا بۇنىڭدا سەھۋەنلىكنى، يەنى سەھۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمە. بۇ ئۇچ تائەتنى ھەرگىز تەرك قىلما. ناۋادا تەرك قىلساڭ، بۇنىڭغا ھېچبىر ئۆزرە يوقتۇر. ئەمما بۇ ئىككى تائەتنى، يەنى پەيغەمبەرلەرگە خاس تائەتنى ئۆزرە بولسا، تەرك قىلماق راۋادۇر.

بۇ بابتا سۆز كۆپ ئىدى، ئەمما زۆرۈرلىرىنىلا بايان قىلدۇق.

تۆتىنچى باب

قـۇۋۇەت باربدا تائەتنـى زىيادە قىلماقنىڭ بايانى

ـــ بىلگىن، ئەي ئوغۇل، خۇدايتائالا باي ۋە كۇچ - قۇدرەتى بارلارغا خاس ئىككى ئىشنى پەرھىز قىلدى. بىرى زاكات، بىرى ھەج. كىمىكى دۇنياسى ۋە قۇدرىتى بولسا، زاكات بەرسە، خانەئى كەئبەنى زىيارەت قىلسا بولىدۇ. قۇدرىتى بولمىسا، پەرھىز ئەمەس. ھەجنى دۇنيادارلار، پۇل - مېلى بار بايلار ئادا قىلسا بولىدۇ. چۇنكى ھەج قىلماقنىڭ ئالدىنقى شەرتى سەپەردۇر. نامرات ۋە ئاجىزلارغا سەپەر بۇيرۇماق تولىمۇ ئەقىلسىزلىقتۇر. كۆرمىگەننى كۆرۈش، يېمىگەننى يېيىش، تاپمىغاننى تېپىش ـــ سەپەرنىڭ لەززىتى. بىلگىنكى، لەززەتنىڭ ھەممىسىنى سەپەردە كۆرىسەن. كۆرمىگەننى كۆرىسەن، يېمىگەننى يەيسەن، تاپمىغانىنى تاپىسەن. ئەمما بۇ ئىشلارغا سەپەر قىلماي تۇرۇپ مۇيەسسەر بولغىلى بولمايدۇ. شۇڭا سەپەر ئەھلى جاھان كۆرگەن بولغاچقا، تەجرىبىلىك ۋە دانا كېلىدۇ. ئۇلار باشقىلار كۆرمىگەننى كۆرگەن، باشقىلار ئاڭلىمىغاننى ئاڭلىغان. بۇ ھەقتە دانالار: «ئاڭلىغان كۆرگەندەك ئەمەس» دېگەن.

بىلگىن، ئەي ئوغۇل، ئەگەر دەرۋىش ۋە نامرات كىشى ھەج قىلسا، ئۆزىنى ھالاكەتكە سالغان بولىدۇ، چۇنكى دەرۋىشلەر دۇنيادارلارنىڭ قىلىقىنى قىلسا، گويا ساقلارنىڭ ئىشىنى قىلغان

ئاغرىقلارغا ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ خۇددى ھاجىنىڭ قىسسىسىغا ئوخشاشتۇر.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، بىر ۋاقىتلاردا بۇخارانىڭ ھاكىمى ھەج قىلىشنى ئىرادە قىلدى. ئۇ نېمەتكە باي، دۇنيادار كىشى ئىدى. شۇ قېتىم سەپەرگە چىققانلار ئىچىدە ئۇنىڭدىن بايراق كىشى يوق ئىدى. ھەممىگە ئۇ ھەمدەمدە بولاتتى. يۇزدىن ئارتۇق تۆگە ئۇنىڭ يۈكىنى تارتاتتى. ئۆزى ھارۋىدا ئولتۇرۇپ خىرامان يول يۈرەتتى. دەرۋىش ۋە پۇلدار بايلار ئۇنىڭغا ھەمراھ ئىدى. ۋاقىتلىكى، ئۇلار ئەرافاتقا يېقىن كەلگەندە ئاچ ۋە ئۇسسۇز، يالاڭ ئاياغ بىر دەرۋىش كىشى ئۇدۇل ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى. دەرۋىش ھاكىمنى بۇ قاتارلىق نازۇ نېمەت، راھەت ـ پاراغەت ئىچىدە كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قاراپ:

ـــ ئۇ ئالەمگە بارغاندا مۇكاپاتمۇ، جازامۇ ھەر ئىككىمىز ئۈچۈن تەڭ باراۋەردۇر. سەن بۇ قاتارلىق راھەت ـ پاراغەت ئىچىدە يول يۈرۈپسەن، مەن بولسام بۇ قاتارلىق جاپا ـ مۇشەققەت ئىچىدە كۈن كەچۈرۈۋاتىمەن، ـــ دېدى. ھاكىم:

ـــ مۇكاپات كۈنىدە ئەلۋەتتە، خۇدايىتائالا ماڭىمۇ ساڭا ئوخشاشلا جازا بېرىدۇ. ئەمما، مېنىڭ مەرتىۋەم، يەنى ھال ـ كۈنۈم سېنىڭ ئۇشبۇ مەرتىۋەڭ، يەنى ھال ـ كۈنۈڭ بىلەن ئوخشاش بولغان بولسا، ھەرگىزمۇ دەشت ـ بايابانلارنى كېزىپ بۇ يەرگە كەلمەسىدىم، ـــ دېدى. دەرۋىش:

ـــ نېمە ئۈچۈن كەلمەسىدىڭ؟ ـــ دېدى.

ھاكىم دېدىكى:

ـــ مەن خۇدانىڭ پەرمانى بىلەن كەلدىم. سەن بولساڭ خۇدانىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق قىلدىڭ. مېنى بولسا خۇدا چىللاپ

كەلدى. شۇڭا مەن مېھماندۇرمەن. سەن بولساڭ تېخى بىر بالا ئىكەنسەن. بالىنىڭ ھۆرمىتى نەدىمۇ مېھمانىنىڭ ھۆرمىتى بىلەن تەڭ بولالىسۇن؟! خۇدايىتائالا ھەج قىلماقنى دۇنيادارلارغا بۇيرۇغان ۋە: «ئۆز ئىختىيارىڭلار بىلەن ئۆزۈڭلارنى ھالاكەتكە سالماڭلار» دېگەن. ئەمما سەن خۇدايىتائالانىڭ پەرمانىغا خىلاپ ھالدا ئاچ، ئۇسسۇز ۋە بىچارىلىك بىلەن چۆل كېزىپ ئۆزۈڭنى ھالاكەتكە تاشلاپسەن. شۇڭا پەرمان تۇتقانلار، يەنى پەرمان بويىچە ئىش قىلغانلار بىلەن ئۆزۈڭنى قانداقمۇ بارلۇم ئورۇندا قويالايسەن؟! ھەر كىشى ئۆز ھالىغا بېقىپ ھەج ئادا قىلسا، خۇدايىتائالانىڭ پەرمانى تۇتۇپ، بەرگەن نېمىتىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلغان بولىدۇ!

— ئەي ئوغۇل، ۋاقتىكى، سەندە ھەم ھەجنىڭ سەرەمجانلىرى، يەنى تەييارلىقلىرى تولۇق پۈتكەن بولسا، تاۋەتتە سەھۋەنلىك سادىر قىلما. ھەجنىڭ سەرەمجانلىرى بەش تۈرلۈك بولىدۇ، ئۇلار: بايلىق (مال ـ بىسات)، مۇددەت (ۋاقىت)، ھۆرمەت، خاتىرجەملىك ۋە راھەت. ناۋادا بۇ بەش تۈرلۈك شەرتنى ھازىرلىغان بولساڭ، تىرىشىپ ھەجنى تامام قىل. شۇنى بىلگىنكى، ھەج قۇدرىتىڭ، يەنى ئىمكانىيىتىڭ بولغاندا سەندىن ھېچ ۋاقىتتا ساقىت بولمايدىغان، يەنى ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان تاۋەتتۇر.

بىلگىنكى، خۇدايىتائالا زاكات بەرگۈچىنى ئۆزىنىڭ يېقىن دوستى ھېسابلايدۇ. زاكات بەرگۈچى ئۆزگە قۇۋمنىڭ ئارىسىدا پادىشاھ مەسەللىكتۇر. چۈنكى ئۇ ئۆزگىلەرگە (پۇقرالارغا) تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى بەرگەنلىكى ئۈچۈن، پۇقرالار قولىغا تەگكەن شۇ زاكات ئارقىلىق تىرىكچىلىك قىلىدۇ.

خۇدايىتائالا ھەممىگە قادىردۇر. ئۇنىڭ قولى ھەمىشە بايلار ئۈچۈن ئوچۇقتۇر. شۇڭا مۇشۇ ھېكمەت بويىچە بەزىلەر باي

بولىدۇ، بەزىلەر كەمبەغەل. بۇ سەۋەبلىك كىشىلەر ئارا مەرتىۋە ۋە شاراپەتتە بىر - بىرىدىن كەم - ئارتۇق ياكى يۇقىرى - تۆۋەنلىك جەھەتتىن پەرق كېلىپ چىققان.

ئادەتتە زاكاتنى يىلدا بىر قېتىم بەرگەن تۇزۇك. ئەمما سەدىقە ئۆزگىچە ۋە ئالاھىدە تائەتتۇر، ئۇ پەرھىز ئەمەس.

سەدىقىنى ساخاۋەت ۋە ئادەمگەرچىلىك يۇزىسىدىن قانچىلىك بەرگىنىڭ كەلسە، شۇنچىلىك بەرگىن. ئۇنى سەھۋەنلىك دەپ بىلمە، سەدىقە بەرگۈچىلەرنى تەكىرىم دائىم پاناھىدا ساقلايدۇ.

ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «سەدىقە بالانى رەت قىلىپ، ئۆمۈرنى زىيادە قىلىدۇ» دېگەن.

ئەي ئوغۇل، ھەجنىڭ، زاكاتنىڭ ۋە سەدىقىنىڭ ھەققىدە كۆڭلۈڭدە شەك بولمىسۇن. بۇ ھەقتە «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەندەك ناباب سوئاللارنى سورىما. يىگىرمە مىسقال ئالتۇندىن يېرىم مىسقالنى، كالا، قوي ۋە تۆگىلەرنى نېمە دەپ بەرگۈدەكمىز؟ نېمە دەپ قۇربانلىق قىلمىمىز؟ دېگەندەك سۆزلەردىن كۆڭلۈڭنى پاك تۇت. گۇمان قىلما. بىلمىسەڭ كېرەك يوق. پەقەت خۇدايىتائالانىڭ پەرمانىنى تۇتساڭ بولدى. چۈنكى سەن بەندە. «نېمە ئۈچۈن مۇنداق ۋە نېمە ئۈچۈن ئۇنداق ئەمەس؟» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىش بەندىنىڭ ئىشى ئەمەس.

ھەرقاچان خۇدايىتائالانىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۇرگەن ۋاقىتىڭدا ئاتا - ئاناڭنىڭ ھەققىنى ھەم تونۇ. چۈنكى ئۇمۇ، يەنى ئاتا - ئانىنىڭ ھەققىنى تونۇش خۇدانىڭ پەرمانىدۇر.

بەشىنچى باب

ئاتا ـ ئانىنىڭ ھەققىنى تونۇماقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، تەكرى بۇ جاھاننى ئاۋات قىلىشنى ئىراده قىلىپ، [ئىنسانلارنىڭ] نەسلىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن شەھـ ۋەتنى پەيدا قىلدى. ئاتا ـ ئانىنى پەرزەنتنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەب قىلدى.

بەس، پەرزەنتنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەب بولغان ئاتا ـ ئانىنىڭ ھەققىنى بەجا كەلتۈرمەك پەرزەنت ئۈچۈن ۋاجىبتۇر. ئاتا ـ ئانامنىڭ مەندە نېمە ھەققى بولسۇن، پەرزەنتنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۈلارنىڭ (يەنى ئاتا ـ ئانىنىڭ) نەفسى خاھىشىدىن بولغان، شۇڭا پەرزەنتلىرىگە شەپقەت قىلىش ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈش ئاتا ـ ئانا بولغۇچىنىڭ مەجبۇرىيىتى، دېمە. ئاتا ـ ئانىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي ھەققى شۇكى، ئاتا ـ ئاناڭ سەن بىلەن پەرۋەردىگارىڭ ئارىسىدا سېنىڭ دۇنياغا كېلىشىڭ ئۈچۈن ۋاسىته بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پەرۋەردىگارىڭنى قانچىلىك ئۇلۇغ كۆرسەڭ، ۋاسىته بولغۇچىنى (يەنى ئاتا ـ ئاناڭنى) شۇنچىلىك ھۆرمەت قىلغىن! ئاتا ـ ئاناڭ سېنى كىچىكىڭدىن تارتىپ مېھرى ـ مۇھەببەت، شەپقەت ۋە مەرھەمەت بىلەن پەرۋىش قىلـ دى. خۇدايتائالا: «ئۇلۇل ـ ئەمر» دېگەن. ھەدىسته كۆردۈمـ كى، «ئۇلۇل — ئەمر» نىڭ بىر مەنىسى «ئاتا ـ ئانا» دېيىلگەن.

ئەرەب تىلىدا «ئەمر» نىڭ مەنىسى ئىككىدۇر — ھەم پەرمان ھەم قۇدرەت ۋە قۇۋۋەت. ئاتا ـ ئانىدا قۇدرەت بولغانلىقى ئۈچۈن سېنى پەرۋىش قىلدى؛ پەرمان (يەنى پەرمان ئىگىسى) بولغانلىقى ئۈچۈن ساڭا ياخشىلىق ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاقنى ئۆگەتتى.

ـــ ئەي ئوغۇل، ئاتا ـ ئاناڭنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىشتىن ساقلان! ئاتا ـ ئاناڭنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرسەڭ، تەڭرىم ئاتا ـ ئاناڭنىڭ ھەققىنى غەزەپ بىلەن سەندىن سورايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) دىن سورىدى:

ـــ ئاتا ـ ئانىنىڭ ھەققى نېمە ۋە نەچچە؟

ھەزرىتى ئەلى دېدىكى:

ـــ ئاتا ـ ئانىغا قانداق مۇئامىلە قىلىشتا ئۇشبۇ مەسىلە كۆپايىدۇر: ھەزرىتى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ (ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە سالاملىرى ئۇنىڭغا بولسۇن) ئاتا ـ ئانىلىرى ئۆز زامانىسىدا ھەزرىتى پەيغەمبەرنىڭ سۆھبەتلىرىگە داخىل بولغانلىرىدا، ئۇل ھەزرەت (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام) ئاتا ـ ئانىسىنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزۇپ، پەرزەنتلىك بۇرچىنى ئادا قىلىشنى ئۆزى ئۈچۈن ۋاجىب دەپ قارايتتى.

ـــ بەس، ئەي ئوغۇل، ئاتا ـ ئانىنى دىنى ئىسلام سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى ئۆز ۋۇجۇدۇڭ (يەنى دۇنياغا كېلىشىڭگە ۋاسىتە بولغانلىق) سەۋەبىدىن بولسىمۇ ھۆرمەت قىل. ئاتا ـ ئاناڭ سېنى پەرۋىش قىلىپ، ياخشى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشقانلىقى سەۋەبلىك ھۆرمەت قىل. ئاتا ـ ئانا ھەققىدە ھەرگىز قارا سانىما. ئەگەر ئۇلار ھەققىدە قارا سانساڭ، ئۇلارنى ھۆرمەتلىمىسەڭ، ھېچبىر ياخشىلىققا لايىق ۋە سازاۋەر بولالمايسەن. ئاتا ـ ئانىنىڭ ياخشىلىقىنى بىلمىگەن، ھەققىنى ئادا

قىلمىغان ئادەم باشقىلارنىڭ قەدرىنى ھەم بىلمەيدۇ. ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان ئادەمگە ياخشىلىق قىلىش دۇرۇس ئەمەس. شۇڭا سەن ھەم ئۆزۈڭگە دۇرۇس بولمىغان ئىشنى ئىزدىمە.

پەرزەنتلىرىڭدىن ھۆرمەت تەمە قىلساڭ، ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئاناڭغا ھۆرمەت قىل. چۈنكى پەرزەنت تۇغۇلغاندىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىنىڭ قىلمىشىنى كۆرۈپ ئۆگىنىدۇ. مىسالى، ئاتا ـ ئانىنى بىر مېۋىلىك دەرەخكە ئوخشاتساق، پەرزەنت شۇ دەرەخنىڭ مېۋىسىدۇر. دەرەخنىڭ تەربىيىتى قانچىكى كۆپ بولسا، شۇنچە ياخشى مېۋە بېرىدۇ. ئوخشاشلا ئاتا ـ ئاناڭنى قانچە كۆپ رازى قىلساڭ، ئۇلارنىڭ دۇئاسى بىلەن تەلەپ قىلغان نەرسەڭگە شۇنچە تېز ئېرىشەلەيسەن. ئاتا ـ ئاناڭ سەندىن رازى بولسا، تەڭرىمۇ سەندىن رازى بولىدۇ. مىراسنى دەپ ئاتا ـ ئاناڭنىڭ ئۆلۈمىنى تىلىمە. ئاتا ـ ئاناڭ ئۆلمىسىمۇ، ساڭا قىسمەت بولغان رىزق ھامان ساڭا يەتكۈسىدۇر. رىزق (مىراس) ئۈچۈن مۇشەققەتنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇتما. ناۋادا شۇ رىزق تەقدىر ـ قىسمەتتە ساڭا پۈتۈلگەنىكەن، ئۇ ئارتۇق ياكى كەم بولماي ساڭا تەگكۈسىدۇر. ھەرقانچە ھەرىكەت قىلغىنىڭ بىلەنمۇ كۆپىيىپ قالمايدۇ. شۇڭا داق دېيىلىدۇكى: قىسمەتتە پۈتۈلگەن رىزق ئۆزگىرىپ قالماس ۋە ھەرىكەت قىلغان بىلەنمۇ كۆپىيىپ قالماس. ئەگەر تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىشنى ئىرادە قىلساڭ، سەھەر تۇرۇپ ئۆزۈڭ-دىن تۆۋەن مەرتىۋە، تۆۋەن تۇرمۇشتىكىلەرنىڭ ھالىغا قارا. شۇندىلا ئاللىقاچان تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەنلىكىڭنى بىلەلەيسەن. گەرچە دۇنيا (پۇل ـ مال) نىڭ يوقلۇقىدىن كەمبەغەل بولساڭمۇ، ئەقىل ـ پاراسەتكە باي بولغىن. چۈنكى ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم — مال ـ دۇنيادىن كۆپ ياخشىدۇر. ئەقىل ـ پاراسەت ۋە ئىلىمنى پۇل ـ مالغا سېتىۋالغىلى بولماي-

دۇ. مالدار (پۇل ـ مال ئىگىسى) نادان، ئىلىمسىز بولسا، پات پۇرسەتتە موھتاج ۋە گاداي ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئاقىل (ئىلىم ئەھلى) نىڭ مېلىنى ئوغرى ئالالماس، ئوتتا كۆيمەس، سۇ ئاقتۇرۇپ كېتەلمەس! پەم ـ پاراسەتلىك ۋە ساھىبى ئاقىل بولسائ، ھۇنەر (ئىلىم) ئۆگەنگىن. چۈنكى ھۇنەرسىز (ئىلىمسىز) «دانا» گويا كىيىمسىز تەن ۋە جانسىز سۈرەتكە ئوخشايدۇ. بۇنى «ئەدەپ — ئەقىلنىڭ سۈرىتى» دېگەن ئىبارىدىن چۈشەن!

ئالتىنچى باب

ھۇنەرنىڭ قىممىتى گۆھەردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنىڭ بايانى

گۆھەرنىڭ (پۇل ـ مېلىنىڭ) نىڭ كۆپ بولۇشىدىن، ھۇنەرنىڭ (بىلىمنىڭ) نىڭ كۆپ بولۇشى ياخشىدۇر.

ـــ ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، ھۇنەرسىز (ئىلىمسىز) كىشى مۇغىلان (چۆلدە ئۆسىدىغان تىكەنلىك ئۆسۈملۈك) دەرىخىگە ئوخشايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ (مۇغىلانىنىڭ) غولى بار، سايىسى يوق. تۇر. نە ئۆزىگە پايدىسى تەگمەس، نە غەيرىگە.

ئالىي نەسەبلىك كىشىمۇ ھۇنەرسىز (ئىلىمسىز) بولسا، خەلق ئارىسىدا ئىززەت ـ ھۆرمەتتىن مەھرۇم قالىدۇ. چۈنكى كىشى ھۇنىرى (ئىلمى) بىلەن ئىززەت تاپىدۇ. ئەمما گۆھىرى (پۇل ـ مېلى) نىڭ كۆپ بولۇشى سەۋەبلىك ئىززەت تېپىشى ناتايىن. نەسلى ـ نەسەب گۆھەرنىڭ بولمىسا (نەسلى ـ نەسەبنىڭ تۆۋەن بولسا)، بۇنىڭ كارى چاغلىق. تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ئىنسانلىق گۆھىرى (ئىنسانغا خاس ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم) نى ھاسىل قىلغىن. چۈنكى ئىنسانلىق گۆھىرى نەسلى ـ نەسەب گۆھىرى (ھۇنەرسىز ئالىي نەسەبلىك، ئېسىلزادىلەر) دىن كۆپ ياخشىدۇر.

ئېيتىپتۇلاركى: شەرەپ نەسەبتىن ئەمەس، بەلكى ئەقىل بىلەن ھۇنەر (ئىلىم) دىن؛ ئۇلۇغلۇق پۇل ـ مال ۋە ياكى

ئاتا ـ ئانا قويغان كاتتا ئىسىمدىن ئەمەس، بەلكى ئىلىم بىلەن پاراسەتتىن ھاسىل بولىدۇ. چۈنكى ئاتا ـ ئانا قويغان ئىسىم كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇش ۋە سېنى چاقىرىشنىڭ نىشانىسى — ئالامىتىدۇر. ھەقىقىي نام ـ شەرەپ، ئۇلۇغلۇقنى ئىلىم ـ ھۈنەر ئارقىلىق ئۆزۈڭ قويغايسەن! شۇنى بىلگىنكى، ئىلىم ـ ھۈنىرنىڭ بىلەن ئۆمرۈڭ باقىيدۇر. قانداقتۇر كىتاب تەسىنىق قىلغان، مەدرىسە بىنا قىلغانلارنىڭ ۋە ياكى ئەھمەد، مۇھەممەد، مۇسا، جەئفەر... دېگەنگە ئوخشاش ئۇلۇغلارنىڭ ۋە ياكى كامىل ھۆكۈمالارنىڭ ئىسىملىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇۋالغان بىلەنمۇ، ئەھلى نەسەبلىرىنىڭ ئىلكىدە ھۈنەر گۆھەرى بولمىسا، ھېچ كىشىنىڭ سۆھبىتىگە يارىمايدۇ.

ـــ ئەي ئوغۇل، كىم بولسۇن، ئىلكىدە ھۈنەر گۆھىرى بولسىلا، ئۇنىڭ ئېتىكىنى مەھكەم تۇت، قولۇڭدىن چىقىرىپ قويما!

ـــ ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، ھۈنەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى ناتىقلىقتۇر. تەڭرىم ئىنسانىنى ھەممە مەخلۇقاتتىن كاتتا قىلىپ ياراتتى. باشقا جانلىقلاردىن ئادەمنىڭ بەدىنىدە ئون نەرسىنى زىيادە قىلدى. ئۇ ئون نەرسىدىن بەشى بەدەننىڭ ئىچىدە، بەشى بەدەننىڭ تېشىدا. بەدەننىڭ ئىچىدىكى بەش نەرسە: يېكىر قىلماق؛ يادىغا (يادقا) ئالماق؛ بىر نەرسىنى ئۇنتۇپ قالماي، كۆڭلىدە ساقلىماق؛ خىيال قىلماق؛ سۆزلىمەك.

بەدەننىڭ تېشىدىكى بەش نەرسە: ئاڭلىماق؛ كۆرمەك؛ پۇرىماق؛ سىيلىماق (سىيلاش ئارقىلىق قاتتىق ـ يۇمشاقنى بىلىش)؛ تېتىماق (تېتىش ئارقىلىق ئاچچىق ـ تاتلىقنى بىلىش). بۇ نەرسىلەر ھايۋانلارغا نىسىپ بولغان ئەمەس. نەسىپ بولدى دېگەندىمۇ، ئادەمدە بولغان دەرىجىدە ئەمەس. ئۇشبۇ

سەۋەبتىن ئىنسانلار ئۆزگە جانلىقلارغا پادىشاھتۇر. قاچانكى بۇ-
لارنى چۈشەنگەن بولساڭ، ئۇنداقتا ھۈنەر (ئىلىم) ئۆگەنگىن؛
تىل بىلەن ھۈنەر (سۆز ماھارىتىنى) ئۆگەنكىن، يەنى يېقىملىق
سۆزلەشنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. تا سۆزنى جاي ـ جايىدا —
ئۆز ئورنىدا سۆزلە. ئورۇنسىز ئېيتىلغان سۆز كىشىنى بىزار
قىلىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا — ئارتۇقچە سۆز بولۇۋاتقان ئورۇن-
دا، سەن خامۇشلۇقنى ئىختىيار قىل. پايدىسى يوق سۆز ھەرۋاق-
قىت زىيانلىقتۇر.

ھۈنەرنىڭ (ئىلىمنىڭ) ئەسىرى مەلۇم بولمىغان ھەرقانداق
سۆزنى دېمىگەن ياخشى. ھۆكۈمالار سۆزنى شارابقا ئوخشىتىدۇ.
چۈنكى ئۇنىڭدا ھەم خۇمار رەنجى (شاراب ئىچىپ ئادەتلەنگەن
كىشىنىڭ يەنە ئىچكۈسىنى كەلتۈرىدۇ) ھەم داۋا، ھەم ئازار
رەنجى (ئىچكەندىن كېيىن باش ئاغرىيدۇ) بولغانلىقىدىندۇر.
شۇڭا سورىمىغان سۆزنى زىنھار ئېيتما. بىھۇدە ۋە ئورۇنسىز
سۆزلىمەكتىن پەرھىز قىل. قاچانكىم، بىرى سەندىن سۆز سو-
رىسا، راست ئېيتقىن. كۆرگەنلىكى كىشىگە پەند ـ نەسىھەت
قىلىپ يۈرمە. ئېيتىپتۇلاركى:

ئاشكارا قىلىنغان نەسىھەت، گويا تاشقا مۇشتلىغانغا باراۋەر.

ئەگەر بىر تۈپ دەرەخ ئەگرى ئۆسۈپ شاخ ۋە يوپۇرماق
چىقارغان بولسا، ئۇنى تۈز ئۆستۈرۈشنىڭ چارىسى كەسمەك ۋە
يونۇماقتۇر. يېقىملىق سۆزلەرنى قىلغاندا (ياكى سۆزنىڭ ئۆز
ئورنى تېپىلغاندا) بېخىللىق قىلما. چۈنكى ئادەملەر مال ـ
دۇنياغا قارىغاندا ياخشى سۆز، ماختاش، ئىنئام ـ ئېھسانغا
بەكرەك قىزىقىدۇ. تۆھمەت تولا يەردە بولماقتىن، يامان نىيەت-
لىك ۋە ناچار قىلىقلىق دوستلار ئارىسىدا يۈرمەكتىن ئۆزۈڭنى
قاچۇر. ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ ئالدىما، يەنى قىلغان يامان ئىشلىرىڭنى

ياخشى دەپ گۈمان قىلما. مۇقىم بىر يەردە تۇرۇشقا ئادەتلەن. ئەگەر بىرسى سېنى ئىزدىمەكچى بولسا، شۇ يەردىن تاپسۇن. خالايىق غەم ـ قايغۇغا يولۇققاندا، سەن شادلانما. خەلق قايغۇر-سا، سەنمۇ تەڭ قايغۇرغىن. شۇنداق قىلساڭ، باشقىلارمۇ سې-نىڭ غەم ـ قايغۇلىرىغا ھەمشېرىك بولىدۇ. ئەل ئۈچۈن ئادالەتـ-نى ياقىلا، تا ئۆزۈڭ ئۈچۈن ئادالەتنى ياقىلىغان بولىسەن؛ باشقىلارغا توغرا سۆزلىسەڭ، سەنمۇ باشقىلاردىن توغرا جاۋاب ئاڭلايسەن. شور ئارىلاش يەرگە ئۇرۇق سالما. ھوسۇلىنىڭ قەدرـ-نى بىلمىگەن كىشىگە ياخشىلىق قىلىش، شورلۇق يەرگە ئۇرۇق چاچقان بىلەن باراۋەردۇر. ياخشىلىق قىلىشقا تېگىشلىك كىشـ-لەرگە ياخشىلىقىڭنى ئايىما. باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشتىن ئۆزۈڭنى قاچۇرما. ئېيتىپتۇلاركى: «ياخشىلىققا دالالەت قىلغۇـ-چى، شۇ ياخشى ئىشنى قىلغانغا ئوخشاشلا ساۋاب تاپىدۇ.»

ـــ بىلگىنكى، ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە ياخشىلىققا (ياخشى ئىش قىلىشقا) بۇيرۇغۇچى ـــ بۇ ئىككىسى بىر تۇغقاندۇر. زامانە ئۇلارنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋېتەلمەيدۇ. قىلغان ياخشىلىقىڭ ئۈچۈن پۇشايمان قىلما. ياخشىلىقىڭ ياكى يامانلىقىڭنىڭ جازاـ-سىنى ئۇشبۇ دۇنيادىلا كۆرىسەن. چۈنكى سەن بىراۋغا ياخشىلىق قىلساڭ، ئۇ كىشى قانچىلىك راھەتلەنگەن ۋە خۇشال بولغان بولسا، سېنىڭ كۆڭلۈڭدىمۇ ھەسسىلەپ خۇشاللىق ۋە راھەت سەزگۈسى پەيدا بولىدۇ. ئەگەر بىر كىشىگە يامانلىق قىلساڭ، سېنىڭ كۆڭلۈڭدىمۇ ھەسسىلەپ پۇشايمان ۋە غەشلىك پەيدا بولـ-ىدۇ. دەر ھەقىقەت، نەزەر سالغىنكى، كىشىنى خۇشال قىلساڭ، ئۆزۈڭمۇ خۇشال بولىسەن. كىشىنى رەنجىتسەڭ، ئوخشاشلا ئۆـ-زۈڭمۇ رەنجىيسەن. ھەرقانداق ئادەم ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ مۇكاپاتىنى ئۇ جاھانغا بارماستىن ئىلگىرى، ئۇشبۇ دۇنيادىلا

كۆرگۈسىدۇر. بۇ سۆزنى ھېچ كىشى ئىنكار قىلالمايدۇ. سەن ۋە مەن ھەم بۇ سۆزدە بەرھەقدۇرمىز. شۇڭا، قۇدرىتىڭ يەتسىلا كىشىگە ياخشىلىق قىلىشتىن باش تارتما. قىلغان شۇ ياخشىلىقىڭ ھامان بىر كۈنى ساڭا مېۋە بېرىدۇ. شۇنداق ئېيتىپتۇلاركى:

مۇتەۋەككىل خەلىپىنىڭ باغداتتىكى چاغلىرىدا فەتھ ئاتلىق بىر قۇلى بار ئىدى. ئۇ تولىمۇ بەختلىك ۋە سائادەتمەن ئىدى. ئۇ ياخشى خۇيلۇق، ئەدەپلىك ئوغۇل ئىدى. خەلىپە ئۇنى پەرزەنتلىككە قوبۇل قىلغانىدى. فەتھ سۇ ئۈزۈشنى ئۆگىنىشكە ئىرادە قىلدى. فەتھ گۆدەك ئىدى. سۇ ئۈزۈشنى تېخى مۇكەممەل ئۆگىنىپ بولمىغانىدى. ئەمما ئۆزىنى كامىل كۆرسىتىش گۆدەكلەرنىڭ ئادىتىدۇر. فەتھ بىر كۈنى ئۇستازىغا بىلدۈرمەي، سۇ ئۈزمەك بولۇپ دەريا لېۋىگە باردى. سۇ ناھايىتى ئۇلۇغ ئىدى. فەتھ ئۆزىنى سۇغا تاشلىدى. سۇ غالىپ كەلدى. فەتھنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى. سۇ بىلەن كۈچ ئېلىشالمىدى. ئۆزىنى سۇنىڭ ئېقىشىغا قويۇپ بەردى. سۇ يۈزىدە ئېقىپ، تا خالايىقنىڭ كۆزىدىن يوتتى. سۇ فەتھنى دەريا لېۋىگە ئېلىپ كەلدى. دەريا لېۋىدە سۇ كولاپ كەتكەن تۆشۈكلەر بار ئىدى. تۆشۈكلەرگە يېقىن كەلگەندە، فەتھ ئۆزىگە ھەركەت بېرىپ، شۇ تۆشۈكلەردىن بىرىگە ئۆزىنى ئالدى ۋە كىرىپ يەتتە كېچە ۋە كۈندۈز شۇ چوقۇردا ئولتۇردى.

ئاۋۋالقى كۈنى: «فەتھ دەريادا غەرق بولۇپ كەتتى» دەپ خەلىپىگە خەۋەر قىلىشقانىدى. خەلىپە تەختىدىن چۈشۈپ يەردە ئولتۇردى. كېيىنچىلەرنى چاقىرىپ:

ـــ ھەرقانداق كىشى فەتھنى يا تىرىك يا ئۆلۈك بولسۇن، مېنىڭ ئالدىمغا كەلتۈرسە، ئۇنىڭغا ئىنئام بېرىمەن ۋە مەن فەتھنى قايسى ھالەتتە بولمىسۇن، كۆرمىگىچە تائام يېمەيمەن، ـــ دەپ پەر-

مان قىلدى.

كېمىچىلەر دەريانىڭ چوڭقۇر قەتئىي ئىزدەپ ھەر تەرەپكە ئۇزۇشتى. تا يەتتە كۈن ئۆتتى. بىر كېمىچىنىڭ كۆزى قەتئىي ئولتۇرغان تۆشۈككە چۈشتى. كېمىچى قەتئىي ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، بەسىيار خۇشال بولدى ۋە: «مەن بېرىپ بىر نەچچە ئادەم باشلاپ كېلەي» دەپ خەلىپىنىڭ ئالدىغا كەلدى. دېدىكى:

ــ ئەي ئەمىر ۋەل ـ مۆئمىنىن، ئەگەر قەتئىي تىرىك كەلـ تۈرسەم، ماڭا نېمە بېرىسىز؟ خەلىپە دېدى:

ــ بەش مىڭ ئاقچا (ئالتۇن) بېرىمەن. كېمىچى:

ــ مەن قەتئىي تاپتىم. تىرىك كەلتۈرىمەن، ــ دەپ چـ ـقىپ كەتتى ۋە بىرنەچچە كىشى بىلەن بېرىپ، قەتئىي خەلىپە ئالدىغا سالامەت ــ تىرىك ئېلىپ كەلدى. خەلىپە كېمىچىگە ئانچىكىم دەپ قويغانىدى. ئەمما لەۋزىدە تۇرۇپ ۋەدە قىلغان ئاقچىنى شۇ زامان بەردى ھەمدە ۋەزىرىگە:

ــ خەزىنىدە ھەر نېمە بولسا، نىسپىنى كەمبەغەللەرگە بەرگىن، ــ دېدى. ئاندىن:

ــ يەتتە كېچە ـ كۈندۈز بولدى، قەتئى ئاچ ۋە ئۇسسۇزدۇر، ــ دەپ [خىزمەتچىلەرنى] تاغام كەلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. ئەمما قەتئى:

ــ ئەي ئەمىر ۋەل ـ مۆئمىنىن، مېنىڭ قورسىقىم توق، تاغامغا مەيلىم يوق، ــ دېدى. خەلىپە:

ــ سۇ بىلەن تويدۇڭمۇ؟ ــ دېدى. قەتئى:

ــ بۇ يەتتە كۈن ئىچىدە ھەر كۈنى بىر تاۋاق ئۇستىدە ئون نان ئېقىپ كېلەتتى. مەن قول ئۇزىتىپ شۇ نانىدىن ئىككى ـ ئۈچنى ئېلىۋالاتتىم. شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك قىلدىم. ھەربىر نانىڭ يۈزىگە «مۇھەممەد ئىبن ھۈسەن ئەل ـ ئەشكالى» دېگەن سۆز پۈتۈلگەنىكەن، ــ دېدى. خەلىپە پەرمان قىلدىكى:

ـــ دەرھال جار سېلىڭلار! دەريانا نان تاشلىغان كىشى كىم بولسۇن، ئالدىمغا كەلتۈرۈڭلار ۋە ئەمرۇل - مۇئمىنىن ساڭا ئىنئام بېرىدۇ، خالىغان ھاجىتىڭنى ئورۇنلايدۇ، دەڭلار!

بىر كۈندىن كېيىن بىر كىشى پەيدا بولدى ۋە دېدىكى:

ـــ دەريانا نان تاشلىغان كىشى مەن ئىدىم. خەلىپە سورىدى:

ـــ قانداق نىشان ۋە ئالامەت (بەلگە) بىلەن ئىسپاتلايسەن؟

ئول كىشى:

ـــ نىشانە ۋە گۈۋاھىم شۇدۇركى، ھەربىر نانىنىڭ يۈزىگە «مۇھەممەد ئىبن ھۇسەن ئەل - ئەشكاف» دېگەن سۆزنى پۈتكەندۇرمەن، ـــ دېدى.

ھەممە «راست شۇكەن» دېيىشتى.

خەلىپە سورىدى:

ـــ دەريانا نان تاشلاۋاتقىنىڭغا نەچچە كۈن بولدى؟

ـــ بۇ ئىشنى قىلىۋاتقىلى بىر يىل بولدى.

ـــ بۇنداق قىلىشىڭدىن غەرىزىڭ نېمە؟

ـــ غايىبتىن: ياخشىلىق قىلغىل، دەريانا نان تاشلا، بىر كۈنى ساڭا ھوسۇل بەرگۈسىدۇر، دېگەن ئاۋازنى ئاڭلىغانىدىم، ـــ دېدى. خەلىپە:

ـــ ھەر نەكىم قىلدىڭ، ھوسۇلىنى تاپتىڭ، ـــ دەپ ئول كىشىگە باغدات دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىن بەش پارچە يەر بەردى. ئول كىشى شۇ يەرنى باشقۇرۇپ تولا دۇنيادار بولدى.

مۇئەللىف شۇنى سەمىڭلارغا سالىدۇكى: خۇدانىڭ پەرمانى بىلەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ۋاقىت - سائىتى يېتىپ، مەن ھەجگە (ھەج تاۋىپىغا) باردىم. ھەقتائاللا ماڭا خانەئى مۇبارەكنى تاۋاپ قىلىشنى نېسىپ قىلدى. ئول كىشىنىڭ نەۋرىلىرىنى باغداتتا

كۆردۇم. بۇ ھەقتىكى ھېكايىنى شۇ يەردە ـ ياشانغان كىشىلەر- دىن ئاڭلىغانىدىم.

ـــ ئەي ئوغۇل، قۇدرىتىڭنىڭ بارىدا ياخشىلىق قىلىشتىن توختىما. خالايىققا ئۆزۈڭنى ياخشىلىق ۋە ياخشى پېئىلىڭ بىلەن كۆرسەتكىن. يامانلىق بىلەن كۆرۈنۈشتىن ساقلان. تىلىڭدا بىر خىل، دىلىڭدا بىر خىل بولمىغىن. ھېچقاچان بۇغداي كۆرسە- تىپ، ئارپا ساتما. ھەممە ئىشلاردا ئۆزۈڭنىڭ ھالىغا ئۆزۈڭ يەت. ھەر كىشى ئۆز ھالىغا ئۆزى يەتسە، كىشىگە ئېھتىياجى چۈشمەيدۇ. ئەگەر غېمىڭ ۋە شادلىقىڭ بولسا، كۆرگەنلا كىشى ئالدىدا ئاشكارا قىلىۋەرمە. غېمىڭگە غەم ۋە شادلىقىڭغا شاد بولمىدىغان مۇڭداش تېپىپ ئاندىن ئېيتقىن. ياخشىلىق ۋە يامان- لىق ھالىتىڭگە تېز سۆيۈنمە ۋە ھودۇقما. بۇنداق قىلىش، يەنى تېز سۆيۈنۈش ۋە ھودۇقۇش گۆدەكلەرنىڭ ئىشىدۇر. ئازغىنا بىر ئىش ئۈچۈن تەبىئىتىڭنى ئۆزگەرتمە. ئەقىل ئىگىلىرى بۇنداق ھالەتنى خوپ كۆرمەيدۇ. شۇنى بىلگىنكى، ھەرقانداق شادلىق- نىڭ ئاخىرىدا قايغۇسى بولىدۇ. شۇڭا ئۇنى شادلىق دەپ بىلمە. ئوڭۇشسىزلىققا دۇچ كەلگەن ۋاقتىڭدا ئۈمىدۋار بول. ئۈمىد- سىزلىك ئىشىكىنى ئۈمىد ئىشىكى بىلەن تاقا. ھەممە ئىشنىڭ نەتىجىسىنى بۇ جاھاندىن ئۆتكۈلۈك ۋە بۇ ئالەمدىن كەتكۈلۈك دەپ بىل. ھەققانىي ۋە توغرا ئىشلارنى ئىنكار قىلىشتىن ساق- لان. ئەگەر كىشى ساڭا ئاچچىقلىسا، سەن ئۇنىڭ ئاچچىقىنى خامۇشلۇق بىلەن پەس قىل. ئەخمەقنىڭ سۆزىگە جاۋاب بېرىش- تىن ئۆزۈڭنى تارت ۋە ھېچ كىشىنىڭ ئەمگىكىنى زايا قىلما. خۇدا رىزاسى ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىل. ئۆز يۇرتۇڭدىكى يېشى چوڭ، قېرى كىشىلەرگە كۆپ ئىززەت قىل. رەسۇل ئەلەيھىسسالام: «ئۆز قەبىلىسىدىكى قېرىلار شۇ قەبىلە

ئۇممەتلىرى ئارىسىدا پەيغەمبەرگە ئوخشاشتۇر» دېگەن. قېرىلار-
نىڭ سۆھبىتىگە تولا ھېرىس بولما. ئۇلارنىڭ ئەيىب ـ نۇقسانلە-
رىنى بىلىپ قېلىشتىن ساقلىنالايسەن. ئەمما، قېرىلارنىڭ ھۇنەر ـ
پەزىلەتلىرىگە نەزەر سال. ئەيىب ـ نۇقسانلىرىغا كۆز سالما. كىشە-
نىڭ ئەيىبىگە كۆز سېلىش ئەيىبتۇر.

خاتىرجەم — ئامان بولاي دېسەڭ، ناتونۇش كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولما. چۈنكى ناتونۇش كىشى بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولساڭ، گۇمان ـ شۇبھىدىن خالىي بولالمايسەن. زەھەرنى مەن-پەئەتلىك دورا دەپ گۇمان قىلىش ـــ نادانلىقتۇر.

ھۇنەرۋەنلەرنىڭ (ئىلىم ئەھلىنىڭ) پەم ـ پاراسىتىگە باق. ھۇنەر (ئىلىم) ئۆگەنمەي، پەم ـ پاراسەتلىك بولماي تۇرۇپمۇ جان باقالايمەن دېيىش، ئەقىلسىزلىك، پاراسەتسىزلىكتۇر. شۇ-ڭا ھۇنەر (ئىلىم) ئۆگەنگىن. ئۆگەنمەك، ئاڭلىماقتىن نومۇس قىلما. ئىلىم ئۆگەنسەڭلا، ئار ـ نومۇستىن خالىي بولىسەن. ھۇنەرۋەنلەرنىڭ (ئىلىم ئەھلىنىڭ) ھۇنىرىنى (ئىلمىنى) ئۆ-گىنىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئەيىبلىرىگە كۆزۈڭ چۈشسۇپ قال-سا، «پايدا ـ زىيىنى قانچىلىك، زىيىنى نەگىچە يېتىدۇ؟» دېگەنلەرنى سېلىشتۇرۇپ، ئارىدىن ئۆزۈڭنىڭ مەنپەئىتىنى ئىز-دە. ئەگەر ئۇ خەلققە پايدىسىز بولسا، سەن ھەم ئۇنىڭدىن يىراق بول. ئۆزۈڭنى ھۇنەر ـ ئىلىم ئۆگەنمەككە ئادەتلەندۇر. نېمىنى بىلمىسەڭ، شۇنى ئۆگەن. ھەرقانداق بايلىق ھۇنەردىن ياخشى ئەمەس. ھەرقانداق ئىززەت ـ ھۆرمەت ئىلىم ۋە بىلىمدىن ئۇلۇغ ئەمەس. ھەرقانداق زىبۇ زىننەت شەرم ـ ھايادىن گۈزەل ئەمەس ۋە ھەرقانداق دۈشمەن يامان خۇيدىن يامان ئەمەس. ئۆگەنمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭغا ۋاقىت بەلگىلەپ قويما. ھەر ۋاقىت، ھەرقا-چان، ھەرقانداق ئەھۋالدا تىرىشىپ بىرەر ئىلىمنى ئۆگەن. بىر

سائەت ۋاقىتنىمۇ بوشقا ئۆتكۈزمە. ئەگەر ئىلىم ئۆگەنمەكچى بولغان ۋاقىتىڭدا بىرەر دانا كىشى، يەنى ئالىمنى تاپالمىساڭ، نادانىدىن ئۆگەنسەڭمۇ بولىدۇ. چۈنكى كۆڭۈل كۆزى بىلەن نادانغا قارىساڭ، ئۇنىڭ يارىماس ئىشلىرىنى كۆرىسەن. ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ئەقىل ـ ئەندىشىسىنى يورۇت، يەنى ئەقىل بىلەن ئىش قىلىشقا ئادەتلەندۈر. بىلگىل، نادان قىلغان ئىشنى قىلمىغۇلۇق، بولمىسا، نادان ساڭا يېقىمسىز كۆرۈنگىنىدەك، سەنمۇ باشقىلارغا نادان ياكى يېقىمسىز كۆرۈنىسەن. ئىسكەندەر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين):

«مەن مەنپەئەتىنى دوستلىرىمدىن ئەمەس، بەلكى تولاراق (تولا چاغلاردا) دۇشمەنلىرىمدىن تاپقانمەن. ناۋادا مەندىن بىرەر ناچار قىلىق كۆرۈلسە، دوستلىرىم شەپقەت ـ مېھرىبانلىق يۈزىسىدىن ئول يامان قىلىقلىرىمنى ياپىدۇ. مەن ئۇنى (مەندىن سادىر بولغان يامان ئادەتلەرنى) بىلمەي قالىمەن. دۇشمەنلىرىم بولسا، دۇشمەنلىك جەھەتتىن ئاشكارا قىلىدۇ. مەن ئۇ يامان قىلىقلىرىمنى ئۆزۈمدىن يىراق قىلىمەن. بەس، مانا بۇ نەپ ـ مەنپەئەتنى دۇشمىنىمدىن تاپقىنىمدۇر» دېگەن. دېمەك، بۇ دانالىقنى نادانىدىن ئۆگەنگىنىڭ بولىدۇ. مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىكلەر بولسۇن، ھۇنەر ۋە بىلىم ئۆگىنىش ۋاجىپتۇر. چۈنكى ئۆزگىلەردىن ئۆزىدە بولمىغان ئارتۇقچىلىقنى، پەزىلەت ۋە ئىلىم ـ ھۇنەرلەرنى تاپقىلى بولىدۇ. قاچانكى سېنىڭ باشقىلاردا يوق بىرەر ھۇنىرىڭ بولسا، ئۆزۈڭنى ھەمىشە ئۆزگىلەردىن زىيادە كۆرىسەن. باشقىلار ھەم ھۇنەر ۋە پەزىلىتىڭگە بېقىپ سېنى تەڭتۇشلىرىڭدىن ئارتۇق ۋە ئۇلۇغ كۆرىدۇ. چۈنكى خەلق ئاقىل كىشىنى ئۆزگىلەردىن ئارتۇق ـــ ئۇلۇغ كۆرىدۇ ئەمەسمۇ؟! تىرىشقان، ئىجتىھات بىلەن ئۆگەنگەن كىشى كۈندىن ـ كۈنگە

ئۇلۇغ ۋە ھۈنەرۋەن، بىلىملىك بولىدۇ. بەرھەقكى، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئىلىم ئۆگىنىش كويىدا يۈرگەن كىشى پات پۈرسەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرالايدۇ. ھۈنەر ـ ئىلىم ئۆگىنىش. تىن قول يىغماق ۋە تىرىشماسلىق — جاھىللىق ۋە موھتاجلىققا رازى بولغانلىق بولىدۇ. ھۈنەر ئۆگىنىش ۋە شۇ يولدىكى تۇرلۇك مەشغۇلات بىلەن بەدەننى چىنىقتۇرۇش تولىمۇ مەنپەئەتلىكتۇر. ئېيتىپتۇلاركى: ھۇرۇنلۇق بەدەننى بوشاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئەگەر بەدىنىڭ سېنىڭ پەرمانىڭغا بويسۇنمايدىكەن، سەن خاتىرجەم بولمايسەن. چۈنكى بەدەننىڭ سۈس ۋە بوشاڭ بولۇشى خاتىرجەملىكىڭنى قوبۇل قىلالمايدۇ. بەدىنىڭ ئۆز مەيلىچە ئەمەس، بەلكى سېنىڭ خاھىشىڭ بويىچە ھەركەت قىلىدۇ. سەن خالىمىساڭ ياكى سېنىڭ ماقۇللۇقۇڭ بولمىسا، بەدەن ھېچبىر ھەركەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ. بەس، سەن چىنىقتۇرۇش بەدىلىگە بەدىنىڭنى پەرمانىڭغا بويسۇندۇر. قەھرىڭ بىلەن ئىتائىتىڭگە كەلتۈر. ھەرقانداق كىشى ئۆز بەدىنىنى پەرمانىدا تۇتالمىسا، ھۈنەردىن بەھرە ئالالمايدۇ. قاچانكى بەدىنىڭنى ھۈنەر ئۆگىنىشكە — پەرمانىڭغا بويسۇندۇرساڭ، ھۈنەر بىلەن ئىككىلا جاھاندا سالامەتلىك ۋە خاتىرجەملىك تاپالايسەن.

ھەممە ياخشىلىق ۋە ئوبدانلىقنىڭ سەرمايىسى — ئاساسى مۇنۇ سەككىز ئىش بىلەندۇر:

بىرىنچى، ئىلىم ئۆگەنمەك؛ ئىككىنچى، نەپسىنى يىغماق، تائەت ـ ئىبادەت بىلەن بولماق؛ ئۈچىنچى، ياخشىلار، تەقۋادارلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولماق؛ تۆتىنچى، راست سۆزلىمەك (ئۆزىنى راستلىق بىلەن تۇتماق)؛ بەشىنچى، ئىخلاس ۋە ئىتىقادىنى دۇرۇست قىلماق؛ ئالتىنچى، كىشىلەرگە ئازار يەتكۈزۈشتىن يىراق بولماق؛ يەتتىنچى، باشقىلارنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈ-

مەك؛ سەككىزىنچى، شەرم ـ ھايالىق بولماق.

ئومۇمەن، بۇ سۆپەتلەرنىڭ ئاساسى يەنىلا شەرم ـ ھايادۇر. بىراق «ھايا، يەنى ئارتۇقچە تارتىنچاقلىق رىزققا توسالغۇ بولىدۇ» دېگەن گەپمۇ بار. بەزىدە تارتىنچاقلىق چېكىدىن ئاشسا، ئۇۋالچىلىققا قالىسەن، شۇڭا ئارتۇقچە تارتىنچاقلىق قىلمىغىنىكى، ئىشلىرىڭدا يېتەرسىزلىك كۆرۈلمەسۇن ۋە پايدىلىق ئىشڭدا زىيان بولمەسۇن. كۆپ ۋاقىتلاردا تارتىنىش تۇيۇلى مەقسىتىڭ ھاسىل بولمايدۇ. شۇڭا تارتىنماسلىق كېرەك. ئەمما گۇناھتىن (گۇناھلىق بولۇپ قېلىشتىن)، بېخىللىقتىن، ئۇنۇتقاقلىقتىن، يالغانچىلىقتىن (يالغان ئېيتماقتىن) شەرم تۇتماق كېرەك. بىراق مەنپەئەتلىك سۆز ـ ھەرىكەتلەردە ۋە پايدىلىق ئىشلاردا ھايا قىلىپ تارتىنىپ تۇرساڭ، يامان نەتىجىگە قالىسەن، مۇرادىڭغا يېتەلمەيسەن، مەقسىتىڭ ھاسىل بولمايدۇ. ھايا قىلىدىغان (تارتىنىدىغان) ۋە ھايا قىلمايدىغان (تارتىنمايدىغان) ۋاقىت ۋە ئورۇننى بىلىش كېرەك. ساۋابلىق ئىشلاردا ۋە شۇنداق ئورۇنلاردا تارتىنچاقلىق قىلىشقا بولمايدۇ. «ياخشىلىق ۋە ئوبدانلىقنىڭ ئېپتىداسى شەرم ـ ھايادۇر، يالغانلىقنىڭ ئېپتىداسى ھاياسىزلىقتۇر.»

نادان ۋە جاھىللارنى ئادەم قاتاردا ھېسابلىما. ئالىم ۋە ھۇنەرۋەنلەرنى ھەقىقىي ئادەم ۋە دانا دەپ بىل. تۇرۇك (بىلىمسىز) ۋە جاھىل پەرھىزكارلارنى تەقۋادار بىلمىگىن. تۇرۇك (بىلىمسىز) ۋە نادان كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولما. ياخشىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ، ياخشى ئاتاققا ئىگە بولىسەن. ئەمما ئۆزىنى دانا، بىلىملىك ھېسابلايدىغان، ئۆزىنىڭ جاھالىتىگە خۇرسەن بولىدىغان كىشىلەر بىلەن تېخىمۇ ھەمسۆھبەت بولما. ھەر ۋاقىت ياخشى نام بىلەن تونۇلغان ئىلىم ئەھلى بىلەن

ھەمسۆھبەتتە بولۇشقا تىرىش. ئېيتىپتۇلاركى:

ياماننىڭ ياخشىسى بولغۇچە، ياخشىنىڭ يامانى بول،
قارامۇق [نىڭ] دانەسى بولغۇچە، بۇغدايىنىڭ سامانى بول.

ئۆزۈڭدىن كەم بىلە قىلمە ياۋۇقلۇق،
سەن ئاندىن كەم بولۇر [سەن]، گۈل سەندىن ئارتۇق.

قوشۇلسە مۇشك گەگەر تۇفراغ بىلە،
بولۇر تۇفراغ مۇشك، مۇشك تۇفراغ.

ناۋادا كۆنجۇت يېغى گۈلگە ياكى بىنەپشىگە قوشۇلسا ۋە نەچچە مەھەل بىر شېشە ئىچىدە تۇرسا، ئۇنى گۈل يېغى ياكى بىنەپشە يېغى دەپ ئاتايدۇ. بۇ خۇددى ياخشىلار بىلەن سۆھبەت قۇرغانغا ئوخشاشتۇر. ھەر قاچان ياخشىلىق قىلىدىغانلارنى ياكى ئۇلارنىڭ (ياخشىلارنىڭ) ياخشى ئىشلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالما. ساڭا ھاجىتى چۈشكەنلەرگە ئىزا قىلما ھەم ئۇلارنى ھىممەتسىز ياندۇرما. خۇشخۇيلۇق بىلەن ئاتالماقنى ئۆزۈڭگە كەسىپ قىل. كىشىلەر يامان دەيدىغان خۇيدىن يىراق بول. زىيانكار بولمىغىن، يەنى زىيانلىق ئىش قىلمىغىن. چۈنكى زىيانلىق ئىشتىن موھتاجلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە موھتاجلىقتىن نامراتلىق ھاسىل بولىدۇ. ھەمىشە ياخشى ئىش قىلىشقا تىرىشقىن. ئاددىي خەلقنىڭ ۋە جاھىللارنىڭ سېنى ياخشى ۋە ئوبدان دېگىنى ھېساب ئەمەس، تا ئاقىللار ـ ئىلىم ئەھلى سېنى ئوبدان ۋە ياخشى دېگەي!

ھېكايەت:

بىر كۈنى، ئەفلاتۇن[1] ھۇجرىسىدا ئولتۇراتتى. خاس شاگىرتلىرىدىن بىر شىرى مەرد كىرىپ كەلدى ۋە ئولتۇرۇپ تۇر-

---

① ئەفلاتۇن — پلاتۇن (مىلادىدىن بۇرۇن 427 ـ 347)، قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئىدىئالىست پەيلاسوپى.

لۇك پاراڭلارنى قىلىشقا باشلىدى. ئۇ سۆز ئارىسىدا: «ئەي ھەكىم، مەن بىر كىشىنىڭ سۆھبىتىدە بولغانىدىم، ئۇ سىزنىڭ تەرىپىڭىزنى قىلىپ: ئەفلاتۇن ئۇلۇغ كىشىدۇر. ئىلگىرى ئۇ-نىڭغا ئوخشاش كىشى ئۆتكەن ئەمەس. مۇندىن كېيىنمۇ بۇنداق كىشى ئالەمگە كەلمەيدۇ، ــ دېدى. سىزنىڭ بارىڭىزدا ئۇنىڭ سانا ۋە دۇئاسىنى سىزگە يەتكۈزۈپ قويۇشنى مۇۋاپىق كۆردۇم» ــ دېدى.

ئەفلاتۇن شاگىرتىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، كۆپ بىئارام بو-لۇپ يىغلىدى. شاگىرتى:

ــ ئەي ھەكىم، بۇ سۆزدىن سىزگە نېمە ئەلەم ۋە رەنج يەتتى، نېمە ۋەجىدىن يىغلايسىز؟ ــ دەپ سورىدى. ئەفلاتۇن دېدىكى:

ــ ئەي خاجە، سىزدىن ماڭا ھېچ رەنج ۋە ئەلەم يەتمىدى، لېكىن ماڭا شۇ تاپتا ئۆلۈم خەۋىرى يەتتى. بۇنىڭدىنمۇ ئەنسىز يەنە قانداق ئىش بولسۇن!؟ بىر جاھىل - نادان مېنىڭ تەرىپىم-نى قىلىپ مېنى ياخشى، ئوبدان دەپ ماختاپتۇ، قارىغاندا مېنىڭ بىرەر ئىشىم ئۇنىڭغا ياراپتۇ. بىلمىدىم، ئۇنىڭ تەبىئىتىگە ماس كەلگۈدەك ۋە ئۇ ياخشى كۆرگۈدەك قايسى جاھىلانە ئىشنى قىلغان بولغۇيتۇم؟ ئەگەر خاتا قىلغىنىمنى ــ ئۇ نادان ياخشى كۆرۈپ ماختىغان ئىشنى بىلگەن بولسام ئىدىم، توۋا قىلغان بولاتتىم. شۇنبۇ غەم بىلەن يىغلايمەن.

يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ھېكايە بار:

بىر كۈنى مۇھەممەد زەكەرىيا ھەكىم شاگىرتلىرى بىلەن [مەھەللە ئىچىدىن] ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا بىر دىۋانە ئۇدۇل كې-لىپ: ھېچ كىشى مۇھەممەد زەكەرىيادەك ياخشى ۋە ئوبدان ئەمەس، دەپ كۈلدى. مۇھەممەد زەكەرىيا ئۆيىگە كېلىپ شا-

گىرتلىرىغا تەييارلىتىپ ھېلىلە ۋە ئەھتىمۇن[1] قاياناتقۇزۇپ ئىچ-
تى. شاگىرتلىرى:

— ئەي ئۇستاز، بۇ شەربەتنى نېمە ئۈچۈن ئىچىسىز؟ — دەپ سورىدى. ئۇستاز جاۋاب بېرىپ دېدىكى:

— ئۇ دېۋانە مېنىڭ تۇرقۇمدىن ئۆز ھالىغا مۇۋاپىق بىر نەرسە كۆرمىسە، ماڭا قاراپ كۈلمەسىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ شەربەتنى ئىچتىم. ھۆكۈمالار ئېيتقاندەك: «ھەربىر قۇش ئۆز جىنسى بىلەن پەرۋاز قىلىدۇ.»

— ئەي ئوغۇل، جاھىل ۋە ئاچچىقى يامان بولمىغىن. ھەر ئىشتا ئىتتىكلىك قىلما. سەبىرلىك ۋە ياۋاشلىقنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. يۈمشاق بولساڭ، ھەر كىشى تىلى بىلەن يالار؛ يىرتىڭ (قاتتىق) بولساڭ، ھېچ كىشى ئىلكى (قولى) بىلەنمۇ تۇتماس.

ھەممە تائىپە بىلەن چىقىشىپ ئۆتكىن. دوست بىلەن دۇش-مەننى ئارىلاشتۇرۇۋەتمە. ھېچ كىشىگە يامانلىق قىلىشنى ئۆگەنمىگىن، بولمىسا، يامانغا يانتاياق بولۇپ قالىسەن. ناۋادا كىشى ساڭا ئورۇنسىز ئازار بەرسەمۇ، سەن ئازار بەرمەسلىككە تىرىش. ئەركەك بولساڭ، كىشىنى رەنجىتمە. تۇرقۇڭنىڭ قانداقلىقىنى بىلەي دېسەڭ، ئەينەككە قاراپ باق. ئەل ئارىسىدا «قىلىقى چىرايلىقنىڭ يۈزىمۇ چىرايلىق، قىلىقى سەتنىڭ يۈزىمۇ سەت» دېگەن گەپ بار. قىلىقى چىرايلىق، يۈزى چىرايلىق. قىلىقى سەتنى ھېچ كىشى ياخشى كۆرمەيدۇ. دوستلارنىڭ مۇۋاپىق نەسى-ھىتىنى قوبۇل قىل. دوستلىرىڭ بىلەن پات - پات ئۇچرىشىپ تۇر. مۇنۇ سۆزنى ساڭا يادكار قالدۇرايكى، بىرەر ئىلمىنى

---

① سەۋداغا پايدىلىق سىرىق ئوت.

ئوقۇغان ياكى بىرەر ھۇنەرنى ئۆگەنگەن بولسا‌ك، بۇ پەزىلەت ۋە ھۇنىرى‌ك تۇپەيلى مەغرۇرلانمىغىن. ھەممىنى بىلىمەن دەپ بىلەرمەنلى‌ك قىلما. بىلىدىغانلىرى‌ك ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ، ئۆزۈڭنى بىلمەيدىغانلار قاتارىدا سانا. ئۆزۈڭنى نادانلىقىنى - يېتەرسىزلىكىنى بىلەلىسە‌ك، ئاندىن دانالار قاتارىدىن ئورۇن ئالالايسەن.

ھېكايەت:

خۇسرەۋ پەرۋىزنى‌ك زامانىدا، بۇزۇر جۇمھۇر[1]نى‌ك ۋاقتىدا رۇمدىن بىر ئەلچى كېلىپ خۇسرەۋ بىلەن كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلدى. خۇسرەۋ ئەجەم پادىشاھلىرىنى‌ك قائىدە - يوسۇنلىرى بويىچە ئەلچىگە كۆرۈنۈش بەردى. ئەلچى كىرىپ خۇسرەۋنى‌ك ئالدىدا ئولتۇردى. خۇسرەۋ مېنى‌ك دانا ۋە زېرەك ۋەزىرىم بار دەپ بۇزۇر جۇمھۇرنى ئەلچىگە بىلدۈرۈش خىيالىدا:

ـــ ئەي دانا، بۇ ئالىمدىكى مەۋجۇت نەرسىلەرنى بىلەمسەن؟ ـــ دېدى. بۇزۇر جۇمھۇر:

ـــ ئەي جاھاننى‌ك پادىشاھى، مەن قانداق بىلەي؟ ـــ خۇسرەۋ بۇ سۆزدىن تېرىكتى ۋە ئەلچىدىن خىجىل بولۇپ بۇزۇر جۇمھۇرغا:

ـــ ئۇنداق بولسا، ھەممىنى (مەۋجۇت نەرسىلەرنى) كىم بىلىدۇ؟ ـــ دېدى. بۇزۇر جۇمھۇر دېدىكى:

ـــ ھەممىنى بىلگۈچى دەۋرداشلار دۇركى، ئۇلار تېخى ئاندىن تۇغۇلمىدى.

ـــ بەس، ئەي ئوغۇل، سەن ئۆزۈڭنى جاھائەت ئارىسىدا ھەممىدىن نادانراق تونىغىن. قاچانكى، ئۆزۈڭنى نادان تونىتۇ‌ك،

---

① ساسانىي ھۆكۈمدارى نۇشىرۋاننى‌ك ۋەزىرى.

دانا بولغىنىڭ شۇ. بىلگىنكى، مەمەدانلىق قىلىپ، ھە دېسە ئۆزىنى بىلەرمەن چاغلىغان كىشى ئەمەلىيەتتە نادانلۇر. بۇقرات ھەكىم[1] شۇ قەدەر دانالىقى ۋە ئىلمى بىلەن: «مەندىن كېيىن كەلگەن ئالىملار ۋە ھۆكۈمالار بۇقرات پۇتكۇل ئالەمنىڭ ئىلمىنى بىلىمەن دەپ زور دەۋا قىلغانكەن، دەپ مېنى ئەيىبلەشلىرىدىن قورقمىسام، ھېچنەرسە بىلمەيمەن، دەپ ئېيتاتتىم ۋە ئۆزۈمنى ئاجىز دەيتتىم. ئەمما نېمە دەيمەنكى، ماڭا ئوخشاش كىشىنىڭ سۆزى بۇ ئەمەس. چۈنكى بۇ سۆز زور دەۋادۇر» دېگەنىدى.

ئەبۇ شۇكرى بەلخىمۇ بۇ ھەقتە:

«مەن دانالىقىم بىلەن ماختىنىپ، ئۆزۈمنى بىلىمىم شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، بىلمەيدىغىنىم يوق، ئىلمىم كامالىغا يەتتى دەپ ھېسابلايتتىم، ئەمدى بىلدىمكى، مەن بىر بىلىمسىز نادان ئىكەنمەن» دېگەن.

ـــ ئەي ئوغۇل، ھەرقانچە بىلىملىك بولساڭمۇ، ئۆز بىلىمىڭدىن مەغرۇرلانما. بىرەر ئىش ئالدىڭغا كەلسە، ئۇ ئىشنى ئۆزۈڭ پۈتۈنلەي ھەل قىلالايدىغان بولساڭمۇ، ئۆز خاھىشىڭغا بېرىلمە ۋە ئۆز بىلىمىڭگە ئىشىنىپ كەتمە. ئۆزىگە بەك ئىشىنىپ كەتكەن كىشى ھەمىشە پۇشايماندىن خالىي بولالمايدۇ. باشقىلار بىلەن كېڭىشىشتىن نومۇس قىلما. ئاقىل قېرىلار ۋە يېقىن دوستلىرىڭ بىلەن پىكىرلىشىپ تۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەر ۋە ھېكمەت ئۆگەتكۈچى بولسىمۇ، ھەقسۇبھانە ۋەتەئالا مەسلىھەت بىلەن ئىش قىلىشقا بۇيرۇپ: «يا مۇھەممەد، ئىشلىرىڭدا ساھابىلىرىڭ، سىرداش دوست ـ يارەنلىرىڭ بىلەن مەسلىھەتلەشكىن، تەدبىرى سەندىن، نۇسرىتى مەندىن» دېگەن.

---

① ئاناقلىق يۇنان پەيلاسوپى ۋە ئالىمى.

ـــ ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، بىر كىشىنىڭ ئەقلى ئىككى كىشىنىڭ ئەقلى بىلەن باراۋەر بولالمايدۇ ۋە بىر كۆز ئىككى كۆز كۆرگەننى كۆرەلمەيدۇ. بىلىشىڭ كېرەككى، بىر تېۋىپ ئاغرىپ قالسا، ئۆزىگە ئۆزى داۋا قىلالمايدۇ. گەرچە تېۋىپلىق ئىلمى ئۆزىدىن تۆۋەن بولسىمۇ، باشقا بىر تېۋىپنىڭ تەدبىرى ۋە داۋالىشىغا موھتاج بولىدۇ. جىنسداشلىرىڭنىڭ بىرەر ئىشى تۈپەيلى ساڭا ھاجىتى چۈشسە، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئىشلىرىنى ھەل قىلىشقا تىرىشقىن. ئەمما ئۇنىڭ پۇل - مېلىنى كۆزلىمە. ھاجەتمەن كىشى ھەتتا سېنىڭ ھەسەت قىلغۇچى دۈشمىنىڭ بولسىمۇ، يار-دىمىڭنى ئايىما. ئۇنىڭ دەردىگە يەتكىنىڭ، ئۇنىڭغا ياردەم بەر-گەنلىكىڭ تۈپەيلى، مۇرادى ھاسىل بولۇپ، مۇشەققەتتىن خالاس بولسا، ئۇنىڭ دۈشمەنلىكى دوستلۇققا ئايلىنىشى مۇمكىن.

قاچانكى، ئوبدان سۆزلەرنى بىلمىدىغان ۋە ئېيتمىدىغان ئالىم-لار ئالدىڭغا سالامغا كەلسە، ئۇلارغا كۆپ ھۆرمەت بىلدۈر. ئىلتىپاتىڭنى ئايىما. تا سېنىڭ ئىلتىپاتىڭ ۋە سۆھبىتىڭگە ھې-رىس بولغاي! چۈنكى كىشىلەر ئارىسىدا باشقىلارنىڭ سالىمىغا ئېرىشەلمىگەن كىشى ئەڭ ناكەس كىشىدۇر.

كىشىلەرگە سۆز قىلساڭ تولا ئەزمىلىك قىلما. چۈنكى دانالار سۆز قىلغاندا ئەزمىلىك - سۈسلۇق قىلمايدۇ. گەرچە ھۆكۈما بولسىمۇ، سۈس - ئەزمىلىك بىلەن سۆز قىلسا، ئۇنىڭ ھېكمىتى ھېكمەت بولماي قالىدۇ، سۆزىنىڭ قىممىتى بولمايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا ئابرۇي تاپاي دېسەڭ، سۆزلەشنىڭ شەرتلىرى-نى بىل، ناتىقلىقنى ئۆگەن.

يەتتىنچى باب

سۆزلىمەك ۋە سۆزنىڭ ياخشى - يامانلىقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، سۆز سۆزلىگىن، ۋە لېكىن يالغان سۆزلىمىگىن. ئۆزۈڭنى يالغانچىلىق بىلەن مەشھۇر قىلما. راست سۆزلۈك ۋە راستچىللىق بىلەن شۆھرەتلەن. ناۋادا، زۆرۈرىيەت تىن يالغان ئېيتىپ سالساڭمۇ، باشقىلار قوبۇل قىلمۇالمىدۇ. شۇڭا، ئىمكان بار راست سۆزلىگىن. ھەتتا يالغانغا ئوخشايدىغان راست سۆزنى ھەم دېمە. چۈنكى يالغانغا ئوخشايدىغان راست سۆزدىن راستقا ئوخشايدىغان يالغان سۆز ياخشىراقتۇر. بەزى ھاللاردا كىشىلەر راست سۆزنى قوبۇل قىلماي، يالغاننى قوبۇل قىلمۇالمىدۇ. شۇڭا ھەر ۋاقىت راستچىل بولۇشقا تىرىش. بولمىسا ئەبۇس - سەۋاد بىلەن مېنىڭ ئارىمىزدىكىدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىسەن:

شاھ بىننى ئەبۇل - فەزل رەھمەتۇللاھۇ ئەلەيھىنىڭ زامانىدا — مەن ھەج زىيارىتىدىن قايتىپ كەلگەن يىلى، غازات قىلغىلى گەنجەگە باردىم. ھىندىستان غازىتىنى تولا قىلغان، جەڭلەردە تولا يۈرگەنىدىم. شۇڭا رۇم غازىتىنى كۆرۈش ئارزۇ-سىدا بولدۇم (شۇ زامانلاردا رۇمنىڭ چېگرىسى گەنجە دېيىلىدى-غان بىر مەملىكەتكە قەدەر سوزۇلاتتى).

ئەمىر ئەبۇس - سەۋاد ئۇلۇغ پادىشاھ، قەيسەر ۋە دانىش-

مەن، خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئادىل ۋە باتۇر، ناتىق، يىراقنى كۆرىدىغان كىشى ئىدى (ئۆتكەن شۇ قەدەر ھۆرمەتلىك، ئۇلۇغ پادىشاھ ئەمىر ئەبۇس ـ سەۋادنىڭ بوۋىسى ئىدى). مەن ئۇ زاتنىڭ ھوزۇرىغا بارغانىدىم. مېنى كـۆرۈپـلا بىسيار ئىز-زەت ـ ئىكرام بىلەن ئالدىمغا كەلدى. ئارىمىزدا نۇرغۇن سۆھبەت-لەر بولدى. ئۇ تۇرلۇك سوئاللارنى سورايتتى. مەن جاۋاب بېرەت-تىم. مېنىڭ بەرگەن ھەربىر جاۋابىم، قىلغان سۆزلىرىم ئۇ زاتقا تولىمۇ ماقۇل كېلەتتى. ئۇ كۆپتىن ـ كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ مېنى قايتقىلى قويمىدى. مەن ھەم بۇ قاتارلىق ئېھسان، مەرھەمەت تۈپەيلى كۆڭۈل باغلاپ گەنجەدە نەچچە يىل تۇرۇپ قالدىم. ھەمىشە مەجلىستە، يىمەك ـ ئىچمەكتە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولاتتىم. بۇنداق ۋاقىتلاردا ئۇ مەندىن تۇرلۇك سوئاللارنى سوراپ تۇراتتى. [بىر كۈنى گەپتىن گەپ چىقىپ گۈرگان توغرىسىدىكى مۇنۇ ھېكايىنى] بايان قىلدىم:

ـــ گۈرگان شەھرىنىڭ سەھراسىدا بىر كەنت بار. ئۇ كەنتتىن يىراقراق بىر بۇلاق بار. ئاياللار سۇ ئۈچۈن شۇ بۇلاققا بېرىپ قاپاق ۋە سوغىلىرىدا سۇ ئېلىپ كېلىدۇ. سۇغا بارغانلار سۇ ئېلىپ قايتقۇچە دەققەت بىلەن مېڭىشى كېرەك. چۈنكى ئۇ زېمىندا يېشىل قۇرت كۆپ بولۇپ، سۇ ئېلىپ كەلگەن كىشى ھەر يەردە شۇ قۇرتنى كۆرسە، ئېلىپ يولنىڭ چېتىگە تاشلىۋېتە-دۇ. ناۋادا قۇرت سۇ يۇدىگەن ئاياللاردىن بىرەرسىنىڭ ئايىغىغا دەسسىلىپ ئۆلسە، شۇ زامان ئۇچىسىدىكى سۇيى سېسىپ بۇزۇ-لىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇدۇپ كەلگەن سۇيىنى تۆكۈۋېتىپ، بۇلاق-تىن قايتا بېرىپ سۇ ئېلىپ كېلىشى لازىم.

قاچانكى، ئەمىر ئەبۇس ـ سەۋاد بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ چىرايىنى ئۆزگەرتىپ، مەندىن يۈزىنى ئۆرىدى. خېلى كۈنلەر-

گىچە ماڭا ئىلگىرىكىدەك ئىلتىپاتلىق مۇئامىلىدە بولمىدى.

[بىر كۈنى ئەمىرنىڭ] يېقىنلىرىدىن بىرى ماڭا:

ــ ئەمىر ئەبۇس ـ سەۋاد سەندىن بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ: «مېنىڭ سۆھبىتىمدە نېمە ئۈچۈن گۈدەكلەرگە ئېيتىپ بېرىدىغان سۆز-لەرنى قىلمىدۇ؟» دەپ كۆڭلى رەنجىپ قاپتۇ، ــ دېدى. مەن دەرھال گەنجە شەھىرىدىن گۈرگان شەھىرىگە: «شەھەردە بارلىكى قازى، خەتىب ۋە ھاكىم، ئۆلىمالار ئۆزلىرىنىڭ گۈۋاھلىقىنى بىلدۈرۈپ، شۇ كەنتنى، كەنتنىڭ چېتىدىكى شۇ قۇدۇقنى، قۇدۇقنىڭ ئەھۋالىنى نامە قىلىپ پۈتۈپ، مۆھۈرلىرىنى بېسىپ ئەۋەتسۇن» دەپ ئەلچى ماڭدۇردۇم. تۆت ئايدىن كېيىن نامە كەلدى. ئۇ كەنت، قۇدۇق (بۇلاق) ۋە قۇرتلار توغرىسىدىكى بايانلار مېنىڭ ئېيتقانلىرىم بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەن تۆت ئايدا ئەمىرگە ئېيتقان سۆزۈمنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاپ مۆھۈرلۈك خەتنى ئەبۇس ـ سەۋادنىڭ ئالدىغا قويدۇم. ئۇ زات خەتنى ئوقۇپ كۆرۈپ، ماڭا قاراپ كۈلۈمسىرەپ:

ــ ساڭا ئوخشاش كىشىنىڭ ھەرگىز يالغان ئېيتمايدىغانلىقىنى، خۇسۇسەن، مېنىڭ ئالدىمدا يالغان ئېيتمايدىغانلىقىڭنى ئوبدان بىلەتتىم. ئەمما شۇنداق راست سۆزنى نېمە ئۈچۈن ئېيتىمەن؟! شۇ سۆزنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تۆت ئاي داۋامىدا نەچچىلىگەن ئىلىم ئەھلىنىڭ مۇشەققىتىنى قوبۇل قىلىدىڭ ۋە بۇ قەدەر جاپاغا چىرىپتار بولدۇڭ، ــ دېدى.

ــ بىلگىن، ئەي ئوغۇل، سۆز تۆت قىسىم بولىدۇ: بىرى شۇكى، بىلگۈلۈك ھەم ئەمەس، ئېيتقۇلۇق ھەم ئەمەس (بىلمە ھەم سۆزلىمە)؛ ئىككىنچىسى، ھەم بىلگۈلۈك ۋە ھەم ئېيتقۇلۇق (بىلىۋال ھەم سۆزلە)؛ ئۈچىنچى، ئېيتقۇلۇق، ئەمما بىلگۈلۈك ئەمەس (سۆزلە لېكىن بىلمە)؛ تۆتىنچىسى، بىلگۈلۈك،

ئەمما ئېيتقۇلۇق ئەمەس (بىلىپ قوي ئەمما سۆزلىمە). ھەم بىلگۈلۈك ۋە ھەم ئېيتقۇلۇق (بىلمۇال ھەم سۆزلە) دېگىنىم شۇكى، بىلمۇبلىشقا ھەم ئېيتىشقا تېگىشلىك سۆزلەر دىنىڭ ۋە ماكانىڭنى مەدھىيىلەيدىغان، ياخشى تەرىپىنى قىلىدىغان، بۇ جاھان ھەم ئۇ جاھاندا، يەنى ئىككىلا ئالەمدە پايدىلىق سۆزلەر-دۇر. بۇنداق سۆزلەر ئېيتقۇچىغىمۇ، ئاڭلىغۇچىغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ.

بىلگۈلۈك، ئەمما ئېيتقۇلۇق ئەمەس (بىلىپ قوي ئەمما سۆزلىمە) دېگىنىم شۇكى، بىرەر ئۇلۇغ كىشىنىڭ ۋە ياكى بىرەر دوستۇڭنىڭ ئەيىبى ساڭا مەلۇم بولسا، يەنى ئەقىل ۋە تەدبىر تۇپەيلى شەرئىەت ھۆكۈمىدىن تاشقىرى — ئالەم ئىشلىرىغا مۇخا-لىپ بىرەر ئىش يۈز بەرسە، ناۋادا باشقىلارغا ئېيتساڭ، ئۇلۇغلار سەندىن ئاغرىنىدۇ، دوستۇڭغا ئازار يېتىدۇ ياكى شۇ ئىش سەۋەب-لىك غەۋغا ـ ئەنسىزلىك پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق سۆزلەرنى بىلگۈلۈك، ئەمما ئېيتقۇلۇق ئەمەس.

ئېيتقۇلۇق، ئەمما بىلگۈلۈك ئەمەس (سۆزلە، لېكىن بىل-مە) دېگىنىم شۇكى، خۇدايىتائالا تەرىپىدىن نازىل قىلىنغان قۇر-ئان كەرىم ۋە پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم (ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە سالاملىرى ئۇنىڭغا بولسۇن) نىڭ ھەدىسلىرىگە قارىتا ئۇلىمالار ئۆز چۈشەنچىلىرى بويىچە شەرھىي يازغان ۋە تەپسىر قىلغان بولغاچقا، مەنىلىرىدە بەزى ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت. ئەسلىدە بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىلىرىنى تەڭرىدىن باشقىلار بىلمەيدۇ. شۇڭا بۇ شەرھىي ۋە تەپسىرلەرنى ئوقۇساڭ، ئېيتساڭ بولىدۇ، مەنىسىنى بىلمىسەڭ، ساڭا ھېچ زىيىنى يوق، تەڭرىمۇ غەزەپ قىلمايدۇ.

يۇقىرىدا تۆت تۈرلۈك سۆزنى بايان قىلدىم. بۇلاردىن ئەڭ

ياخشىسى «ھەم ئېيتماق ھەم بىلمەكتۇر». ھەر بىر سۆزنىڭ ئىككى يۈزى بولىدۇ: بىرى ياخشى (يېقىملىق)، بىرى يامان (قوپال). ھەرقاچان كىشىلەرگە سۆز قىلساڭ، ياخشى (يېقىملىق) تەرىپى بىلەن سۆزلە. ياخشى (يېقىملىق) سۆزلەرنى كىشىلەر ئاسان قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە سېنىڭ قانداق كىشى ئىكەنلىكىڭنى سۆزۈڭگە قاراپ بىلىۋالالايدۇ. چۈنكى ئادەمزات — تىلى ئاستىدا مەخپىيدۇر. بىراۋنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سۆزىگە قاراپ بىلگىلى بولىدۇ. سۆز شۇنچىلىك قۇدرەتكە ئىگىكى، بەزى سۆزلەر ئاڭلىغۇچىنىڭ روھىنى چۈشۈرۈپ، كۆڭلىنى پەرىشان قىلىۋېتىدۇ؛ بەزى سۆزلەر روھىنى كۆتۈرۈپ، كۆڭلىنى خۇشال-لىققا چۆمۈلدۈرۈۋېتىدۇ. شۇڭا كىشىنىڭ روھىنى چۈشۈرىدىغان، كۆڭلىنى پەرىشان قىلىدىغان ئىبارىلەرنىڭ ئورنىغا كىشىنىڭ روھىنى كۆتۈرىدىغان، كۆڭلىنى خۇشال قىلىدىغان لۇغەت (ئىبارە) لەرنى ئىشلەتمەك لازىم.

ھېكايەت:

ھارۇن رەشىد ئاغزىدىن ھەممە چىشى تۆكۈلۈپ چۈش كۆرىدى. ئەتىسى مۇئەببىر (چۈشكە تەبىر ئېيتقۇچى) نى چىللىتىپ، چۈشىنىڭ تەبىرىنى سورىدى:

ـــ ئەي ئەمىر ۋەل ـ مۆئمىنىن، ـــ دېدى مۇئەببىر، ـــ سىزنىڭ بارلىق ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭىز سىزدىن بۇرۇن ئۆلگىسىدۇر، سىز ئۇلاردىن كېيىن تەنھا قالغۇدەكسىز، سىزدىن كېيىن ھېچبىر تۇغقىنىڭىز قالمايدۇ.

ھارۇن پەرمان قىلىپ دېدىكى:

ـــ ئانداقچى، مۇنداقچى، ... كۆڭۈلگە ئازار بېرىدىغان بۇ قاتارلىق سۆزلەرنى يۈزۈمدىن يۈزۈمگە ئېيتقىنىڭ نېمىسى؟! ھەممە ئۇرۇق ـ تۇغقىنىم كەتسە، مەن كىم بىلەن بارىمەن؟ بۇ

گادايىنى يۇز تاياق ئۇرۇپ قوغلاڭلار!

هارۇن رەشىد يەنە بىر مۇئەببىرنى چاقىرتىپ چۈشىنىڭ تەبىرىنى سورىغانىدى، ئۇ:

ـــ سىزنىڭ بۇ چۈشىڭىز شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇكى، بارلىق ئۇرۇق ـ تۇغقىنىڭىزنىڭ ئۆمرىدىن سىزنىڭ ئۆمرىڭىز ئۇزۇنراق بولغۇسىدۇر، ـــ دەپ تەبىر ئېيتتى.

ـــ بۇ ئىككى تەبىر، ـــ دېدى هارۇن، ـــ ئەقىل يۈسۈنى بىرلە بىر مەنىدىدۇر، ئەمما، ئېيتماقتا پەرقى كۆپتۇر، بۇ كىشىگە يۇز ئالتۇن بېرىڭلار!

بەس، سۆزنىڭ يۇزىنى ۋە ئارقىسىنى بىلمەك كېرەك. سۆزلىمەكچى بولساڭ، سۆزنىڭ ئالدى ـ ئارقىسىغا قاراپ، ئوبدان تەرىپى بىلەن سۆزلە، سۆزلىسەڭ، ئەمما مەنىسىنى بىلمەسەڭ، تۇتى قۇشتىن پەرقىڭ بولماي قالىدۇ. چۈنكى تۇتى قۇش سۆزلىيەلەيدۇ، ئەمما مەنىسىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا سۆزلىگۈچى ھەربىر سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلىپ سۆزلىسە، ئاڭلىغۇچىلار ئۇنىڭ سۆزىدىن مەلۇم بىر نەرسىنى بىلىۋالالايدۇ. ئۇ ھالدا سۆزلىگۈچى ھەم كىشىلەر نەزىرىدە ئاقىللار قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، يەنى قىلغان سۆزۈڭنىڭ مەنىسىنى بىلمىسەڭ، ئاڭلىغۇچى سۆزۈڭدىن بىرەر نەرسە بىلەلمىسە، ئۇ ھالدا ھايۋانچىلىكىمۇ بولالمايسەن. سۆز ئۇلۇغ. سۆزنى ئۇلۇغلا. سۆزگە ئېتىقاد قىل. سۆز شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلۇغكى، ئۇ تەكرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىنسانىنىڭ قەلبىدىن ئورغۇپ چىقىدۇ. گېپىزى كەلگەندە، ئۆز جايىدا بىلگىنىڭنى ئايىماي سۆزلە. ئورۇنسىز جايلاردا سۆزۈڭنى زايا قىلما. يەنى پۇرسەت بولمىسا، سۆزلىمە. تائەقلىڭگە، ئىلمىڭگە زۇلۇم قىلما. ئەمما ھەرنېمە دېمەكچى بولساڭ، توغرا سۆزلە. دەلىلىڭ بولمىسا، سۆز ھەققە-

ده ئىلمىي بولمىغان ئورۇنسىز دەۋالارنى قىلما. مەلۇم بىر ئىلىمدىن خەۋىرىڭ بولمىسا، يەنى بىلمەيدىغان ئىلىمگە نىسبەتەن بىلىدىغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالما ھەم ئۇنىڭدىن نان (پايدا) تەلەپ قىلما. ئەگەر بىلگەن، ئۆگەنگەن بولساڭ، شۇ بىلگەن، ئۆگەنگەن ئىلىم ۋە ھۈنىرىڭنى ئەمەلدە كۆرسەت، مەقسىتىڭ ھاسىل بولىدۇ. بىلمىسەڭ، ئۆگەنمىسەڭ، ھېچنېمە ھاسىل بولمايدۇ.

ھېكايەت قىلىنىشىچە:

خۇسرەۋنىڭ ۋاقتىدا بىر ئايال مەسىلە سورىغىلى بۇزۇر جۇمھۇرنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مەسىلە سورىدى. بۇزۇر جۇمھۇرنىڭ بۇ مەسىلىگە جاۋاب ئېيتقۇدەك ۋاقتى يوق ئىدى. شۇڭا «بىلمەيمەن» دېدى. ئايال دېدىكى:

ـــ شۇنچىلىك مەسىلىگە جاۋاب ئېيتالمىسا‌ڭ، ئۇنداقتا پادىشاھ بەرگەن ئىنئام (مائاش) نى نېمە دەپ يەيسەن؟

ـــ پادىشاھ بىلگىنىمگە بېرىدۇ، بىلمىگىنىمگە مائاش بەرمەيدۇ، ـــ دېدى بۇزۇر جۇمھۇر.

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر بىلمىسەڭ، كېلىپ سورىغىن. سوراشتىن نومۇس قىلما. سۆزلەش توغرا كەلسە، قىسقا سۆزلە. كۆپ سۆز ئۆزۈڭگە شۇملۇق ئېلىپ كېلىدۇ. كۆپ گەپ قىلىدىغانلارنى كىشىلەر نەپرەتلەيدۇ. ھەرقانداق ئىشتا ئوتتۇرا ھال ھالەتنى كۆزدە تۇت. چۈنكى شەرئىئەت ئىگىسى سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام): «ھەر ئىشنىڭ ئوتتۇرا ھال بولغىنى ياخشى» دېگەن. سۆزلىگەندە ياكى بىرەر ئىشنى قىلغاندا ئېغىر بېسىق بول، يەڭگىللىك قىلما. كىشىلەر ئېغىر بېسىق خاراكتېرىڭنى ياقتۇرمىسا مەيلى، ئەمما ئۆزۈڭ بۇ خىل مىجەزىڭنى ئالدىراڭغۇلۇق ۋە يەڭگىللىكتىن ئوبدان دەپ بىل.

ساڭا مۇناسىۋەتسىز ئىشلارنى بىلىشكە ھەۋەس قىلما. سىرىڭنى ئۆزۈڭدىن ئۆزگىگە ئېيتمىغىن. ئەگەر ئېيتساڭ ئۇنى سىر ياكى مەخپىيەتلىك دەپ بىلمە. جامائەت ئارىسىدا يېنىڭدىكى كىشىگە پىچىرلاپ سۆزلىمە. گەرچە ياخشى سۆزلەرنى قىلغان بولساڭمۇ، ئۆزگىلەر يامان سۆز قىلدىمىكىن، دەپ گۇمان قىلمىدۇ. چۈنكى خېلى بىر قىسىم كىشى گۇمانخور كېلىدۇ. ھەرقانداق ئىشنى قىلساڭ ياكى سۆزلىسەڭ، تېگى ـ تەكتىنى بىلىپ قىل ۋە بىلىپ سۆزلە. قىلغان ئىشىڭنىڭ ۋە سۆزۈڭنىڭ ئاساسى بولسۇن، شۇندىلا خەلق سېنىڭ راست سۆزلۈك ئىكەنلىكىڭگە ئىشىنىدۇ. ئەگەر جامائەت ئارىسىدا ئەيىبىكە قالماي دېسەڭ، بىرەر ئىش ئۈستىدە ئالدىراپ گۇۋاھلىق بەرمە. گۇۋاھلىق بېرىشكە توغرا كېلىپ قالسا، ئىمكان بار ئۆزۈڭنى چەتكە ئال. كىشىلەر نېمە دېمىسۇن، دېققەت بىلەن ئاڭلا. لېكىن قانداق قىلىشنى ئۆزۈڭ بىل. دېمەكچى بولغان سۆزۈڭ ئۈستىدە ئاۋۇال ئوبدان ئويلىنىپ، ئاندىن سۆزلە. يەنى ئويلانماي تۇرۇپ سۆزلىمە. ئويلاشنى سۆزلەشنىڭ مۇقەددىمىسى قىل. شۇندىلا قىلغان سۆزۈڭدىن پۇشايمان قىلمايسەن. ساڭا پايدىسى بولسۇن ياكى پايدىسى بولمىسۇن، ھەرقانداق سۆزنى زېرىكمەي ـ تىرىكمەي ئاڭلا. سەن تۇپەيلى دېيىلمۇاتقان سۆز ئۇزۇلۇپ قالمىسۇن. كىشىلەرگە سوغۇق سۆزلىمە، يەنى ئاچچىقلىما. سوغۇق سۆز دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت پەيدا قىلىدۇ. گەرچە دانا (بىلىملىك) بولساڭمۇ، ئۆزۈڭنى نادان (بىلىمسىز) دەپ تونۇ. تاكى ئۆگەنمەك يولى ساڭا ئوچۇق بولغاي!

بىراۋ سۆز قىلمۇاتقاندا، ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلمە. ئالدىراپ ھەم ماختىما. سۆزلىگۈچىنىڭ ئەيىبىمۇ، ھۈنىرى (پەزىلىتى) مۇ ساڭا مەلۇم بولىدۇ. ئاۋامغا سۆز قىلغاندا چۈشىنىشلىك

قىلىپ سۆزلە، ئەمما ھېكمەت (ئىلىم) دائىرىسىدىن چەتنەپ كەتمە. ئاڭلىغۇچىغا ئۇۋال بولمىسۇن. يەنى ئاڭلىغۇچى سۆزۈڭ-نى چۈشىنەلمەي قىينىلىپ قالمىسۇن. ئىمكان بار خەلقنىڭ ئارزۇسى بويىچە سۆزلىگىن. تا ھەر قوۋمنىڭ ئارىسىغا كىرسەڭ سالامەت چىقالايسەن. ھەرقانچە سۆزمەن (ناتىق) بولساڭمۇ، ئۆزۈڭنى بىلگىنىڭدىن كەمرەك كۆرسەت. سۆزلەۋاتىپ توختاپ قالما. ھەرقانداق سورۇندا كۆپ ئاڭلا، ئاز سۆزلە. ئەمما ئاز ئاڭلاپ، كۆپ سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇپ قالما. چۈنكى تولا سۆز-لەش ئەيىبتۇر. ھۆكۈمالار:

«خامۇشلۇق، يەنى سۈكۈتتە تۇرۇش — ئىككىنچى سالامەت-لىكتۇر، تولا سۆزلىگەن — ئىككىنچى ئەخمەقتۇر» دېگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، تولا سۆزلۈك، يەنى كۆپ گەپ قىلىدىغان كىشى-نى ھەرقانچە دانا، ئەقىللىق بولسىمۇ، ئاددىي خەلق ئەقىلسىزلەر قاتارىدا سانايدۇ؛ ئەگەر نادان، كەم ئەقىل بولسىمۇ، ئاز سۆزلە-گەن كىشىنى، ئۇنىڭ سۈكۈتتە تۇرغانلىقىغا قاراپ ئاقىللار قاتا-رىدا سانايدۇ. ھەرقانچە پاك، تەقۋادار بولساڭمۇ، ئۆزۈڭنى ماخ-تىغۇچى بولما. چۈنكى كىشى ئۆزى ئۈچۈن گۈۋاھلىق بەرسە، ھېچكىم ئۇنىڭ گۈۋاھلىقىنى قوبۇل كۆرمەيدۇ. توختىماي تە-رىش، ئەمما ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ مەدھىيىلىمە، سېنى خەلق مەدھە-يىلىسۇن. ئەگەر بىلسەڭ، لازىملىق يېرىنى دېگىن. لازىمى يوق سۆزلەرنى دېمە. تاكى دېگەن سۆزۈڭ تۈپەيلى ئۇۋاللىق يەتمىسۇن.

سەئىدزادە زەنگان شەھىرىنىڭ مۇپتىسىغا دېدىكى:

— ئاڭلىشىمچە، ساھىب خەلىلنىڭ زامانىدا زەنگان شەھە-رىدە بىر مەردى كەلان بار ئىدى. ئۇ ئىمام شافىنىڭ ساھابىلىرى ئىچىدىكى كاتتىلىرىدىن بولۇپ، مۇپتى (پەتىۋا بەرگۈچى) ۋە مۇدەررىس كىشى ئىدى.

شەھەر رەئىسى ۋە ئۇلۇغنىڭ بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇمۇ سەئىد — كاتتا مەرتىۋىلىك كىشى ئىدى. ھەمىشە بۇ ئىككى بۇزرۇك ئارىسىدا مۇنازىرە ۋە سۆھبەت (تالاش ـ تارتىش) بولۇپ تۇراتتى. بەزىدە بىر ـ بىرىگە غايىبانە (يوشۇرۇن) تەنىلەر قىلىشاتتى. بىر كۈنى سەئىد مۇدەررىس دەرس ۋاقتىدا كۈرسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ مۇپتىنى «كاپىر» دېدى. بۇ سۆز مۇپتىغا ئاڭلاندى. مۇپتىمۇ دەرس ۋاقتىدا كۈرسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ سەئىد مۇدەررىسنى «ھارامزادە» دېدى. بۇ سۆزمۇ سەئىدكە يەتكۈزۈلدى. سەئىد ئورنىدىن قوپتى ۋە مۇپتىدىن ئۆچ ئېلىش قەستىدە شىكايەت قىلىش ئۈچۈن ساھىب خەلىلنىڭ ئالدىغا بېرىپ يىغلاپ:

ـــ مۇپتى مەندەك بىر پەرزەنتى رەسۇلىللاھنى «ھارامزادە» دەپ تىللىدى. سىزدەك ئۇلۇغ كىشىنىڭ زامانىدا بۇنداق ئاتاش راۋامۇ؟! ـــ دېدى.

ساھىب خەلىل بۇ سۆزدىن ئاچچىقلىنىپ:

ـــ شەھەرنىڭ بارلىق ئۆلىما، ئالىم ۋە كاتتىلىرى يىغىلسۇن! ـــ دەپ پەرمان قىلدى ۋە چىقىپ دىۋانخانىدا ئولتۇردى. ئاندىن مۇپتىنى چاقىرتىپ:

ـــ ئەي شەيخ، سىز ئىمام شافىئىنىڭ ساھابىلىرى ئىچىدىكى كاتتا ئالىم ۋە قازى تۇرۇقلۇق، ياشىنىپ قالغىنىڭىزغا قارىماي پەرزەنتى رەسۇلىللاھنى «ھارامزادە» دەپسىز. بۇ سۆزنى دېيىش سىزگە لايىق ئەمەسىدى. ئەمدى سىز بۇ سۆزنى دېگەن ئىكەنسىز، ئۇنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاڭ. ئېيتقان سۆزىڭىزنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىمىسىڭىز، شۇنداق قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەت يەتكۈزىمىكى، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر ئازاب بولمىغاي! بۇئەل-ۋەتتە شەرىئەتتە ۋاجىپتۇر. تاكى خالايىق ئىبرەت ئالسۇن. مۇن-

دىن كېيىن كىشىلەر بۇنداق بىئەدەپلىكنى قىلمايدىغان بولسۇن!
ـــ دېدى. مۇپتى دېدىكى:
ـــ بۇ سۆزنىڭ راستلىقىغا ئۇشبۇ سەئىدنىڭ ئۆز سۆزى ئۆزى ئۈچۈن ياخشى گۇۋاھتۇر. مېنىڭ سۆزۈم بويىچە بولغاندا، سەئىد پاك، ھالالزادە ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ھارامزادە دەدۇر.
ساھىب خەلىل سورىدى:
ـــ بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمە؟
مۇپتى دېدىكى:
ـــ شەھەر خەلقى بىلىپ تۇرۇپتۇ. سەئىدنىڭ ئاتىسىغا ئانىسىنى مەن نىكاھلاپ قويغانىدىم. ئۇ مېنى ئاشكارا «كاپىر» دېدى. ئەگەر بۇ سۆزنى ئېتىقادى بىلەن (چىن كۆڭلىدىن) دېگەن بولسا، «كاپىر» گۇۋاھ بولغان نىكاھ دۇرۇس ئەمەس. ئۇنداقتا ئۇ مۇشۇ سۆزى بىلەن شەكسىز «ھارامزادە» دۇر. ئەگەر ئېتىقادى بىلەن ئېيتمىغان بولسا، ئۇ ھالدا يالغان ئېيتقان بولىدۇ. پەرزەنتى رەسۇلىللاھ يالغانچى بولسا، يەنى يالغان ئېيتسا بولمايدۇ. شۇنداق بولغاندا خەلق ھەم ئۇنى يالغانچى دەپ چۈشىنىپ قالىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككىسىدىن بىرىگە توختاش كېرەك.
مۇپتىنىڭ بۇ سۆزىگە سەئىد زادە ھېچ جاۋاب تاپالمىدى. خىجالەتتىن دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. ئويلانماستىن دەپ سالغان سۆزى ئۆزىنى ئۆۋالچىلىققا قويدى.
ـــ ئەي ئوغۇل، سەن ھەم سۆز قىل، ئەمما بىھۇدە سۆزلەرنى قىلما. بىھۇدە سۆزلەش دېۋانە ۋە مەجنۇنلارنىڭ ئىككىنچى مەرتىۋىسىدۇر. ھەرقانداق كىشىگە سۆز قىلماقچى بولساڭ، ئاۋۋال ئۇنىڭ مىجەزىگە قارا. ئۇ كىشى سېنىڭ سۆزۈڭگە خېرىدارمۇ ياكى خېرىدار ئەمەسمۇ، يەنى سېنىڭ سۆزۈڭگە قىزىقامدۇ ياكى

قىزىقمامدۇ؟ ئەگەر خېرىدار بولسا، يەنى قىزىقسا، «مېلىك» نى ئۇنىڭغا كۆرسەتكىن. ئەگەر خېرىدار بولمىسا، يەنى قىزىقمىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭغا خۇش كەلگۈدەك سۆزنى دە، تاكى سېنىڭ سۆزۈڭگە قىزىقىدىغان بولسۇن. ئەل ئىچىگە كىرسەڭ ئەلدەك بول. ئەل ئىچىدە «ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە» دېگەن مەسەل بار ئەمەسمۇ؟! ئادەمگە قوشۇلساڭ، ئادەمدەك بول. ئەل بۆلەكتۇر، ئادەمىيلىك (ئادەمگەرچىلىك) بۆلەكتۇر. غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغانغان ھەرقانداق كىشى ئەل ئىچىدە مەن ئېيتقاندەك ھايات كەچۈرسۇن. ئىمكانىيىتىڭ بول-سىلا، سۆز ئاڭلاشتىن زېرىكمە. كىشى سۆز ئاڭلىماق بىلەن سۆزمەن (سۆزگە ئۇستا، ناتىق) بولىدۇ. مىسالى، بىر گۈدەك-نى ئانىسىدىن تۇغۇلۇشى بىلەنلا، كىشى يوق خىلۇەت يەرگە ئاپىرىپ قويۇپ، شۇ يەردە پەرۋىش قىلسا، ئاتا ـ ئانىسى ۋە ياكى ئىنىكئانىسى ئۇنىڭغا سۆزلىمىسە ياكى ئۇ ھېچ كىشىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ باقمىسا، كامالىغا يېتىپ چوڭ بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ گاچا بولىدۇ. ھېچقانداق سۆزنى بىلمەيدۇ. پەقەت بىر مەزگىل خەلققە ئارىلىشىپ ياشىغاندىلا، ئاندىن سۆز قىلىشنى ئۆگىنەلەيدۇ. بۇ خۇددى ئانىسىدىن گاچا ھالەتتە تۇغۇلغان گۈدەكلەرنىڭ قۇلىقىمۇ پاك بولىدىغانلىقىغا ئوخشاشلا بىر ئىش. چۈنكى سۆزنى ئاڭلىيالمىغان بالا سۆزلەشنىمۇ بىلمەيدۇ.

ھۆكۈمالار: «پادىشاھلارنىڭ كۆزى ھۆكۈمالارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ تۇرغانلىقى ئۈچۈنلا روشەندۇر، چۈنكى كۆڭۈل كۆزىنىڭ تۇتىياسى ۋە سۈرمىسى ھېكمەتتۇر» دېگەن. ھۆكۈمالارنىڭ سۆ-زىنى كۆڭۈل قۇلىقى، يەنى پۈتۈن زېھنىڭ بىلەن ئاڭلا. ھۆكۈما-لارنىڭ سۆزلىرىگە پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ بىلەن كۆڭۈل بەر. نۇشىر-ۋان ئادىلىنىڭ ئەنە شۇنداق ياخشى سۆزلىرىدىن نەچچە جۈملە

ئېسىمده بار ئىدى. شۇلاردىن ئېسىمگە كەلگەنلىرىنى بۇ كىتابتا بايان قىلدىم. شۇنى بىلگىنكى، پادىشاھلارنىڭ نەسىھىتىگە ئەمەل قىلماق ۋاجىپتۇر.

مەن ئىلگىرى ئۆتكەن خەلىپىلەرنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىن مۇنۇلارنى ئوقۇغانىدىم:

«مەئمۇن خەلىپە نۇشىرۋان ئادىلنىڭ مازىرىغا باردى ۋە ئەزالىرىنى تامام كۆردى. ئەزالىرى پارچە ـ پارچە بولۇپ تەخت ئۈستىدە يېتىپتۇ. تەختنىڭ ئۈدۈلىغا ـــ ئۆڭىنىڭ تېمىغا پارس تىلىدا ئالتۇن ھەل بىلەن نەچچە قۇر خەت پۈتۈلگەنكەن. مەئمۇن خەلىپە پەرمان بىلەن پارسچىنى بىلىدىغان ئالىملاردىن چاقىرتىپ پۈتۈلگەن ئىبارىلەرنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى. بۇ ئىش پۈتكۈل ئەجەم[1] دىيارىغا مەشھۇر بولىدى. خەتنىڭ مەنىسى بۇ ئىدىكى:

ھايات ۋاقتىمدا خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرىدىن چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى قېشىمغا كېلىپ، مېنىڭ ئادالىتىمدىن بەھرىمەن بولغانىدى. مۇندىن كېيىن ھېچ كىشى مېنىڭ خىزمىتىمگە كەلمەيدۇ ۋە مېنىڭ شەپقەت ۋە مەرھىمىتىمدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. چۈنكى ئاجىزلىق (يەنى، ئەجەل) زامانى يەتتى. ئامالسىزلىق ۋاقتى ماڭا چاپلاشتى. شۇڭا لەھەدىنىڭ تېمىغا بىرنەچچە نەسىھەت سۆزلىرىمنى يازدۇرۇپ قويۇشتىن ئۆزگە ھېچ چارە تاپالمىدىم. ئەگەر مېنىڭ زىيارىتىمگە قەدەم قويغان ھەرقانداق كىشى ئۇشبۇ خەتنى ئوقۇسا، بىلسە، يادىغا ئېلىۋالسا ۋە ئەملەدە كۆرسەتسە، تا مەندىن كېيىن بولسىمۇ، ئوخشاشلا مېنىڭ مەرھىمىتىمدىن مەھرۇم بولمىغان بولىدۇ.

---

① ئەسلىدە ئاسىيادىكى غەيرىي ئەرەب مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، كېيىنچە پۈتۈن ئىران زېمىنىنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

سەككىزىنچى باب

نۇشىرۋان ئادىلنىڭ پەند - نەسىھەتلىرىنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، كېچە بىلەن كۈندۈز كېلىپ ۋە كېتىپ تۇرىدۇ. يەنى كېچە بىلەن كۈندۈز ئالمىشىپ تۇرىدۇ. ئالەم ئىشلىرىنىڭ بۇنداق ئايلىنىپ تۇرۇشىدىن، يەنى بۇگۈن مۇنداق، ئەتە ئۇنداق ئۆزگىرىشلىرىدىن ھەيران بولما. بۇگۈن كەلگەن دۆلەت (ئامەت) نىڭ ئەتە كېلىدىغان قايغۇسىنى ئۇنتۇپ قالما.

خەلق پۇشايمان قىلغان (ئۆزىنى تارتقان) ئىشتىن سەنمۇ ئۆزۈڭنى تارت.

تىنچ، خاتىرجەم ياشاي دېسەڭ، پادىشاھلار بىلەن دوستلاشما.

ئۆز شەخسىيىتى — نەپسى ئۈچۈن ياشايدىغان كىشىنى تەربكلەر قاتارىدا كۆرمە.

خەلقتە ئازار بەرگەن كىشىنى دۇشمەن دەپ بىل.

دوستلىرىڭنىڭ دۇشمىنىنى دوستۇم دېمىگىن.

ھۇنەرسىز (ئىلىمسىز) كىشىنى دوست تۇتما. چۈنكى ھۇنەرسىز كىشى نە دۇشمەنلىككە يارىماس، نە دوستلۇققا.

نادان، ھېچنېمە بىلمەيدىغان تۇرۇپ، ئۆزىنى دانا (بىلىملىك) ھېسابلايدىغان كىشىدىن ئۆزۈڭنى تارت.

باشقىلارغا ھاجەتمەن بولماي دېسەڭ، ئۆزۈڭنىڭ ئىشىنى

ئۆزۈك قىل.

گەرچە كىشىلەرگە ئاچچىق ئاڭلانسىمۇ، راست سۆزلە.

دۇشمەن ئاڭلاپ قالمىسۇن دېسەك، دوستۇڭغىمۇ سىرىڭنى ئېيتما.

زامانىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بولاي دېسەك، كىشىلەر ئارىسىدا ئۆزۈڭنى چوڭ تۇتما.

خەلق ئارىسىدا قەدىر - قىممىتى يوق كىشىنى تىرىكلەر قاتارىدا سانىما.

جاپا - مۇشەققەتكە قالماي، باي، دۆلەتمەن بولاي دېسەك، ھەرقانداق ئىشنى ئويلاپ قىل.

ئۆزۈڭگە پايدىسىز ۋە مەنپەئەتى يوق نەرسىلەرنى ئالما. پايدىسىز ۋە مەنپەئەتى يوق نەرسىلەرنى باشقىلارغىمۇ ساتما.

ئۆزۈڭگە باراۋەر كىشىگە موھتاج بولغاندىن، ئۆلۈمنى خوپ-راق بىلگىن.

گاداي (يوقسۇل) نىڭ نېنى بىلەن تىرىكچىلىك قىلغاندىن، ئاچلىقتا ئۆلگەن ياخشىراقتۇر.

كۆڭلۈڭدىكى ئوي - خىيالىڭنى ئىشەنچسىز كىشىلەرگە ئېيتما، ئەمما ئىشەنچلىك كىشىلەردىن ئىشەنچىڭنى ھەم يوقاتما.

ئۆزۈڭدىن تۆۋەن (كەمبەغەل) ئۇرۇق - تۇغقانغا موھتاج بولغاندىن، ئۆلۈم - مۇسىبەتنى ياخشىراق بىل. چۈنكى قۇمۇ-چاقنىڭ پاناھىدا تىرىكلىك قىلغاندىن، سۇدا غەرق بولۇپ ئۆلگەن ياخشىراقتۇر.

مال - دۇنياغا ھېرىس خۇداجۇي، تەقۋادار ۋە تەكەببۇر زاھىدتىن، ئۇ دۇنيالىقنى تەلەپ قىلغۇچى كەمتەر پاسىق ياخشى-راقتۇر.

تېگى پەس ۋە ئىچى تار كىشى كاتتا مەرتىۋىگە ئېرىشكەندىن

كېيىنمۇ، باشقىلارغا شۇ تېگى پەس، ئىچى تار ۋە كۆزى كىچىك-لىك نەزەرى بىلەن قارىسا، بۇنداق كىشى دۇنيادا ھەممىدىن نادان كىشىدۇر.

دۇنيادا ئۆزى بىلىپ تۇرۇپ دەۋا قىلىدىغان، يەنى بىلمەس-لىككە سالىدىغان ۋە بىلمەي تۇرۇپ يالغان سۆزلەيدىغان، يەنى ئۆزىنى بىلىدىغاندەك كۆرسىتىدىغان ئىشتىنمۇ ئارتۇق گۇناھ بولماس!

بارىنى يوققا خىراجەت قىلىدىغان، يەنى قولىدىكىنى قولغا كەلمەيدىغان نەرسىگە سەرپ قىلىدىغان كىشىگە ئالدانما.

بىراۋنىڭ ھاجىتى چۈشسە، شۇ ھاجەتنى ئادا قىلغۇدەك قۇدرىتى تۇرۇپمۇ ئادا قىلمىغان كىشى جاھاندا ھەممىدىن نامرات كىشىدۇر.

بىرسى سېنى يامان دېسە، ئۇ كىشىدىن، يەنى سېنى يامان دېگەن كىشىدىن، بۇ سۆزنى ساڭا يەتكۈزگەن كىشىنى يامانراق بىلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزۈڭنى قاچۇر.

پايدىسى يوق ئىش ئۈچۈن بىھۇدە ۋاقىت سەرپ قىلغان كىشىنىڭ ھال - ئەھۋالى گويا بىرەر ئەزىز كىشىسى ئۆلۈپ مۇسىبەت يەتكەن كىشىنىڭ ھال - ئەھۋالىغا ئوخشاشتۇر.

يېمەك - ئىچمەكنىڭ قۇلى، يەنى نەپسىنىڭ قۇلى بولغان-دىن، كىشىلەر ئېلىپ - ساتىدىغان قۇل بولغان ئەۋزەلدۇر.

ئالەم ئىشلىرىنىڭ تەجرىبە ۋە ئىمتىھانى، يەنى جەمئىيەت پاراسەتلىك قىلالمىغان ھەرقانداق كىشىنى ئەقىل - پاراسەت ۋە ئەدەپكە ئۆگىتىمەن، دەپ ھېچبىر ھۆكۈما رەنج - مۇشەققەت تارتمىغاي!

ھەرقانداق نەرسىنى ئۆز بەدىنىدىن ئاسرىماقتىن، نادانلار-دىن ئاسرىماق ئاسانراقتۇر.

باشقىلار مېنى ھۆرمەتلىسۇن دېسەك، سەن ئاۋۋال باشقىلار-نى ھۆرمەتلە.

ئەگەر سەن مېنىڭ چەككەن رەنج - مۇشەققىتىم (رەنج - مۇشەققەت بىلەن قولغا كەلتۈرگەن نەتىجەم) خەلق ئارىسىدا زايا بولمىسۇن، يەنى بىكار كەتمىسۇن دېسەك، سەن ئاۋۋال خەلقنىڭ رەنج - مۇشەققىتىنى، يەنى خەلقنىڭ رەنج - مۇشەققەت بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ئەمگەك مېۋىسىنى زايا قىلما.

ھاياتىڭنى ئاسانلىق - ئاسايىشلىقتا ئۆتكۈزەي دېسەك، يۈ-رۈش - تۇرۇشۇڭ بۆلەك، قىلغان ئىشىڭ بۆلەك بولمىسۇن.

كىشىلەر مېنى دېۋانە، يەنى سارىڭ قاتارىدا سانىمىسۇن دېسەڭ، تېپىلمايدىغان نەرسىنى ئىزدىمە.

كىشىلەر ئارىسىدا ئابرۇيۇم بىلەن ياشاي دېسەڭ، ياخشى خۇيلۇق بولماقنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇت، يەنى ئابرۇيۇم تۆكۈلمە-سۇن دېسەڭ، ھايانى ئۆزۈڭگە كەسىپ قىل.

كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە - تەنقىدىگە ئۇچرىماي دېسەڭ، قىل-مىغان ئىشنى قىلغاندەك كۆرسەتمە، يەنى قۇيرۇق كۆرسىتىپ، ئۆپكە ساتما.

ئەگەر ئۇياتقا قالماي دېسەڭ، ئۆزۈڭ يەردە قويمىغان نەرسە-نى ئوستۇن كۆتۈرمە. يەنى خىيالىڭغا كەلگەن ئىشنى قىلما.

ئەگەر ئۆزۈڭدىن تۆۋەن كىشىلەرنىڭ كۈلكىسىگە قالماي دېسەڭ، ئۇلۇغلارنى كەمسىتمە.

ئەگەر تۇغمەس پۇشايمانغا قالماي دېسەڭ، كۆڭلۈڭنىڭ خاھىشىچە ئىش قىلما.

ئەگەر ئۇلۇغلار، زېرەك ئادەملەر جۇملىسىدىن بولاي دې-سەڭ، ئۆزۈڭنى ئۆزگىلەرنىڭ ئەينىكىدە كۆرۈپ باق.

ئەگەر قەدىر - قىممىتىمنى ساقلاي دېسەڭ، ئاۋۋال ئۆزگە-

لەرنىڭ قەدرىنى بىلگىن.

ئەگەر كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا ئېرىشەي دېسەڭ، پاراسەت-سىز، كەم ئەقىل كىشىلەرگە سىرىڭنى ئاشكارا قىلما.

ئەگەر خەلق ئارىسىدا ئابرۇي تاپاي دېسەڭ، ئاش - نانىنى، يەنى داستىخىنىڭنى كەڭرى قىل.

ئەگەر خەلق ئىچىدە ئۆزۈڭنى ئازادە تۇتاي دېسەڭ، كۆڭلۈڭ-دە تەمەگە يول بەرمە، يەنى تەمەگەر بولمىغىن.

كىشىلەرنىڭ دادىغا يەتكۈچىلەردىن بولاي دېسەڭ، ئىمكا-نىيىتىڭنىڭ بارىچە نامراتلارغا يار - يۆلەك بول.

ئەگەر كىشىلەرنىڭ يامان دېيىشىدىن، يەنى يامان ئاتاققا قېلىشتىن ساقلىناي دېسەڭ، كىشىلەرنى كەينىدىن ماختا.

ئەگەر خەلق مېنى كۆڭلىدە دوست تۇتسۇن، مەندىن ئاغرىن-مىسۇن دېسەڭ، خەلقنىڭ ئارزۇسى بويىچە سۆزلە.

ئەگەر كۆڭلۈمگە ئازار - زەخمەت يەتمىسۇن دېسەڭ، نادان كىشىلەر بىلەن مۇنازىرە قىلما ۋە سۆزلەشمە.

ئەگەر تىلىم ئۆزۈن بولسۇن دېسەڭ، قولۇڭنى ئوچۇق تۇت.

نوشىرۋان ئادىلنىڭ نەسىھەتلىرى شۇ ئىدى. ئېسىمدە بارىچە بايان قىلدىم. بۇ سۆزلەرنى، يەنى نەسىھەتلەرنى ئاددىي كۆرمە، ئوبدان ئوقۇ. بۇ سۆزلەردىن ھېكمەتنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ. چۈنكى بۇ ئىبارىلەر ھۆكۈمالار ۋە پادىشاھلارنىڭ سۆزلىرىدۇر. شۇنى ئاڭلىغىنكى، بۇ سۆزلەرنى ياش ۋاقتىڭدا ئوبدان ئۆزلەشتۇر. قېرىغاندا ھېكمەت سۆزلىرىنى ئاڭلاش ۋە ئۆگىنىشىنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ. چۈنكى قېرىلار ئۆچۈن زامانىنىڭ تەجرىبە ۋە ئىمتىھا-نلىرى يېتەرلىكتۇر، يەنى قېرىلار نۇرغۇن تەجرىبە - ساۋاقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

توققۇزىنچى باب

يىگىتلىك ۋە قەھرىلىقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، گەرچە يىگىت بولساڭمۇ، ئەقلىڭ قەھرىلار-نىڭ ئەقلىدەك بولسۇن. بۇ ھەرگىزمۇ يىگىتلىكنى تاشلا دېگىنىم ئەمەس. بەلكى ئۆزۈڭنى توتۇۋال، باتۇر بول، بوشاڭ يىگىتلەر-دىن بولۇپ قالما دېگەنلىكتۇر. يىگىتلىك ۋاقتىدا ئادەمدە بىر خىل شوخلۇق ۋە بىپەرۋالىقلار بولۇپ تۇرىدۇ. ئەرەستايىش ھەكىم: «يىگىتلىك — ساراڭلىقنىڭ ئىككىنچى مەرتىۋىسى (دە-رىجىسى) دۇر» دېگەن. ئەمما جاھىل ۋە تۇرۇك (بىلىمسىز) يىگىتلەر جۇملىسىدىن بولما. گەرچە شوخلۇقنىڭ ھېچبىر زىيە-نى بولمىسىمۇ، لېكىن بارلىق بالايىئاپەتنى جاھىللىق ۋە تۇرۇك-لۇك (ئىلىمسىزلىك) پەيدا قىلىدۇ. يىگىتلىكتىن بەھرە ئالـ-غىن، ئەمما چېكى بولسۇن، يەنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتمە. بول-مىسا، قەھرىغاندا ئۆزۈڭنى يوقالمايسەن ۋە توختىتالمايسەن. يا-شانغان بىر كىشىنىڭ نېمە دېگەنلىكىگە قاراپ باق:

«ئەگەر ۋاقتى يېتىپ قەھرىپ كەتسەم قانداق قىلارمەن. ئۇ چاغدا يىگىتلەر، خۇشرۇيلار مېنى خالىمايدىغان بولۇپ قالارمۇ، دەپ نەچچە يىل ھەسرەت تارتىپ غەم يېگەنىدىم. مانا ئەمدى قەھرىدىم. بىراق مەن ئۆزۈم ئۈلارنى (يىگىتلەرنىمۇ، خـۇشرۇيـ-لارنىمۇ) خالىمايدىغان بولۇپ قالدىم. خالىساممۇ ئۇلار كۆزۈمگە چىرايلىق كۆرۈنمەيدۇ.»

— ئەي ئوغۇل، ياش ۋە يىگىتلىك دەۋرىڭدىمۇ خۇدايتائاللا-نى ئۇنتۇما. ئۆلۈمنى ئېسىڭدىن چىقارما. ئۆلۈم ياش - قېرىغا باقمايدۇ. ئۆلۈم باشقا كەلگەندە، نە قېرىغىمۇ، نە ياشقىمۇ چارە يوقتۇر:

باقماس ئۆلۈم قارى بىرله ياشقه،
چاره نەدۇر يەتسه ئۆلۈم باشقه.

ھېكايەت:

ھىرى شەھىرىدە تىككۈچىلىك ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر كىشى بار ئىدى. دۆكىنى قەۋرىستانلىقنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ئىدى. ئۇ بىر مىخقا بىر كوزىنى ئېسىپ قويغان بولۇپ، قاچانكى كىشىلەر شەھەردىن جىنازا كۆتۈرۈپ كەلسە، شۇ كوزىغا بىر تال تاش سالىدىكەن. ھەر ئايدا بىر قېتىم كوزىدىكى تاشنى تۆكۈپ ساناپ، بۇ ئايدا مۇنچە كىشى ئۆلۈپتۇ، دەپ ھېسابلىغىلىپ، يەنە كوزىنى ئېسىپ قويىدىكەن. تا يەنە بىر ئاي توشقاندا تۆكۈپ يەنە ھېسابلىغىلىپ، يەنە يېڭىۋاشتىن بىر جىنازا (ھەربىر مېيىت) ئۈچۈن بىر تال تاش سالىدىكەن. ئۇ (تىككۈچى) نەچچە يىلنى ئۇشبۇ تەرىقىدە ئۆتكۈزۈپ، بىر كۈنى ۋاپات بولىتۇ. بىر كىشى تىككۈچىنىڭ ئۆلگىنىدىن خەۋىرى يوق ئۇنى ئىزدەپ كەلگەندى، ئىشىكنىڭ مەھكەم ئىتىكلىك تۇرغانلىقىنى كۆردى ۋە تىككۈچىنىڭ قوشنىسىدىن:

— تىككۈچى نەگە كەتتى؟ — دەپ سورىدى. قوشنىسى دېدىكى:

— ئۇ ھەم ئۆزىنى كوزىغا سالدى.

— ئەي ئوغۇل، ھوشۇڭ بىلەن بولغىن. يىگىتلىكىڭ ۋە

ياشلىقىڭغا مەغرۇرلانما. خاھى تائەتتە بول، خاھى گۇناھ ئىچىدە بول، ھەرقانداق ئەھۋالدا خۇدايىتائالانى يادىڭدا تۇت. خۇدادىن مەغپىرەت تىلە. ئۆلۈمدىن قورقمىن، يەنى ئەجەلنى يېقىن بىل. گۇناھ يۈكلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئاشۇ تىككۈچىگە ئوخشاش توساتتىن كوزىغا چۈشۈپ كېتىشتىن ھەزەر ئەيلە.

—— ئەي ئوغۇل، ھەمىشە يىگىتلەر بىلەنلا ھەمسۆھبەتتە بولىۋەرمەي، قېرىلار بىلەنمۇ ھەمسۆھبەتتە بولغىن. ھەمراھلىرىڭنى، نەۋكەرلىرىڭنى ھەم يىگىتلەر ھەم قېرىلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تۇتقىن. ئەگەر يىگىتلەر مەغرۇرلىنىپ بىرەر خاتا سۆز قىلسا، قېرىلار ئۇنى مەنئى قىلىدۇ. چۈنكى قېرىلار يىگىتلەرگە قارىغاندا كۆپىنى بىلىدۇ. ۋەھالەنكى، يىگىتلەر قېرىلارنىڭ ئۆزلىرىگە موھتاج بولىدىغانلىقى سەۋەبلىك، قېرىلارنى كەمسىتىپ زاكىلىق قىلىشىدۇ، قېرىلارغا ئارتۇقچە تەلەپ قويۇپ، ئۇلاردىن قۇسۇر ئىزدەپ ھۆرمەتسىزلىك قىلىدۇ. ھالبۇكى، قېرىلارمۇ يىگىتلىك ئارزۇسىنى قىلىدۇ. ئەكسىچە، يىگىتلەر ھەم شەكسىز قېرىلىق ئارزۇسىدا، يەنى قېرىلاردەك ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولۇش ئارزۇسىدا بولىدۇ. ئەمما پات ئارىدا راستىنلا قېرىلار قاتارىغا قوشۇلۇپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالىدۇ. بىراق چوڭقۇرلاپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈدىغان بولساق، ھەر ئىككىسى — يىگىتلەرمۇ، قېرىلارمۇ بىر ـ بىرىگە ھەسەت قىلىشىدۇ. ئەمما، ئۆزلىرىنى ھەممىدىن دانا دەپ ھېسابلايدىغان يىگىتلەر جۇملىسىدىن بولۇپ قالما. قېرىلارنى ئىززەتلە، ھۆرمەتلە. قېرىلاردىن قاتتىق جاۋاب ئاڭلاپ قالماي دېسەڭ، قېرىلار بىلەن سۆزلەشكەندە ھۆرمەتسىزلىك قىلما.

ھېكايەت:

يۇز ياشقا كىرگەن بىر كىشى قەددى پۈكۈلگەن ھالەتتە

هاسىغا يۆلىنىپ تۇراتتى. كېتىۋاتقان بىر يىگىت بوۋاينىڭ ئۈدۈ-
لىغا كېلىپ:

— ئەي شەيخ، بۇ هاسىنى نەچچە پۇلغا ئالدىڭىز؟ مېنىڭمۇ
بىرنى ئالغۇم بار، — دېدى. شەيخ جاۋاب بېرىپ دېدىكى:

— ئەگەر ئۆمۈر تاپسام ۋە سەۋر قىلسام ساڭا بۇنداق
هاسىنى بىكارغا بېرىدۇ. ناۋادا شۇنداق ياشاش ساڭا نېسىپ
بولسا!؟

ئەمما، ساددا ۋە ئەخمەق قېرىلار بىلەنمۇ هەمسۆھبەتتە بول-
ما. چۈنكى ئاقىل يىگىتلەر ئەخمەق ۋە نادان قېرىلاردىن كۆپ
ياخشىدۇر. تاكى يىگىت سەن، يىگىتلىك هالەتتە، يەنى يىگىت-
لەردەك بول. ناۋادا قېرىدىڭ، قېرىلىق هالەتتە، يەنى قېرىلار-
دەك بول. چۈنكى قېرىغاندا يىگىتلىك ياراشمايدۇ. قېرى كىشى-
نىڭ يىگىتلىك قىلغىنى گويا مەغلۇپ بولغان قوشۇننىڭ جەڭدىن
قېچىپ كېتىۋېتىپ كارناي چالغىنىغا ئوخشاشتۇر.

ناپاك ۋە پاسىق قېرىلاردىن قورققىن. ياسانچۇق قېرىلاردىن
هەم بولما. يىگىتلەردىن قېرىلارنىڭ قەدىردانلىقى ئۇلۇغراقتۇر.
شۇ ۋەجىدىن يىگىتلەر قېرىلىقتىن ئۆمىد تۈتىدۇ. ئەما قېرىلار-
نىڭ ئۆلۈمدىن باشقا ئۆمىدلىرى بولمايدۇ. بۇ شۇنىڭغا ئوخشاش-
كى، زىرائەت پىشىپ ئاقارسا، ئۇنى ئورۇۋېلىش (يەنى يىغىۋې-
لىش) كېرەك. ئەگەر ئورۇۋالمىسا، تۆكۈلۈپ كېتىدۇ. مېۋە
پىشقاندىن كېيىن دەرەخ ئۈستىدە تۇرمايدۇ، تۆكۈلۈپ يەرگە
چۈشىدۇ. نەزمە:

ئايۇ كۈن ئۆزرە گەر پايتەختىڭ بولسۇن،
ئالەمدە سۈلەيمان كەبى بەختىڭ بولسۇن.
تاشلار تۆگەنسە ئۆمر، هەرنە رەخشىڭ بولسۇن،

پىشقان مېۋەسىن گەرچە دەرەخنىڭ بولسۇن.

ھەرقانداق نەرسە كامالىغا يەتكەندىن كېيىن زاۋاللىققا قايتىدۇ.

— ئەي ئوغۇل، شۇنى بىلگىنكى، سەن مۇنداق ياشلىق ھالىتىڭدە تۇرۇۋەرمەيسەن. ۋاقتىكى، يىگىتلىكىڭ قېرىلىققا ئورۇن بېرىدۇ. ئۇ چاغدا سۆزلىمەك، كۆرمەك، ئىشتىمەك (ئاڭلىماق)، پۇرىماق، سىيلىماق (تۇتماق) ۋە تېتىماق قاتارلىقلار-نىڭ ئىشىكى سېنىڭ يۈزۈڭگە يېپىلىدۇ. ئۇ ھالدا نە سەن تىرىكلىكىڭدىن خۇرسەن بولمايسەن، نە خالايىق سەندىن خۇرسەن بولمايدۇ. ھەتتا باشقىلارغا يۈك بولۇپ قالىسەن. شۇڭا نۆۋىتىدە ئۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلۈم ياخشىراقتۇر. مىسالى، ئادەمنىڭ ئۆمرىنى ئاپتاپقا (قۇياشقا) ئوخشاتساق، يىگىتلىكىنىڭ ئاپتاپى (قۇياشى) مەشرق بۇرجىدۇر. ئۇ سائەتمۇ سائەت يەرگە پاتىدۇ. شۇڭا مەن دەيمەنكى، **شېئىر:**

پىرلىق ئىلكىدە، ئەي كەيكاۋۇس[1] ئاجىز بولدۇڭ،
ئۆمر تەدبىرىنى قىلكى، ئالتىمىش ئۈچ ياشىڭ كەلدى.

شۇ سەۋەبلىك، قېرىغان كىشى (گەرچە كۆرگەن — بىلگىنى كۆپ، تەجرىبىلىك بولسىمۇ) ئەقىلدىمۇ، ھەرىكەتتىمۇ يىگىتلەر بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ.

قېرىلارغا يۇمشاق مۇئامىلىدە بول، چۈنكى قېرىلىق شۇنداق بىر كېسەلكى، ئۇنى ھېچ كىشى كۆرگىلى بارماس؛ قېرىلىق

① ئىرانىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كېيانىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن بىرى.

شۇنداق بىر زەئىپدۇركى، ئۆلۈمدىن بۆلەك ھېچ كىشى ئۇنىڭ داۋاسىنى بىلمەس.

قەبرى كىشى قەبرىلىققىچە ئۆلمىگۈچە ھېچبىر ئاسايىشلىققا بولالمايدۇ. ئادەم ھەرقانداق كېسەل ـ ئاغرىققا گىرىپتار بولسۇن، شۇ ئاغرىق ئۆلۈمگە تاقالمىسلا، ساقىيىدۇ. ئەمما، قەبرىلىق ئاغرىقى كۇندىن كۇنگە ئېشىپ بارىدۇكى، ئۇنىڭدىن ساقىيىش ئۈمىدىنى تۈتۈپ بولماس. شۇنىڭ ئۈچۈن ھېكمەت كىتابلىرىدا ئوقۇپ كۆردۈمكى، ئادەم ئوتتۇز تۆت ياشقا كىرگىچە كۇندىن كۇنگە قۇۋۋەت تېپىپ، بەدىنى كۇچلىنىپ بارىدۇ. ئاندىن كېيىن تا قىرىق ياشقا كىرگىچە ئارتۇق ۋە كەم ئەمەس، شۇ بىر خىل ھالەتتە تۇرىدۇ. گويا قۇياش ئىستا ـ ئاستا سەير قىلىپ (ئايلىنىپ) ئاسمانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگىنىگە ئوخشاش.

ئادەم قىرىق ياشتىن ئۆتۈپ تا ئەللىك ياشقا كىرگىچە ھەر يىلى ئۆزىدە ئالدىنقى يىلى ھېس قىلمىغان كەم قۇۋۋەتلىكنى ھېس قىلىدۇ. ئەللىك ياشتىن تا ئاتمىش ياشقا يەتكىچە ھەر ئايدا ئۆزىدە ئالدىنقى ئايدا ھېس قىلمىغان مەلۇم نۇقساننىڭ پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى، ئايمۇ ئاي ئاجىزلىشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. ئاتمىش ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەر ھەپتە ئۆزىدە ئالدىنقى ھەپتىدە ھېس قىلمىغان مەلۇم ئىللەت ۋە كەم قۇۋۋەتلىك پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. ناۋادا سەكسەندىن ئۆتسە، ھەر سائەتتە ئۆزىدە ئالدىنقى سائەتتە ھېس قىلمىغان رەنج، كېسەل ـ ئاغرىقنىڭ پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇ.

ئۆمۇر لەززىتىنىڭ ئىنتىماسى پەقەت قىرىق ياشقىچىدۇر. ۋاقتىكى، قىرىق يىل تامام بولدى، ئۆمۇر لەززىتىمۇ تامامىغا يەتتى دېگەن سۆز. ھەتتا تۆردىن، يەنى تەختتىن ئورۇن ئالغان پادىشاھ بولسىمۇ، ھەر يىلى، ھەر ئاي، ھەر ھەپتە، ھەر كۇن

ۆه هەر سائەت شۇ تەرىقە بىلەن تۆرنىڭ، يەنى تەختىنىڭ يۇقىرىسىغا چىقىپ ئولتۇرسىمۇ، ئوخشاشلا شۇ ھالەتتە شەكسىز ۆە شۇبھىسىز پەسكە، يەنى پەگاغا چۈشمەي قالمايدۇ. شۇڭا ئىمكان بار كىشىنىڭ خۇشاللىقىنى ئىزدە. چۈنكى كىشىگە كەلگەن شۇ رەنج، ئاغرىق ھەپتە، كۈن، سائەت ئۆتمەي ساقىمۇ كېلىدۇ.

— بەس، ئەي ئوغلۇم، ۋاي كۆزۈمنىڭ نۇرى بالام. ساڭا قېرىلىق ھەققىدە ئۇزۇن ۆە ئارتۇقچە سۆز قىلدىم. چۈنكى مەن قېرىلىق ئازابىنى يەتكىچە تارتتىم. شۇ تاپتا مېنىڭ دۇشمىنىم - قېرىلىقتۇر. شۇڭا شىكايەت قىلسام سەن ھەيران بولما. مەن پەقەت ئۆز ئورنىدا جانىنىڭ ئاپىتى بولغان قېرىلىقتىن ئىبارەت شۇ دۇشمىنىم توغرىسىدىلا شىكايەت قىلدىم. ئەسلىدە بۇنداق شىكايەتنى كىشىلەر كۆپىنچە ئەڭ يېقىن دوستىغا قىلاتتى. ئەمما مەن ساڭا قىلدىم. ئۇمىدىم شۇكى، ساڭا قىلغان بۇ شىكايەتلىرىمنى پەرزەنتىڭگە قىلىپ بەرگەيسەن. چۈنكى سېنى ھەم خۇدايىم پات پۇرسەتتە قېرىلىق مەرتىۋىسىگە يەتكۈزىدۇ. مەن بۇ توغرىدا مۇنداق ئىككى بەيت پۇتتۇم.

بەيت:

كىمگە قىلايىن شۇكۇھ بۇ پىرلىغىم دەردىن،
سورىغان كىشى دەر رۇتبە، بۇ دەرد داۋاسىدۇر.

قېرىلىقنىڭ رەنج - ئازابىنى ۆە ئاجىزلىقىنى قېرىلاردىن ئۆزگە كىشى بىلمەيدۇ. پەدەر بۇزرۇكۋارىمنىڭ ياساۋۇللىرىدىن بىرى بار ئىدى. ئۇنى كەلان ياساۋۇل (ئۇلۇغ ياساۋۇل) دەپ ئاتايتتى. ئۇ سەكسەندىن ئاشقان قېرى كىشى ئىدى. ئۇ ياۋاش ۆە بەسىق بىر ئات ئېلىشنى ئىختىيار قىلغانىدى، ئۇنىڭغا بىر

ئات كەلتۈردى. ئۇ تولىمۇ چىرايلىق ۋە سېمىز، ھەممە ئەزاسى دۈرۈس ئات ئىدى. ئۇلۇغ ياساۋۇل ئاتنى كۆرۈپ ئالمىدى. چۈنكى ئات قېرى ئىدى. ئەمما بۇ ئاتنى باشقا بىر كىشى ئالدى. مەن دېدىم:

— ئەي ياساۋۇل ئاتا، ئۇ ئاتنى پالانى كىشى ئالدى، سىز نېمە ئۈچۈن ئالمايسىز؟

ياساۋۇل دېدى:

— ئۇ ئاتنى ئالغان كىشى ياش يىگىتكەن. ئۇ قېرىلىقنىڭ رەنجى ۋە ئاغرىقىدىن بىخەۋەردۇر. ئەگەر رەڭ ـ تۈرقىغا قاراپ سېپتىۋالسام ئالدانغان بولاتتىم. مەن قېرىلىقنىڭ رەنجى ۋە زەئىپلىك ئاپىتىدىن خەۋىرىم بار تۈرۈپ، بۇ قېرى ئاتنى ئېلىپ بىرەر ئاپەتكە يولۇقسام خەلق مېنى ئەيىبلىمەمدۇ!؟

— ئەمما، ئەي ئوغۇل، قېرىغان ۋاقتىدا تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ بىر ئورۇندا قارار تاپقىن. قېرىغاندا سەپەر قىلىش ـ ئەقلى بار كىشىنىڭ ئىشى ئەمەس. خۇسۇسىن، كۈچ ـ قۇدرىتى يوق يوقسۇل كىشىنىڭ سەپەر قىلمىقى تېخىمۇ دۈرۈس ئەمەس. چۈنكى قېرىلىق بىر دۈشمەن، يوقسۇزلۇق بىر دۈشمەن. ئىككى دۈشمەن بىلەن بىرگە سەپەر قىلماق نادانلىق جۈملىسىدىندۇر. ئەمما زۆرۈرىيەت تۈغۈلۈپ، يەنى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز ۋەتىنىڭدىن ئايرىلىپ يىراق، باشقا بىر يۇرتقا بېرىش ساڭا نېسىپ بولسا، خۇدايىتائالا شۇ سەپىرىڭگە رەھمەت قىلغاي! ناۋادا شۇ سەپىرىڭ تۈپەيلى غۇربەتچىلىكتىن قۇتۇلۇپ، ساڭا ياخشىلىق قۇچاق ئاچقان بولسا، شۇ تۈپراقنى ئۇلۇغلا، ھەرگىز يۇرتۇڭنى، يەنى يۇرتۇڭغا قايتىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلما. قايسى يەردە مۇرادىڭ ھاسىل بولسا، شۇ يەردە تۇرۇپ قال. بىر ـ ئىچىمەك ـ مەئىشىتىڭ قەيەردە كاپالەتكە ئىگە بولسا، شۇ يەرنى

يۇرتۇم دەپ تونۇ. گەرچە «ۋەتەننى سۆيمەك ئىمان جۇملىسىدىن. دۇر؛ ۋەتەن ئىككىنچى ئانا» دېيىلسىمۇ، سەن كۆچۈپ بارغان ۋەتەن ئوخشاشلا ئىنسكئاناڭدۇر. بەختىك قەيەردە ئېچىلسا، شۇ يەردە ۋەتەن تۇت. بەختلىك ئادەمگە ئالەم قۇچاق ئاچىدۇ. بەختسىز ئادەملەرلا پەقەت ئاتا ـ ئانىنىڭ ئابرۇيى بىلەن كۇن كەچۈرىدۇ. شۇڭا سەن ئالەمنىڭ قايسى يېرىدە راۋاج تاپساڭ ۋە مەنپەئەتلىك بىرەر ئىشنى (كەسپنى) قولۇڭغا ئالساڭ، تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ تا شۇ كەسپنى پۇختىلا، ئۇنى مەھكەم تۇت. ئۇنىڭدىنمۇ ياخشىنى تاپمەن دەپ، قولۇڭدىكىدىن ئايرىلىپ قالما. چۇنكى تەمەنىڭ كەينى تۆشۈك. ئەمما، ھايات كۇنلىرىڭنى تەرتىپسىز ئۆتكۇزمە. ھەرقانداق ئىش قىلساڭ، ئۆز تەرتىپى بىلەن قىل. ھەتتا تاماق يېيىش، سۇ ئىچىش قاتارلىقلارمۇ تەرتىپ ئىچىدە بولسۇن. ئەگەر دوست ـ دۇشمەنلىرىڭنى ئالدىدا مەرتىۋە ۋە ئابرۇي تاپاي دېسەڭ، سېنىڭ ھال ـ ئەھۋالىڭ ئاددىي خەلقنىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن يۇقىرىراق مەرتىۋىدە بولغاي!

ئونىنچى باب

تاڭام يېيىش تەرتىپىنىڭ بايانى

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، ئاددىي خەلق ئۆز ئىشلىرىدا ۋاقىت ۋە تەرتىپنى ئىزدىمەيدۇ، يەنى ئاددىي خەلقتە ۋاقىت ۋە تەرتىپ قارىشى بولمايدۇ. ئۇلار ئىشلىرىنى خالىغان چاغدا قىلىدۇ. ئەمما ئۇلۇغلار، ئەھلى ئىلىملەر قىلماقچى بولغان ھەربىر ئىشى ئۈچۈن ۋاقىت بەلگىلەيدۇ، يەنى بىر كېچە - كۈندۈز يىگىرمە تۆت سائەت بولۇپ، بۇ يىگىرمە تۆت سائەتنىڭ ھەر بىرىنى مەلۇم بىر ئىشقا تەيىن قىلغان بولىدۇ. ھەربىر ئىشنىڭ ئارىلىقىدا مەلۇم ۋاقىت پەرقى ھەم قويغان بولۇپ، قىلماقچى بولغان ئىشلىرى بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ ۋە قوشۇلۇپ كەتمەيدۇ، يەنى ھەربىر ئىشى رەت - رېتى بىلەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قايسى ۋاقىتتا نېمە ئىش بىلەن مەشغۇل بولىدىغانلىقى خىزمەتكارلارغىمۇ ئايانىدۇر. تا ھەر بىر ئىش ئۆز ئورنىدا رەت - رېتى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ.

ئەمدى ئالدى بىلەن ئاخشىمى تاڭام يېيىش ئادەتلىرىنى بايان قىلايلى:

ئاخشىمى تاڭام يېيىش — بازار خەلقىنىڭ ئادىتىدۇر. بىلىشىڭ كېرەككى، بۇنداق ئادەت تولىمۇ زىيانلىقتۇر. قاچان، قايسى ۋاقىتتا تاپسا، شۇ چاغدا يېيىش — لەشكەرلەرنىڭ ئادىتىدۇر. ئۇلار ۋاقىتقا قارىمايدۇ.

نەدە ئوت ـ سامان بولسا، شۇ يەردە ۋە شۇ ۋاقىتتا يېيىش — ھايۋانلارنىڭ ئادىتىدۇر.

بىر قېتىمدىن ئارتۇق تائام يېمەسلىك، يەنى كۈنىگە بىر ۋاخ تائام يېيىش خاسلار ۋە ئۇلۇغلارنىڭ ئىشىدۇر. گەرچە بۇ ئۆزىنى سالامەت تۇتۇشنىڭ يولى بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئوزۇق-لانغاندا بەدەن زەئىپلىشىپ كېتىدۇ، ماغدۇرى بولمايدۇ. شۇڭا تاماقلىنىشنىڭ مۇۋاپىق تەرتىپى شۇكى، كاتتىلار ۋە ئۇلۇغلار ئەتىگىنى خىلۋەتتە ئولتۇرۇپ ئازراق تائام يەپ، يەنى ناشتا قىلىپ بولۇپ، ئاندىن ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بول-مىقى لازىم. تا نامازپېشىن (چۈش ۋاقتى) بولغاندا قائىدە بويىچە ئىشىنى تامامغا يەتكۈزۈپ، تائام ـ كاسىلارنى ھازىر قىلىپ، تاماقلانماق كېرەك. تائام يېگەندە ئىمكانقەدەر ئالدىرىماي ئاستا يېيىش لازىم. تائام يەۋېتىپ ھەمداستىخانلارغا، يەنى ئۆ-زۈڭ بىلەن بىللە ئولتۇرغان كىشىلەرگە گەپ قىلىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، بېشىڭنى تۆۋەن قىلىپ سۆزلە، كىشىنىڭ يۈزىگە ۋە ياكى تائامغا قاراپ تۇرۇپ سۆزلىمە. ئاڭلىشىمچە:

پادىشاھ ساھىب ئاباد ئۆز كىشىلىرى بىلەن تائام يەپ ئول-تۇرغانىدى. بىر كىشى قاچىسىدىن بىر لوقما تائامنى ئېلىپ ئاغزىغا سالماقچى بولدى. ساھىب ئاباد ئۇ كىشىنىڭ ئاغزىغا سالماقچى بولغان لوقمىسىدا بىر تال قىل تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ كىشىنىڭ بۇنىڭدىن، يەنى لوقمىسىدا قىل بارلىقىدىن خەۋىرى يوق ئىدى. ساھىب ئاباد:

— ئەي پالانى، لوقمىڭدىكى قىلنى ئېلىپ تاشلاڭ، — دېدى. ئۇ كىشى لوقمىنى قاچىسىغا سېلىپ قويۇپ، ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكىلى تەمشەلدى. ساھىب ئاباد:

— ئەي پالانى، مېھماندارچىلىق ئاخىرلاشماي تۇرۇپ، داس-

تىخىنىمدىن نېمە ئۇچۇن تۇرۇپ كەتتىڭىز؟ — دەپ سورىدى. ئۇ كىشى دېدىكى:

— قولۇمغا ئالغان لوقمىدىكى قىلنى كۆرۈپ تۇرغان كىشىنىڭ تاماسىنى يېمەك مەكروھدۇر.

بۇ سۆزدىن ساھىب ئاباد خىجىل بولدى.

— ئەي ئوغۇل، سەن ئاۋۋال ئۆزۈڭگە مەسئۇل بولۇپ، تائام يېيىشكە تەييارلىنىپ ئولتۇر. ئاندىن تائام كەلتۈرۈشكە بۇيرۇغىن. ئۇلۇغلاردا تائام تارتىشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى ئىككى تۈرلۈكتۇر: بەزىلىرى تائامنى ئاۋۋال ئۆزىگە قويۇپ، ئاندىن مېھمانغا تارتىدۇ؛ بەزىلىرى ئاۋۋال مېھمانغا تارتىپ، ئاندىن ئۆزىگە قويىدۇ. مانا بۇ ئەڭ مۇۋاپىق قائىدىدۇر. ھەم ئالىيجانابلىق، سېخىيلىق تەرىقىسىدۇر. ئاۋۋالقى قائىدە بولسا، سەييىد ـ خوجىلار رەسمىدۇر. ئەمما ئاش تارتىلغاندىن كېيىن، داستىخاننى يىغىۋېتىشكە ئالدىراپ پەرمان چۈشۈرمە، مېھمان ئالدىرىمايلا يەپ تويسۇن. داستىخاننى ھەممىسى تائامدىن قول يىغىپ بولدى قىلغاندا ئاندىن يىغقان تۈزۈك. ئىمكان بار داستىخاندىكى تائام يېيىلىپ تۈگىسۇن. ناۋادا سېنىڭ ئالدىڭدا تائام بولۇپ، باشقىلارنىڭ ئالدىدا تۈگىگەن بولسا، ئۇلارغا ھەم ئالدىڭدىكى تائامدىن نېسىۋە بەرگىن. تائام يەۋاتقاندا قاپىقىڭ تۇرۇلۇپ، چىرايىڭ تۇتۇلۇپ قالمىسۇن. تائام ئۈستىدە تائامغا چوڭلاردىن ئىلگىرى قول سالما ھەم باشقىلار بىلەن جېدەللەشمە. چۈنكى ئۇ ياخشى ئادەت ئەمەس. بۇ توغرىدا كېيىنكى بابتا يەنە توختىلىمىز. قاچانكى تائام يېمەكنىڭ تەرتىپىنى بىلگەن بولساڭ، ئەمدى شاراب ئىچمەكنىڭ تەرتىپلىرىنى بىل ۋە ئاڭلا.

ئون بىرىنچى باب

شاراب ئىچمەكنىڭ بايانى

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، شاراب ئىچىشنىڭ تەرتىپلىرى توغرىسىدا نەچچە كەلىمە بايان قىلاي: مەن ساڭا شاراب ئىچكىن دېمەيمەن. ئىچمىگىن ھەم دېمەيمەن. چۈنكى يىگىتلەر يىگىت ۋاقتىدا كىشىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمايدۇ. قىلىمەن دېگەن ئىشىدىن يانمايدۇ. [چوڭلار] ماڭا ھەم شاراب ئىچمە، دەپ نۇرغۇن قېتىم ئېيتقان. لېكىن مەن ئاڭلىمىغانىدىم. تا ئەللىك يىلدىن كېيىن خۇدايىتائالانىڭ رەھمىتى مېنى توۋىغا مۇشەررەپ قىلدى. ناۋادا سۆزۈمنى ئاڭلاپ شاراب ئىچمىسەڭ ئىككىلا ئالەمدە يۈزۈڭ يورۇق بولىدۇ: بىرى، ھەقتائالانىڭ رازىلىقىغا مۇيەسسەر بولىسەن؛ يەنە بىرى، كىشىلەرنىڭ ئەيىبلەشلىرىدىن، نادانلار بىلەن ھەمداستىخان بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالىسەن. قولدىن كەلمەيدىغان ـ مۇمكىن بولمايدىغان قىلىق ۋە ئىشلار بىلەن ھەپىلىشىشتىن ساقلىنالايسەن. ئىشلىرىڭ كۈنسايىن ياخشىلىق بىلەن رونىق تاپىدۇ. لېكىن يىگىت سەن، بىلىمەنكى، يامان ھەمراھلىرىڭ سېنىڭ ئىچمىگىنىڭگە قويمايدۇ. شۇڭا «يامان سۆھبەتداشتىن تەنھالىق ياخشى، يەنى يامان كىشىلەر بىلەن سۆھبەت قۇرغاندىن تەنھا ئۆتكەن ياخشى» دېگەن گەپ بىكار ئېيتىلمىغان. ناۋادا شاراب ئىچىپ قالساڭ، كۆڭلۈڭنى توۋا بىلەن تۇت. قىلغان توۋاڭ ئۇچۇن ھەقسۇبھانە ۋەتائالادىن تەۋپىق تىلە. سەھۋەن-

لىكلىرىڭدىن ھەمىشە پۇشايمان قىل. قىلغان توۋاڭ ۋە پۇشايماڭ لىرىڭنىڭ بەدىلىگە ھەقسۇبھانە ۋە تائالا پەزلى كەرىمى بىلەن ساڭا تەۋپىق نېسىپ قىلغاي!

مەيزاب (شاراب) ئىچمەكچى بولساڭ، ئاۋۋال ئۇنى قايسى تەرىقىدە ئىچىدىغانلىقىنى بىلىۋال. ئەگەر تەرتىپ - قائىدىلىرى نى بىلمەي تۇرۇپ ئىچسەڭ، ئىچكەن شاراب سەن ئۈچۈن ئوغا بولىدۇ. تەرتىپلىرىنى بىلسەڭ، دەرھەقىقەت، ئۇ سەن ئۈچۈن تەرياك (زەھەر قايتۇرغۇچى دورا) بولىدۇ. يەمەك - ئىچمەك - تائام ۋە شارابلارنى كۆرۈپ ھەددىدىن زىيادە ئىچسەڭ ۋە يېسەڭ ئۇ زەھەرگە ئايلىنىدۇ. بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن، **نەزمە:**

ئەگەر تەرياك بولسۇن بولغۇسى زەھەر،
گەر ئىچسە تاشقارى ئەندازەسىدىن.

ناۋادا تائام يېگەندىن كېيىن ئۈسساپ كەتسەڭ، ئۈچ مەرتىۋە ئۈسسۇلۇق ئىچىپ، ئاندىن مەيزاب ئىچ، يەنى ئۈسسۇلۇق ئىچمەي تۇرۇپ مەيزاب ئىچمە. ئەگەر ئۈسسىمىغان بولساڭ، تائامدىن كېيىن ئۈچ سائەت تەخىر قىل. ئاندىن مەيزاب ئىچسەڭ بولىدۇ. ئەگەر كىم، ئاشقازان قۇۋۋەتلىك، يەنى كۈچلۈك ۋە ياخشى بولسا، قانچىلىك تائام يېگەن ۋە قانچىلىك شاراب ئىچكەن بولۇ-شۇڭدىن قەتئىينەزەر، يەتتە سائەتتە ھەزىم قىلىنىپ بولىدۇ، يەنى ئاشقازان مەيدىدىكى يېمەكلىكنى ئۈچ سائەتتە پىششىقلايدۇ، يەنى ئۈچ سائەتتە تائامنىڭ قۇۋۋىتىنى سۈزۈۋۈلۈپ جىگەرگە يەتـ-كۈزۈپ بېرىدۇ. جىگەر باشقا ئەزالارغا تەقسىم قىلىدۇ. جىگەر تەقسىم قىلغۇچى ئەزادۇر. يەنە بىر سائەتتىن كېيىن قالغان

كېرەكسىز نەرسىلەرنى ئۇچەيگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاشقازان سەككىزىنچى سائەتتە ئەسلى ھالىتىگە قايتىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ئۇنى ئاشقازان ئەمەس، قاپاق دېيىش كېرەك. شۇڭا تاۋام يەپ ئۇچ سائەتتىن كېيىن مەيزاب (شاراب) ئىچسەك ھەم تاۋامدىن بەھرە ئالالايسەن، ھەم شارابتىن ھۇزۇر تاپالايسەن.

— ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، شاراب ئىچىدىغان خۇش تەبىئەت مەيپەرەسلەرنىڭ ئۇچ تۈرلۈك قائىدىسى بولىدۇ:

بىرى، «سەلاسەئى غەسسالە» (ئۇچ قېتىم يۇيۇش)؛ يەنە بىرى، «خەمسەئى ھازىمە» (بىش قېتىم ھەزىم قىلىش)؛ ئۇچىنچىسى، «سەبئەئى نايىمە» (يەتتە قېتىم ئۇخلىتىش). ئۇلارنى بۇ يەردە بايان سەھىپىسىگە سىزماق ۋە تەقدىر رىشتىسىگە تىزماق لازىم كەلدى:

«سەلاسەئى غەسسالە» (ئۇچ قېتىم يۇيۇش) دېگىنى شۇكى، ئەيش ـ ئىشرەتتىن ئۆزىنى تارتمايدىغان مەيخورلار شاراب بەزمىسى قۇرماقچى بولسا، ئاۋۋال ئۇچ پىيالە ئىچىۋالىدۇ. بۇ ئۇچ پىيالە مەينى ئۇلار ئۆز چۈشەنچىلىرى بويىچە «غەسسالە» (پاك قىلغۇچى) دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاۋۋال ئىچىۋالغان بۇ ئۇچ پىيالە مەي دىلنى غەشلىكتىن پاك قىلىپ، كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ، كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرۇپ، كەيپىنى چاغ قىلارمىش؛

ئىككىنچى قەدەمدە نۆۋەتنى «خەمسەئى ھازىمە»گە بېرىشىدۇ، يەنى ئىشتىھا بىلەن يېمەكلىككە تۈتۈش قىلىدۇ. بۇ مەيپەرەسلەرنىڭ يەنە بىر قائىدىسى بولۇپ، تويۇنۇپ يېيىلگەن بۇ غىزا ئۇلارنىڭ قارىشىچە ھەزىم قىلىشنى ياخشىلاپ، زەھەر قايتۇرغۇچى دورىغا ئوخشاش كىشىگە مەجۇنى ياقۇت (ياقۇت ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان كەيپ قىلغۇچى دورا) مەسىلىك خاسىيەت بېرەرمىش.

ئاندىن كېيىن نۆۋەت «سەبئەئى نايىمە»گە كېلىدۇ. بۇ

ئۇلارنىڭ مەي ئىچىشتىكى ئۇچىنچى تۈرلۈك قائىدىسى بولۇپ، يەتتە پىيالە مەي بىلەن مەيخور ئۆزىنى ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان، ئاڭقىرالمايدىغان ھالەتتە بىخودلۇق مەرتىۋىسىگە يەتكۈزۈپ، تەل-ۆلىك تەكىيىسىگە باش قويارمىش.

ناۋادا مەيخورلۇقنىڭ بۇ ئۈچ تۈرلۈك قائىدىسى بويىچە مەي ئىچىش توغرا كەلسە، شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم تۇت: «سەلاسەئى غەسسال» نى نامازدىگەر بىلەن باشلا. تا بەشىنچى ۋە يەتتىنچىسىگە يېتىپ مەستلىك ۋە بىئىختىيارلىق سېنى ئەسىر قىلغىچە، قا-راڭغۇ چۈشۈپ، كىشىلەرنىڭ ئايىغى بېسىقمىدۇ. كىشىلەر سې-نىڭ مەست بولۇپ قالغان ھالىتىڭنى كۆرمەيدۇ. ناۋادا مەست بولۇپ قالساڭ، بەتخۇيلۇق قىلما. مەستلىكتىكى بەتخۇيلۇقنى ھېچبىر تائىپە خوپ كۆرمەيدۇ. ئىمكان بار باغلاردا، سەھرالاردا مەي ئىچمە، غېرىب بولۇپ قالمىغىن. غېرىب، مۇساپىرنىڭ ئىلكى ھېچىيەرگە يەتمەيدۇ. ئەگەر مەي ئىچسەڭ مەست بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆيۈڭگە قايت. مەستلىكنى ئۆيۈڭدە قىل، يەنى مەست بولغۇڭ كەلسە، ئۆيۈڭدە بول. چۈنكى تۆت تامنىڭ سايىسى دەرەخ سايىسىدىن ياخشى. كىشى ئۆز ئۆيىدە گويا پادىشاھقا ئوخشايدۇ. يەنە بىرى، مەينى ھەر كۇنى ئىچىشتىن پەرھىز قىل. ئىچسەڭمۇ ئارىلاپ ئاز ئىچ. ئىككى - ئۈچ پىيالە بىلەن توختاپ قال. تويۇنۇپ تاڭام يېيىش ۋە مەست بولغۇچە مەي ئىچىشتىن پەرھىز قىل. تويۇنۇپ تاڭام يېيىش ۋە مەست بولغۇچە مەي ئىچىش — ھەر ئىككىلىسى سالامەتلىككە زىيانلىقتۇر. مەستلىكتە ئىككى تۈرلۈك ئىش يۈز بېرىدۇ: بىرى، ئاغرىق، يەنى شاراب تەسىرىدىن مېڭە، جىگەر، يۈرەك زەھەرلىنىپ، بېشىڭ ئاغرىپ، ساغلام بەدەننى زورلاپ كېسەلگە گىرىپتار قىلە-سەن؛ ئىككىنچىسى، ساراڭلىق، يەنى شاراب ئىچىپ مەست

بولغاندىن كېيىن پۈتۈن ئەزالىرىڭ ئىختىيارسىز ھەرىكەتكە كېلىدۇ: تىلىڭ دېمەيدىغانىنى دەيدۇ، پۈتۈڭ بارمايدىغان جايغا بارىدۇ. قولۇڭ تۇتمايدىغانىنى تۇتىدۇ. كۆزۈڭ قارىمايدىغانغا قارايدۇ. ئاغزىڭ يېمەيدىغانىنى يەيدۇ، ... شۇنداق قىلىپ ئۆز ئەزالىرىڭ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ كىشىلىك ئىززەت ـ ھۆرمىتىڭنى يەرگە ئۇرۇپ، كىشىلەر ئارىسىدا رەسۋا بولىسەن.

— ئەي ئوغلۇم، ماڭا مەلۇم، سەن مەيزابتىن قول يىغالمايسەن. نەسىھىتىمنىمۇ قوبۇل قىلالمايسەن. شۇنداقتىمۇ ئىمكان بار تىرىشىپ كۆر. بىلىپ ـ بىلمەي مەست بولۇپ قالساڭ «سۇبۇھى» (مەستلىكنى يېشىدىغان ئەتىگەنلىك شاراب) ئىچمە. يەنى ئەتىگەندە ئورنۇڭدىن تۇرۇپلا شاراب ئىچمەكنى ئادەت قىلما. بۇنىڭ زەررى ناھايىتى يامان. بۇ خىل ئادەتنى ھۆكۈمالار ۋە ئەقىل ئىگىلىرى خوپ كۆرمەيدۇ. ئەتىگەندە شاراب ئىچسەڭ بىرى، بامدات نامىزىنى قازا قىلىسەن؛ يەنە بىرى، كۈندۈزى ياكى ئاخشىمى ئىچكەن شارابىنىڭ مېڭىدىكى گاز تەسىرى تېخى يوقىمىغان بولغاچقا، ئەتىگەنلىك شارابنىڭ گاز تەسىرى بىلەن بىرلەشسە، مالىخولىيا (ئەقىلدىن ئازغان نېرۋا كېسىلى) غا گىرىپتار بولىسەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاخشىمى شاراب ئىچسەڭ ئۇيقۇدىن مەھرۇم بولىسەن. ئۇ ھالدا باشقىلار ئۇخلىغاندا سەن ئويغاق، باشقىلار ئويغانغاندا سەن ئۇخلايدىغان ئەھۋال روي بېرىدۇ. چۈنكى كېچىسى ئۇخلىمىغاندىن كېيىن كۈندۈزى ئۇخلىماي چارە يوق. كۈندۈزىمۇ، كېچىسىمۇ ئۇخلىمىساڭ، مىجەزىڭ ئوسالالىشىپ كېتىدۇ. پۈتۈن بەدىنىڭ ئاجىزلىشىپ پۈشايمانغا، ئاغرىق ئازابىغا قالىسەن. ناۋادا مەيزاب ئىچىشكە ھېرىس بولساڭ، ھەرگىزمۇ ئازنا (جۈمە) كېچىسى ۋە ئازنا كۈنى ئىچمە. مەيزاب ئىچىش ئەسلىدىلا ھارام. شۇنداقتىمۇ ئازنا كېچىسى،

ئازنا كۈنى شاراب ئىچىشكە ئادەتلەنمە. ئازنا كۈنى ھۆرمەت ساقـ
لا. ئەگەر ئازنا كېچىسى ۋە ئازنا كۈنى ھۆرمەت ساقلاپ شاراب
ئىچمىسەك، خەلقنىڭ كۆڭلى سەندىن بىر ھەپتە خوش بولىدۇ؛
تىلى سېنى ئەيىبلەشتىن بىر ھەپتە توختايدۇ. شۇ سەۋەبلىك بۇ
جاھاندا ساۋاب تاپىسەن. بەلگىلىك رىزىققا ئېرىشەلەيسەن.

ئون ئىككىنچى باب

مېھمان بولماق ۋە مېھمان قىلماقنىڭ بايانى

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، يات (سىرداش بولمىغان) مېھمانىنى مېھماندارچىلىققا (زىياپەتكە) چاقىرما. چاقىرىش توغرا كەلسىمۇ ھەر كۈنى چاقىرما. چۈنكى ھەر كۈنى چاقىرساڭ، مېھمانىنى كۆڭۈلدىكىدەك كۈتەلمەي، مېھمانلىق ھەققىنى ئوبدان ئادا قىلالمايسەن. بىر ئايدا نەچچە مەرتىۋە مېھمان چاقىرماقچى بولساڭ، مەسىلەن: بەش قېتىم قىلماقچى بولغان مېھماندارچىلىقىنى يىغىپ بىر قېتىم قىل. يەنى بەش قېتىملىق زىياپەت ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان خىراجەتنى يىغىپ، پۈختا تەييارلىق بىلەن بىر قېتىملىق زىياپەت ئۈچۈن سەرپ قىل. تاكى سېنىڭ مېھماندارچىلىقىڭ (زىياپىتىڭ) ھەممە ئەيىبتىن خالىي بولسۇن ۋە سەندىن (سېنىڭ مېھماندارچىلىقىڭدىن) ئەيىب ئىزدىگۈچىلەرنىڭ تىللىرى قىسقارسۇن.

قاچانكى، ئۆيۈڭگە مېھمان كەلسە، ھەر بىرىگە ئۆز لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۈرگىن ۋە ھەرقايسىسىغا ئۆز ئەھۋالى بويىچە يېقىنچىلىق كۆرسەت، ئىززەتلە. بۇ توغرىدا شۇكۇر بەلخى مۇنداق دېگەن: **نەزمە:**

گەر، ئەي دوست، مېھمان ساڭا بولسە دوست،

ئاڭا مىزبانلىقنى[1] قىلغىل دۇرۇست.

ئەگەر مېۋە پىشقان مەزگىل بولسا، نان (تائام) يېمەستىن ئىلگىرى مېھماننىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن ھۆل مېۋە قوي ۋە بىرەر سائەت تەخىر قىلىپ، ئاندىن تائام كەلتۈر. ئۆزۈڭ داستىخاندا ئولتۇرۇۋالما. ئەگەر مېھمانلار سېنى بىللە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلسا، بىللە ئولتۇرغىن ۋە سائادەت بىل. ئەمما، «مەن خىزمەتىڭىزلەرنى قىلاي، سىزلەر تائامغا مەيىل قىلىڭىزلار» دېگىن. بىز بىلەن بىللە ئولتۇرغىن دەپ تەكرار تەكلىپ قىلسا، ئولتۇرۇپ ئۈلار بىلەن بىرگە تائام يېگىن. ئەمما تۆرگە چىقىۋالما. يەنى مېھماندىن تۆۋەندە — پەگادا ئولتۇرغىن. بىراق مېھمان ئۇلۇغلاردىن (كاتتىلاردىن) بولسا، ئولتۇرۇۋېلىش ئەدەپ جۈملىسىدىن ئەمەس. ھەدىسىلا: «تاماق ئوخشاپتۇ، ئېلىڭلار، بېقىڭلار، ھېچنېمە يېمىدىڭىز، خىجىل بولماڭ، سىزنىڭ لايىقىڭىزدا بىر ئىش قىلالمىدىم. كېلەر قېتىمدا تولۇقلىۋالارمەن، ...» دېگەنگە ئوخشاش تەكەللۇپ سۆزلىرىنى قىلمۇڭ. بۇنداق سۆزلەر ھەممەت ئەھلى قىلمىغان سۆزلەر ئەمەس. بۇ خىل سۆزلەر نەچچە يىلدا بىر قېتىم مېھمان چاقىرمىغان كىشىلەرنىڭ سۆزىدۇر. شۇڭا بۇنداق تەكەللۇپ سۆزلىرىڭدىن ئولتۇرغان مېھمانلار خىجىل بولۇپ، تويغۇدەك تائام يېيەلمەيدۇ. مېھمانلار سېنىڭ داستىخىنىڭدىن تويغۇدەك تاماق يېيەلمەي كېتىپ قالسا، بۇمۇ ياخشى ئەمەس. گىلان شەھىرىنىڭ مېھماندارچىلىق قائىدىلىرى ماڭا تولىمۇ خوپ كۆرۈنىدۇ:

قاچانكىم مېھمان چاقىرغان بولسا، ئاۋۋال ئۇسسۇلۇق ۋە تۈرلۈك تائام تەييارلاپ، ساھىبخان ياكى خىزمەتكارلىرىدىن بە-

---

① مېھمان كۈتۈش تەرتىپلىرى.

رى ئىشكته تۆرۈپ مېهماننى تۆرگه باشلايدۇ. يەنه بىر - ئىككى كىشى قاچا ئەكېلىش ۋه بىكار بولغان قاچىلارنى ئاپىرىۋېتىش ئۈچۈن هازىرلىنىپ تۇرىدۇ. زىياپەتكه كەلگەن هەربىر مېهمان ئۆز خاهىشى (ئۆز ئىختىيارلىقى) بويىچه يەپ - ئىچىدۇ. مېهمانلار تويۇنۇپ قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن گۈلاب (گۈل سۇيى) ۋه ئەتىر كەلتۇرۈپ خۇش بۇي قىلىدۇ.

— ئەي ئوغۇل، شۇنىمۇ بىلگىنكى، مېهماندارچىلىقتا مېهمانلارنىڭ خىزمەتكارلىرى ۋه قۇللىرىغىمۇ ياخشى مۇئامىلىده بولۇش لازىم. ياخشى نامىڭ شۇلار ئارقىلىق ئاشكارا بولىدۇ. مۇمكىن بولسا، خۇش ئاۋاز هاپىزلار (ناخشىچىلار) ۋه ئۈستا سازەندىلەرنى تەكلىپ قىل. مېهمانلارغا مەيزاب (شاراب) قۇيماقچى بولساڭ، ئوبدىنىنى قۇيغىن، مېهمانلار ئەتىدىن ئاخشامغىچه تائام يېيىش بىلەنلا بولۇپ قالمىسۇن. ئارىلاپ شاراب ئىچىپ ۋه ئۈسسۇل ئويناپ تۇرغاي. ناۋادا مېهماندارچىلىق جەريانىدا يېمەك - ئىچمەكته نۇقسان بولسىمۇ، بۇنداق ئەيىب - نۇقسانلار شاراب ۋه ئۈسسۇلنىڭ كەيپىده مەلۇم بولمايدۇ. ئەلۋەتته، شاراب ئىچىش گۈناهتۇر. ئەمما گۈناه قىلغانىكەنسەن، يەنى شاراب ئىچكەنىكەنسەن، شۇ گۈناهنى بىمەززه قىلما. ئىچكەن شارابىڭ — بەزمەڭ كۆڭۈللۈك بولسۇن. كۆڭۈللۈك ئىچكەن شۇ شارابنىڭ لەززىتى تۇپەيلى قىيامەتته تاياق يەپ دەرد تارتساڭمۇ ئەرزىسۇن! شاراب ئىچمەكچى بولساڭ، ئوبدىنىنى ئىچ؛ نەغمە ئاڭلىماقچى بولساڭ، ئوبدىنىنى ئاڭلا. مۇبادا هارام ئىشنى قىلىپ سالساڭمۇ، كىشىگه ياخشىلىق قىلىشنى ئۇنتۇما. ئۇ دۇنيالىقىڭ گۈناهلىق بولسىمۇ، بۇ جاهاندا كىشىلەر ئارىسىدا ئەيىبلىك ۋه يامان ئاتلىق بولمايسەن. يەنى قىلغان شۇ ياخشىلىقىڭ تۇپەيلى كىشىلەر هارام ۋه گۈناهلىق ئىشلىرىڭنى ئەپۇ قىلىۋېتىدۇ.

دۇ.

بۇ ھەقتە كۆپ سۆزلەپ كەتتىم. شۇنداقتىمۇ يەنە ئاڭلاپ قوي:

سېنىڭ مېھماندا ھېچ ھەققىڭ يوق. ئەمما مېھماننىڭ سەندە ھەققى كۆپتۇر.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، شاھ مۇقلىنىڭ ئوغلى مەنسۇر تەمىنىڭ ئوغلى نەسىر دېگەن ۋەزىرگە بەسرەھنىڭ ھاكىملىقىنى بەرگەنىدى. بىر يىلدىن كېيىن چاقىرتىپ ھېسابات ئىشلىرىنى سورىدى. نەسىر ھېسابسىز باي كىشى ئىدى. خەلىپىنىڭ پۇل - مالىدىن تەمەيى بار ئىدى. شۇڭا تەكشۈرۈش قىلىپ نۇرغۇن پۇل - مالنىڭ ھېسابىنى چىقاردى. ئاندىن شاھ مۇقلىنىڭ ئوغلى:

— بۇ پۇل - مالدىن ماڭىمۇ بەرگىن، بولمىسا زىندانغا سالىمەن، — دېدى. نەسىر دېدىكى:

— ئەي مەۋلانا، مېنىڭ مال - مۇلكۈم ھەقىقەتەن كۆپ. ئەمما ھازىر بەرسەم بولمايدۇ. ماڭا بىر ئاي مۆھلەت بەرگىن. مۇنچىلىك مال ئۇچۇن زىندانغا تاشلىساڭ ئەرزىمەيدۇ. مۇقلىنىڭ ئوغلى كۆڭلىدە: «راست، مۇنچىلىك پۇل - مالنى بېرىۋېتىش نەسىر ئۇچۇن ھېچ گەپ ئەمەس» دەپ ئويلاپ دېدىكى:

— ئەمرۇل - مۆئمىنىدىن پەرمان بولمىغىچە، بۇ پۇل - مالنى بەرمەي تۇرۇپ ئۆز جايىڭغا قايتساڭ بولمايدۇ. تا بۇ پۇل - مېلىڭنى بىر تەرەپ قىلغىچە، بۇ يەردە — مېنىڭ ئۆيۈمدە تۇرۇپ، ماڭا مېھمان بولغىن.

— پەرمانىڭنى چىقماسمەن، — دەپ نەسىر مۇقلىنىڭ ئۆيىدە بىر ئاي مەھبۇس بولۇپ ئولتۇردى. بۇ چاغ دەل رامىزان ئېيىنىڭ ئاۋۋىلى ئىدى، كەچ بولدى. مۇقلى خىزمەتكارغا بۇيە-

رۇدى:

— نەسرنى چاقىرىپ كەل. ھەركۈنى مەن بىلەن بىرگە ئىپتار قىلسۇن.

نەسر بۇ بىر ئاي ئىچىدە مۇقلى بىلەن بىللە ئىپتار قىلدى. ۋاقتىكى، ھېيت بولدى، نەچچە كۈن ئۆتتى. مۇقلى نەسرگە:

— ئۇ پۇل - مالنى تاپشۇرىدىغان ۋاقتى بولدى. بۇ ئىشنىڭ تەدبىرى نەدىن - نەگىچە، — دەپ كىشى ئەۋەتتى. نەسر دېدىكى:

— مەن بۇ پۇل - مالنى بېرىپ بولدۇم. مۇقلى دېدى:

— بۇ پۇل - مالنى كىمگە بەردىڭ؟ نەسر دېدى:

— سىزگە بەردىم.

مۇقلى بۇ سۆزدىن پەرىشان بولدى ۋە:

— ئەي خاجە، ئۇ پۇل - مالنى ماڭا قاچان بەردىڭىز؟ نەسر دېدى:

— بۇ رامزان ئېيىدا مەن سىزنىڭ ئاش - تۇزىڭىزنى يېدىم. بىر ئاي سىزنىڭ مېھماندارچىلىقىڭىزدا ئىپتار قىلدىم. ئەمدى ھېيت بولدى. مەندىن يەنە پۇل - مال، ئالتۇن سوراۋاتىسىز. مېھماننىڭ ھەققى شۇنداق بولامدۇ؟

بۇ سۆزلەردىن مۇقلىنىڭ ئوغلى كۈلدى ۋە دېدىكى:

— پۇل - مېلىڭدىن ئۆتتۈم. ئىجازەتنامەڭنى ئېلىپ قايتىقىن.

نەسر تۇز - تائامنىڭ ھۆرمىتى سەۋەبلىك ئۆز پۇل - مېلىدىن كەلگەن بالا - قازادىن قۇتۇلۇپ قالدى.

— بەس، ئەي ئوغۇل، مېھمانغا مىننەت قىلما. خۇش خۇي ۋە ئوچۇق چىراي بول. شاراب ئىچ، لېكىن مېھماننىڭ ئالدىدا

مەست بولۇپ قالمىغىن. ناۋادا مېھمانلار مەست بولۇپ قالسا، ئۇ چاغدا سەنمۇ ئۆزۈڭنى مەست بولۇپ قالغاندەك كۆرسەت. دوستلىرىڭنى خۇش خۇيلۇق بىلەن ياد قىل، ئەمما بىھۇدە كۈلمە ۋە ئورۇنسىز سۆزلىمە. بىھۇدە (ئورۇنسىز) كۈلۈش - سارالىڭ-لىقنىڭ يەنە بىر خىلىدۇر. ۋاقتىكى، مېھمان مەست بولۇپ قېلىپ ئۆيگە قايتماقچى بولسا، بىر ئىككى مەرتىۋە ئەدەپ بىلەن:

— مۇشۇ يەردە قونۇپ قالسىڭىز ياخشى بولارمىكىن. بۇ كېچە ھەم خىزمىتىڭىزدە بولاي، — دېگەندەك سۆزلەر بىلەن كۆڭلۈڭنى بىلدۇر. ئەگەر قوبۇل قىلمىسا، ئېسىلىۋالما. سىيـ-لىق ۋە مېھرىبانلىق بىلەن ئۇزىتىپ قويغىن. ئەگەر خىزمەتكارـ-لىرىڭدىن بىرەرسى مېھمانلارنىڭ قېشىدا بىرەر خاتا ئىش قىلىپ قويسا، ئۇنى كەچۈرۈڭ، غەزەپ قىلما. قانائەت - يىرىك سۆزلىمە. «بۇ ئىشىڭ يامان بولدى ياكى ئۇ ئىشىڭ ياخشى بولدى» دېگەندەك سۆزلەرنى ھەم ئېيتما. ناۋادا مېھمان بار يەردە خىزمەتكار سېنىڭ ئالدىڭدا چوڭچىلىق قىلسىمۇ، سەۋر قىلغىن. ئەگەر مېھمانلار شۇنداق قىلسىمۇ، بىمەنە سۆزلەرنى ئېيتسىمۇ ھەرگىز نارازىلـ-قىڭنى بىلدۈرمە، ئەكسىچە ھۆرمەت بىلدۇر، ئۇلۇغلا!

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، مۇئتەسىم خەلىپە رۇمغا پادىشاھ مەزگىلىدە بىر گۇناھكارنىڭ بېشىنى كېسىشكە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. گۇـ-ناھكار:

— ئەي ئەمىرۇل - مۆئمىنىن، خۇدا ۋە رەسۇلۇللاھ (مۇـ-ھەممەد پەيغەمبەر) نىڭ ھەققىدە بولسىمۇ، مېنى بىر جام سۇ بىلەن مېھمان قىل، ئۇسساپ كەتتىم. ئاندىن كېيىن ھەر نېمە بۇيرۇساڭ پەرمانبەردارمەن، — دېدى. خەلىپە سۇ بېرىشكە بۇيـ-

رۇدى. گۇناھكار سۇنى ئىچتى ۋە دېدېكى:

— شۇبۇ ياخشىلىقىڭىز ئۈچۈن تەڭرىم بەرىكەت ئاتا قىلغاي!

ئەي ئەمرۇل ـ مۆئمىنىن، بۇ بىر قاچا سۇنى ئىچىپ، سىزنىڭ مېھمىنىڭىز بولدۇم. ئەمدى سىزلەرنىڭ قائىدەڭلەردە مېھمانىنى ئۆلتۈرمەك ۋاجىپ بولسا، پەرمان قىلىڭ، مېنى ئۆلتۈرسۇن. ناۋادا مېنى ئەپۇ قىلىپ گۇناھىمدىن ئۆتسىڭىز، سىزنىڭ ئالدىڭىزدا توۋا قىلاي!

— راست ئېيتتىڭ، — دېدى خەلىپە، — مېھمانىنىڭ ھەققى ئۇلۇغدۇر. سېنى ئەپۇ قىلدىم. توۋا قىلغىن. مۇنىڭدىن كېيىن گۇناھلىق ئىشلارنى قىلما.

ئۇ كىشى توۋا قىلدى. خەلىپە ئۇنى ئازاد قىلىپ قويۇپ بەردى.

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، مېھمانىنىڭ ھەققى ۋاجىپتۇر. لېكىن مېھمان قىلساڭ مېھمان بولۇشقا، يەنى ھۆرمەتلەشكە، ئۇلۇغلاشقا لايىق ۋە مېھماندارچىلىققا ئەرزىگۈدەك ئادەمنى مېھمان قىل. نادان، نائەھلى ۋە پەسكەش، بېخىل كىشىلەرنى مېھمان دەپ ئۆيۈڭگە يولاتقۇچى بولما. ئۇنداق كىشىلەر ئۇلۇغلاش ـ ھۆرمەتلەشكە ئەرزىمەيدۇ. بىلىشىڭ كېرەككى، مېھماندارچىلىق ۋە ھۆرمەت ـ ئىززەتنى كۆرگەنلىكى كىشىگە قىلغۇلۇق ئەمەس. ئەگەر باشقىلارنىڭكىدە مېھمان بولۇش توغرا كەلسە، بولار ـ بولماس كىشىنىڭ مېھماندارچىلىقىغا بارما. ئەگەر بارماقچى بولساڭ، بەك ئاچ قورساق بارما. بەك توقمۇ بارما. چۈنكى ھېچنېمە يېمىسەڭ ئۆي ئىگىسىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولىدۇ. كىشىلەر رەنجىيدۇ. ناۋادا كۆپ يېسەڭ، «قارنى يامان» دېگەن ئاتاقنى قالىسەن. مېھماندارچىلىققا بارساڭ، بىر يەردە،

يەنى ئۆزۈڭگە لايىق ئورۇندا ئولتۇرغىن. سەن بارغان ئۆي دوس-
تۇڭنىڭ ئۆيى بولۇپ، بىرەر ئىش قىلىشقا، يەنى ياردەملىشىشكە
توغرا كەلگەندىمۇ يېمەك - ئىچمەكتە ئۆي ئىگىسىنىڭ ئىشلىرىغا
ئارىلاشما. يېمەك - ئىچمەك ئۈستىدە ھەرقانداق كىشىنى ئىشقا
بۇيرۇما. ئۆي ئىگىسىنىڭ خىزمەتكارلىرىغا: «ئەي پالانى، بۇ
تاۋاقنى بۇ يەردىن ئېلىپ ئۇ يەرگە قويغىن، بۇ ئىشنى مۇنداق
قىل، ... » دەپ ئاقساقاللىق قىلما. داستىخان ئۈستىدە كىشى-
نىڭ تاۋىقىغا شېرىك بولمىغىن. خىزمەتچىلەرگە ئازار بەرمە.
مەست ۋە خاراب بولغىچە ئولتۇرما. بەزىدىن شۇنداق ھالەتتە
قايتقىنىكى، يول يۈرگەن ۋاقىتىڭدا سەندىن مەستلىكنىڭ ئەسىرى
كۆرۈلمىگەي. چىرايىڭ باشقىلارنىڭ چىرايىدىن پەرق قىلمىغۇ-
دەك ئېچ. مەست بولغۇچە ئىچمەكچى بولساڭ، ئۆيۈڭگە بېرىپ
بىر تەرەپ قىل. ناۋادا بىرەر قەدەھ مەي ئىچىپ سالساڭ،
سەندىن كىچىكلەر ئالدىڭدا قانچىلىك گۇناھ سادىر قىلمىسۇن،
ئۇلارغا ئەدەپ بەرمەك لازىم بولسىمۇ، ئەدەپ بەرمە. چۈنكى
مۇنداق چاغدا ئەدەپ بەرسەڭ، ئۇنى ھېچ كىشى ئەدەپ قاتاردا
كۆرمەيدۇ، بەلكى سېنى مەست بولۇپ قاپتۇ، دەپ چۈشىنىپ
قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سەن «قىلىقى سەت» دېگەن يامان نامغا
قالىسەن. نېمە ئىش قىلماقچى بولساڭ، قىلماقچى بولغان ئە-
شىگىنى ھاراق ئىچمىگەندە ۋە ساق ۋاقىتىڭدا قىلغىن. ئەگەر خاتا
ئىش قىلىپ قويساڭمۇ، ئۇقۇشماسلىققا چىقىرىدۇ. بۇ ئىش
تۈپەيلى سېنى «قىلىقى سەت» دېمەيدۇ. مەستلىكتە قانداقلىكى
ئىش قىلساڭ «قىلىقى سەت» (بەتخۇيلۇق) دەپ بىلىدۇ. شۇڭا
ئاقىللار: «ساراڭلىق بىرقانچە تۈرلۈك بولىدۇ. مەستلىك ئەنە
شۇ ساراڭلىقنىڭ بىر تۈرىدۇر» دېگەن. ئوخشاشلا كۆپ سۆز-

لەش، توختىماي چاۋاك چېلىش، قوللىرىدىن قاس چىقىرىش، ئايىغىنى يەرگە ئۇرۇش، زۆرۈرىيىتى يوق ئىشلارنى قىلىش، ... مەيلى مەستلىكتە بولسۇن ياكى ساق ۋاقتىدا بولسۇن، بەتخۇيلۇق جۇملىسىدىندۇر. شۇڭا مەست، خاراب ۋە يالغۇز ئەھۋالدا ئەل ئارىسىغا بارغۇچى بولما. بارغۇك كەلسە، ئەھلى ئايالىك ياكى خىزمەتكارلىرىڭنىك قېشىغا بارغىن.

ئون ئۇچىنچى باب

دامكا ۋە شاھمات ئويىنىماقنىڭ بايانى

— بىلگىن ئەي ئوغۇل، «ھەزىل ـ چاقچاق يامان ئىشلار-نىڭ مۇقەددىمىسى» دېگەن گەپ بار. تاكى قۇدرىتىڭ يەتسىلا ھەزىل ـ چاقچاق قىلماقتىن پەرھىز قىلغىن. خۇسۇسەن سوغۇق ۋە ناخۇش (كۆڭۈلسىز) ھەزىل قىلماقتىن پەرھىز قىل. ئەگەر ھەزىل ۋە چاقچاق قىلساڭ ھەم مەستلىكتە قىلما، ئارتۇقچە چۈشەنمەسلىك پەيدا بولمىسۇن. چۈنكى ھەزىل ـ چاقچاقنىڭ كۆپىنچىسى بىزەپ بولىدۇ. شۇڭا ناخۇش ۋە بىزەپ ھەزىل ـ چاقچاقتىن مەيلى مەستلىكتە بولسۇن، مەيلى ساق ۋاقتىدا بولسۇن، ئۆزۈڭنى تارت. بولۇپمۇ دامكا ۋە شاھمات ئويىنغان ۋاقتىدا شەرم تۇت ۋە پەرھىز قىل. چۈنكى مۇنداق ۋاقىتتا ھەزىل ـ چاقچاق قىلساڭ، ھەر ئىككى كىشى (ئۆزۈڭ ۋە ئۆزگە) ئوخشاشلا خىجىل بولىدۇ ياكى ھەزىل ـ چاقچىقىڭنى كۆتۈرەلمەيدۇ. دامكا ۋە شاھمات ئويىنىماقنى تولا ئادەت قىلمىغىل. ئەگەر ئويىنىماقچى بولساڭ مۇۋاپىق بىر ۋاقىتتا ئوينا. ئەمما گۆرۈ قويۇپ، يەنى پۇل تىكىپ ئويىنما. ئۆزئارا مېھمان بولماق ۋە مېھمان قىلىشماق ئۇچۇن ئويىنساڭ مەيلى، لېكىن پۇل ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش تىكىپ ئويناش — قىمارىدۇر. قىمار — ھارامدۇر. دامكا ـ شاھماتنى ھەرقانچە ياخشى ئويىنساڭمۇ، قىمارۋازلىق بىلەن نام چىقارغان كىشىلەر بىلەن ئويىنما. چۈنكى

مۇنداق كىشىلەر بىلەن شاھمات ئوينىساڭ، ئوخشاشلا سەن ھەم قىمارۋاز دېگەن ئاتاققا قالىسەن. ئەگەر ئۆزۈڭدىن چوڭ كىشى بىلەن شاھمات ئوينىماقچى بولساڭ، ئاۋۋال چوڭلارنىڭ مېڭىشىغا يول قوي. مەسىت، بەتخۇي ۋە ھۇرۇن كىشىلەر بىلەن ھەرگىز شاھمات ئوينىما. تا ئارىدا دۇشمەنلىك ۋە خۇسۇمەت پەيدا بولمە-غاي! ئويۇن ئۇستىدە ئۇرۇقنى ئۇنداق ماڭدىڭ ياكى مۇنداق ماڭدىڭ، دەپ جېدەللەشمە ۋە ئۇرۇشما ياكى ئۆزۈڭنىڭ توغرىلە-قىنى ئىسپاتلاپ قەسەم ئىچمە. گەرچە سەن راست ئېيتىۋاتقان بولساڭمۇ، باشقىلار سېنى يالغان ئېيتىۋاتىدۇ، دېمسە ئامال يوق. ئومۇمەن، ھەممە ياماناتلىق ۋە بەتخۇيلۇقنىڭ ئەسلىنى ھەزىل - چاقچاق دەپ بىل ۋە ئويۇن ئۇستىدە ھەزىل - چاقچاقتىن پەرھىز قىل.

ئەمەلىيەتتە، ھەزىل - چاقچاق قىلماق ئەيىبمۇ ئەمەس، گۇناھمۇ ئەمەس، نۆۋەتتى كەلگەندە ھەزىرتى رەسۇل ئەلەيھىسسا-لام ھەم چاقچاق قىلاتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە:

ھەزىرتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ خىزمەتىدە ياشانغان بىر ئايال بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئايال ھەزىرتى رەسۇل ئەلەيھىسسالامدىن سورىدى:

— يا رەسۇلىللاھ، مېنىڭ يۇزۇم جەننەتىلەرنىڭ، يەنى جەننەتكە كىرىدىغانلارنىڭ يۈزىگە ئوخشامدۇ ۋە ياكى دوزىخىيلار-نىڭ، يەنى دوزاختا كىرىدىغانلارنىڭ يۈزىگە ئوخشامدۇ؟

ھەزىرتى رەسۇل ئەلەيھىسسالام جاۋابەن:

— ھەرقانداق قېرى خوتۇن جەننەتكە كىرمەيدۇ، — دېدى. ئۇ خوتۇن بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆڭلى بۇزۇلۇپ يىغلىدى، ھەزىرتى رەسۇل ئەلەيھىسسالام:

— تولا يىغلىما، مېنىڭ سۆزۈم يالغان ئەمەس. مەن راست ئېيتىۋاتىمەن. ھېچبىر قېرى خوتۇن جەننەتكە كىرمەيدۇ. بۇ

شۇنىڭ ئۈچۈنكى، قىيامەت كۈنى ھەممە خەلق گۆرلىرىدىن يەر-گىت ۋە جۈۋان ھالىتىدە تىرىلىپ ئورنىدىن تۇرىدۇ، — دېدى. بۇ سۆزنى ئىشتىپ ياشانغان ئايالنىڭ كۆڭلى خۇش بولدى.

بىلگىنكى، ھەزىل ۋە چاقچاق قىلماق راۋادۇر. ئەمما قوپال ۋە بۇزۇقچىلىققا ئائىت ھەزىل - چاقچاقلارنى دېيىش راۋا ئەمەس-تۇر. بەس، ئەگەر قوپال ۋە بۇزۇقچىلىققا ئائىت چاقچاقلارنى قىلساڭ ۋە دېسەڭ ئۆزۈڭدىن كىچىكلەرگە قىلما ۋە دېمە. چۈنكى ئۆزۈڭدىن كىچىكلەرگە چاقچاق قىلساڭ ئىززەت - ھۆرمىتىڭگە — سەلتەنىتىڭگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، بەلكى نۇقسان يېتىدۇ. ئەگەر ئامالسىز قېلىپ ھەزىل - چاقچاق قىلماق ۋە دېمەك زۆرۈر بولۇپ قالسا، ئۆزۈڭنىڭ تەڭتۇشلىرىغا دە. ئۇلار جاۋاب قايتۇر-سىمۇ ئەيىب بولمايدۇ. ھەر ۋاقىت سىلىق ۋە كۆڭۈلگە ياقىدىغان ھەزىل - چاقچاقلارنى قىلىشقا ئادەتلەن. كۆڭۈلسىز ھەزىل - چاقچاقلارنى قىلىشتىن پەرھىز قىل. چۈنكى ھەزىل - چاقچاق تاپتىن چىقىپ كەتسە، كىشىنى قەدىرسىز ۋە ئېتىبارسىز قىلىپ قويىدۇ. ئەلۋەتتە، سەن باشقىلارغا قانداق ھەزىل - چاقچاق قىلغان بولساڭ، نۆۋىتىدە سەنمۇ شۇنىڭ باراۋىرىدە جاۋابىقا ئېرىشىسەن - دە! شۇڭا چاقچاق قىلدىم دەپ كىشىلەر بىلەن جېدەللەشىپ - ئۇرۇشۇپ قالمىغىن. ئۇرۇشۇش — ئۇلۇغلارنىڭ ئىشى ئەمەس. بەلكى خوتۇنلار ۋە كىچىك بالىلارنىڭ ئىشىدۇر. ناۋادا كىشىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ ياكى جېدەللەشىپ قالساڭ، بىر نېمە دېگۈدەك، يەنى گەپ قايتۇرغۇدەك ئىمكانىڭ بولسىمۇ، دېمىگىن. چۈنكى ئۇرۇشۇش ۋە جېدەلنىڭ ئۈستىگە كۆڭۈل ئاغرىتىدىغان گەپ - سۆزلەر قوشۇلسا، دوستلۇققا، يەنى يارىشىۋېلىشقا يول قالمايدۇ. ئىمكان بار دەرھال تۈگەتسىمۇ بولىدىغان ماجىرالارنى ئۇزاققا سوزما ھەم خۇسۇمەت ساقلىما.

خۇسۇمەت ساقلاش يوقسۇز، نامرات ۋە يامان كىشىلەرنىڭ ئادىتىدۇر. شۇنى بىلگىنكى، ئادەتلەرنىڭ ئوبدىنى خۇش مۇئامىلىلىكتۇر. خۇش مۇئامىلە خۇدانىڭ بەندىگە بەرگەن ئۇلۇغ نېمىتىدۇر. يەنە بىرى، كىشىگە ھەسەت قىلما، يەنى كىشىنىڭ مەنپەئەتىگە قارىتا يامان نىيەتتە بولمىغىن. بەرھەق، شاراب ئىچىمەك، ھەزىل ـ چاقچاق قىلىشماق يىگىتلەرنىڭ ئىشىدۇر. ئەمما، بۇ ئىشلار يەنىلا ۋاقتى ـ سائىتىدە ـ ئۆز ئەندىزىسى ئىچىدە بولغىنى تۈزۈك. ئىچىشكە توغرا كەلسە، ئىچىش؛ ئىچمىسىمۇ بولىدىغان يەردە ئىچمەسلىك كېرەك. يەنى ھەم ئىچەلەيدىغان، ھەم ۋاز كېچەلەيدىغان بولۇشۇڭ لازىم. يۇقىرىدا شاراب ئىچمەك ۋە ھەزىل ـ چاقچاق قىلماق توغرىسىدا بىرنەچچە سۆز دېدىم. بۇ توغرىدا ئەجدادلارمۇ ئېيتقان. شۇلارنىمۇ كۆرۈپ باق. ئەمدى ئىشق ۋە ئاشىقلىق توغرىسىدا بىلگىنىمچە بىرنەچچە سۆز ئېيتاي. مەلۇمكى، كۆڭۈل ئىشىدا تەشەببۇسكار بولماق تولىمۇ مۇشكۈلدۇر.

ئون تۆتىنچى باب

ئىشق ۋە ئاشىق بولماقنىڭ بايانى[1]

—بىلگىن، ئەي ئوغۇل، كىشى مۇلايىم تەبىئەتلىك بولمەغۇچە ئاشىق بولمايدۇ. چۈنكى ئىشقنىڭ ئۆزى مۇلايىملىقتۇر. كىشى خاراكتېرىنىڭ مۇلايىملىقىدىن ئىشق پەيدا بولىدۇ. «ھەر كىشى ئاتىسىغا ئوخشىسا، ئۇنىڭغا زۇلۇم يەتمەيدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا ئىشق دېمەك ـ مۇلايىملىق دېمەكتۇر. ئەگەر مۇلايىملىقتىن مۇلايىملىق تۇغۇلسا، ئۇنداق مۇلايىملىق ھېچبىر تاپا ـ تەنگە قالمايدۇ. كۆرمىدىڭمۇ؟ قېرىلاردىن، يەنى قېرىلارغا قارىغاندا يىگىتلەر تولاراق ئاشىق بولىدۇ. چۈنكى يىگىتلەرنىڭ تەبىئىتى قېرىلارنىڭ تەبىئىتىدىن يېقىملىقراق ۋە نازۇكراق بولىدۇ. ئادەتتە قوپال تەبىئەتلىك، ھۇرۇن كىشى ھەرگىزمۇ بىراۋغا ئاشىق بولمايدۇ. چۈنكى ئىشق شۇنداق بىر ئاغرىقتۇركى، ئۇ نازۇك روھلارغا تولاراق ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا ھەر ئامال بىلەن ئاشىق بولۇشتىن ساقلان. ئاشىقلىقتىن پەرھىز قىلغىن. ئاشىقلىق بالا ۋە ئاپەتلىك ئىشتۇر. خۇسۇسەن پۇلۇڭ يوق، نامرات كۈنلىرىڭدە ئاشىق بولساڭ، يەنى ئىشق يولىغا كىرسەڭ، تېخىمۇ نامرات ۋە يوقسۇز بولۇپ كېتىسەن. ناۋادا قېرىلار ئاشىق بولسا، ھەرگىزمۇ مۇرادىغا يېتەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇلاردىن پۇلدىن

---

① بۇ ماۋزۇ تېكىست ئىچىدە «گەپ قىلساق ۋە ئاشىق بولماقنىڭ بايانىدا» دېيىلگەن، مۇندەرىجە ئاساسى قىلىنىدى.

بۆلەك ھېچنېمە ھاسىل بولمايدۇ. قېرىلارنىڭ ئاشقىلىقى پەقەت ئۆزىنىڭ قېنىنى ئۆزى ئىچكىلى ھەرىكەت قىلغانغا باراۋەردۇر. شۇڭا بۇ توغرىدا مۇنداق دېمەكچىمەن:

پۈلسۈزلۈقۇم ئەيلەدى مېنى شىفتەئى ھال[1]،
پۇل يوقلۇقىدىن نەسىيبىم[2] ئولمادى ۋىسال.
ئالەم ئېلى ئىچرە بۇ مەسەلدۇر مەشھۇر:
«پۈلسىز كىشى بازار ئارا چىقماق ۋەبال».

ناۋادا ۋاقتى ـ سائىتى يېتىپ بىرەرسىگە كۆڭلۈڭ چۈشۈپ قالسا، ھەم ئۇنىڭ ئىشقى مۇھەببىتى بىلەن كۆڭلۈڭ خۇش بولسا، ئۇ ھالدا شۇ كۆڭۈلنىڭ پېيىدە بولغىن. ئەمما ھە دېسىلا ئىشقى ـ مۇھەببەتكە بېرىلىپ كەتمە. ئۆزۈڭنى نەپسى خاھىشىغا، يەنى ھاۋايى ـ ھەۋەسكە ئاتىۋەتمە. چۈنكى بۇنداق قىلىش ئەقىل ئىگىلىرى ۋە ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس. ئاشىق بولغۇچى يا ۋىسال ئىچىدە ئەيش ـ ئىشرەت شەربىتىنى تېتىيدۇ، يا پىراق ئىچىدە دەردۇ ـ مېھنەت زەھىرىنى تېتىيدۇ. بىلگىنكى، بىر يىللىق ۋىسالنىڭ راھىتى بىر كۈنلۈك پىراق (ئايرىلىش) نىڭ دەردۇ ـ مېھنىتىگە، يەنى جەۋرى ـ جاپاسىغا ئەرزىمەيدۇ. ئاشىقنىڭ دەسلەپ ئېرىشىدىغىنى كۆڭۈل دەردى ۋە كۆڭۈل رەنجىدۇر، يەنى ئاشىق ئۇچۇن مەشۇقى بىلەن ئۇچرىشىشى خۇشاللىق ئېلىپ كەلسە، ئايرىلىش ھەمىشە ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. ناۋادا مەشۇقۇڭ يامان خۇيلۇق بولسا، ۋىسالىغا يەتكەن تەقدىردىمۇ، ھەسسىلەپ خورلۇق ئازابىنى چېكىسەن. شۇڭا پىراق، يەنى

---

① پەرىشان، بېقارار، دېۋانە.
② تەقدىرىم، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىم.

ئايرىلىش ۋاسالدىن - ۋاسالغا ئېرىشىشتىن يامانراقتۇر. ئېيتاي-لۇق، مەشۇقۇڭ پەرىشتە بولسىمۇ، ھېچ ۋاقىت خالايىقنىڭ مالا-مىتىدىن خالىي بولالمايسەن. چۈنكى ئالەم خەلقى ھەمىشە باشقا-لاردىن ئەيىب ئىزلەشكە ئادەتلەنگەن. شۇڭا قۇدرىتىڭنىڭ بارىچە ئۆزۈڭنى تۇتۇۋال. ئاشقىلىقتىن پەرھىز قىل. ئاقىل -ھۆكۈما-لاردىن بۆلەك كىشى ئاسانلىقچە ئىشقتىن پەرھىز تۇتالمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەرقانداق ئادەمنىڭ بىر كۆرۈش بىلەنلا بىرسىگە ئاشىق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئاۋۋال كۆز كۆرىدۇ، ئاندىن كۆڭۈل مايىل بولىدۇ. دېمەك، كۆڭۈل مايىل بولدى، دېگەن سۆز تەبىئىتىڭ مايىل بولدى، دېگەن سۆز. تەبىئىتىڭ مايىل بولغانىكەن، كۆڭلۈڭ كۆرۈشمەكنى تەقەززا قىلىدۇ. ئەگەر سەن نەپسىڭ خاھىشىغا يول بېرىپ، كۆڭلۈڭنى ئۇنىڭ، يەنى كۆڭ-لۈڭنى ئۇتىۋالغۇچىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرساڭ، ئۇ ھالدا كۆر-مەك - كۆرۈشمەكنىڭ تەدبىرىنى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆڭ-لۈڭ بىر كۆرۈش بىلەن قانائەت ھاسىل قىلمايدۇ. يەنە بىر قېتىم كۆرۈشنى ئىزلەيدۇ. كۆرۈشۈش ئىككى قېتىمغا يەتسە، مايىللىق كۈچىيىدۇ- دە، كۆرۈش - كۆرۈشۈش ئىستىكى، يەنى كۆڭۈلنىڭ ئارزۇسى غالىب كېلىپ، كۆڭلۈڭ ئۇچىنچى قېتىم كۆرۈشۈشكە ئىنتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشىق - مۇھەببەت سۆز-لىرى ئارىغا چۈشىدۇ. سەن بىر سۆز قىلىسەن، ئۇ بىر جاۋاب ئېيتىدۇ. ئاخىرىدا خۇددى چاق بىلەن تاناپقا ئوخشاش پۈتكۈل ئەقىل - ھوشۇڭ، پەم - پاراسىتىڭ ئۇنىڭغا، يەنى ئىشققا بەند بولۇپ، ھەممە ئىشىڭدىن قالىسەن. ئاندىن ئۆزۈڭنى تارتقان بىلەنمۇ توختىتالمايسەن. ئۆزۈڭنى تۇتۇۋالماقچى بولغىنىڭدا ۋا-قىت ئاللىبۇرۇن قولۇڭدىن كەتكەن بولىدۇ. چۈنكى ۋاقىت ئۇ-زارغانسېرى ئىشقىڭمۇ ئېشىپ بارىدۇ. تەدبىرى شۇكى، مەھبۇب-

نى تۇنجى كۆرگەندە ئەڭ ياخشىسى ئۆزۈڭنى تۇتۇۋال، كۆڭلۈڭ تەقەززا قىلسىمۇ، ئەقلىڭنى كۆڭۈلگە تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭ، يەنى مەھبۇبىنىڭ ئىسمىنى تىلىڭغا ئالما. كۆڭلۈڭنى باشقا بىر ئىشقا مەشغۇل قىل. نەپسىڭ خاھىشىنى تىزگىنلە. كۆزۈڭنى ئۇنىڭ، يەنى مەھبۇبىنىڭ جامالىغا قاراشتىن رەت قىل، قارىما. كۆڭۈل رەنجى ھەرقانچە ئېغىر بولسىمۇ، جاپاسى بىر ھەپتىلىكتۇر. ئەمما بۇنداق چىدام - ئىرادە ھەر كىشىنىڭ قولىدىن كېلىۋەر-مەيدۇ. ئىشقىنىڭ رەنج - مېھنىتىگە - ئاغرىقىغا پەقەت ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر سەۋر ۋە سەۋەب قىلالايدۇ. ئىشق شۇنداق بىر ئاغرىقتۇركى، بۇ ئاغرىقنىڭ داۋاسى توغرىسىدا مۇھەممەد زەكە-رىيا ھەكىم «قانۇن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دېگەن: «دائىم روزا تۇتۇش، يەنى تويغىچە تاماق يېمەسلىك؛ ئېغىر يۈك كۆتۈرۈش، يەنى بەدەنگە ئېغىر ئەمگەك مەجبۇرىيىتى يۈكلەش؛ يىراق جايلار-غا سەپەر قىلىش، ھەمىشە بەدەننى رەنجى ۋە مۇشەققەتتە تۇتۇش، ...»

ئەمما، بىرەر كىشى بىلەن دوستلىشىش، ئۆزئارا كۆرۈ-شۇش، ئۆزئارا خىزمەتتە بولۇش راۋادۇر.

شەيخ ئەبۇ سەئىد ئەبۇل - خەير رەھمەتۇللاھى ئەلەيھى دوست تۇتۇشقا لايىق كىشى توغرىسىدا مۇنداق ئېيتقان: «بىرىنچى، ھالال نان، يەنى ھالال ئىشلەپ، تۇرمۇشنى قامدىيالايدىغان بولۇ-شى؛ ئىككىنچى، مۇڭاپىق ھال - ئەھۋال، يەنى ھال - ئەھۋالى مۇڭاپىق بولۇش؛ ئۈچىنچى، گەرچە ۋەيرانە بولسىمۇ تۇرغىدەك ماكانى بولۇش؛ تۆتىنچى، سادىق مەھبۇبى ياكى خىزمەتكارى بولۇش. بۇ ھالدا ھەر كىشى ئۆز خاھىشى ۋە ئەندىزىسى بويىچە ياشايدۇ، ئۆزئارا بېقىنىپ قالمايدۇ. دېمەك، بۇنداق دوست ئاش - نان مەنپەئەتى ئۈچۈن ئەمەس، ھەقىقىي دوستلۇق ئۈچۈن

دوست بولىدۇ.»

ئەمما، دوستلۇق بۆلەك، ئاشىقلىق بۆلەكتۇر، يەنى دوستلۇق بىلەن ئاشىقلىق ئارىسىدا پەرق بار. ئىشقى ـ مۇھەببەتتە كىشىگە يېتىدىغان خۇشاللىق كەم بولىدۇ، يەنى ئىشقىنىڭ ئوتى دائىم يالقۇنلاپ سېنى ۋاقىتلىق خۇش قىلىدۇ، ئەمما ئاقىۋەتتە كۆيدۈرۈپ هالاك قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ كۆيدۈرگۈچى ئوتتۇر. دوستلۇق بولسا، مەڭگۈلۈك خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدۇ. ئاشىقلىقتا بولسا، هەمىشە دەردۇ ـ مېهنەت ئىچىدە كۈن كەچۈرىسەن.

ئەمما، يىگىتلىكتە ئاشىق بولساڭ كېرەك يوق. هەر كىم بولسىمۇ «ياشتۇر، يىگىتتۇر، ...» دەپ ئەپۇ قىلىۋېتىدۇ. بىراق قېرىلىقتا ئاشىق بولۇشتىن هەزەر ئەيلە. چۈنكى قېرىغاندا ئىشق يولىنى هەۋەس قىلساڭ، هېچكىم كەچۈرمەيدۇ. ناۋادا ئاددىي ئادەملەردىن، يەنى پۇقرالاردىن بولساڭ كارايىتى چاغلىق. پادىشاه ياكى مويسىپىتلەردىن بولساڭ، ئاشىقلىق هەۋىسىنى قىلچە خىيالىڭغا كەلتۈرمە. مەيلى ئاشكارا بولسۇن، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن، كۆڭلۈڭنى، يەنى كۆڭۈل ئارزۇسىنى مەهكەم تۇت. پادىشاهلارغا ۋە مويسىپىتلەرگە ئىشقى ـ مۇھەببەت ئىشى ـ ئاشىقلىق ئادىتى زور ئاپەتتۇر.

رىۋايەت قىلىنىشچە:

بۇخارادا بىر سودىگەرنىڭ تولىمۇ ساهىبجامال بىر دېدىكى بار ئىدى. باهاسى ئىككى مىڭ ئاقچا ئىدى. ئاهمەد سەئىد ئەمىرگە مەلۇم قىلىپ:

— بىر كىشى ئەۋەتسىڭىز، ئۇ دېدەكنى سېتىۋېلىپ ئېلىپ كەلسۇن، — دېدى. ئەمىر:

— ئۆزۈڭ بارغىن! — دېدى.

ئەھمەد سەئىد بۇخاراغا كەلدى ۋە بىر قۇل سودىگىرىگە پەرمان قىلىپ، ئۇ دېدەكنى ھازىر قىلدى. ئەھمەد سەئىد ئۇ دېدەكنى مىڭ ئىككى يۈز ئاقچىغا ئېلىپ كورگان شەھىرىگە — ئەمىرنىڭ ئالدىغا كەلتۈردى. ئەمىر دېدەكنى كۆرۈپ قوبۇل قىلدى ۋە نەپىس كىيىملەرنى سوۋغا قىلدى.

تا نەچچە كۈن ئۆتتى. ئەمىر بىر كۈنى قولىنى يۇدى. دېدەك لۆڭگىنى سۇنۇپ بەردى. ئەمىر قولىنى ئېرتىپ لۆڭگىنى دېدەكـ نىڭ قولىغا بەرگۈچە، دېدەككە نەچچە زەت نەزەر سالدى. دېدەك ئەمىرنىڭ كۆزىگە خۇش كۆرۈندى.

ئاردىدىن سائەت ۋاقىت ئۆتتى. ئەبۇل ـ ئەببىاس ۋەزىر ئىـ دى. ئەمىر ئۇنىڭغا:

— مەن دېدەكنى ئازاد قىلدىم ۋە پالانى سەھرانى ئۇنىڭغا بەخش قىلدىم. مۆھۈرلۈك خەت قىلىپ بەرگىن ۋە شەھەردىن بىرەر ئادەمنىڭ ئوغلىغا ئۇنى نىكاھلاپ قويغىن. ئۇ ئۆيىدە ئولـ تۇرسۇن. تا قېرىلىق يەتكۈچە ئۆيىدىن تاشقىرى چىقمـ سۇن، — دېدى. ۋەزىر ئەبۇل ـ ئەببىاس:

— قانداقلىكى پەرمانىڭىز بولسا بەجا كەلتۈرەي. ئەمما پادىشاھلىقىڭىزنىڭ تەقەززاسى يۈزىسىدىن بولسىمۇ، مەن بەندىگە ئىزھار قىلسىڭىز، بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتىڭىز نېمە؟ — دېدى. ئەمىر دېدىكى:

— بۇ كۈنلەردە مېنىڭ ئەھۋالىم بۇ قاتارلىق بولسا، يەنى بىرسىگە ئاشىق بولسام خوپ ئەمەستۇر. مەندەك پادىشاھنىڭ يەتمىش ياشقا كەلگەندە بىراۋغا ئاشىق بولۇشى گۇناھتۇر. مەن يەتمىش يىل ياشاپتىمەن. ئەمدى خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرىنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىشىم، پۇقرالارنى تەرتىپكە كەلتۈرمـ كىم، لەشكەر ھالىدىن خەۋەردار بولمىقىم ۋە يۇرت ـ مەملىكەت

ئىشلىرىنى ياخشى سورىمىقىم ۋە باشقا ئىشلارنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلمىقىم لازىم تۇرۇپ، ئاشقىلىق دەۋاسى قىلسام، يەنى ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن مەشغۇل بولسام، خۇدايتائالانىڭ دەرگاـ ھىدا ۋە بەندىلەرنىڭ ئالدىدا ئۆزۈر ئېيتىشقا تىلىم قىسقا بولۇپ قالىدۇ. ئەمما ياشلار ۋە يىگىتلەر ھەرنېمە قىلسا، ئۇنى كەچۈـ رۇش — ئەپۇ قىلىش مۇمكىن. بىراق ياشلارمۇ ئاشقىلىقنى ئاشكارا قىلمىغىنى ـ پىنھان تۇتقۇنى تۇزۇك، بەلكى سىياسەت تەرىقىنى ۋە ھۆكۈمەت قائىدىلىرىنى ساقلىغىنى خوپتۇر.

ئون بەشىنچى باب

جىما قىلماق ۋە خوتۇن كىشىدىن مەنپەئەت ئالماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، قاچانكى بىرسى بىلەن جىما (جىنسىي مۇناسىۋەت) نى دوست تۇتساڭ، يەنى جىماغا كېلىشكەن بولساڭ، دائىم يەنى ھەر كۇنى جىماغا مەشغۇل بولما. بولۇپمۇ مەستلىكتە جىما قىلما. چۇنكى مەنىي سەندىن جۇدا بولىدۇ. مەنىي دېمەك بىر جان ـ بىر ئادەمنىڭ ئۇرۇقى دېمەكتۇر. ئۇ زايا بولمىغاي! ئەگەر جىما قىلساڭ، مەستلىكتە قىلمىغىن. مەستلىكتە جىما قىلىش تولىمۇ زىيانلىقتۇر. ئەمما خۇمار قىلغان ۋاقىتتا، يەنى كۆڭۈل تەقەززا قىلغان ۋاقىتتا جىما قىلىش كۆپ مەنپەئەتلىك-تۇر. ناۋادا بىر نەچچە خوتۇنۇڭ بولسا، ئۆز مەيلىڭنى بىر تەرىقىدە تۇتقىن! ھەربىرىدىن مەنپەئەتدار بولاي دېسەڭ، ھەممە-سىگە باراۋەر مۇئامىلىدە بول. تاكى ئۇلار ئۆزئارا دۇشمەنلىشىپ قالمىغاي. ئومۇمەن، تولا جىما قىلىش زىيانلىقتۇر. ئەمما جىما قىلماسلىق ھەم زىيانلىقتۇر. قاچانكى جىما قىلماقچى بولساڭ، ئىشتىھا كەلگەندە، يەنى كۆڭۈل تەقەززا قىلغاندا قىل. تەكەللۇپ بىلەن، يەنى زور ۇقۇپ قىلما. تەكەللۇپ بىلەن، يەنى زور ۇقۇپ قىلغان جىما كۆپ زىيانلىقتۇر. ئەمما، مەيلى ئىشتىھا بىلەن بولسۇن ياكى بىئىشتىھا بىلەن بولسۇن، تومۇزدا، يەنى قاتتىق سوغۇقتا ۋە قاتتىق ئىسسىقتا ـ بۇ ئىككى ۋاقىتتا جىما قىلىش

بەكمۇ زىيانلىقتۇر. خۇسۇسەن، ياشانغان كىشىلەرگە تېخىمۇ شۇنداق. بۇ ۋاقىتلاردا پەرھىز قىلماق كېرەك.

جىما قىلىشقا ھەممىدىن باھار ۋاقتى خوپتۇر. بۇ چاغ دەل ھاۋا مۆتىدىل، دەريالارنىڭ سۇيى كۆندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان، جاھان خۇشلۇققا يۈز كەلتۈرگەن، يەنى تەبىئەت دۇنياسى قايتىدىن جانلىنىشقا يۈز تۇتقان ۋاقتتۇر. بۇ گويا قېرىغان، يەنى ئۆچەكتىكى ئالەمنىڭ قايتىدىن ياشىرىپ جانلىنىشقا باشلىغىنىغا ئوخشاش، ئادەملەرنىڭ بەدىنىمۇ شۇ مۆتىدىل ھاۋا تەسىرىدىن قۇۋۋەت تېپىپ، جانلىنىپ نورمال ھالەتكە كىرىدۇ. تومۇرلاردا قان كۆپىيىدۇ. ئىشتىھا ئارتىپ، كۆڭۈل تەقەززاسى كۈچىيىدۇ. شۇڭا مۇنداق ۋاقىتلاردا جىما قىلغانلىنىڭ زەرىرى يوق ياكى زەرىرى كەمرەك بولىدۇ.

يەنە بىرى، قان ئالدۇرماق ھەم مۇشۇنىڭغا ئوخشاش. ئەمكان بار قاتتىق سوغۇق ۋە قاتتىق ئىسسىق - بۇ ئىككى ۋاقىتتا قان ئالدۇرماقتىن پەرھىز قىل. ئەگەر قېنىڭنىڭ زىيادە ئارتىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلساڭ، شەربەت ۋە مۇۋاپىق تائام ئارقىلىق قانىنىڭ ئارتىپ كېتىشىنى تىزگىنلە. ياز ۋە قىشتا زىيان قىلىدىغان نەرسىلەرنى يېمە. بۇ ھەقتە قىسقىراق سۆزلىدىم. چۈنكى بۇ ئىشلار توغرىسىدا ئارتۇقچە سۆزلەش ھەم ھاجەت ئەمەس. ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب (خۇدا توغرىسىنى بىلگۈچىدۇر).

ئون ئالتىنچى باب

هاممامغا بارماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، قاچانكىم، هاممام (مۇنچا) غا بارماقچى بولساڭ، قورسقىڭ بەك توق ۋاقتتا بارما. يەنى توق قورساق مۇنچىغا كىرىش زىيانلىقتۇر. يەنە بىرى، هاممامدا جىما قىلما. خۇسۇسەن، ئىسسىق مۇنچىدا جىما قىلمىغان تۈزۈك. مۇهەممەد زەكەرىيا هەكىم: «توق قورساق هاممامغا كىرگەن ۋە هاممامدا جىما قىلغان كىشىلەرنىڭ ئۆلمەي هايات يۈرگىنىگە هەيرانمەن!» دېگەنىدى.

ئەمما، هاممام بەدەننى مۆتىدىل هالەتكە كەلتۈرۈپ، يەنى بەدەننى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، مىجەزنى تەڭشەيدۇ.

هاممامنىڭ خاسىيىتىنى بايان قىلىش لازىم بولسا، شۇنداق دېيەلەيمەنكى، هۆكۈمالارنىڭ هېكمەت بىلەن بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى ئىچىدە هاممامدىن خاسىيەتلىكرەك ئىمارەت يوقتۇر. لېكىن هەرقانچە ياخشى بولسىمۇ، هاممامغا ئىككى كۈندە ياكى ئۈچ كۈندە بىر قېتىم كىرگىن. هەر كۈنى كىرىشتىن ساقلان. چۈنكى هاممامغا هەر كۈنى كىرسەڭ، پەيلىرىڭ ۋە بېغىشلىرىڭ بوشىشىپ كېتىدۇ. بەدىنىڭ ئاغرىق كىشىنىڭ بەدىنىدەك بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەبىئىتىڭ هاممامغا ئادەتلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا هاممامغا هەر ئىككى كۈندە ياكى ئۈچ كۈندە بىر مەرتىۋە بارغان تۈزۈك. شۇنداق قىلساڭ، بەدىنىڭگە مەنپەئەت قىلىدۇ.

خالايىقمۇ سېنى «ياسانچۇق، ئۆزىنى ياساشقا ئامراق» دەپ قارا-
مايدۇ. قاچانكى هاممامغا بارساڭ ئاۋۇال كاردىوردا، يەنى هاۋا
ئۆتۈشىدىغان جايدا بىر دەم تۇرۇۋال، سوغۇقنىڭ تەسىرىدىن قۇ-
تۇلۇپ، بەدىنىڭ لەززەت تاپقاي. ئاندىن ئارا ئۆيگە كىرىپ بىر دەم
ئارام ئال. تەبىئىتىڭ ئۇنىڭ هاۋاسىدىن بەهرە ئالغاي. ئاندىن
ئىسسىق ئۆيگە - مۇنچىغا كىرىپ بىر سائەت ئولتۇر ۋە بېشىڭنى
شۇ يەردە يۇغىن. ئەمما ئىسسىق ئۆيدە - مۇنچىدا ئۇزاق ئولتۇر-
ما. مېۋە سۈيىنى مۆتىدىل قىلىپ ئىستېمال قىل. ناۋادا مۇنچا
خالىي بولسا، تولىمۇ غەنىيمەت بىلگىن. هاممامدىن چىقماقچى
بولساڭ، چېچىڭنى ئوبدان قۇرۇتۇپ، ئاندىن تاشقىرى چىققىن.
هۆل چاچ بىلەن كىشىلەر ئۇچرىماق ۋە ئۇلۇغلار، يەنى چوڭلار
ئالدىغا بارماق بىئەدەپلىكتۇر. يۇقىرىدا هاممامنىڭ مەنپەئىتى ۋە
زەررى توغرىسىدا بايان قىلدىم. ئەمما هاممامدا سۇ ئىچىش ۋە
تائام يېيىشتىن پەرهىز قىلغىن. چۈنكى هاممامدا سۇ ئىچىش
ۋە تائام يېيىش كۆپ زىيانلىقتۇر.

ئون يەتتىنچى باب

ئۇخلىماق ۋە ئارام ئالماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، رۇم ھۆكۈمالىرى ھەرقاچان ھامماغا كىر-سە، يۇيۇنۇپ بولغاندىن كېيىن كىيىم ساقلاش ئۆيىدە بىر سائەت يېتىپ ئۇخلاپ، ئاندىن چىقىدۇ. لېكىن باشقا خەلقلەردە بۇنداق ئادەت يوق. ئەمما ھۆكۈمالار ئۇيقۇنى «مەۋتۇل - ئەسغەر» (يە-نى، كىچىك ئۆلۈم) دەيدۇ. چۈنكى ئۇخلىغان كىشى بىلەن ئۆلگەن كىشىنىڭ ئالەم ئىشىدىن خەۋىرى يوقتۇر. لېكىن بىرى نەپەس ئېلىپ ئۇخلايدۇ؛ بىرى نەپەس ئالمايدۇ. بىراق كۆپ ئۇخلاش ياخشى ئەمەس. ئۇيقۇ بەدەننى ئېغىرلىتىۋېتىدۇ. مىجەز-نى ئوساللاشتۇرۇۋېتىدۇ. رەڭگىرويىنى سەتلەشتۇرۇۋېتىدۇ. ھۆكۈمالار ئالتە نەرسە كىشىنىڭ رەڭگىرويىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ دېگەن:

بىرىنچى، توساتتىن خۇشال بولماق؛ ئىككىنچى، بىراقلا كەلگەن غەم؛ ئۇچىنچى، غەزەپ؛ تۆتىنچى، ئۇيقۇ؛ بەشىنچى، ساراڭلىق؛ ئالتىنچى، قېرىلىق. كىشى قېرىغاندا ئۆز سۆرىتى-دىن ئۆزى قۇسۇر تېپىپ، ئۆزىگە ئۆزى باشقىچە كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالىدۇ، كىشى ئۇخلىغاندا بولسا، مۇردىنىڭ، يەنى ئۆ-لۈكنىڭ ھالىتىدە بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، بىرى مۇردىغا قەلەم (ھۆكۈم) يۈرمەيدۇ؛ بىرى ئۇخلىغان، يەنى ئۇخلاۋاتقان

ئادەمگە قەلەم (ھۆكۈم) يۈرمەيدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ، يەنى ئۇخلا-ۋاتقان ئادەمنىڭ قىلغان ئىشى ۋە دېگەن سۆزنىڭ ئېتىبارى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەزكۇر كىتابنى يازغۇچى ئېيتىدۇكى:

قەددىمنى مىڭ جەفا بىلەن قىلدىڭ خەم[1]،
مېھرىڭنى قاچان كۆڭلۈم ئارا قىلغۇم كەم.
ئۇزمەسمە جەفا بىلە كۆڭۈلنى سەندىن،
سەن ئۇيقۇدا سەن، ئۇيقۇغە چەكمەس لاقەلەم.

دېمەك، ئارتۇقچە ئۇيقۇ زىيانلىق، لېكىن ئۇخلىمىسا-ڭ تېخىمۇ زىيانلىق. ئەگەر ئادەمزاتنى يېتىش ئىككى مەرتىۋە، يەنى يېتىش ئىككى سائەت ئۇخلىغىلى قويمىسا-ڭ، مەجبۇرىي ھالدا ئويغاق تۇتسا-ڭ ئۆلۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ھەر قانداق ئىش-نى-ڭ ۋاقتى ۋە ئەندىزىسى بولىدۇ. ھۆكۈمالارنى-ڭ قارىشىچە، بىر كېچە - كۈندۈز يىگىرمە تۆت سائەتتۇر. بۇنى-ڭ ئىككى ئۇلۇشىدە ئويغاق بول، بىر ئۇلۇشىدە ئۇخلىغىن. سەككىز سائەت ئۇلۇغ ۋە بۈيۈ-ك خۇدايىتائالانى-ڭ تائەت - ئىبادىتىدە مەشغۇل بول، سەكـ-كىز سائەتنى خىزمەتكە سەرپ قىل. شۇنداق بولغاندا باشقا ئىش-لار سەۋەبلى-ك بەدەنگە يەتكەن تۇرلۇ-ك مالامەت، كېسەللى-ك ۋە ھارغىنلىقلارغا خاتىمە بېرىلىپ، سالامەتلىكى-ڭ ئۆز ھالىغا كېلىـ-دۇ. مانا بۇ ئاقىللارچە تىرىكلى-ك قىلىشتۇر. ئەمما ئاددىي خەلق بۇ يىگىرمە تۆت سائەتنى-ڭ نىسپىدە ئۇخلايدۇ ۋە نىسپىدە ئويغاق يۈرۈيدۇ. مانا بۇ ھاماقەتلىكتۇر. شۇنى-ڭ ئۈچۈنكى، ھەر كىم ئۇشبۇ تەرىقە بىلەن، يەنى ھۆكۈمالارنى-ڭ دېگىنى بويىچە ئىش

① ئېگىلىگەن، پۈكۈلگەن.

تۇتسا، ھەر سەككىز سائەتتە ئۆزگىچە تۇس ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولالايدۇ. ئاخىرىدا شۇنىمۇ بىلگىنكى، ھەقسۇبھانە ۋەتائالا كىچىنى بەندىلىرىنىڭ ئاسايىشى ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلغاندۇر. ئاللاھ شۇنداق دەيدۇ: «كىچىنى ئارام ۋە ئاسايىش ئۈچۈن پەيدا قىلدىم، كۈندۈزنى مەئىشەت ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلدىم».

تەھقىق، بىلگىنكى، ئادەمنىڭ تىرىكلىكى تەن ۋە جان بىرلەندۇر، يەنى ھايانقا سەرمايە بولغۇچىنىڭ بىرى تەن، بىرى جاندۇر. تەن بىلەن جان ئالتە خاسىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندۇر. بۇ ئالتە خاسىيەتنىڭ ئۈچى تەنگە، ئۈچى جانغا تەۋەدۇر.

تەنگە تەۋە ئۈچ خاسىيەت: ئۆلمەك، شۇك تۇرماق (توختاپ قالماق) ۋە ئېغىر بولماق؛ جانغا تەۋە ئۈچ خاسىيەت: ھايات، ھەرىكەت ۋە يېنىكلىكتۇر.

دېمەك، تەن بىلەن جان بىر يەردە بولسا، جان ئۆز خاسىيىتىنى ئاشكارىلاپ، يەنى ئەمەلدە كۆرسىتىپ تەننى سالامەت تۇتىدۇ. بەزىدە تەننى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ؛ گاھىدا تەننى ئۆز خاسىيىتى بىلەن ئىشلاردىن توختىتىدۇ ۋە مەنئى قىلىدۇ. شۇڭا تەن جان بىلەن تىرىكتۇر. قاچانكى، تەن ئۆز خاسىيىتىنى ئاشكارىلىسا، يەنى ئەمەلدە كۆرسەتسە ئۆلمەك، ئېغىر بولماق ۋە توختاپ قالماق پەيدا بولىدۇ. بۇ خۇددى ئۆينىڭ تورۇسى بىر يولى يىقىلىپ چۈشسە، ئۆي ئىچىدە بارلىكى نەرسىنى بېسىۋېلىپ، ھېچقانداق نەرسىنى ئۆز ھالىغا قويماي توختىتىپ قويغىنىغا ئوخشاش.

مەلۇمكى، تەن يىقىلسا، تەننىڭ روھى توختايدۇ — قۇلاق ئاڭلىمايدۇ، كۆز كۆرمەيدۇ؛ نە تەمنى پەرق ئېتىش، يەنى ئاچچىق - تاتلىقنى تېتىپ بىلىش؛ نە تۇتۇش - سىيلاش ئارقىلىق شەيئىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى، قاتتىق - يۇمشاقلىقنى پەرق

ئېتىش ئىقتىدارى بولمايدۇ، سۆزلەشتىن قالىدۇ. شۇڭا ھەرقايسىسى، يەنى جان بىلەن تەن ئۆز ماكانىدا تۇرسىلا، بۇنداق ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ.

قىياس قىلىپ باق. گەرچە تەن ئۇخلىسىمۇ، خىيال، ھېس - تۇيغۇ تەسىرىدىن كىشى چۈش كۆرىدۇ. ھەتتا كۆرگەن چۈشى خاتىرىسىدە قالىدۇ. ئويغانغان ھامان باشقىلارغا: «مەن چۈشۈمدە ئۇنى كۆردۈم، بۇنى كۆردۈم ...» دەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جان بىلەن تەننىڭ پائالىيىتى ئوخشاش ئەمەس. جان ئىچكى ھېس - خىيال، پىكىر، خاتىرە كۇچى پائالىيىتىدە بولىدۇ. شۇڭا كىشى چۈش كۆرىدۇ، كۆرگەن چۈشىنى خاتىرىسىدە تۇتالايدۇ. تەن بولسا، تاشقى ھېس پائالىيىتىدە بولىدۇ. دېمەك، ئىچكى ھېس پائالىيىتى بەدەنگە تەئەللۇق ئەمەس. ئەگەر بەدەنگە تەئەللۇق بولسا ئىدى، ئۇيقۇ بىلەن بۇ خىل پائالىيەت يوق بولاتتى، يەنى چۈش كۆرمەيتتى ۋە كۆرگەن چۈشى خاتىرىسىدە قالمايتتى. ئەگەر تاشقى ھېس پائالىيىتى بەدەنگە تەئەللۇق بولمىسا ئىدى، تەن ئۇخلىغان بىلەنمۇ ئويغاق ھالەتتە بولاتتى.

دەرھەقىقەت، جانلىقلارنىڭ راھەت ۋە ئاسايىشى ئۇيقۇدۇر. ئەمما، ھەقسۆزبىلەن ۋە تائالا ھەممە نەرسىنى ھېكمەت بىلەن ئايرىپ قويغان. شۇڭا كۈندۈزكى ئۇيقۇدىن ئىمكان بار يىراق بولماق كېرەك. ئەگەر تاقەت قىلالمىساڭ، ئازغىنە ئۇخلىۋالساڭمۇ بولىدۇ. بىراق كۈندۈزنى كېچە قىلىۋېلىش ھېكمەت جۈملىسىدىن ئەمەس. چۈنكى ئۇخلاش — كېچىگە تەئەللۇقتۇر. ئەمما ئۇلۇغلارنىڭ ئادىتى بويىچە تومۇز كۈنلىرى چۈشتە خىلۋەت جايىنى تېپىپ كۆڭلى تارتقان كىشى بىلەن بىرەر سائەت ئارام ئېلىپ، قۇياشنىڭ تەپتى يېنىپ ھاۋا سۆرۈن (سالقىن) بولغاندىن كېيىن

تاشقىرى چىقىپ، ئۆز پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرسا بولىدۇ. ئەمما، ئادەم ئۆمرىنى ئىمكان بار ئويغاقلىقتا ئۆتكۈزۈشكە تىرىشمەقى لازىم. چۈنكى تولا ئۇخلىغان ئادەم ئىلگىرى باسمايدۇ. قاچا-نىكى ئۇخلىماقچى بولساڭ، روھى پاك كىشى بىلەن، يەنى كۆڭ-لۈڭدىكى دوستۇڭ بىلەن ئۇخلا، كۆڭلۈڭنى كۆتۈرۈدىغان ئۇيغاق، يەنى ھوشيار بىر كىشى ھەمىشە قېشىڭدا بولغاي. چۈنكى ئۇخلاپ قالغان كىشى بىلەن ئۆلۈكنىڭ تۇرقى، يەنى كۆرۈنۈشى ئوخشاشتۇر. ھەر ئىككىسىنىڭ ئالەمدىن، يەنى ئالەم ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوقتۇر. لېكىن بىرى تىرىك ۋە بىرى تىرىك ئەمەس. ئەمدى بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، بىرى زۇرۇرىيەتتىن ئاجىزلىق بىلەن تەنھا ئۇخلايدۇ؛ يەنە بىرى ئۇ قاتارلىق بىچارە ئەمەس. شۇنداق ئىكەن نېمە ئۈچۈن تەنھا ئۇخلاشنى ئۆزۈڭگە راۋا كۆرىسەن؟!

— ئەي ئوغۇل، ھەرۋاقىت بىر ئۇلپەت ـ جانغا راھەت بېغىشلىغۇچى بىلەن ئۇخلا. تا تىرىكنىڭ ئۇيقۇسى بىلەن ئۆلۈكىنىڭ ئۇيقۇسى ئارىسىدا پەرق بولغاي! لېكىن سەھەر قوپماقنى، يەنى كۈن چىقماستىن ئىلگىرى قوپماقنى ئادەت قىلغىن. ئىمكان بار تاڭ يورۇماستىن ئىلگىرى ئورنۇڭدىن تۇرۇپ، خۇدايىتائالانىڭ پەرھىزلىرىنى ئادا قىلغىن. ھەرقانداق بىر كىشى كۈن چىققاندا ئورنىدىن تۇرسا، رىزقى كەم بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە نامىزىمۇ قازا بولىدۇ. بۇنىڭ شۇملۇقىدىن رىزقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا ھەركىم رىزق تاپاي دېسە، ئەتىگەن تۇرۇپ پەرھىزنى ئادا قىلغاي. ئاندىن باشقا ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغاي، ناۋادا قىلغۇدەك بىرەر ئىش بولمىسا، شىكارغا چىقسىمۇ بولىدۇ.

ئون سەككىزىنچى باب

شىكار قىلماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئات مىنمەك، شىكار قىلماق، چەۋگان سوقماق پادىشاھلارنىڭ ۋە ھۆكۈمەت ئەھلىنىڭ ئىشىدۇر. خۇسۇسەن يىگىتلىك — ياشلىق ۋاقتىدا.

ئەمما، ھەر ئىشنىڭ بىر ئەندىزىسى ۋە تەرتىپى بولىدۇ. شىكارغا بارساڭ، بىر ھەپتە يەتتە كۈن. بۇ يەتتە كۈندە ئىككى كۈن شىكار قىل، ئۈچ كۈن تائەت ۋە ئىبادەتكە مەشغۇل بول. ئىككى كۈننى ئەل ئىشىغا سەرپ قىل. قاچانىكى، ئاتقا مىنسەڭ، كىچىك ئاتقا مىنمە. چۈنكى كىشى ھەرقانچە كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك بولسىمۇ، كىچىك ئات ئۈستىدە بىچارە كۆرۈنۈپ قالىدۇ. يورغا ئاتقا سەپەردىن بۆلەك ۋاقىتتا مىنمە. چۈنكى يورغا ئاتقا مىنگەن كىشى بىلىپ ـ بىلمەي ئۆزىنى ئاتنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىدۇ ـ دە، ئاسانلا خەتەرگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا شەھەر ئىچىدە ۋە شىكار قىلغاندا ئىلدام ۋە شاش ئاتقا مىنگىن. تا ئۇنىڭ شاشلىقىدىن ئۆزۈڭنى ھوشيار تۇتسەن. ئات ئۈستىدە دۇرۇس ۋە پۇختا ئولتۇر. ئايىغىڭ ئىككى ئۈزەڭگۈدە تەڭ بېسىپ تۇرسۇن. شىكارگاھتا ھەۋەس قىلىپ ئات چاپتۇرما. بىھۇدە ئات چاپتۇرماق گۆدەكلەر ۋە غۇلاملارنىڭ ئىشىدۇر. ئوۋ، يەنى يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن ئات چاپتۇرۇپ قوغلىما. ئوۋ ئۈستىدە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشساڭ،

زىيان - زەخمەتتىن ئۆزگە ھېچنېمە ھاسىل بولمايدۇ. ئىككى پادىشاھ ئوۋ ئۈستىدە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈرۈپ ھالاك بولغان. بىرى مېنىڭ ئاتامنىڭ بوۋىسى. يەنە بىرى، مېنىڭ تاغامنىڭ ئوغلى. شۇڭا شىكاردا ئولجىنى تۈتۈپ كېلىش ئۈچۈن ئۆزۈڭدىن كىچىكلەرنى بۈيرۈغىن. ئۇلار ئات چاپتۇر-سۇن. سەن ئۆزۈڭ ئات چاپتۇرما. ناۋادا پادىشاھلار بىلەن بىللە بولساڭ، ئۆز ۋاقتىتا ئۆزۈڭنى كۆرسىتىش، نام چىقىرىش ۋە شۇ ئارقىلىق شۆھرەت تېپىشنى مەقسەت قىلىپ ئات چاپتۇرساڭ راۋادۇر. ئەگەر شىكار قىلماقنى، يەنى شىكارنى دوست تۇتساڭ، قارچۇغا، شۇڭقار، لاچىن، ئىت كەبى ھايۋانلارنى ئېلىپ بېرىپ شىكار قىل. ھەم ئوۋ قىلالايسەن، ھەم زىيان - زەخمەتتىن ئەمىن بولالايسەن، ھەم ئولجاڭ ئىشقا يارايدۇ، يەنى ئولجاڭنىڭ گۆشىنى يەپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيگىلى بولىدۇ.

پادىشاھلا ئىككى تەرىقىدە شىكار قىلىدۇ: خۇراسان پادىشاھ-لىرى قارچۇغىنى ئۆز قوللىرى بىلەن قۇشلىمايدۇ. ئىراق پادە-شاھلىرىنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئۇلار ئۆز قوللىرى بىلەن قۇشلايدۇ. ناۋادا سەن قارچۇغا بىلەن شىكار قىلماقچى بولساڭ، ئەگەر سەن پادىشاھ بولمىساڭ، ئۇ ھالدا ئۆز قولۇڭ بىلەن قۇشلىماققا زوقۇڭ بولسا، راۋادۇر؛ ئەگەر پادىشاھ بولساڭ، ئۆز قولۇڭ بىلەن قۇشلاشنى ئىختىيار قىلساڭ بۇمۇ راۋادۇر. ئەمما قارچۇغىنى بىر قېتىملا قۇشلا، قايتىلاپ قۇشلىما. چۈنكى پادە-شاھلار ئۈچۈن بىر قارچۇغىنى ئىككى نۆۋەت قۇشلاش ياخشى ئەمەس. قارچۇغىنى قۇشلىغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئوۋنى ئالغان ياكى ئالالمىغانلىقىغا دىققەت بىلەن نەزەر سال، يەنى كۆزىتىپ تۇرغىن. ئىمكان بار قارچۇغىنىڭ ياخشىسىنى قۇشلا. پادىشاھ-لارنىڭ شىكار قىلماقتىن مەقسىتى ئوزۇق يېغىش ئەمەس، بەل-

كى تاماشا قىلىش ئۇچۈندۇر.

شۇنىڭ بىلگىنكى، پادىشاھلار ئات بىلەن شىكار قىلماقچى بولسا، ئىتنى ئۆز قولى بىلەن قويۇپ بېرىش مۇڭاپىق ئەمەس. ئىتنى شىكارغا قوللار ۋە غۇلاملار قويۇپ بەرسۇن، ئۆزلىرى، يەنى پادىشاھلار تاماشا كۆرسۇن. ئەمما ئوڭ ئارقىسىدىن ئات چاپتۇرمىغاي. ناۋادا ئىپار مۇشۇك بىلەن شىكار قىلماقچى بولساڭ، ئىپار مۇشۇكنىمۇ ئۆزۈڭ كۆتۈرۈۋالما. چۈنكى بۇمۇ ئاقىل - دانالارنىڭ، خۇسۇسەن، پادىشاھلارنىڭ ئىشى ئەمەس!

ئون توققۇزىنچى باب

چەۋگان ئويىنىماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، دائىم چەۋگان[1] ئويىنىماقنى ئادەت قىلما. چۈنكى كۆپ ئادەم چەۋگان ئويناپ زەخمەتكە ئۇچرىغانلىقتىن پۇشايمانغا قالغاندۇر.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، ئەمىر ئىبنى لەيسىنىڭ بىر كۆزى بار ئىدى، ۋاقتىكى خۇراسانغا ئەمىر بولدى. بىر كۈنى ئۇ گوي[2] ئويىنىماق ئۈچۈن مەيدانغا باردى.

ئەمىرنىڭ ئەزھەر ئاتلىق بىر ۋەزىرى بار ئىدى. ۋەزىر نېمە دېسە، ئەمىر شۇنى قىلىپ، ۋەزىرنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى. ۋەزىر كېلىپ ئەمىرنىڭ ئېتىنىڭ يۈگىنىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ:

— مەن سىزنى گوي ئويىنغىلى قويمايمەن، — دېدى.

ئەمىر دېدى:

— نېمە ئۈچۈن ئويىنغىلى قويمايسەن؟ گوي ئويناش راۋا تۇرسا!؟ ۋەزىر دېدى:

— مېنىڭ ئىككى كۆزۈم باردۇر. ناۋادا گوي تېگىپ بىر كۆزۈم نابۇت بولسىمۇ، يەنە بىر كۆزۈم قالىدۇ. ئەمما سىز

---

① چەۋگان — ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ياغاچ توپنى ئۇرۇش ۋە توختىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى ئۇزۇن تاياق.

② گوي — چەۋگان ئويۇنىدا ئوتتۇرىغا تاشلاپ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇچى ئەگرى ئۇزۇن تاياق بىلەن ئويناىدىغان كىچىك ياغاچ توپ.

پادىشاھنىڭ پەقەت بىر كۆزى باردۇر. ناۋادا گوي تېگسپ نابۇت بولسا، خۇراسانىڭ ئەمىرلىكى (پادىشاھلىقى) يوق بولىدۇ، دېگەن گەپ.

ئەمىر دېدىكى:

— ئەي ئەزھەر، ئېيتقانلىرىڭ راستتۇر. قوبۇل قىلدىم. تاكى مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، ھەرگىز چەۋگان ئويىنمايمەن!

— ئەي ئوغۇل، كۆپ كىشى بىلەن ئاتلانما، يەنى ئات مىنىپ كۆپ كىشى بىلەن چەۋگان ئويىنغىلى بارما، خەتەرلىك-تۇر. بېرىش توغرا كەلسە، سەككىزدىن ئارتۇق كىشى بىلەن بارما. ناۋادا بارساڭ، مەيداننىڭ يېنىدا تۇرغىن ۋە يەنە بىر كىشى مەيداننىڭ ئايىغىدا تۇرسۇن. قالغان ئالتە كىشى ئوتتۇرىغا كە-رىپ گوي سوقسۇن. قاچانكى توپ سېنىڭ تەرىپىڭگە كەلسە، سوقۇپ ياندۇراي دېمە، دەرھال ئۆزۈڭنى چەتكە ئال. ئىمكان بار جامائەت بىلەن گوي ئويناشقا مەشغۇل بولما. تا خەتەردىن ئەمىن بولۇپ، مەقسىتىڭ ھاسىل بولغاي! چەۋگان ئويىنماقنىڭ تەرتىپلىرىنى شۇنچىلىك بايان قىلدىم.

يىگىرمىنچى باب

دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلماقنىڭ بايانى[1]

— ئەي ئوغۇل، ۋاقتىكى، سەن دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلماقچى بولساڭ، جەڭ ۋاقتىدا ھۇرۇنلۇق ۋە سۈسلۇق شەرت ئەمەس. شۇنى قىلىشىڭ كېرەككى، دۇشمىنىڭ كەچىنىڭ غېمىنى يېسە، سەن ئۇنىڭ، يەنى دۇشمىنىڭ ئۇستىدە ئەتىنىڭ غېمىنى يېگىن! جەڭ مەيدانىغا كىرىش توغرا كەلگەندە، ھېچبىر سەۋەب كۆرسەتمە ۋە جېنىڭنى ئايىماپ ئولتۇرما. بولمىسا ئۆزۈڭنى گۆرده كۆرسەن. جەڭ مەيدانىدا گويا ئۆيدە ئۇخلىغاندەك ئۇخلاش، يەنى ھۇرۇنلۇق ۋە سۈسلۇق قىلىش راۋا ئەمەستۇر.

شېئىر:

ئاھەڭ[2] ئەلەمى سايەسىغە ئالغىل ئۆزۈڭنى،
ئول كېچەكى ئەرتە جەڭ ئېسە خوپ ئەمەس ئۇيقۇ.

جەڭ مەيدىسى ئۇستىدە تا بىر قەدەم ئىلگىرى يۈرمەككە قۇدرەت تاپساڭ، زىنھار قەدىمىڭنى توختاتما. دۇشمەن مەيدىسىگە گىرىپتار بولساڭ، جەڭ قىلىشتىن ھېچ ۋاقىت توختىما. دۇشمەن بىلەن بولغان جەڭدىن تا جەڭ بىلەن قۇتۇلماق كېرەك. سېنىڭ ئىلگىرىلەۋاتقىنىڭنى، زور كېلىۋاتقىنىڭنى دۇشمىنىڭ كۆرسە، سەندىن ھېيىقىدۇ، يەنى دۇشمەنلىرىڭ سەندىن قورقۇنچ

---

① بۇندىن بۇيىدە «جەڭ قىلماق ۋە دۇشمەن بىلەن خۇسۇمەت قىلماقنىڭ بايانى» دېيىلگەن.
② ئىستەك، ئىنتىلىش.

هبس قىلىدۇ. مۇنداق چاغلاردا ئۆلۈمنى خىيالىڭغا كەلتۈرمە، قورقما ۋە كۆڭلۈڭنى ئازاده تۇت. قىلىچ ھەرقانچە قىسقا بولسىمۇ يۈرەكلىك ئەرنىڭ قولىدا ئۇزۇن كۆرۈنىدۇ. شۇڭا جاسارەت كۆرسىتىشتىن ھەرگىز توختاپ قالما. ئەگەر سەن قورققان ۋە سۈسلۇق قىلىۋاتقان ھالىتىڭنى چاندۇرۇپ قويساڭ، سەڭ جېنىڭ بولسىمۇ بىر جېنىڭنى قۇتقۇزالمايسەن. ئانچىكى كىشىمۇ سېنىڭ ئۇستۇڭدىن غالىب كېلىدۇ. ئۇ ھالدا سەن ھەم ئۆلۈسەن، ھەم يامان ئاتاققا قالىسەن، ناۋادا ئۆلمىگەن تەقدىردىمۇ خەلق ئارىسىدا نامەردلىك بىلەن مەشھۇر بولساڭ، خەلقنىڭ ئارىسىدا ھەمىشە ئار - نومۇستىن باش كۆتۈرەلمەيسەن. جەڭدىكى سۈسلۇقۇڭ تۈپەيلى نام - ئاتاق ۋە ئېنىڭدىن - ساخاۋەتتىن ئايرىلىپ قالساڭ، ... بۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلۈم ياخشىدۇر. شۇڭا يامان نام بىلەن ھايات يۈرگەندىن، ياخشى نام قالدۇرۇپ ئۆلگەن ئەۋزەلدۇر.

ئەمما، ناھەق ئادەم ئۆلتۈرۈشكە تولا مايىل بولما ۋە ھېچبىر مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكۈشنى ھالال دەپ بىلمە. بىراق ئوغرى، قاراقچى ۋە كېپەن ئوغرىلىرىنى ئۆلتۈرمەك (جازالىماق) شەرىئەتتىمۇ ۋاجىپتۇر. بۇنداق ئادەملەرنىڭ قېنىنى تۆكۈشنى ھالال، دەپ بىل. ئىككى جاھاننىڭ بالاسى ناھەق خۇن تۆكۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر: بىرىنچىسى شۇكى، قىيامەتتە ئۇنىڭ جازاسىنى كۆرسەن؛ ئىككىنچىسى، بۇ جاھاندا يامان ئاتلىق بولسەن، كىچىكلەر سەندىن ئەمىن بولالمايدۇ. خىزمەتكارلار سەندىن ئۇمىدلىرىنى ئۈزىدۇ. خالايىق سەندىن قاچىدۇ ۋە كۆڭلىسىز بولۇپ، ساڭا دۇشمەن بولىدۇ. دېمەك، ناھەق خۇن تۆككەننىڭ جازاسى ئاخىرەتتە بولۇپ قالماي، يەنە بۇ جاھاندا ھەم بولىدۇ. مەن كىتابلاردىن ئوقۇدۇم. نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى ھەم قىلدىم. ناھەق خۇن تۆككەننىڭ جازاسى ھەم بۇ جاھاندا، ھەم

ئۇ جاھاندا يەتكۈسىدۇر.

بەس، كىمىكى ياخشى خۇلقلۇق بولسا، ئۇنىڭ ئەجرى بالىلىرىغا ھەم بولىدۇ.

— ئەي ئوغۇل، ئۆزۈڭ ۋە پەرزەنتلىرىڭگە مەرھەمەت كۆرسەت. ناھەق قان تۆكمە. ناۋادا قان تۆكۈش ئىشى سېنىڭ سالاھىيىتىڭ ئالدىدا زۆرۈر بولسا، يەنى زادى قان تۆكمىسەڭ بولمايدىغان ئەھۋالدا ھەرگىز تەخىر قىلما. ئۇنداق ئەھۋالدا تەخىر قىلىش، يەنى ئىككىلىنىش پىتنە ـ پاساتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ.

رىۋايەت:

شەمسۇل ـ مەئانى ئادەم ئۆلتۈرۈشكە خۇمار ئىدى. ھېچ كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلمايتتى. ئۇنىڭ بۇ قىلىقىدىن لەشكىرىمۇ، خەلقىمۇ ئۇنىڭغا دۈشمەن بولۇپ، مەلىكۇل ـ مەئانى بىلەن بىرلەشتى. لەشكىرىمۇ، خەلقىمۇ مەلىكۇل ـ مەئانىغا:

«ئەگەر سىز بۇ ئىشتا بىز بىلەن بىللە بولمىسىڭىز، ئاخىرى بۇ پادىشاھلىقنى ياتنىڭ قولىغا تۇتقۇزىمىز، دەيىشتى. مەلىكۇل ـ مەئانى پادىشاھلىقنىڭ — بۇ خاندانلىقنىڭ قولىدىن كېتىدىغانلىقىنى بىلدى. ئامالسىز مەملىكەت زۆرۈرىيىتىدىن شەمسۇل ـ مەئانىنى تۇتتى ۋە مەپىگە سېلىپ، مۇئەككەل (مەخسۇس ئىش بېجىرگۈچىلەر) نى تەينىلەپ قەلئەگە ئەۋەتتى. مۇئەككەللەرنىڭ ئارىسىدا ئابدۇللاھ ئاتلىق بىر كىشى بار ئىدى. قەلئەگە كېتىۋاتقاندا شەمسۇل ـ مەئانى ئۇنىڭدىن:

— ئەي ئابدۇللاھ، بۇ ئىشلاردىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ — دەپ سورىدى. ئابدۇللاھ:

— بۇ ئىشنى پالانى، ... پالانى، ... لەشكىرىي ئەمەلدارلىرىڭ (باش قوماندان) قىلدى، دەپ بەش كىشىنىڭ ئىسمىنى

ئاتىدى ۋە بۇ بەش لەشكەرنى، يەنى لەشكىرىي ئەمەلدارلارنى مۇشۇنداق قىلىشقا مەن قىزىقتۇرغان. مەن ھەم مۇشۇلارنىڭ قاتاردا بار ئىدىم. خەلقە ۋەدە بېرىپ، بۇ ئىشنى بۇ يەرگىچە يەتكۈزدۇم. سەن بۇ ئىشنى مەندىن كۆرمە ۋە ھېچ كىشىدىن دەپ بىلمە، ئۆزۈڭدىن كۆر. بۇ ھال ھەرگىزمۇ لەشكىرىڭنىڭ يۈز ئۆرۈگەنلىكى ئەمەس، بەلكى سېنىڭ ئادەم ئۆلتۈرگىنىڭدىن يۈز بەردى، — دېدى.

شەمسۇل - مەئانى دېدىكى:

— سەن يالغان ئېيتتىڭ. ماڭا بۇ ئىش ئادەم ئۆلتۈرمىگەنلىكىمدىن بولدى. ئەگەر مەن ۋاقتىدا سەن بىلەن بۇ بەش كىشىنى ئۆلتۈرگەن بولسام ئىدى، بۇ كۈن مېنىڭ بېشىمغا چۈشمەس ىدى. بۇ ئالتە جاننى قەتلى قىلىپ سالامەت ئۆمۈر ئۆتكۈزگۈلۈك ئىكەن.»

بۇ ئىشلارنى شۇنىڭ ئۈچۈن رىۋايەت قىلدىمكى، سەن ھەرقانداق ئىش قىلماقچى بولساڭ، ئىككىلىنىپ تۇرما. ناۋادا چارە بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتمە. ساراي خادىملىرى، يەنى مۇھىم ئىشلارنى قىلدىغانلارنى يېنىڭدا ئۇزۇن تۇرغۇزۇشنى ئادەت قىلما. ئۇنداق كىشىلەر سېنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مۇراد - مەقسەتلىرىنىڭ ھوسۇلى ئۈچۈن باشقىلارنى زىيان - زەخمەتكە دۇچار قىلىدۇ. دۇنيادا بۇنىڭدىن قاتتىق زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك بولماس. ناۋادا ساراي خادىملىرى، يەنى مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلدىغان خىزمەتچى لازىم بولسا، باشقىلارغا بىر مەزگىل ئىشلىگەن كىشىنى ئىشلەت. مەنپەئەتى ساڭا، يامانلىقى ئىلگىرى ئىشلەتكەن كىشىنىڭ گەردىنىدە بولغاي! تاكى ئۆزۈڭنى مۇنداق يامانلىقلاردىن، يەنى شۇ كىشى تۇپەيلى بولىدىغان يامانلىقلاردىن ساقلاپ قالالايسەن.

ئەمما، جەڭ ئىشلىرىدا ھەرقاچان جاسارەتلىك بول. ئۆزۈڭ- نى ئايىغاق بولما. تا ئۆز بەدىنىڭنى ئىتلارغا يېمەكلىك ئورنىدا تاشلاپ بەرمە. شىر ۋە يولۋاسلار كەبى نام كۆتۈرگىن. نام - شۆھرىتىڭ ئارقىلىق ناننى قولغا كەلتۈرگىن ھەم قولغا كەلگەن نام - شۆھرىتىڭنى ساقلاشقا تىرىش. بىھۇدە قولدىن چىقىرىپ قويما. يىغماق ۋە خىراجەت قىلماقنى ئۆز سائىتىدە ۋە ئۆز ئەندىزىسىدە مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلغىن!

يىگىرمە بىرىنچى باب

مال جەمئىي قىلماقنىڭ بايانى[1]

— ئەي ئوغۇل، مال جەمئىي قىلماق، يەنى پۇل - مال يىغماقتىن ئۆزۈڭنى غاپىل تۇتما. لېكىن ئازغىنە نەرسە ئۈچۈن ئۆزۈڭنى خارلىققا سالما. تىرىشىدىغانلا بولسائ، ھەرقانداق نەرسىنى قولۇڭغا كەلتۈرەلەيسەن. ئەمما ماڭا ياراشسۇن دېسەڭ، قولۇڭغا كەلتۈرمەكچى بولغان نەرسە توغرا يول - ھالال يول بىلەن بولغاي! قولۇڭغا كەلتۈرگەن، يەنى يىغقان پۇل - مېلىڭنى ياخشى ساقلا. ئەھمىيەتسىز ۋە گۇناھ بولغۇدەك ئىشلار ئۈچۈن سەرپ قىلما. پۇل - مالنى ياخشى ساقلىماق، يەنى ئۆز ئورنىدا ئىشلەتمەك جەمئىي قىلماقتىن مۇشكۈلراقتۇر. ناۋادا بىرەر لازىملىق نەرسە ئۈچۈن چىقىم قىلماقچى بولساڭ، ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشنىڭ ئامالىنى قىل. چىقىم قىلىشنىلا بىلىپ، ئورنىنى تولدۇرۇشنى بىلمىسەڭ، ئۇ ھالدا قارۇنىنىڭ[2] خەزىنىسى بولسىمۇ توشۇمايدۇ — تۇگەيدۇ. ئەمما ئۇنىڭغا، يەنى پۇل - مېلىڭغا ئانچە كۆڭۈل باغلاپمۇ كەتمە. لېكىن ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىدا تەڭلىككە قالماي دېسەڭ، قولۇڭدا ئاز - تولا پۇل - مېلىڭمۇ تۇرسۇن!

پۇل - مېلىڭ ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ ھەم تەدبىر بىلەن

---

① مۇندەرىجىدە «مال يىغماق ۋە دۇنيا تاپاقنىڭ بايانى» دېيىلگەن.

② ھېسابسىز بايلىق كىشىسى (ئويغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا زور بايلىققا سىمۋول قىلىنىدۇ).

ئىش قىل. كىچىككىنە بولسىمۇ تەدبىر بىلەن قىلىنغان ئىش تولىمۇ ئوبداندۇر. ئازغىنە پۇل ـ مال ئۈچۈن غەيرىگە موھتاج بولۇپ تىرىكچىلىك قىلغاندىن، نۇرغۇن پۇل ـ مېلىڭنىڭ باشقىلارغا قىپقالغىنى ياخشىدۇر.

قەدىمكىلەر مۇنداق ئېيتقان: «دوستۇڭغا موھتاج بولغاندىن، پۇل ـ مېلىڭنىڭ دۈشمىنىڭگە قالغىنى ياخشىراقتۇر.» نەزم:

مال جەمئ ئەيلە فانىي ئالەم ئارا،
يۈرگۈچە خەلق نان بېرۈر دەپ ئاچ.
سەن ئۆلۈپ دۈشمىنىڭگە قالغان خوب،
دوست مالىغە بولغۇچە موھتاج.

تاپماقنىڭ مۈشەققىتىدىن ساقلىماقنىڭ مېھنىتى زىيادە ۋە قاتتىقراقتۇر. سەرمايە ئازراق بولسا، ئۇنى ساقلىماقنى ۋاجىپ بىل. ھەرقانداق بىر كىشى ئازنى ساقلاشقا چىدىسا، كۆپنى ھەم ساقلىيالايدۇ.

باشقىلارنىڭ ئىشىنى قىلغاندىن، ئۆزۈڭنىڭ ئىشىنى قىلىشنى ياخشى دەپ بىل. ھۇرۇنلۇقنى نومۇس بىلگىنكى، ھۇرۇنلۇق — بەختسىزلىكنىڭ شاگىرتىدۇر. ھەر ۋاقىت رەنج ـ مۈشەققەتنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇت. چۈنكى رەنج ـ مۈشەققەتتىن پايدا ھاسىل بولىدۇ. ھۇرۇنلۇق تۈپەيلى پايدا قولدىن كېتىدۇ، بەلكى پايدا قولغا كەلمەس!

ھۆكۈمالار ئېيتىپتۇكى: تىرىش ـ تىرىشچانلىق كۆرسەت، تا ئوبدان، يەنى بەختلىك بولغايسەن. قولۇڭدىكىگە، يەنى قولۇڭدا بارىغا خۇرسەن بول، تاكى باي بولغايسەن. كەمتەر ۋە خۇش مۇئامىلىلىك بول، تا دوستۇڭ كۆپ بولغاي!

بەس، نۇرغۇن رەنج - مۇشەققەت بىلەن قولغا كەلگەننى ئانچىكى ھۇرۇنلۇق ۋە غەپلەت بىلەن قولدىن چىقىرىپ قويۇش — دانا ۋە ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس. چۈنكى ھاجەتمەن بولغان ۋاقتىدا پۇشايمان قىلساڭمۇ پايدىسى بولمايدۇ. شۇڭا رەنج - مۇشەققەت چېكىپ پۇل - مال جەمئىي قىل ھەم ئۆزۈڭنىڭ ئۆزۈڭ تېپىپ يېيىشكە تىرىش. گەرچە پۇل - مال ھەرقانچە ئەزىز ۋە كىشىنى مەقسىتىگە يەتكۈزۈدىغان نەرسە بولسىمۇ، ئەمما لازىملىق خىراجەتتىن ئۆزۈڭنى قاچۇرما، يەنى چىقىم قىلىشقا توغرا كەلگەندە بېخىللىق قىلما. يەنە شۇنىمۇ بىلىشىڭ كېرەككى، پۇل - مېلىڭنى بىكارچى كىشىلەرگە خەجلەپ، باشقا بىرىگە موھتاج بولۇپ قېلىشتىن ساقلان. چۈنكى موھتاجلار پېقىرلار ئۆيىدە بولىدۇ، بەلكى پېقىرلارنىڭ ئېھتىياجى ھەممە ئۆيگە چۈشىدۇ. مەسىلەن: بىر پۇل تاپساڭ، ئۇشبۇ بىر پۇلغا يەنە بىر پۇل چاغلىق نەرسىنى قوشۇپ خىراجەت قىلساڭ، ھەمىشە موھتاجلىقتا ئۆتىسەن. ۋاقتىكى، بىر پۇل تاپساڭ، شۇ بىر پۇلدىن زەررە كەم خىراجەت قىلساڭ، ئۆيۈڭدە ھەرگىز موھتاجلىققا قالمايسەن. شۇڭا دۇنيالىقتىن ھەرقانداق نەرسە تاپساڭ، قانائەت قىلغىن. قانائەتنى يۇقىرى مەرتىۋە دەپ بىل. تەقدىرىتائالادىن ھەربىر رىزق ۋە نېسىۋە ساڭا قىسمەت بولغانىكەن، ئەلۋەتتە يېتكۈسىدۇر. ھەرقانداق بىر ئىش سۆز ياكى بىرەر كىشىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئىش ئۇچۇن پۇل خەجلىمە. زۆرۈر بولىدىكەن، پۇل خەجلەشتىن ئايانما. چۈنكى پۇلسىز كىشىنىڭ ئىشىنىڭ قەدرى بولماس! شۇنى بىلگىنكى، ئادەملەرنىڭ تولىسى مەنپەئەتى بولمىسىمۇ دۇنيادارلار (بايلار) نى دوست تۇتىدۇ؛ زەررى يەتمىسىمۇ كەمبەغەللەرنى يامان كۆرىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھال - ئەھۋالىنىڭ

يامانراقى موهتاجلىقتۇر. شۇڭا ياخشى ئاتاققا ئېرىشەي، ياخشى نام بىلەن زىننەتلىنەي دېسەك، موهتاجلارغا خەير - ئېھسان قىل. ھەر كىشىنى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ رازى قىلىشقا تىرىش. ئەمما ئىسراپچىلىقىمۇ قىلما. ئىسراپچىلىقنى خۇدايتائالانىڭ دۇشمىنى دەپ بىل. خۇدايتائالا ياخشى كۆرمىگەن ئىشنى بەندىنىڭ ياخشى كۆرۈشى تولىمۇ شۇملۇقتۇر. بۇ ھەقتە خۇدايتائالا ئۆز كالامىدا خەۋەر بېرىپ: «ئىسراپ قىلمائىلار، خۇدايتائالا ئىسراپ قىلغۇچىلارنى دوست تۇتمايدۇ» دېگەن. شۇڭا خۇدايتائالا دوست تۇتمىغان نەرسىنى سەن ھەم دوست تۇتما. ھەرقانداق ئاپەتنىڭ بىر سەۋەبى بولىدۇ. نامراتلىقنىڭ سەۋەبى — ئىسراپچىلىقتۇر. دېمەك، ئېھتىياجدىن زىيادە خىراجەت قىلىش ئىسراپچىلىق جۇملىسىدىندۇر. ئەمما نەپەقە ئۇچۇن خىراجەت قىلىش ئىسراپچىلىق ھېسابلانمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يېمەك - ئىچمەكته، گەپ - سۆزدە ۋە ئىش - ھەرىكىتىڭدىمۇ ئىسراپچىلىقتىن ساقلان. خۇسۇسەن، يېمەك - ئىچمەكتە تېخىمۇ شۇنداق. چۇنكى يېمەك - ئىچمەكتىكى ئىسراپچىلىق — بەدەننى ئۇپرىتىدۇ، نەپەسنى قېيىنلاشتۇرۇۋېتىدۇ، ئەقىلنى قاچۇرىدۇ، ھايانىنى نابۇت قىلىدۇ. كۆرمىدىڭمۇ، چىراغنىڭ تىرىكلىكى (يورۇپ تۇرۇشى) ياغ بىلەندۇر. ناۋادا ياغ نورمال بولمىسا، چىراغ ئۆچۇپ قالىدۇ. مەلۇم بولدىكى، ياغ بولۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى چىراغنىڭ يېنىپ تۇرۇشى ئۇچۇن ياغ نورمال بولۇشى كېرەك. ئەگەر ياغ نورمىدىن ئېشىپ كەتسە، تۆكۈلۈپ چىراغ ئۆچۇپ قالىدۇ؛ ئاز بولۇپ قالسا، پىلىككە ياغ يەتمەي ھەم ئۆچۇپ قالىدۇ. ئۇشبۇ جەھەتتىن خۇدايتائالا ئىسراپچىلىقنى دوست تۇتمىغاندۇر. خەلقىمۇ زامان - زامانىدىن بېرى ئىسراپچىلىقنى «ئاپەت» دەپ، ھەر ئىشنىڭ نورمال بولۇشىنى خالاپ

كەلگەندۇر. دەرھەقىقەت، ئىسراپچىلىقنىڭ ئاقىۋىتى زىيان بەـ
لەن نەتىجىلىنىدۇ. ئەمما تېجەشلىك بولىمەن، دەپ تىرىكچىلـ
كىڭنى ـ ھاياتىڭنى قاتتىقچىلىق بىلەن ئۆتكۈزمە ۋە رىزقىڭنىڭ
ئېشىكىنى يۈزۈڭگە باغلىما، يەنى بەك بېخىللىقمۇ قىلىپ كەتمە.
ھەرقانداق لازىملىق نەرسىلەر ئۇچۇن سەھۋەنلىك سادىر قىلما.
كىشى ئۆز ئىشىدا سەھۋەنلىك سادىر قىلسا، سائادەتكە ئېرىشەلـ
مەيدۇ ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. مەيلى ئۆز نەپسىڭ ئۇچۇن
بولسۇن ياكى ساڭا لازىملىق ھەرقانداق نەرسە ئۇچۇن بولسۇن،
چىقىم قىلىشتىن ئايانما. چۇنكى پۇل ـ مال ھەرقانچە ئەزىز
بولسىمۇ، جېنىڭدىن ئەزىز ئەمەستۇر. شۇڭا قول ـ ئىلكىڭدە
بولسىلا، پايدىلىق ئىشلار ئۇچۇن سەرپ قىل. پۇل ـ مېلىڭنى
ھەرگىزمۇ بېخىل، قىمارۋاز ۋە تىرىكتاپلارنىڭ قولىغا تاشلاپ
بەرمە؛ بۇنداق ئادەملەرنى «ئوغرى» دەپ پەرەز قىل، تا مېلىڭ
«ئوغرى» لاردىن ئەمىن تۇرغاي!

— ئەي ئوغۇل، دۇنيا، يەنى پۇل ـ مال جەمئىي قىلماقتىن
ئۆزۈڭنى قاچۇرما. چۇنكى راھەتنىڭ رەنج ـ مۇشەققىتى بولغىنـ
دەك، رەنج ـ مۇشەققەتنىڭمۇ راھىتى بولىدۇ، يەنى بۇگۈنكى
راھەت — ئەتىكى كۇننىڭ رەنج ـ مۇشەققىتىدۇر؛ بۇگۈنكى
رەنج ـ مۇشەققەت — ئەتىكى كۇننىڭ راھىتىدۇر. شۇڭا ھەرقانـ
داق نەرسىنى، مەيلى مۇشەققەت بىلەن ياكى مۇشەققەتسىز قو
لۇڭغا كەلتۇر، چوقۇم ئىككى پۇلنى ئۆزۈڭگە ۋە ئەھلى ئايالىڭغا
خىراجەت قىلساڭ، يەنە ئىككى پۇلنى ئېھتىيات ئۇچۇن ساقلاپ
قويۇشنىڭ كويىدا بول. زۆرۈر بولغان كۇنلەردە ياكى ياشانغان
ۋە ياكى كېسەل بولۇپ قالغان ۋاقىتلاردا ھاجىتىڭگە يارايدۇ.
ئىمكانىيىتىڭ بولسا، ئالتۇن، كۆمۈش، مىس ۋە شۇنىڭغا ئوخـ
شاش قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى ئېلىپ تۇت. تا ھەمىشە باقىي

تۇرغاي. ناۋادا بەك كۆپ بولسا، تۇپراقتا كۆمۈپ ساقلا. تۇپراقتا كۆمگەن ھەرقانداق نەرسىنى تۇپراق ھاجەت ۋاقتىدا يەنە قولۇڭغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. لازىملىق ئۇچۇن بىرەر ئەسۋابنى سېتىۋالغان بولساڭ، ئۇنى «كېيىن يەنە سېتىۋالارمەن» دەپ باشقا بىر لازىملىق نەرسە ئۇچۇن سېتىۋەتمە ياكى تېگىشىۋەتمە. كېيىن سېتىۋالالماي قالساڭ، ئۆي ئىچىدە شۇ نەرسىنىڭ ئورنى بوش قالىدۇ. يەنە بىرى، ھەرقانچە زۆرۈر بولسىمۇ بىراۋدىن قەرز ئالما ۋە مال ـ مۈلكۈڭنى گۆرۈگە قويما. سەن ھەم تا قۇدرىتىڭ بولسىلا، كىشىگە قەرز بەرمە. خۇسۇسەن، دوستلىرىڭغا قەرز بەرمىگىن. چۈنكى قەرز بەرمىگەندىكى ئازاردىن، يەنى قەرز بەرمىگەنلىكىڭ تۈپەيلى ساڭا بولىدىغان خاپىلىق رەنجىشتىن، بەرگەن قەرزنى سورىغاندىكى ئازار يامانراقتۇر.

قەدىمدىن قېپقالغان مۇنداق بىر ماقال بار: «بېرىپ يامان بولغۇچە، بەرمەي يامان بول.»

بەس، ئەگەر قەرز بەرسەڭ، بەرگەن ئۆ پۈلنى ئۆز مېلىڭ قاتارىدىن سانىما ۋە كۆڭلۈڭدە: «بۇ مالنى دوستۇمغا بەخش قىلىپ بەردىم، تا ئۇ بەرمىگىچە سورىماسمەن» دەپ بىل. شۇ بەرگەن قەرزىڭنى سوراش تۈپەيلى دوستلۇقۇڭغا تەسىر يەتمەيدۇ. ئەمما دۇشمەننى دوست قىلماق تولىمۇ مۇشكۈلدۇر.

چۈنكى دۇشمەن قىلماق گۆدەكلەرنىڭ ئىشىدۇر؛ دۇشمەننى دوست قىلماق قەھرىلارنىڭ ھالىدۇر.

ناۋادا قولۇڭدا پۇل ـ مېلىڭ كۆپ بولسا، مۇۋاپىق مىقدارىدا موھتاجلارنى بەھرە ئالدۇرغىن، يەنى موھتاجلارنى ھاجىتىدىن چىقار. خۇسۇسەن، نامرات تۇغقانلىرىڭغا مەنپەئەت يەتكۈز. شۇنداقتا تۇغقانچىلىق مەجبۇرىيىتىڭنى ئادا قىلغان بولىسەن. ئەمما

ئادەملەرنىڭ ئوبدىنى بولاي دېسەڭ، ھېچ كىشىنىڭ ھېچنەرسە-سىدىن تەمە تۇتمىغىن، يەنى كىشىنىڭ مال ـ مۇلكىدىن تەمەيلىك بولمىسۇن. ئۆزۈڭنىڭ مېلىنى ئۆزۈڭنىڭ دەپ بىل. كىشىنىڭ مېلىنى ئۆزۈڭنىڭ دەپ گۇمان قىلما، يەنى كىشىنىڭ مېلىنىڭ كويىدا بولما. شۇنداقلا خەلق ئارىسىدا ئەمىنلىك ۋە دىيانەتلىك بىلەن مەشھۇر بولالايسەن. باشقىلارمۇ ساڭا ئىشىنىدۇ.

بۇ دېگەنلىرىمنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇتساڭ، چوقۇمكى، ھەمـ-شە باي ـ بايىاشاد ياشايسەن!

يىگىرمە ئىككىنچى باب

ئامانەتنى ساقلىماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر كىشى ساڭا ئامانەت بەرمەكچى بولسا، ئىلاجى بار ئالمىغىن. ناۋادا ئامانەتنى ئالساڭ، ئوبدان ساقلا. دېمەكچى بولغىنىم، ئامانەتنى ساقلىماقنىڭ ئاقىۋىتى ئۇچ ھالدىن خالىي بولمايدۇ:

بىرى، ئامانەتنى ساقلاش ئۈچۈن جەۋر ـ جاپا چېكسەن؛ يەنە بىرى، ئىگىسى تەلەپ قىلغاندا قايتۇرۇپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيسەن؛ بىرى، ئەگەر نىيىتىڭ بۇزۇلسا، ئامانەتنى ئىنكار قىلسەن ياكى ئامانەت بىرەر سەۋەب بىلەن زايا بولسا، ئۇيانتا قالسەن. مۇبادا ئاللاھنىڭ: «سىلەر ئامانەتنى ئۆز ئىگىسىگە تاپشۇرۇڭلار» دېگەن ئايىتى بويىچە ئامانەتنى ئىگىسىگە سالامەت يەتكۈزۈپ بېرەلسەڭ، ئۇ ھالدا سەن ناھايىتى ياخشى ئىش قىلغان بولىسەن.

ئادەم بولۇشنىڭ تەرىقىسى شۇكى، ئىمكان بار ئامانەتنى ئالما. ئەگەر ئالساڭ، ئوبدان ساقلاپ ئىگىسىگە سالامەت يەتكۈزۈپ بەرگىن. بۇ توغرىسىدا مۇنداق بىر ھېكايەتنى ئاڭلىغانىدىم:

بىر كىشى سەھەردە سەررافقا بارماقچى بولۇپ ئۆيىدىن چىقتى. يولدا كېتىۋاتقاندا بىر دوستى ئۇچرىدى. ئۇ دوستىغا:

— مەن سەررافقا كېتىۋاتىمەن. مەن بىلەن بىللە بارغان بولسىڭىز، — دېدى. دوستى ئېيتتى:

— تا سەرراپقا بارغىچە ھەمراھ بولاي، ئەمما سەرراپقا كىر-مەيمەن. مېنىڭ ئىشىم بار.

سەرراپقا يېقىن كەلگەندە ئىككى يول ئايرىلىشقا يەتتى. دوستى گەپ قىلمايلا يەنە بىر يولغا كىرىپ كەتتى. دەل شۇ چاغدا سەرراپقا كېتىۋاتقان بىر ھەييار بۇ كىشىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەنىدى. بۇ كىشى ئۆزىگە ئەگىشىپ كەلگەن كىشىنىڭ ئۇچىسىغا قارىدى. ئەتراپ بەكلا قاراڭغۇ ئىدى. ھېلىقى ھەييارنى تونۇمايي، دوستى دەپ ئويلىدى. ئۇنىڭ يانچۇقىدا بىر ياغلىققا تۈگۈكلۈك يۈز ئالتۇن ئاقچىسى بار ئىدى. ئېلىپ بۇ ھەييارغا بەردى ۋە:

— ئەي بۇرادەر، بۇ ئامانەت مەن سەرراپتىن چىققىچە سىزدە تۇرۇپ تۇرسۇن، — دېدى.

ئۇ ھەييار ئالتۇننى ئالدى ۋە ئالتۇننىڭ ئېگىسى سەرراپتىن چىققۇچە تەۋرەنمەي شۇ يەردە تۇردى. بۇ چاغدا ئالەم يورۇپ قالغانىدى. ئۇ كىشى كىيىملىرىنى كىيىپ سەرراپتىن چىقىپ ئۇدۇل ئۆيى تەرەپكە راۋان بولدى. ھېلىقى ھەييار چاقىرىپ:

— ئەي سېخىي ئادەم، ئالتۇنىڭنى ئېلىۋېلىڭ، مەن سىز-نىڭ ئامانىتىڭىزنى ساقلىيالمايمەن. ئۆزۈمنىڭ قىلىدىغان ئىش-لىرىم توختاپ قالدى، — دېدى. ئۇ كىشى سورىدى.

— نېمە ئالتۇن، سىز كىم؟

ھەييار دېدىكى:

— مەن ھەييارداۋۇرمەن. بۇ ئالتۇننى سەرراپتىن چىققۇچە ساقلاپ بېرىڭ، دەپ ماڭا ئامانەت بەرگەنىدىڭىز.

ئۇ كىشى دېدى:

— ئەگەر سىز ھەييار بولسىڭىز، بۇ ئالتۇننى نېمە ئۈچۈن ئېلىپ كەتمەيدىڭىز؟!

هەييار ئېيتتى:

— ئەگەر مەن سىزدىن بۇ يۈز ئالتۇننى هەييارلىق تەرىقىسى بىلەن ئېلىۋالغان بولسام، هەرگىزمۇ ئەندىشە قىلماي ئېلىپ كەتكەن بولاردىم. ئەمما بۇ ئالتۇننى سىز ماڭا ئامانەت بەردىڭىز. ئامانەتنى يېۋېلىش، ئامانەتكە خىيانەت قىلىش ئادەمىيلىك ۋە مەردلىك تەرىقىسىدىن يىراقتۇر.

— بەس، شۇنى بىلگىنكى، بىر هەييار ئامانەتنىڭ هۆرمىتىنى بۇ قاتارلىق ساقلىغان يەردە، مەلۇمكى، ئامانەتنى ساقلىماق شۇ قەدەر ئۇلۇغ ۋە خەتەرلىك ئىشتۇر. ئەگەر ئامانەت سېنىڭ قولۇڭدا هالاك بولسا، سەن ئۇ ئامانەتنى تۆلەپ بەرسەڭغۇ خوپتۇر. ناۋادا شەيتان ئازدۇرۇپ، ئۇ ئامانەتكە خىيانەت قىلماقنى خاهىش قىلساڭ ياكى تېنىۋېلىش خىيالىدا بولساڭ، تولىمۇ خاتادۇر. ئەگەر ئامانەتنى ئىگىسىگە سالامەت بەرسەڭمۇ، ئامانەت ساقلىغانلىقىڭ رەنج ۋە مۇشەققىتى ساڭا بولىدۇ. ئەمما ئامانەت ئىگىسى سەندىن هېچبىر مەنپەئەتدار بولمايدۇ ۋە بۇ مال ئۆزۈمنىڭ ئىدى، ئۆزۈم قايتۇرۇپ ئالدىم، دەيدۇ. بەرهەق، ئەگەر كىشىنىڭ ئامانىتى سېنىڭ قولۇڭدا يوقاپ كەتسە، سەۋەب كۆرسەتسەڭمۇ هېچ كىشى ساڭا ئىشەنمەيدۇ. گەرچە سەن خىيانەت قىلمىغان بولساڭمۇ، خەلق ئارىسىدا خىيانەت قىلغۇچى ۋە دىيانەتسىزلىك بىلەن مەشھۇر بولىسەن. جەڭگۇ ـ جېدەل ۋە خۇسۇمەتكە قالىسەن هەمدە قەرزدار بولۇپ قالىسەن. ناۋادا تېنىۋالساڭ، قەرز ئىگىسى زۇلۇم ۋە ستېم بىلەن بولسىمۇ، ئۇ ئامانەتنى سەندىن قايتۇرۇۋالىدۇ. ئۇ هالدا سەن خىيانەت قىلغۇچى بولۇپ قالىسەن، قىيامەتتىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى گەردىنىڭگە يۈكلىۋالىسەن. بۇ ئالەمدە مۇرادىڭغا يېتەلمەيسەن هەم ئاخىرەتتىمۇ خۇدايىتائالانىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىگە گىرىپتار بولىسەن.

ئەگەر كىشىگە ئامانەت بەرسەڭ، ئۇنىڭدىن گۇۋاھ (ھۆججەت) ئېلىۋال. تا ئامانەتدار «مال ئۆزۈمنىڭ» دەپ خىيانەت قىلىۋېلىشىدىن خالاس بولىسەن. ناۋادا كىشىگە ئامانەتدار بولۇشقا توغرا كەلسە، يەنى كىشىنىڭ ئامانىتىنى ساقلاش زۆرۈر بولۇپ قالسا، ئامانەتنى قوبۇل قىلىشقا ئالدىراپ كەتمە. چۈنكى ئامانەتدارلىققا ئالدىرىماق، يەنى كىشىنىڭ ئامانىتىنى قوبۇل قىلىش ۋە ساقلاشقا ئالدىراش — ئۆزىگە زۇلۇم ۋە ستەم قىلماقنىڭ نىشانىدۇر. ئىلاج بولسا، راست قەسەم ئىچمەكتىن ھەم پەرھىز قىل. يالغان قەسەم ئىچىشمۇ دۇرۇس ئەمەس. خەلق ئارىسىدا ئۆزۈڭنى قەسەمخورلۇق بىلەن مەشھۇر قىلما. ئامانەت توغرىسىدا خەلق سېنى «راست سۆزلۈك» دەپ بىلگەي.

قاچانكى، سەن زەردار ياكى پۇلدار بولساڭ، پۇل ـ مېلىڭ بىلەن ئۆزۈڭنى كۆز ـ كۆز قىلىشنىڭ كويىدا بولما. بەلكى ئۆزۈڭنى دەرۋىشلەر ۋە پېقىرلار قاتارىدا سانىغىن. يامانلار ۋە خىيانەت قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى پېقىرلىق ۋە موھتاجلىقتىن ئۆزگە پايدا بەرمەيدۇ. خاتىرجەم ياشاي دېسەڭ، بىرەر ھۈنەرنى كەسىپ قىل ياكى زەردارلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغىن. خاتىرجەملىكنىڭ ئاساسى — راست سۆزلۈك بولۇشتۇر. چۈنكى ئالەمدىكى بايلىق راست سۆزلۈكلەر ۋە خالىس كىشىلەرگە تەۋەدۇر. ھەر دائىم تىرىشچانلىق كۆرسەت. ئەمما كىشىلەرگە قارىتا قىلچە ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتكۈچى بولما. ئۇ ھالدا ئۆزۈڭمۇ ھىيلە ـ مىكىر [قىلتىقىغا] دەسسەپ قالمايسەن.

خۇسۇسەن، كىشىگە بىر نېمە بەرگەندە ۋە ئالغاندا ھەر دائىم راست سۆزلۈك بولۇشقا ئادەتلەن!

يىگىرمە ئۇچىنچى باب

قۇل ۋە دېدەك ئالماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر قۇل (خىزمەتكار) ئالماقچى بولساڭ، ئاگاھ بولغىنكى، ئادەم (خىزمەتكار) نىڭ خاراكتېرىنى بىلمەك ناھايىتىمۇ مۇشكۈلدۇر. تولا بەندە (خىزمەتكار) باردۇر-كى، قارىماققا ياخشى كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئىنچىكىلەپ، دىققەت بىلەن تەكشۈرۈپ كۆرسەڭ، ئەكسىچە.

كىشىلەرگە مەلۇمكى، بەندە (خىزمەتكار) ئالماق ئۈزگىچە سودىگەرلىكتۇر. ئەمما تولىسى بىلمەي، تونىماي ئالىدۇ. بىراق بۇ ئەيىب سانالمايدۇ. چۈنكى ئۇ ماتا (رەخت) ئەمەس. ناۋادا ماتانى تونۇماي (ياخشى ياكى ناچارىنى پەرق ئەتمەي) سېتىۋالغان بولسا، بۇ — ئەيىبتۇر. شۇڭا ھەممىدىن مۇشكۈلراقى ئادەمنى تونۇشتۇر. چۈنكى ئادەمنىڭ ھۈنىرى ۋە ئەيىبى تولىدۇر. بىر ئەيىب مەڭ ھۈنەرنى يېپىدۇ، بىر ھۈنەر مەڭ ئەيىبنى (يېپىدۇ)، دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟! ئەمما ئادەملەرنى ھامان پارا-سەت ۋە تەجرىبە ئىلمى ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ. پاراسەت ئىلمىنىڭ تامامى ۋە كامىلى پەيغەمبەرلىك ئىلمىدۇر. ئادەمنىڭ تاشقى قىياپىتىگە قاراپ ئىچكى قىياپىتىنى بىلىش ھەر كىشىنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. ئەمما پەيغەمبەرلەرلا بۇنى پاراسەت بە-لەن بىلەلەيدۇ. مەن ئىمكانىيىتىمنىڭ بارىچە، چامىمنىڭ يېتە-شىچە بەندە (خىزمەتكار) ئىلىشنىڭ يوللىرىنى سائا بايان قە-

لاي.

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، بەندە (خىزمەتكار) ئېلىشنىڭ ئۇچ شەرتى باردۇر:

بىرىنچى، ئادەمنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى ئەيىب ۋە ھۇنىرىنى پاراسەت بىلەن تونىماق؛

ئىككىنچى، يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ئاغرىقىنى پاراسەت بىلەن بىلمەك؛

ئۈچىنچى، قوۋمنى چۈشەنمەك. چۈنكى ھەر قوۋمنىڭ ئەيىب ۋە ھۇنىرى ئۆزگىچە بولىدۇ. شۇڭا بەندە (خىزمەتكار) ئالماقچى بولساڭ، ياخشى كۆزەت. بەندە (خىزمەتكار) ئالماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى چىرايىغا قارايدۇ، بەدىنىگە ۋە تۇرقىغا قارىمايدۇ؛ بەزىلىرى تۇرقىغا ۋە مۇسكۇللىرىغا قارايدۇ. ئومۇمەن، ھەر قانداق كىشى بەندە (خىزمەتكار) ئالماقچى بولسا، ئاۋۋال يۈزىگە قارىغاي، ئاندىن كېيىن قوللىرى ۋە پۇتلىرىغا قارىغاي. [ئالماقچى بولغان خىزمەتكارنىڭ] ئالدى بىلەن خۇش چىراي بولسۇن. چۈنكى ئاۋۋال كۆرۈنىدىغىنى كىشىنىڭ يۈزىدۇر. ئاندىن كۆزىگە ۋە قاشلىرىغا قارىغىن. ئاندىن بۇرنى، لېۋى ۋە چىشلىرىغا، ئاندىن چېچىغا كۆز سالغىن. خۇدايىتائالا ئادەمنىڭ گۈزەللىكىنى كۆز بىلەن قاش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. پاكىزلىقنى تېرىسى بىلەن يۈزىدە نامايان قىلغان. چېچىنى بولسا، ھەممىدىن زىننەتلىك ۋە يارىشىملىق قىلىپ يارالتقان. شۇڭا ھەممە تەرەپتىن كۆزەتكىن. كۆز ۋە قاش جايىدا بولسا، بۇرنى قامىلاشقان، لېۋى ۋە چىشلىرى گۈزەل (يېقىملىق)، تېرىلىرى جەلپ قىلارلىق (سۈزۈك) بولسىلا، باشقا جەھەتلەردە ئىنچىكە ئىلەپ كەتمىسەڭمۇ بولىدۇ. تۇرقى كۆرۈمسىز، ئەمما باشقا جەھەتتىن، يەنى مەجىز، خۇلقىنىڭ ياخشى بولغىنىغا قارىغاندا، تۇرقى

نىڭ گۈزەل ۋە يېقىملىق بولغىنى ھەممىدىن مۇھىم. ئاندىن خىزمەتكارنىڭ ھەربىر ئىشنى، ھال ـ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلىشىڭ كېرەك. بۇلاردىن باشقا يەنە [بويىنىڭ] ئېگىز ـ پاكارلىقى، سېمىز ـ ئورۇقلۇقى؛ [رەڭگىنىڭ] ئاق ياكى قىزىل، سېرىق ياكى قارىلىقى قاتارلىقلار. ئومۇمەن، بارلىق سۈپەتلىرى مۇۋاپىق، يەنى ئوتتۇرا ھال بولغىنى تۈزۈك. يەنە بەدىنىنىڭ گۈشلىرى يۇمشاق، تېرىسى نېپىز، ئۇستىخانلىرى رۇس (تۈز) ۋە باراۋەر بولغاي. چېچى ھەددىدىن زىيادە قارا بولمىسۇن. كىرپىكلىرى قارا، شەھلا كۆز، قاشلىرى توم، بۇرنى ئىلىپ-تەك، بېلى ئىنچىكە، ساغرىسى كەڭ، مەڭزى زىناقلىق، لېۋى قىزىل، چىشلىرى ئاق — ھەممە ئەزالىرى ئۆز جايىدا بولغاي. ھەر قانداق غۇلام شۇ سۈپەتتە بولسا، ئوبدان، زىبا ۋە ۋاپادار كېلىدۇ.

تۈز قامەت، چېچى مۇۋاپىق، سېمىز ۋە ئورۇقلۇقى نورمال، ئالىقانلىرى ئازادە، ئۇششاق قوللىرى (بارماقلىرى) نىڭ ئارىلىقى كۇشادە، پېشانىسى كەڭ، شەھلا كۆز، كەم كۆلكە بولۇش— دانا ۋە ئەقىللىق بەندىلەرنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇنداق ئادەملەرگە ئىلىم ئۆگىتىش ۋە خەزىنىچىلىك ئىشلىرىنى تاپشۇرۇش لايىق ھەم ھەرقانداق ئىشقا قويساق مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بەندىچىلىككە لايىق ۋە سازاۋەردۇر. ئەمما گۆشلىرى يېرىك، ئۇششاق قوللىرى (بارماقلىرى) ئىنچىكە، يۇزى گۆشلۈك ئادەملەردىن ئېھتىيات قىلغىن. بۇنداق ئادەملەر ھېچ نەرسە ئۆگىنەلمەيدۇ. ئالىقىنى يۇمشاق، ئۇششاق قوللىرى (بارماقلىرى) نىڭ ئارىلىقى كەڭ، چىرايى ئوچۇق (مەرى ئىسسىق)، تېرىسى قېلىن، چېچى مۇۋاپىق — ئۇزۇن ھەم ئەمەس، قىسقا ھەم ئەمەس، قىزىلمۇ ئەمەس، قارىمۇ ئەمەس، شەھلا كۆز،

تاپانلىرى باراۋەر ئادەملەر ھەرقانداق مۇشكۈل ھۇنەرنىمۇ ئاسان ئۆگىنىۋالالايدۇ. خۇسۇسەن، نەغمىسازلىقنى ئوبدان ئۆگىنەلەيدۇ.

چېچى يىرىك، بويى ئېگىز، بەستلىك، قۇلىقى قاتتىق؛ ئۇششاق قوللىرى يوغان ۋە ئۇستخانلىق، تېرىسى يىرىك، ئۇستخانلىرىنىڭ ئۆگىلىرى مەھكەم، تومۇر ۋە پەيلىرى بەدىنىدە بىلىنىپ تۇرغان، دولىسى ۋە پېشانىسى كەڭ، گەردىنى يوغان، بېشى ئوتتۇرا ھال، قورسىقى ھەم ئوتتۇرا ھال، كۆزلىرى قارا بولۇش — باھادىرلىققا لايىق بەندىلەرنىڭ ئالامەتلىرىدۇر. ھەر-قانداق بەندە مۇشۇ سۈپەتتە بولسا، باھادىرلىقى كۈندىن - كۈنگە زىيادە بولىدۇ.

رەڭگى قارىغا مايىل، چىرايى ئادەتتىكىچە، بەتخۇي، تاپىنى نېپىز، ئاۋازى ئىنچىكە، لەۋلىرى قېلىن، ئۇششاق قوللىرى (بارماقلىرى) قىسقا، قەددى ئەگرى، بويى زىلۋا كەلگەن بەندە-لەر خوتۇنلار ئارىسىدا — ئۆي ئىچىدە خىزمەت قىلىشقا لايىق-تۇر. ئەمما، بەدىنى ئاق ۋە يۇزى قىزىل بولمىسۇن، چېچى قىزىل ۋە ئۇزۇن بەندىدىن ئېھتىيات قىلغىن.

قاشلىرى كەڭ، كۆزلىرى چوڭ، قوپال، كۆزىنىڭ قارىسى كۆك، ئېقى قىزىل، لېۋى قېلىن، چىشلىرى ئۇزۇن، ئاغزى چوڭ بولۇش — تۆگە ۋە ئات بېقىشقا لايىق بەندىلەرنىڭ ئالامىتى-دۇر. بۇ سۈپەتتىكى ئادەملەر تولىمۇ بىھايا ۋە قورقۇمسىز، بىئەدەپ ۋە غەۋغاچى كېلىدۇ.

چىرايى پاكىز، تۇرقى كېلىشكەن، يۇزى يۇمىلاق، قوللى-رى ئىنچىكە ۋە شەھلا كۆز، كۆزلىرى كۆككە يېقىنراق، قامەتـ-لىك، جىممىغۇر، چېچى قىزىل بولۇش — يۇگۇر - يېتىم ئىشلارغا، ئاشپەزلىككە لايىق بەندىلەرنىڭ ئالامەتلىرىدۇر. بۇ

سۈپەتتىكى ئادەملەر يۈگۈر - يېتىم ئىشلارغا ۋە ئاشپەزلىككە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

شۇنى بىلگىنكى، بەندە نەچچە قوۋمگە تەئەللۇقتۇر. ھەر-قوۋمنىڭ ئەيبى ۋە ھۈنىرى باشقا - باشقىدۇر. ھەر قوۋمنىڭ تەبىئىتى ۋە پاراسىتى بۆلەكتۇر. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ھەممىدىن ياخشىراقى قىرغىز ۋە قىپچاقتۇر. ھەممىدىن خۇشخۇي ۋە پەرمانبەردارراقى تىبەتلەردۇر. ھەممىدىن باھادىر ۋە شىجائەتلىكراقى تاغلىقلار-دۇر. ئەمما ھەربىر قوۋم ئۆز زاتىدا ئوبداندۇر. تۈركلەردە شۇنداق بىر خاراكتېر بارىكى، ياخشىغا ئادەتتىن تاشقىرى ياخشى، يامانغا ئادەتتىن تاشقىرى يامانىدۇر. تۈركلەرنىڭ تولاراق ئەيبلىرى شۇكى، ئاچچىقى يامان، قارام، تەكەببۇر، قوپال، كېچىدە قورقۇنچاق، كۈندۈزدە باھادىر؛ ئەمما مەرد، بىر سۆزلۈك، قارنى (كۆڭلى - كۆكسى) كەڭ، ئىچى بىلەن تېشى بىر دەك. شۇڭا ھەرقانداق ئىشنى تاپشۇرۇشقا بۇلاردىن باشقا تائىپە بولمىسا كېرەك. لېكىن كىشىنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈش، كېچىسى يۈ-رەكلىك ۋە تېتىكلىك، خوجىسىغا سادىق بولۇش جەھەتتە تۈرك-لەرگە قارىغاندا رۇمىيلار ياخشىراقتۇر. چۈنكى ئۇلار تولىمۇ رايىش ۋە نازۇك كېلىدۇ .....

ئۇچىنچى شەرت شۇكى، خىزمەتكارنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاغرىقلىرىدىن خەۋەردار بولۇش. ئاغرىقنىڭ ئالامەت ۋە نىشانلى-رىنى بىلىش. ئۇنىڭ ئالامەت ۋە نىشانىسى شۇكى، سېتىۋالىدى-غان ۋاقتىدا ئېسىگىدىن چىقارما. بىر كۆرۈش بىلەن قىزىقىپ كەتمە. تۇنجى كۆرگەندە تولىمۇ ياخشى كۆرۈنگىنى بىلەن كېيىن-چە يامان كۆرۈنۈشى مۇمكىن. دەسلەپ يامان كۆرۈنگىنى كېيىن-چە ئوبدان كۆرۈنۈشى مۇمكىن. چۈنكى ئادەملەرنىڭ چىرايى دائىم بىر ھال بولىۋەرمەيدۇ. گاھى ئوبدان كۆرۈنىدۇ ۋە گاھى

يامان كۆرۈنىدۇ. دېدەكلەرنىڭ تۇرقىغا ياخشى ۋە دىققەت بىلەن قارا. ھال ـ ئەھۋالى ساڭا مەخپىي قالمىغاي. دېدەكلەر ئاغرىقى بولسىمۇ ئاسان ئاشكارا قىلمايدۇ. ئەمما ئاغرىق ئالامىتى نەچچە كۈندىن كېيىن پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئالامەتلىرى:

چىرايىنىڭ رەڭگىدە ئازغىنە سېرىقلىق بولۇپ، لەۋلىرى ئوچۇق ۋە كۆزلىرى سۇس كۆرۈنسە، بۇ ئەسىر (تۇتقاقلىق) ئاغرىقىدىن بېشارەتتۇر. ئەگەر كۆزىنىڭ قاپاقلىرىدا ئىششىقنىڭ ئالامەتلىرى مەلۇم بولسا، بۇ قورسىقىغا سۇ يىغىۋېلىش كېسىلىدىن بېشارەتتۇر. كۆزلىرى قىزىل، پېشانە تومۇرلىرى توق ۋە كۆپ بولسا، بۇ دەردۇ (خۇدىنى يوقىتىش، ئاسان ھوشىدىن كەتىش) ئاغرىقىدىن بېشارەتتۇر. چېچىنى يۇلغان، كىرپىكىنى مىدىرلاتقان ۋە لەۋلىرىنى تولا يالىغان بولسا، بۇ مالىخۇلىيا (سەۋدايىلىق، روھىي كېسەللىك) ئاغرىقىدىن بېشارەتتۇر. بۇرۇنىنىڭ ئۇستىخىنى قىڭغىر ۋە قوتۇر بولسا، تەكشى بولمىسا، بۇمۇ ئەسىر ئاغرىقىدىن بېشارەتتۇر. بەدىنىدە يارا ياكى داغنىڭ ئىزنالىرى بولسا، ياخشى تەكشۈرۈپ باق. پېسە ئاغرىقى بولۇپ قالمىسۇن. چىرايى غەيرىي، كۆزى سېرىق بولسا، بۇ يەرقان (جىگەر) ئاغرىقىدىن بېشارەتتۇر. ۋاقتىكى، بۇ پىنھان (يوشۇرۇن) ئاغرىقلىرىنى بىلگەن بولساڭ، ئەمدى ئاشكارا ئاغرىقىنى تەكشۈرۈپ كۆر:

ئەگەر ئاغزى سېسىق (پۇرايدىغان)، بۇرنى ۋە قۇلىقى ئېغىر بولسا، يەنى بۇرنىنىڭ پۇراش سېزىمى يوق، قۇلىقى ئاڭلىمايدىغان، سۆزى ئېنىق ئەمەس، يولنىڭ ھەر تەرىپىگە چىقىپ ماڭمىدىغان ياكى ئىغاڭلاپ ماڭمىدىغان، تىزى ۋە ئوشۇقى يوغان، چىشلىرىنىڭ تۈۋى قاتتىق بولسا، بۇنداق ئادەملەرنى خىزمەتكارلىققا ئېلىشتىن ھەزەر ئەيلە. ئومۇمەن، دېدەك ئالماقچى بولـ

ساڭ، تەقۋادار كەلگىنىنى ئال. ئاۋۋال نەپسىڭ خاھىشىغا تەسىر كىن بەر. ئاندىن كېيىنزەك ئېلىشقا مەشغۇل بول. بىرەر يۇرتتا ئىززەتلىك بولغان بەندىنى ئالما. ئەگەرچە سەن ئۇنى ئەزىز تۇتساڭمۇ، ئۇ سەندىن مىننەتدار بولمايدۇ. چۈنكى باشقا بىر يەردە دائىم ئۆزىنى ئەزىز تۇتمىدىغان كىشى سەن ئەزىز كۆرگەننى ئانچە خالاپ كەتمەيدۇ. ناۋادا تۆۋەن كۆرسەڭ، يەنى ئەزىز تۇتمىساڭ، قېچىپ كېتىشى مۇمكىن. غۇلام، دېدەكنى شۇنداق يەردىن ئالغىنكى، ئۇ ئۆي ـ ئۆيلەردە خار ۋە مۇشەققەت ئىچىدە يۇرگەن بولسۇن. تا سەندىن كىچىككىنە ياخشىلىق كۆرسە، تولا مىننەتدار بولۇپ، سېنى دوست تۇتقاي! گاھى ـ گاھىدا خىزمەتكارىڭغا بىرەر نەرسە بېرىشتىن ئايانما. دائىم پۇلغا موھتاج بولۇپ يۈرمىسۇن. بولمىسا، زۆرۈرىيەتتىن پۇل تىلەش ئۇچۇن كوچىغا چىقىپ كېتىدۇ. بەندە (خىزمەتكار) ئالماقچى بولساڭ، ئىمكان بار قىممەترەكىنى ئال. ھەر كىشىنىڭ قىممىتى ئۆز جەۋھىرىگە بېقىپ مەلۇم بولىدۇ. ئەمما تولا كىشىگە سېتىلغان، يەنى تولا خوجايىن كۆرگەن بەندىنى، تولا ئەرگە تەگكەن خوتۇننى كىشىلەر ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ. بىر يەردە مۇقىم تۇرۇپ ئىشلەشنى خالايدىغانلىرىنى ئال. مەن دېگەن بىر خىزمەتكار، خالىغاندا مېنى باشقا بىرىگە بېرىۋېتىدۇ، دەپ كۆڭۈل توختاتمايدىغان، گۇمانخور كەلگەنلىرىنى كۆڭلۈڭنى ئەنسىرەتمەي ۋاقتىدا يولىغا سېلىپ قوي. تالاق بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان خوتۇن ۋە سېتىلماقنى خىيال قىلىدىغان بەندە بىلەن كۆڭۈل خوشلۇقى ئىزدىمە. ئەگەر خىزمەتكارىڭ قەستەن ھۇرۇنلۇق قىلسا ياكى خىزمەتتە نۇقسان سادىر قىلسا، ئۇنى زورلۇق ۋە زۇلۇم بىلەن ئوبدان بولۇشقا قىستىما. ھېچ ۋاقىتتا ياخشى بولمايدۇ، بەلكى كۇندىن ـ كۇنگە قاتمالىشىپ كېتىدۇ. ئەڭ ياخشىسى ئۇنداقلار-

نى دەرھال ئىشتىن بوشات. ئۇخلاپ قالغان كىشىنى بىر ئاۋاز بىلەن ئويغاتقىلى بولمىدۇ. ئەمما بەدىنى ۋە كۆڭلى ئۆلۈك كىشىنى يۈزمىڭ نەرە تارتىپ، ناغرا چالغان بىلەنمۇ ئويغاتقىلى بولمايدۇ. خىزمەتكە ۋە ئىشقا يارىمايدىغانلارنى قېشىڭغا يىغۋالما. خىزمەتكارلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بول. قاتتىقلىق قىلما. چىدامايى قېچىپ كەتمىسۇن، مۇكاپىتىمۇ، جازاسىمۇ لايىقىدا بولسۇن. ياخشى بىر كىشىنىڭ ئىشى ناچار ئىككى كىشىنىڭ ئىشىدىن ئوبدانراقتۇر. بەندىلەر (خىزمەتكارلار) ۋە كېنىزەكلىرىڭ ئۆي ئىچىدە ياخشى باشقۇر. ئۇلار بىرى بىرىنى ئاغا - ئىنى ۋە ئىگىچە - سىڭىلىدەك بىلىشكەي. تىنچلىق ھەممىدىن ئۇلۇغ. دۇر. مەيلى خىزمەتكار، مەيلى باشقىلار بولسۇن، چامىسى يەتكۈدەك ئىشقا سال. بۇيۇنتاۋلىق يۈز بەرمىسۇن. ئۆزۈڭنى ئىناساپ بىلەن زىننەتلە. زۇلۇم - سىتەم قىلغۇچىلاردىن بولما. خىزمەتكارلار ئۆز خوجايىنىنى ئاتا - ئانىسى ۋە بۇرادىرى ئورنىدا كۆرىدىغان بولسۇن. تولا قامچا - تاياق يېگەن بەدىنى ھەم ئالما. ئۇلار قورقۇنچاق كېلىدۇ. خىزمەتكارىڭ گەرچە ئەيىبى بولمىسىمۇ، ئىشلەشنى خالىمىسا، ئۇنداقلارغا ھەم كۆڭۈل باغلىما. ئىشتىن بوشىتىپ، ئورنىغا يەنە بىرىنى قوبۇل قىل!

يىگىرمە تۆتىنچى باب

يەر ۋە هويلا ئالماقنىڭ بايانى[1]

— ئەي ئوغۇل، قاچانكى ئولتۇرۇش ئۇچۇن ئىمارەت ئېـ
لىشنى خيال قىلغان بولساڭ، ئەقىل بىلەن ئىش قىل. ساتماق
ۋە ئالماقنىڭ پەيتىنى غەنىيمەت بىل، يەنى [ئۆي - جاي]
كاساتلاشقاندا — نەرقى چۈشكەندە سېتىۋال. ناۋادا ساتماقچى
بولساڭ، نەرقى ئۆرلىگەندە ۋە خېرىدارى كۆپەيگەندە سات. سودا
ئىشىدا پايدا - مەنپەئەت ئېلىشنى ئەيىب كۆرمە. بىرەر نەرسە
ئېلىش خيالىدا سودا قىلساڭ، پۇختا بول. سوددىكى پۇختىلىق
يېرىم تىجارەتتۇر. ئەمما سېتىۋالماقچى بولغان ھەرقانداق نەرسە-
نىڭ پايدا - زىيىنىنى چاغلاپ ئال. ئەگەر نامراتلىشىپ كەتمەي
دېسەڭ، سوددىدىن كىرگەن پايدا بىلەن سودا قىل. ئەسلى پۇلۇڭـ
غا زىيان بولمىسۇن، يەنى دەسمايەڭدىن ئايرىلىپ قالماي دېسەڭ،
زىيان تارتىش ئېھتىماللىقى بولغان سوددىدىن پەرھىز قىل. بەك
كۆپ پايدا ئېلىش، بىراقلا باي بولۇش ئارزۇسىدىمۇ بولما. بايمۇ
بولۇپ كەتمەي، كەمبەغەلمۇ بولۇپ قالماي، يەنى مۇڭاپىق كۇن
كەچۈرەي دېسەڭ، كىشىنىڭ مېلىغا (بايلىقىغا) ھەسەت قىلما
ۋە كىشىنىڭ بايلىقىغا ئېرىشىش خيالىدىمۇ بولما. ھەممە ئىشتا
سەۋر قىلغۇچىلاردىن بول. سەۋر - تاقەت ئەقىللىقنىڭ ئىككىنـ

---

① مۇندەرىجىدە «يەر - سۇ، هويلا ئالماقنىڭ بايانى» دېيىلگەن.

چى مەرتىۋىسىدۇر. ھەرقانداق ئىشتا ئالدىراش، يەنى ئالدىراق-سانلىق قىلىش ياكى بىراقلا ئۆزىنى تاشلىۋېتىشنى جاھىللىق دەپ بىلگىن. ناۋادا قىلماقچى بولغان ئىش سەن ئۈچۈن تازا ئېنىق بولمىسا ۋە قىلىۋاتقان ئىشلىرىڭ توختاپ قالسا، ئاۋۋالقى ھالىڭغا قايتىپ، ئىشىڭ يۈرۈشكىچە سەۋر قىلىپ تۇرغىن. ئالدىراقسانلىق قىلساڭ، ھېچ ئىش ئىزىغا چۈشمەيدۇ.

ئالماق ـ ساتماق، يەنى سودا ئىشى توغرىسىدا شۇنچىلىك سۆزلەي.

قاچانكى يەر ـ جاي، ھويلا ئالماقچى بولساڭ، چوقۇم تىنچ ۋە ياخشى كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان مەھەللىدىن ئال. شەھەرنىڭ ئەتراپىدىن ھويلا ئالمىغىن. شەھەرگە كىرىدىغان يول ئۈستىدىنمۇ ئالما. شۇنىڭدەك ئەرزان بىلىپ، يەنى نەرقى ئەرزانكەن دەپ ۋەيرانە ئىمارەتنىمۇ ئالما ھەم قوشنىلارغىمۇ دىققەت قىل. كىمىدۇر بىرى: «قوشنا كۆرۈپ ئۆي ئال» دېگەنكەن. بۇزۇر جۇۋەھۇر: «تۆت نەرسە ئىنسانغا زور بالادۇر» دەيدۇ:

بىرى، يامان قوشنا؛ ئىككىنچى، سېنىڭ ھال ـ ئەھۋالىڭدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىغان، يەنى سېنىڭ ماڭغان ـ تۇرغىنىڭنى كۆزىتىپ تۇرىدىغان كىشى؛ ئۈچىنچى، كۆپ خوتۇن، تۆتىنچى، ھەسەتخورلۇق.

ئىمكان بار ئەھلدار ـ خوجىلار ۋە ئۆلىمالارغا قوشنا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان جايدىنمۇ ھويلا ئالما. چۈنكى قوشنىدارچىلىقنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىماق تولىمۇ مۇشكۈلدۇر. شۇنداق يەردىن ھويلا ئېلىش ئۈچۈن تىرىشقىنكى، ئۇ مەھەللىدە سەندىن بايراق كىشى بولمىسۇن. ئەمما يەنىلا ياخشى قوشنىلارنى ئىزدە ۋە مەھەللە خەلقى بىلەن ئوبدان چىقىشىپ ئۆت. ئاغرىپ قالغان بولسا، بېرىپ يوقلا. مۇسىبەت يەتكەنلەرگە تەزىيە بىلدۇ-

رۇش ئۇچۇن جىنازا نامىزىغا بار. قوشنىلىرىڭنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەش. شادلىقىغا شادلان، چاماڭنىڭ يېتىشچە ھەدىيە (سوۋغا) ئەۋەت. ياش ـ گۆدەكلەرگە مېھرىبانلىق كۆرسەت. قېرىلارنى ئىززەتلە؛ مەھەللىنىڭ مەسچىتىگە بېرىپ جامائەت بىلەن نامار ئوقۇ. رامزان ئايلىرىدا مەسچىتكە شام ـ چىراغ قاتارلىق لازىملىقلارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۇنتۇپ قالما. ئەلۋەتتە، شۇندىلا شۇ مەھەللىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بولالايسەن.

باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشنى ئۆز ئىشىم دەپ بىل. چۈنكى كىشىگە ياخشىلىق قىلساڭ، ئۇ كىشى ھەمىشە ياخشىلىقىڭنى قايتۇرۇشنىڭ، يەنى ساڭا ھەم ياخشىلىق قىلىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئەگەر يامانلىق قىلساڭ، دائىم ساڭا يامانلىق قىلىشنىڭ، يەنى پۈرسەت تېپىپ سېنىڭ ئەدىپىڭنى بېرىشنىڭ كويىدا پېيىڭدا بولىدۇ. شۇنى بىلگىنكى، كىشىلەرگە قىلغان ياخشىلىقىڭمۇ، يامانلىقىڭمۇ ھامان ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزۈڭگە قايتىدۇ. شۇڭا قىلىشقا تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى قىلما. دېمەكچىككە تېگىشلىك بولغان سۆزنى دېمە. باشقىلار قىلالمايدىغان ئىشلارنى قىل. باشقىلار كۆزلىيەلمىگەن ئىشلارنى كۆزلە. ئەگەر قولۇڭدىن كەلمىسە، ھاۋاسى، سۇيى مۇڭاپىق بولغان چوڭ شەھەرلەردە بولغىن. ئالغان ھويلاڭنىڭ تېمى ئۆزگە ھويلىلارنىڭ تېمىدىن ئېگىز بولسۇن. تا غەيرىينىڭ نەزىرى سېنىڭ ھۇجرىڭغا چۈشمىگەي. سەن ھەم باشقىلارنىڭ ھۇجرىسىغا قاراپ رەنج يەتكۈزۈشتىن يىراق بول. يەر ئالماقچى بولساڭمۇ قوشنىسىغا قارا. ھەرقانداق نەرسىنى يىلنىڭ مولچىلىق، پاراۋان ۋە كەڭرى ۋاقتىدا ئالغىن ھەم تەكشۈرۈپ ۋارىسلار ئارىسىدا تەقسىماتى ئېنىق بولغان جايىنى سېتىۋال. ئالغان يېرىڭنىڭ ئېگىدارلىقى شۇبھىسىز بولسۇن. ئالغان ئىمارىتىڭنى دائىم تۈزەپ، ياخشىلاپ تۇرۇشنىڭ

كويمدا بول ۋە ھەرقاچان يېڭىلاشقا تىرىش. شۇندىلا ئىمارىتىڭ- نىڭ قىممىتى ئېشىپ بارىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۆي - جاي- ئىمارەت ئەھيا قىلىشتىن باش تارتما. ياسىغان ئۆي - جاي ئىمارىتىڭ ئارقىلىق- مۇ كىشىلەر ئارىسىدا ھۆرمەت تاپالايسەن. ئەمما ياسىغان ئىمارەت- تىڭنىڭ ھوسۇلى بولسۇن، ھوسۇلى بولمىغان، يەنى ۋەيرانە ئىمارەت گويا چۆل - باياۋانغا ئوخشايدۇ. چۈنكى دېھقانىنىڭ قەدىر - قىممىتى يەر - سۇ بىلەندۇر. يەرنىڭ قىممىتى ھوسۇل بىلەندۇر. ھوسۇل، ئىمارەت، يەنى مېھنەت قىلمىغۇچە ھاسىل بولماس!

يىگىرمە بەشىنچى باب

ئات ئالماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئات ئالماقچى بولساڭ، هوشيار بول ئالدىنىپ قالما، ئادەمنىڭ ۋە ئاتنىڭ ماهىيىتى ئوخشاشتۇر. شۇڭا ئوبدان كىشى ئۇچۇن ئوبدان ئات ئىلىش راۋادۇر. هۆكۈمالار: «جاهان ئادەم بىلەن بەرپادۇر، ئادەم هايۋان بىلەن بەرپادۇر» دېگەن. هايۋانلار ئىچىدە هەممىدىن ياخشىسى ئاتتۇر. ئات ئالماق هەم نام ـ ئەمەل يۇزىسىدىن ئېيتقاندىمۇ مۇرۇۋۋەتتۇر. يەنە «ئېتىڭ، لىباسىڭ ياخشى بولسۇن، تا ئېتىڭ ۋە لىباسىڭ سېنى هۆرمەتكە ئىگە قىلغاي» دېگەن گەپمۇ بار. ئاتنىڭ ياخشى ۋە ناچىرىنى پەرق قىلماق ئادەمنىڭ ياخشى ۋە ناچىرىنى پەرق قىلماقتىنمۇ مۇشكۈلراقتۇر.

ئادەمنىڭ ياخشىسى سۆز ـ هەرىكىتىدىن مەلۇم بولىدۇ؛ ئاتنىڭ ياخشىسى تۇرقىدىن، يەنى كۆرۈنۈشىدىنلا مەلۇم بولىدۇ. ئەگەر ئاتنىڭ قانداقلىقىنى بىلەي دېسەڭ، سۈرىتىگە، يەنى تۇرقىغا قارا، چۇنكى ياخشى ئات تۇرقىدىنلا بىلىنىپ تۇرىدۇ. ياخشى ئاتنىڭ كۆرۈنۈشىمۇ چىرايلىق بولىدۇ. ناچار ئاتنىڭ كۆرۈنۈشى، يەنى تۇرقىمۇ ناچار بولىدۇ.

ياخشى ئات — چىشلىرى زىچ، چىڭ، بوي ـ بەستى زىلۋاراق كېلىدۇ؛ ئاستىنقى لېۋى (كالپۇكى) ئۈستۈنكى لېۋىدىن ئۇزۇن بولىدۇ؛ قۇلاقلىرىنىڭ تۈۋى يۇمشاق، قۇلاقلىرى ئۇ-

زۇن، ئۇچى ئىنچىكە؛ ئىككى ئېغىزىنىڭ ئارىسى كەڭ، تۈكى پەس (قىسقا)، تۈۋاقلىرى ئېگىز (توم) ۋە يۇمىلاق، كۆزلىرى قارا، بىقىنى تار، كۆكسى (كۆكرىكى)، پۇت ـ قوللىرىنىڭ ئارىلىقى كەڭ، قۇيرۇقى ئۇزۇن ۋە ئىنچىكە، قورسىقى ۋە كىرپىكلىرى قارا بولىدۇ؛ يول يۈرگەندە هوشيار، بويى ئېگىز، ساغرىسى كەڭ ۋە يۇمىلاق، تۈۋىقىنىڭ ئاستى كەڭ، يېنىنىڭ ئىچى تەرىپى گۆشلۈك بولىدۇ. ۋاقتىكى، ئۇستىگە مىنگەن كىشىنىڭ هەرىكىتىنى تۇيۇپ تۇرىدۇ.

ئاتتا بولىدىغان هەربىر هۈنەرلەرنى بايان قىلدىم. ئەمدى رەڭ ـ كۆرۈنۈش جەهەتتە هەممىدىن كۆركەمراقى قارا تۇرۇق ئاتتۇر. بۇنداق ئات ئىسسىق ۋە سوغۇققا چىداملىق، جاپا ـ مۇشەققەتكە بەرداشلىق كېلىدۇ. ئەگەر قورسىقى ۋە ئىككى يېنىنىڭ ئارىسى، كۆتلۈكى، قۇيرۇقى، پايچىسى (پاچىقى)، پېشانىسى قارا بولسا، تېخىمۇ ئوبداندۇر.

تۇكلىرى توق سېرىق، پېشانىسى، قۇيرۇقى، قورسىقى، كۆتلۈكى، كۆزى ۋە لېۋى (كالپۇكى) قارا كەلگەن شىرغا (شىرغا ئات) هەم ياخشى ئات هېسابلىنىدۇ.

بوزئاتمۇ شىرغا ئاتتىن قېلىشمايدۇ. ئاتنىڭ رەڭگى قىزىل بولسا، بىرخىل رەڭدە بولسۇن، خالدار (ئالىچىپار) بولۇپ قالمىسۇن؛ رەڭگى قارا بولسا، توق قارا بولسۇن؛ كۆزى قىزىل بولۇپ قالمىسۇن، چۈنكى كۆزى قىزىل ئات دېۋانە ۋە ئەيىبلىك كېلىدۇ.

ئاتنىڭ ئەڭ ناچىرى خالدار (ئالىچىپار) ئاتتۇر. [خالدار ئات] ناهايىتىمۇ بەتخۇي بولىدۇ.

قاچانكى، ئاتنىڭ هۈنەرلىرىنى، يەنى ئاتنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشىدىكى تۈرق ـ سۈرەتلىرىنى بىلگەن بولساڭ، ئەمدى ئەيىب-

لىرىنى بىلىشىڭ ھەم زۆرۈردۇر.

ھەرقانداق ئەيىب ۋە ئىللەتنىڭ بىر ئالامىتى بولىدۇ. [ئەيىب ۋە ئىللەتنى] شۇ خىل ئالامەت بىلەن بىلگىلى بولىدۇ.

— بىلگىنكى، بىر ئەيىب شۇكى، گۇڭ، يەنى گاچا، گاچا ئاتنى ھەر قانداق ئادەم ناھايىتىمۇ كەم باھا ھېسابلايدۇ. گاچا ئاتنىڭ ئالامىتى شۇكى، ھەرقانداق ئەھۋالدا ئاۋاز چىقارمايدۇ ھەم كىشنىمەيدۇ.

شەبكور (نامازشام قارىغۇسى)، يەنى كېچە قارىغۇسى ئات تېخىمۇ ناچاردۇر. شەبكور، يەنى سوقۇر (كېچە قارىغۇسى) ئاتنىڭ ئالامىتى شۇكى، كېچىدە باشقا ئاتلار ھۇركىگەن نەرسە-لەرنى ھۇركىمەيدۇ. يۇرگىلى بولمايدىغان يولغا دېۋىتسىمۇ يۇرۇ-ۋېرىدۇ.

ساغرۇ (پاڭ)، يەنى قۇلىقى ئېغىر ئاتنىڭ ئالامىتى شۇ-كى، دائىم قۇلىقىنى سېلىپ ماڭىدۇ. باشقا ئاتلار كىشنىسىمۇ ئۇن چىقارمايدۇ.

بېشىدا پۆپۈكى بولغان ياكى يالى ئۇزۇن كەلگەن ئات ئاجىز بولىدۇ. ئالامىتى شۇكى، ئۇنى يېتىلەپ ئىشىك ياكى دەرۋازا بوسۇغىسىدىن ئۆتكۈزمەكچى بولسا، ئاۋۋال چەپ ئايىغىنى ئىلگە-رى باسىدۇ.

يەنە روزكور (كۈندۈزى كۆرمەيدىغان) ئاتمۇ ناچار ئات قاتارىغا كىرىدۇ. ئالامىتى شۇكى، بۇنداق ئاتنىڭ كۆزىنىڭ رەڭ-گى قارىماققا قارا بولسىمۇ، يېشىل كۆرۈنىدۇ. ھەمىشە كۆزىنى ئوچۇق تۇتىدۇ. كىرپىكىنى مىدىرلاتمايدۇ. بۇ ئەيىبتۇر. ئەگەر بۇ خىل ئالامەت بىر كۆزىدىلا بولۇپ، يەنە بىر كۆزىدە بولمىسا، ئەيىب ھېسابلانمايدۇ.

ئاڭلىشىمچە، بىر پۈتى ئاق، توغرىراقى چەپ پۈتى ئاق ئات

شۇم ھېسابلىنىدىكەن. ئەگەر چەپ پۇتى ۋە چەپ قولى ئاق بولسا، ناھايىتىمۇ شۇم دەپ قارىلىدىكەن.

يەنە كۆزى ئاق، بويىنى تۈز كەلگەن ئاتمۇ ناچار ئات تۇرىگە مەنسۇپ. بويىنى تۈز كەلگەن ئاتنى پارس تىلىدا «تەختەگەردەن» دەيدۇ. ئىككى پۇتى كاج، يەنى مايماق كەلگەن ئاتمۇ ناچار ئات بولۇپ، بۇنداق ئاتنى پارس تىلىدا «كامان پاي» دەيدۇ. بۇ خىل ئات تولا يىقىلغاق، يەنى پۇتلاشقاق كېلىدۇ.

يەنە تۇۋىقىنىڭ چۆرىسىدە ئۈزۈن تۈكى بولغان ئاتمۇ شۇم-دۇر. كۆك كۆز ئات ئەگەر ئىككىلا كۆزى كۆك بولسا، ئەينە-لىك، يەنى ناچاردۇر. خۇسۇسەن، چەپ كۆزى كۆك بولسا، بەكمۇ ئەيىبتۇر.

يەنە تۇۋىقى نېپىز ئاتمۇ ناچاردۇر. ئاتنىڭ قولى ۋە پۇتى ئۈزۈن بولسىمۇ ياخشى ئەمەس. يەنە ئىت قۇيرۇق ئاتمۇ، قۇلىنى دەسسىگەن يەرگە دەسسىيەلمىگەن ئاتمۇ ياخشى ئات ھېسابلانماي-دۇ. يەنە ئۆزەڭگۈگە دەسسىگىلى قويمايدىغان، ئاغزى قاتتىق، چىشلىگەك، تولا كىشنىگەك ۋە ئارغامچا ئۈزگەك، تۇرۇپ تە-زەكلىگەك ئاتمۇ ياخشى ئات تۇرىگە كىرمەيدۇ. يەنە كۆزى قارا كەلگەن بەزى ئاتمۇ شەبكور، يەنى كېچە قارىغۇسى ھېسابلىنىدۇ.

ھېكايەت:

ئەھمەدنىڭ يىلقىچىسى نورۇز كۈنى ئەھمەدنىڭ قېشىغا كەل-گەندى، ئەھمەد سورىدى:

— ماڭا نېمە ئۈچۈن نورۇزلۇق ئېلىپ كەلمىدىڭ؟

يىلقىچى ئېيتتى:

— ئەي خوجا، سىزگە لايىق تۆھپە (سوۋغا) تاپالمىدىم، ئەمما تۆھپىدىنمۇ ياخشىراق خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلدىم.

ئەھمەد سورىدى:

— قانداق خۇش خەۋەر؟

يىلقىچى دېدىكى:

— تۆنۈگۈن يۇز بايتىلىڭىز يۇز قارا كۆز قۇلۇن تۇغدى. ئەمدى دەرغەزەپ بولۇپ يىلقىچىنى يۇز تاياق سوقتۇردى.

ۋە ئېيتتى:

— يۇز شەبكور (كېچە قارىغۇسى) قۇلۇن تۇغدى، دېگەن گەپ خۇش خەۋەرمۇ؟ ھەر پەسلىنى ئوبدان پەرق ئەت. ئاتقا يۇقىدىغان كېسەللەردىن ھوشيار بول. ئاتتا بولىدىغان كېسەل (ئەيىب) لەر ئىچىدە كۆزنىڭ قارا بولۇشى ھەممىدىن يامانراق ئەيىبتۇر. چۈنكى باشقا ئەيىبلەرنى داۋالىغىلى، ئىلاجىنى قىلغىلى بولىدۇ. ئەمما قارىلىق، يەنى كېچە قارىغۇسىنىڭ ھېچ ئىلاجىنى قىلغىلى بولماس!

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر ئات ئالسالڭ چوڭ، يەنى بەستلىك ئات ئالغىن، سېمىز ۋە سەلتەنەتلىك كىشى كىچىك ئاتقا مىنسە، كەمبەغەل كۆرۈنىدۇ. ئەگەر ئاتنىڭ ئىككى يان ئۈستىخىنى بىر - بىرىگە تەڭ بولسا، قىممەت باھاغا ئالغىن، بۇنداق ئاتنىڭ ئالدىغا ئۆتمىدىغان ئات بولمايدۇ. ھەر قانداق نەرسە ئالماقچى بولساڭ، تا ھاياتلا بولىدىكەنسەن، يەنى ھاياتلىقىڭدا ئۆزۈڭگە مەنپەئىتى يەتكۈدەك، سەندىن كېيىن پەرزەنتلىرىڭگە مىراس قالغۇدەك نەرسىنى ئال!

يىگىرمە ئالتىنچى باب

خوتۇن ئالماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر خوتۇن ئالساڭ، ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن تۇتقىن، بۇ دۇنيالىقتا ھەرقانداق ئەزىز نەرسە بولسا، خوتۇنۇڭ ۋە بالاڭدىن ئايىما، خۇسۇسەن، قولۇڭدا بولسىلا كۆيۈمچان خوتۇندىن، پەرمانبەردار ۋە مېھرىبان پەرزەنتتىن ھېچنىمە كەچنى قىزغانما.

ئەمما، خوتۇن ئال، لېكىن خوتۇنۇڭنىڭ مال ـ مۈلكىنىڭ پېيىدا بولما. تولا خۇش چىراي (چىرايلىق) خوتۇننىمۇ ئالما. چۈنكى گۈزەللىك غەيرىيلەرنىڭ قىزىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئالغان خوتۇنۇڭ پاك دىن، چىرايى پاكىز، ئەر جىنسىغا يېقىن يولىمىغان، ئېتىقادلىق، شەرم ـ ھايالىق ۋە سادىق، جاۋاب يانداۋرمايدىغان، تاپقان مال ـ دۇنيالىرىنى ياخشى ساقلايدىغان بولسۇن. «ئوبدان خوتۇن يىراقنى ئويلايدۇ، يەنى كېيىننى ئويلاپ ئىش قىلىدۇ» دېگەن گەپ بار. ئەمما خوتۇنۇڭ ھەر قانچە مېھرىبان ۋە خۇش خۇي (گۈزەل) بولسىمۇ، ئۆزۈڭنى بىراقلا ئۇنىڭ قولىغا تاشلاپ بەرمە، پەرمانى ئاستىغا چۈشۈپ قالما.

يېقىنلىرى ئىسكەندەر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دىن: «نېمە ئۈچۈن دارانىڭ قىزىنى ئالمايسەن؟» دەپ سورىغاندا ئىسكەندەر: «ئۇ ناھايىتىمۇ گۈزەل (چىرايلىق)، شۇڭا ئۇنى ياخشى كۆرمەيمەن. چۈنكى پۈتۈن ئالەمگە مەن غالىب كەلگىنىم بىلەن، ئۇ

بىر خوتۇن ماڭا غالىب كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئۆزۈڭدىن چوڭ خوتۇننى ھەم ئالما. ئىمكان بار قىز ئال. ئۇنىڭ كۆڭلىدە سېنىڭ مېھرى - مۇھەببىتىڭدىن بۆلەك ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ مېھرى - مۇھەببىتى قارار تاپمىسۇن، سەندىن باشقا كىشىنىڭ تەمەيى كۆڭلىدە ئورۇن تۇتمىغاي!

ھازىر جاۋاب يامان خوتۇن شۇنداق بولىدۇكى، ئەگەر ئەسكىلىكى تۇتۇپ قالسا، بارلىق تاپقان - تەرگىنىڭىنى، يەنى مال - مۈلكۈڭنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالىدۇ. سېنى ھېچ نەرسىگە ئىگە بولغىلى قويمايدۇ. شۇڭا بۇ تەرىقىدىكى، يەنى خوتۇنىنىڭ سىزىقىدىن چىقالمايدىغان ئەرلەرنى كىشىلەر «خوتۇن كىشى» دەيىشىدۇ.

ئەگەر خوتۇن ئالماقچى بولساڭ، ياخشى ئائىلىنىڭ بالىۋاقىسىدىن ئال. ئەمما كىچىك ھەم نارەسىدە (بالاغەتكە يەتمىگەن) قىزنى ئالما. چۈنكى ئۆيلەنمەكتىن مەقسەت ئۆي تۇتماقتۇر. مەنپەئەت ئېلىش ئەمەس. ناۋادا شەھۋەت، يەنى ھاۋايى ھەۋەس ئۈچۈن بولسا، بازاردىن كېنىزەك سېتىۋال. ئۇنىڭ ھېچقانداق رەنج - مۇشەققىتى يوقتۇر. شۇڭا ئالىدىغان خوتۇن چوقۇم يېتىلگەن ۋە ئەقىللىق، ئۆي تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈپ بىلگەن بولسۇن. ۋاقتىكى، مۇنداق خوتۇن تاپساڭ ھەرگىز سەۋەب كۆرسەتمە، تىرىشىپ ئېلىشىنىڭ (ئۆيلىنىشىنىڭ) كويىدا بول، ھەرقانداق ئىشتا ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت. يات كۆرمە، خوتۇننىنى يات كۆرۈش يولىدىن چىقارغان بىلەن باراۋەر-دۇر. چۈنكى خوتۇنلار [ئەرلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى] يات كۆرگەنلىكى سەۋەبلىك يولىدىن چىقىدۇ ھەم ئۆزىنى پەس كىشىلەرگە پىدا قىلىۋېتىدۇ. ئەگەر يات كۆرمىسەڭ، يەنى ئۆز كۆرسەڭ، ساڭا مىڭ ئاتا - ئانىدىن ئۆتە سادىق ۋە مېھرىبان بولىدۇ. ناۋادا ئۆزۈڭنى

يات كۆرسەتسەك، مىڭ دۇشمەندىن ئۆتە دۇشمەن بولۇپ كېتىدۇ. يات دۇشمەندىن ئېھتىيات قىلغىلى، يەنى ساقلانغىلى بولىدۇ. ئەمما خوتۇنۇڭ دۇشمەن بولسا، ئېھتىيات قىلىش - ساقلىنىش تولىمۇ مۇشكۈلدۇر.

ۋاقتىكى، قىز ئالساڭ ھەر كېچە يېقىنچىلىق قىلما، «ھەر دائىم مۇشۇنداق بولىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئادەتلىنىپ قالمىسۇن، ناۋادا بىرەر ئۆزرلىك ئىش - زۆرۇرىيەت بولۇپ قالسا ياكى سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلسە، سېنىڭ يوقلۇقۇڭدا سېنى، يەنى سەن بىلەن بىللە بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ تاقەتسىزلىنىدۇ. ئىمكان بار خوتۇنۇڭنى ياتلارغا كۆرسەتمىگىن. خىزمەتكارنى، ھەتتا ياشانغان بولسىمۇ، خوتۇنۇڭ بار ئۆيگە كىرگۈزمە. ھەر دائىم ئۆزۈڭنى غەيرەتلىك تۇت، غەيرەتسىز كىشىنى ئادەم سانىما، خۇدايىتائالا پەرزەنت ئاتا قىلسا، ئوبدان پەرۋىش قىل!

يىگىرمە يەتتىنچى باب

پەرزەنتنى پەرۋىش قىلماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر پەرزەنتىڭ ئوغۇل بولسا، ياخشى ئات (ئىسىم) قويغايسەن، چۈنكى ياخشى ئىسىم قويۇش ئاتا - ئانا بولغۇچىنىڭ پەرزەنتى ئۈچۈن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك ھەقلەر-دىن بىرىدۇر.

ئىككىنچىسى [پەرزەنتىڭنى] ئەقىللىق ۋە مېھرىبان بىر تەربىيىچىگە تاپشۇرغىن، ۋاقتىدا خەتنە قىلدۇر. خەتنە ئىشلىرى-نى قۇدرىتىڭ يەتكىنىچە تويغا ئوخشاش تەنتەنىلىك ۋە باياشات ئۆتكۈزۈشنى لازىم تۇت. ئاندىن ئىلىم ئۆگەتكىن. چوڭ بولغاندا جەڭ ماھارەتلىرىدىن تەلىم ئالدۇر. جەڭ ماھارەتلىرىنى ئوبدان بىلگەي، ئاندىن سۇ ئۈزۈشنى ئۆگەت.

مەن ئون بەش ياشقا كىرگەندىم. بىر ياساۋۇلىمىز بار ئىدى. ئېتى (ئىسمى) مەنزەر ئىدى. ئاتام مېنى ئۇنىڭغا تاپشۇر-دى. ئۇ ماڭا ئات يۈگۈرتۈش (ئات مىنىش)، ئوق (ئوقيا) ئېتىش، نەيزىۋازلىق، كەمەن (سىرتماق، سالما) تاشلاش قاتار-لىقلارنى ئۆگەتتى.

ياساۋۇل ئاتامنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە:

— خوجىزادىگە مەن بىلگىنىمنى ئۆگەتتىم. جەڭ ماھارەت-لىرىدە ۋايىغا يەتتى، — دېدى.

ئاتام مېنى ئوۋغا ئېلىپ چىقتى. ئۆگەتكەن ھۈنەرلىرىمنى

كۆرسەتتىم. ئاتام ئاپىرىنلار قىلىپ، ياساۋۇلغا تون كىيگۈزدى ۋە:

— پەرزەنتىمگە يەنە بىر ئوبدان ئىشنى ئۆگەتكەيسىز، — دېدى.

ياساۋۇل سورىدى:

— ئۇ قانداق ئىش؟

ئاتام ئېيتتى:

— سۇچىلىق، يەنى سۇ ئۈزۈش.

شۇندىن كېيىن [ئاتام] يەنە بىر سۇچىنى، يەنى سۇ ئۈزۈش ئۇسۇلىنى كەلتۈرۈپ، مېنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. سۇ ئۈزۈشنى ئوبدان ئۆگىنىۋالدىم. ئەمەلىيەتتە، سۇ ئۈزۈشنى خالاپ ئەمەس، بەلكى مەجبۇرىيەت يۈزىسىدىن ئۆگەنگەنىدىم. نەچچە يىلدىن كېيىن شام يولى بىلەن ھەجگە باردىم. مۇسۇل شەھىرىگە يېقىن كەلگەندە قاراقچى تېگىپ پۈتكۈل مۇلكىمىزنى تالان قىلدى. ئادىمى كۆپ بولغاچقا، تەڭ تۇرالمىدۇق. ھەممىمىز ۋەيرانە ھالدا مۇسىلغا كەلدۇق. ھېچ ئىلاج قىلالماي بىر كېمىگە چۈشتۇق. [كېمە بىلەن] باغدات دەرياسىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە ئىشلىمىز ئوڭغا تارتىپ ھەقتائالا ھەج نېسىپ قىلدى. دېمەكچى بولغىنىم شۇكى، كېمە باغدات دەرياسىدا كېتىۋاتقاندا بىر خەۋپلىك جايغا يەتتى. كېمىچى ئۇستا ئەمەس ئىكەن. ئوڭلاپ يۈرەلمەي، كېمە قايىنامغا كىرىپ كەتتى. بىز يىگىرمە كىشى ئىدۇق. كېمە غەرق بولغىلى تۇردى. مەن ۋە مېنىڭ بىر خىزمەتكارىم، يەنە بىر بەسرەلىك كىشى ئۈچىمىز ئۆزىمىزنى دەريياغا تاشلىدۇق. [دەريادىن] غۇلاچ ئېتىپ ئۈزۈپ چىقتۇق. باشقىلار ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاتامغا بولغان مېھرى ـ مۇھەببىتىم تېخىمۇ ئاشتى. ئاتام ئامىدىن كۆپلەپ دۇئا، سەدىقە خەيرىيەت

قىلدىم. شۇنى چۈشەندىمكى، ئۇ، پىر [ئاتام] مۇشۇنداق كۈنلەر-نىڭ بولىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، ماڭا سۇ ئۈزۈشنى ئۆگەتكەن-كەن.

دېمەك، ئۆگىنىش لازىم بولغانلىكى ھۆنەرلەرنى ئۆگەتكىن، تا ئاتىلىق ھەققىنى بەجا كەلتۈرگەن بولىسەن. ئالەمنىڭ ھادىسە-لىرىدىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ، يەنى ھادىسىگە ئۇچراش-تىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ؛ ئادەمنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ئىش-لارنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەيلى ياخشى، مەيلى يامان بولسۇن، ھەرقانداق ھۆنەر بىر كۈنى كارغا كېلىدۇ. شۇڭا قانداق ھۆنەر بولسۇن، ئۆگىنىشتىن باش تارتما. ئەگەر پەرزەنتىڭنى ئوقۇتە-دىغان ۋە ياكى ھۆنەر ئۆگىتىدىغان ئۇستازى ئۇرسا، ئۇنى ئوغ-لۇڭغا بولغان ئاتىلىق شەپقىتى دەپ بىل، ئەدەپ بېرىش ـ ئۇرۇشتىن توسما، كىچىك بالا ئىلىم ۋە ئەدەپ ـ قائىدىنى تاياق بىلەن ئۆگىنىدۇ. شەپقەت بىلەن ئۆگەنمەس. ئەگەر سېنىڭ قېشىڭدا بىئەدەپلىك قىلىپ غەزىپىڭنى كەلتۈرسە، ئۆزۈڭ ئۇرما، ئۇستا-زىغا ئۇرغۇزغىن. ماڭا نىسبەتەن كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىنىپ قالمىغاي! سەن ئۆزۈڭنى ھەمىشە ھەيۋەتلىك (سۇرلۇك) كۆر-سەت. سەندىن ئۆزىنى تارتىدىغان ـ قورقۇدىغان بولسۇن. ئەمما لازىملىق خىراجەتتىن قىسما، پۇل ـ خىراجەت تۇپەيلى ئۆلۈمىڭ-نى تىلىمىسۇن. مىراسىڭ ئەڭ ياخشىسى پەرزەنتكە ئىلىم، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگەتمەكتۇر. شۇڭا ئىلىم، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىشكە سەل قارىما، ھەتتا ئەقىلسىز، پاراسەتسىز، يەنى ئەقىل ـ پاراسەتتە ئانچە يېتىلمىگەن بولسىمۇ، ئىلىم، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىشنى تاشلاپ قويما. ئەگەر ئىلىم ئۆگە-تىلمىسەڭ، كۈن ئالالىغۇدەك بىرەر ئىشنى بولسىمۇ ئۆگەت. [ئۆلىمالار] شۇنداق ئېيتقانكى: «پەرزەنتىگە ئاتا ـ ئانىسى ئە-

لىم، ئەدەپ ـ قائىدە ئۆگەتمىسە، ئۇ ھامان زامانىنىڭ تۇرلۇك رەنج ـ مۇشەققەتلىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ». شۇڭا سەن ئاتىلىق شەرتـ نى بەجا كەلتۈرگىن. پەرزەنتىڭ خۇدايتائالانىڭ ئىرادە ـ خاھـ شى بويىچە تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولسۇن، شۇنى بىلگىنكى، ئادەم يوقلۇق راھەتخانىسىدىن مەۋجۇدلۇق مۇھەببەتخانىسىغا پۈتـ كۈل خۇي ـ پەيلى بىلەن پەيدا بولىدۇ. ۋاقتىكى، كامالىغا يەتسە، كۇندىن ـ كۇنگە ئوبدان بولۇشى ۋە ياكى كۇندىن ـ كۇنگە ئەسكى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن سەن ئۇنىڭغا (پەرزەنتىڭگە) ھۇنەر، ئەدەپ ـ قائىدىنى مىراس قالدۇرالىساڭلا، ئاتىلىق ھەقـ قىنى بىجا كەلتۇرگەن بولىسەن. ئۇلۇغلارنىڭ بالىۋاقىسى ئۈچۈن ئىلىم ـ ھۇنەردىن ئارتۇقراق ھېچنەرسە يوقتۇر.

ناۋادا ئۇلۇغلارغا لايىق دېيىلسە، مېنىڭ نەزىرىمدە ھەممـ دىن ئىلىم ـ ھۇنەر ئەڭ لايىقتۇر، ئەگەر ئۇلۇغلارنىڭ پەرزەنتى كۆپرەك ھۇنەر ئۆگەنسە، بەزىلىرى دەرھال ئەسقاتمىسمۇ، كۈنـ لەرنىڭ بىرىدە كارغا كېلىپ قالىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، كۈشناسىپ مەرتىۋىسىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن رۇم مەملىكىتىگە ـ قۇستەنتەنىيە (ئىستانبۇل) گە كەلـ دى. قولىدا دۇنيالىقتىن ھېچنەرسە يوق ئىدى. باشقىلاردىن بىر نېمە تىلەشنى نومۇس بىلدى. كىچىكىدە ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە تۆـ مۇرچىلەر ئىشلەيتتى. ئۇ تۆمۇرچىلەرنىڭ ھۇنىرىگە قىزىقىپ، بەزى قائىدە ـ قانۇنلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈۋالغانىدى. يەنى تۆمۇرـ چىلىك ھۇنىرىنىڭ بەزى تەرتىپلىرىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. رۇمغا چۈشكەن كۈنى ھېچ ئامال قىلالماي تۆمۇرچىلەر دۇكىنىغا بارىدى ۋە مەن بۇ ھۇنەرنى بىلىمەن، دېدى.

تۆمۇرچىلەر ئۇنى ياللىۋالدى، يەنى ئىشقا قويدى، ئۇ خېلى

ۋاقىتتىقچە رۇمدا مۇشۇ ھۇنەر بىلەن تىرىكچىلىك قىلدى. ھېچ كىشىگە ئېھتىياجى چۈشمىدى. كۈنلەر ئۆتۈپ بىر كۈنى ئۆز ۋەتىنىگە يېنىپ كەلدى ۋە: «ئۇلۇغلاردىن ھېچ كىشى پەرزەنتىگە ھۇنەر ئۆگىتىشنى ئەيىب كۆرمىسۇن، بىر كۈنى كارغا كېلىدۇ» دەپ پەرمان قىلدى. شۇندىن كېيىن ھۇنەر ئۆگىنىش ئەجەمدە قائىدە بولۇپ قالدى. ھۇنىرى يوق، يەنى ھۇنەر ئۆگەنمىگەن بىرمۇ مۇجىزادە يوق ئىدى. ھاجىتى چۈشمىسىمۇ ئۆگىنەتتى.

ۋاقتىكى، ئوغلۇقاق بالاغەتكە يەتكەندە دىققەت بىلەن كۆزەت. ئۇنىڭدا ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ ئەسىرى، ئۆي تۇتۇشنىڭ خاھىشى، خوتۇن ئېلىشنىڭ ھەۋىسى مەلۇم بولسا، دەرھال خوتۇن ئېلىپ بەر، ئۆيلەپ قوي. گەدىنىڭدىكى بىر قەرزنى ئادا قىلغان بولىسەن. ئەمما ئوغلۇڭغا خوتۇن ئېلىپ بەرمەكچى ياكى قىزىڭنى ئەرگە بەرمەكچى بولساڭ، ھەرگىزمۇ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭ بىلەن قۇدىلاشما، يەنى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭ بىلەن تويلاشما، يات، يىراق يەردىن ئۆيلىگىن. چۈنكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭ گويا ئۆز بەدىنىڭدىكى قان بىلەن گۆشكە ئوخشاشتۇر. شۇڭا ياتلار بىلەن تويلاش ۋە ياتلارنى ئۆز قىلىۋال. شۇندىلا بىر كۈچۈك ئىككى بولىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن يار ـ يۆلەككە ئېرىشەلەيسەن. ناۋادا ئوغلۇڭنىڭ ئۆي تۇتالمايدىغانلىقىنى، خاراكتېرىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ناچارلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىساڭ، خوتۇن ئېلىپ بېرىمەن دەپ، بىر مۇسۇلماننىڭ قىزىنى بالاغا قويمىغىن، ئوغلۇڭنى ئۆز ھالىغا قويىۋەت. خالىغىنىنى ـ ئۆزى بىلگىنىنى قىلسۇن. ئەگەر پەرزەنتىڭ قىز بولسا، كۆيۈمچان ۋە مېھرىبان تەربىيىلەرگە تاپشۇر. ئوبدان پەرۋىش قىل. مەكتەپكە بەر. شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن لازىملىقلارنى ـ زۆرۈرىي

بىلىملەرنى ئۆگەتكىن. بالاغەتكە يەتسە، ۋاقتىدا ئەرگە بەر. «قىز بالىنىڭ ئەردە بولغىنى ياخشى، ئەردە بولمىسا، گۆردە بولغىنى ياخشى». ئەمما، قىز بالاڭ ئۆيۈڭدە - يېنىڭدىكى چاغدا، ھەمىشە ئۇنىڭغا مەرھەمەت ۋە شەپقەت بىلەن قارا، مېھىر - مۇھەببىتىڭنى ئايىما، ئوغۇل بالا ئاتا - ئانىسى بولمىسىمۇ بىر ئىش قىلىپ كۈننى ئۆتكۈزىدۇ، ئۆزىنى تاشلىۋەتمەيدۇ، ھەر تەرىقىدە بولسىمۇ جېنىنى باقالايدۇ. ئەمما قىز بالا بىچارىدۇر. دېمەكچىمەنكى، دۇنيالمقتىن، يەنى پۇل - مېھىلىڭدىن نېمە بولسا، ئاۋۋال قىز بالىنىڭ جابدۇقىنى قىل ۋە شۇ ئىشنىڭ مەشغۇللۇقىدا بولغىن، تا ئۇنى ياخشى بىر كىشىنىڭ گەدىنىگە يۈكلە، قىزىڭنىڭ غېمىدىن خالاس بول، قىزىڭ توي قىلمىغان بولسا، ئۆيلەنمىگەن كىشىگە ياتلىق قىل. قىز بالا ئېرىگە كۆڭۈل باغلىغاندەك ئېرى ھەم خوتۇنىغا كۆڭۈل باغلىغاي!

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە [ئەرەب لەشكەرلىرى] مەلىكە شەھرىبانۇنى ئەسىر قىلىپ ئەجەمدىن ئەرەبكە ئېلىپ كېلىشتى. ھەزرىتى ئەمەر ۋۇل - مۇئمىنىن ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۇنى (مەلىكىنى) سېتىۋېتىشكە بۇيرىدى. ئۇ چاغدا ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللاھۇ: «پادىشاھلارنىڭ بالىۋاقىسىنى سېتىش دۇرۇس ئەمەستۇر» دېگەن ھەدىسنى ئېيتتى. بۇ ھەدىسنى ئىشتىپ شەھرىبانۇنى سېتىشتىن توختىدى. ئەمما ئۇنى ياتلىق قىلماقچى بولۇپ، سەلمان فارسىيىنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۇنىڭغا كۆيەۋ (كۈيئوغۇل) تاپماقچى بولۇشتى. شەھرىبانۇ: «مېنى ئالىدىغان كىشىنى كۆرمىگۈچە ئۆزۈمگە قوبۇل كۆرمەيمەن. مېنى بىر پەردە ئىچىدە ئولتۇرغۇزۇڭلار، ئاندىن ئەرەبنىڭ ئۇلۇغلىرىنى مېنىڭ ئالدىمدىن ئۆتۈ-

كۆزۈڭلار، قايسىسى كۆڭلۈمگە ياقسا، شۇنى قوبۇل قىلىمەن» دېدى. سەلمان فارسي شەھرىبانۇنى ئۆيىدە ئېگىز بىر يەردە پەردە ئىچىدە ئولتۇرغۇزدى. ھەزرىتى سەلمان فارسي پەردىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ئۆتكەن ئۇلۇغلارنى تەرىپ ۋە تەۋسىپ بىلەن بىرمۇ بىر تونۇشتۇرۇپ تۇردى. شەھرىبانۇ ئۇلارغا ئۆزر ئېيتاتتى. تا ھەزرىتى ئەمىرۇل - مۆئمىنىن ھەزرىتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۆتتى. شەھرىبانۇ سورىدى:

— بۇ كىمدۇر؟

سالمان ئېيتتى:

— ئەمىرۇل - مۆئمىنىن ھەزرىتى ئۆمەردۇر، ئۇلۇغ كىشىدۇر.

شەھرىبانۇ ئېيتتى:

— راست ئېيتىسىز، ئۇ ناھايىتى ئۇلۇغ كىشىدۇر، ئەمما قېرى ئىكەن.

ئاندىن ئەمىرۇل - مۆئمىنىن ھەزرىتى ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۆتتى.

شەھرىبانۇ سورىدى:

— بۇ كىمدۇر؟

سەلمان ئېيتتى:

— ئەمىرۇل - مۆئمىنىن ھەزرىتى ئەلىدۇر. ئۇ خۇدانىڭ پەيغەمبىرى [مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام]نىڭ نەۋرە ئىنىسىدۇر.

شەھرىبانۇ ئېيتتى:

— ناھايىتىمۇ ئۇلۇغ ۋە ماڭا لايىق كىشى ئىكەن. لېكىن قىيامەت كۈنى فاتىمەئى زۆھرە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ ئالدىدا شەرمەندە بولۇشتىن قورقىمەن.

ئاندىن كېيىن ئەمىرۇل - مۆئمىنىن ھەسەن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۆتتى.

شەھربانۇ سورىدى:
— بۇ كىمدۇر؟
سەلمان ئېيتتى:
— بۇ ئەمرۇل - مۆئمىنىن ھەسەندۇرلار.
شەھربانۇ ئېيتتى:
— ماڭا لايىق كىشى ئىكەن، لېكىن كۆپ نىكاھلىق دەپ ئاڭلىغانىدىم.
ئاندىن ئەمرۇل - مۆئمىنىن ھۇسەيىن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۆتتى.
شەھربانۇ ئۇ كىشىنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى ۋە:
— ئۆزۈمنى قوبۇل قىلدىم، — دېدى.
دېمەك، ئۆيلەنمىگەن كىشى ئۇچۇن قىز خوتۇن ئالماق جايىزدۇر. ئەمما قىزنىڭنى ئەرگە بەرمەكچى بولساڭ، خۇش رۇيى كىشىگە بەر. چۇنكى قىز بالا تەرى سۆرۈن (قاپىقى يامان) كىشىگە كۆڭۈل باغلىمايدۇ. كۇيئوغۇل بولغۇچى چوقۇم چىرايى پاكىز، دىنى پاك ۋە ئۆيى تۇتۇشنىڭ يولىنى بىلىدىغان بولسۇن، كۇيئوغۇلنىڭ ئورنى (ئائىلە ئەھۋالى) قىزنىڭدىن تۆۋەنرەك بولغىنى ياخشى. شۇنداق بولغاندا، ئۇ (كۇيئوغلۇڭ) سەن بىلەن پەخىرلىنىدىغان بولىدۇ. ئەمما سەن ئۇنىڭدىن (كۇيئوغلۇڭدىن) پەخىرلىنىپ يۈرمەيسەن، تاكى قىزىڭ راھەت ۋە ئۇلۇغلۇق بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەي! لېكىن كۇيئوغلۇڭدىن ھېچنېمە تەلەپ قىلما. قىزنىڭنى ساتقۇچى ھەم بولما، يەنى ساڭا قىز بەردىم دەپ تامام ھاجىتىڭنى ئۇنىڭ (كۇيئوغلۇڭنىڭ) ئۈستىگە يۈكلەپ قويما. قولۇڭدا نېمە بولسا، سەرپ قىلىپ قىزنىڭنى ئوبدان بىرىگە تۇتقۇزۇپ، غەم - قايغۇدىن خالاس بولغىن.
دوستلىرىڭغىمۇ ئۇشبۇ نەسىھەتنى قىل، ئۇلارمۇ مۇشۇ تەرىقىدە ئىش كۆرگەي!

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

دوست تۇتماقنىڭ بايانى

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، ئادەم ھاياتلا بولىدىكەن، دوست-سىز يۈرمەيدۇ. ئادەم ئۈچۈن دوستسىزلىق، يەنى دوستى بول-ماسلىق بۇرادەرسىزلىكتىن، يەنى ئاكا ياكى ئىنىسى بولماسلىق-تىنمۇ يامانراقتۇر. كىشىلەر بۇ توغرىدا ھۆكۈمالاردىن: «دوست ياخشىمۇ ياكى بۇرادەر ياخشىمۇ؟» دەپ سوراشقانلىرىدا، ھۆكۈما-لار: «بۇرادەرىنىڭمۇ، دوستىنىڭمۇ بولغىنى ياخشى، ناۋادا بۇرادەر (قەرىنداش) ۋاپاسىز بولسا، ئەلۋەتتە، دوست ياخشى» دەپ جاۋاب بەرگەن.

بەس، دوستلىرىڭغا سوۋغات ئەۋەتىش، ئادەمگەرچىلىك قە-لىش ئارقىلىق دوستلۇقۇڭنى مۇستەھكەملىمەك ۋە يېڭى دوست تاپماقنىڭ كويىدا بول، كىمكى دوستلۇق ھەققى ۋە ھۆرمىتىگە رىئايە قىلماقنىڭ كويىدا بولمىسا، ئەلۋەتتە دوستسىز قالغۇسى-دۇر. كىشىلەر بىلەن دوست بولۇشقا تىرىش، چۈنكى كىشىنىڭ دوستى كۆپ بولسا، ئەيىبلىرى يېپىلىپ، ھۈنەرلىرى ئاشكارا بولىدۇ. لېكىن يېڭى دوست تۇتساڭ، كونا دوستلىرىڭدىن يۈز ئۆرىمە، «ياخشى دوست زور بايلىق» دېگەن گەپ بار. ھەمىشە دوستۇڭنى كۆڭىلىتىشنىڭ كويىدا بىكىر يۈرگۈز، ئەمما سەن بىلەن شەكىلدە دوستتەك يۈرۈپ، ئەمەلىيەتتە يىرىم دوستلۇق قىلىدىغان كىشىلەرگە سىرلىرىڭنى ئېيتما. لېكىن مەيلى ياخشـ-

لىق قىلسۇن ۋە ياكى يامانلىق قىلسۇن، ئوخشاشلا مېھرىبان ۋە سەممىي مۇئامىلىدە بول. ۋاقتى - سائىتى يېتىپ سەندىن ياخشىلىق كۆرسە، ئەلۋەتتە پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن بىر نىيەتتە ساڭا دوستلۇقىنى يەتكۈزىدۇ.

كىشىلەر ئىسكەندەردىن: «شۇنچە كۆپ ئالىمنى قانداق قىلىپ قولۇڭغا كەلتۈردۈڭ، يەنى ئەتراپىڭغا يىغالىدىڭ؟» دەپ سورىغاندا ئىسكەندەر: «دۇشمەنلىرىمنى مۇلايىملىق ۋە مەرھەمەت بىلەن قولغا كەلتۈردۈم؛ دوستلىرىمنى دوستلۇق ئەھدى ئارقىلىق كۆڭلىنى باغلاپ قولۇمغا كەلتۈردۈم» دەپ جاۋاب بەرگەن.

دېمەكچىمەنكى، دوستۇڭنىڭ دوستىنمۇ ئەزىز تۇت. چۈنكى دوستىنىڭ دوستى ھەم دوستتۇر. ئەمما دۇشمىنىڭنى دوست تۇتقان دوستۇڭدىن قورق. ئۇنداق ئادەمنىڭ ساڭا بولغان دوستلۇقىدىن دۇشمىنىڭگە بولغان دوستلۇقى زىيادىرەك بولۇشى، ھەتتا دۇشمىنىڭ تەرىپىگە ئۆتۈپ، ساڭا يامانلىق ئىستەپ يۇرۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

يەنە دوستۇڭنى دۇشمەن تۇتقان دوستىنمۇ ئېھتىيات قىل. سەندىن ھېچ سەھۋەنلىك ئۆتمەي تۇرۇپ، سەۋەبسىزلا سەندىن قۇسۇر ئىزدەيدىغان دوستىنمۇ قورق. ئۇنداق ئادەمدىن دوستلۇق تەمە قىلما. دوست تۇتماقچى بولساڭ، ئىمكان بار ئالىم كىشىنى دوست تۇتقىن، چۈنكى ئالىم كىشىنىڭ ئەيبى كەم بولىدۇ. ئىلىمسىز كىشىنى دوست تۇتما، چۈنكى ئىلىمسىز دوستتىن ياخشىلىق يەتمەيدۇ. يەنە ئاش ۋە نان ئۈچۈن دوست بولغانلىرىنى، خىزمەتكار قاتاردا سانىغانلارنى دوستلار قاتاردا كۆرمە، ئۇنداقلار پەقەتلا ئاش ۋە نانىڭ دوستى، سېنىڭ دوستۇڭ ئەمەس.

ئوبدانلار بىلەن يامانلارنى ياخشى پەرق ئەت، ئەمما ھەر

ئىككى تائىپەگە، يەنى ئوبدانلارغىمۇ، يامانلارغىمۇ دوستلۇق كۆرسەت، بۇنداق دوستلۇقنى ئوبدانلارغا كۆڭۈل بىلەن، يامانلارغا تىلىك بىلەن بىلدۇر، ساڭا نىسبەتەن ھەر ئىككى تائىپەنىڭ دوستلۇقى ھاسىل بولسۇن، چۈنكى ھاجىتىڭ ھەمىشە ياخشىلارغىلا چۈشۈۋەرمەيدۇ. ۋاقتى كەلگەندە يامانلارغا ھەم ھاجىتىڭ چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن، شۇڭا ئىمكان بار ياخشىلىق تەرىقىنى مەھكەم ساقلا. ئەمما بىئەقىل (نادان) كىشىلەر بىلەن ھەرگىز دوستلۇق ئورناتما، چۈنكى نادان دوستتىن زىرەك دۈشمەنلىڭ ئوبداندۇر، نادان دوستۇڭنىڭ بىر ئېغىز سۆزى ساڭا يۈز زىرەك دۈشمەنلىڭ يەتكۈزەلمەيدىغان ھادىسىلەرنى يەتكۈزۈشى مۇمكىن، ئالىم ۋە زىرەك، دوستلۇق ئەھدىدە مەھكەم كىشىلەر بىلەن دوست بول، سەن ھەم خەلق ئارىسىدا مەشھۇر بولغان دوستلۇ- رۇڭ قاتارىدا مەشھۇر بولالايسەن. يامان ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھ- بەت بولۇشتىن، تەنھالىقنى ئەلاراق بىلگىن، **نەزم:**

ئەي كۆڭۈل، قاچىغىل بەيباناندا ۋەھشىيلەر كەبى،
تۇتماغىل ئۇلفەت يامانلار بىرلە ياخشىلار كەبى.
تۇتقۇچە ئۇلفەت يامانلار بىرلە تەنھالىقدا بول،
لەئل كانى ئىچرە قىينالغان بەدەخشىيلەر كەبى.

مالامەتكە سازاۋەر بولماي دېسەڭ، دوستلارنىڭ ھەققىنى زايا قىلما.

بىلىشىمچە، ئىككى تائىپە مالامەتكە سازاۋەردۇر:
بىرى، دوستلارنىڭ ھەققىنى زايا قىلغۇچى، يەنە بىرى، ياخشىلىق قىلغاننى بىلمىگۈچى.

بىلگىنكى، دوستلۇققا يارايدىغان كىشى ئىككى ئىش بىلەن تونۇلىدۇ:

بىرى شۇكى، ھەر قانچە تەكشىلىقتا قالسىمۇ، بارىنى ئايدىمايدۇ؛ ئىككىنچىسى شۇكى، ئەگەر دوستلىرىدىن بىرى ئالەمدىن ئۆتسە، بالىۋاقىسىنى سوراپ، ئىزدەپ، ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەردار بولۇپ، شەپقەت ۋە مەرھەمەت كۆرسىتىدۇ. ھەر دائىم دوستىنى زىيارەت قىلىدۇ. قەبرە ۋە جايى مەنزىلىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلايدۇ.

يەنە بىر سۆزۈم شۇكى، دوستلىرىڭ بىلەن دوستلۇقنى ئوتتۇرا ھال قىلغىن، دوستلىرىڭغا ئۈمىد بىلەن كۆڭۈل باغلىما، ئەمما ئۆزۈڭنى ھەممىدىن دوستراق تۇتقىن، ئالدى - ئار-قاڭغا قاراپ ئىش تۇت، دوستلىرىڭغا بەكلا ئىشىنىپ كېتىش تۇپەيلى ئۆزۈڭدىن غاپىللىق (پەرۋاسىزلىق) ئۆتۈپ قالمىسۇن، چۈنكى سەن دوستۇڭ بولسىمۇ، ساڭا ئۆزۈڭدىن يېقىنراق يەنە بىرى يوقتۇر.

دوستۇڭنى تەكشىلەك، يەنى قىيىنچىلىق ۋاقىتلاردا سىنا، مەئىشىتىڭ پاراۋان، يەنى باي - بايىاشات چاغلىرىڭدا ھەممە ئادەم ساڭا دوستلۇق بىلدۈرىدۇ. دوستلىرىڭدىن كۆڭلۈڭ ئاغرىغان ۋاقىتلاردا ھەم ئىلگىرىكىدەكلا خۇش مۇئامىلىدە بول. ئەمما دوستلىرىڭغا سىرىڭنى ئېيتقۇچى بولما. چۈنكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاراڭلاردا نىزا - خۇسۇمەت پەيدا بولۇپ قالسا، دوستلۇق دۈشمەنلىككە ئايلىنىدۇ - دە، ئېيتقان مەخپىيىتىڭ ساڭا زىيان ئېلىپ كېلىدۇ. كېيىن پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ پايدىسى بولمايدۇ. ئەگەر كەمبەغەل (يوقسۇل) بولساڭ، دۇنيادارلار (بايلار) بىلەن دوست بولما، چۈنكى كەمبەغەللەرنى ھېچ كىشى دوست تۇتمايدۇ. خۇسۇسەن، ئۆز مەرتىۋەڭدىكى ئۆزۈڭ بىلەن باراۋەر،

تەك دەربجىدىكى كىشىنى دوست تۇتقىن. ناۋادا سەن باي بول-
ساڭ، كەمبەغەللەرنى دوست تۇت. كەمبەغەللەرنى دوست تۇتۇش
ناھايىتىمۇ ئۇلۇغ سائادەتتۇر. ھەرقاچان دوستلىرىڭنىڭ ھەققىدە
كۆڭلۈڭنى دۇرۇس تۇت. ئىشلىرىڭنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بول-
ىدۇ. ئەگەر دوستۇڭ ھەققىدە سەندىن ھېچ گۇناھ ئۆتمەي تۇرۇپ-
مۇ، ئۇ، يەنى دوستۇڭ سەندىن كۆڭۈل ئۈزسە، ئۇنىڭغا ئۆزرە
ئېيتىشقا ئالدىراپ كەتمە. چۈنكى ئۇنداق كىشى دوستلۇققا لايىق
ئەمەستۇر. تەمەگەر، يەنى سەندىن پايدا ئۈمىد كۈتىدىغان دوست-
تىن ھەم يىراق بولغىن، چۈنكى ئۇنداق ئادەم سەن بىلەن پەقەت
بىرەر نەرسىنىڭ تەمەيىدىلا دوست بولىدۇ. يەنە ھەسەتخور كىشى-
لەر بىلەنمۇ دوست بولما، چۈنكى ئۇنداق ئادەملەرنىڭ كۆڭلىدىن
ھەسەت زەھىرىنى چىقىرىپ بولماس. ھەسەتخور كىشىلەر ھەمە-
شە باشقىلارغا ئازار يەتكۈزمەك، ئاداۋەت تۇتماقنىڭ قەستىدىلا
يۈرۈيدۇ. سېنىڭ دوستلۇق قىلغىنىڭ ئۇنىڭ كۆڭلىگە تەسىر
قىلمايدۇ.

يۇقىرىدا دوست تۇتماقنىڭ مىزانلىرىنى بايان قىلدىم، ئەمە-
دى دۈشمەن ئەھۋالىنى بايان قىلاي.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

دۇشمەندىن ئېھتىيات قىلماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ھېچ كىشىنى ئۆزۈڭگە دۇشمەن قىلىۋالماسلىققا تىرىش، ئەگەر بىراۋ ساڭا دۇشمەن بولسا، قورقمىغىن ۋە غەم يېمىگىن، گەرچە سەن دۇشمەنلىك قىلمىساڭمۇ، باشقا بىرى ھامان ساڭا دۇشمەنلىك ئارزۇسىدا بولىدۇ. ئەمما دۇشمەنلىك ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئىشلىرىدىن غاپىل بولما ۋە ئۇنىڭ قىلغان يامانلىقلىرىغا قارىتا سۆكۈت قىلما، ھەر دائىم ئۇنىڭ (دۇشمەنلىرىڭنىڭ) ئىشلىرىغا — مىكىر ۋە ھىيلىلىرىگە پەرۋاسىز قارىما، دۇشمىنىڭنىڭ ھال ـ ئەھۋالى تەدبىرىدىن خەۋەرسىز قالما، شۇندىلا بالاغا قالمايسەن، كەمبەغەل بولساڭمۇ، ئۆزۈڭنى دۇشمىنىڭگە ئۇلۇغ (باي) كۆرسەت، ھىممەتلىك ھەم جۇرئەتلىك بول. ئۆزۈڭنى ھەرگىزمۇ دۇشمىنىڭگە تۆۋەن ۋە يوقسۇل كۆرسەتكۈچى بولما، دۇشمىنىڭنىڭ دۇشمەنلىك ئىشەنچى كۈچىيىۋالمىسۇن، دۇشمەننىڭ ياخشى مۇئامىلىسى، ياخشى قىلىقى ۋە تاتلىق گەپ ـ سۆزلىرىگە كۆڭۈل باغلىما ۋە بۇ كۆڭۈل تانابىغا باغلىنىپ قۇدۇققا چۈشۈپ كەتمە، يەنى دۇشمىنىڭنىڭ مەسلىھەت ۋە كېڭىشىگە ئالدىنىپ قالما، ئەگەر دۇشمىنىڭدىن شېكىر تېتىساڭ، زەھەر بىلگىن، يەنى دۇشمىنىڭدىن بۇلبۇلنىڭ ناۋاسىدەك ناۋا يەتسە، ئۇنى كۆڭۈلنى جاراھەتلەندۇرگۈچى زەھەرلىك يا ئوقى دەپ بىل. ئەلۋەتتە، دۇشمەندىن قورقۇش كېرەك.

دېيىلىدۇكى، ئىككى كىشىدىن قورق. بىرى، زالىم دۇشمەن، يەنە بىرى، ۋاپاسىز يار. دۇشمىنىڭ بىلەن ئاشكارا رىقابەتتە بول. لېكىن ئۇنى ئاجىز كۆرمە، گەرچە دۇشمىنىڭ ئاجىز ۋە يوقسۇل بولسىمۇ، ئۇنى ھامان دۇشمەن دەپ بىل. ھەرگىزمۇ ئاجىز، يوقسۇل دەپ سەل قارىغۇچى بولما.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، خۇراساندا مەشھۇر ۋە سېخىي، تولىمۇ دانا بىر كىشى بار ئىدى. ئىسمى مۇھزىب ئىدى. بىر كۈنى ئۇ يولدا كېتىۋاتقاندا قوغۇن شاپىقىغا تېيىلىپ يىقىلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ شاپاقنى پىچىقى بىلەن پارە - پارە قىلدى. خىزمەتكارلىرى ئۇنىڭدىن:

— ئەي خوجا، شۇنچە ئۇلۇغلۇقۇڭ ۋە دانالىقىڭ بىلەن ھىجالەت بولماستىن، بىر پارچە شاپاققا بۇ قاتارلىق ئاچچىق قىلغىنىڭ نېمىسى؟ — دېيىشتى.

مۇھزىب دېدىكى:

— [بۇ شاپاق] مېنى يىقىتتى، شۇڭا ئۇ مېنىڭ دۇشمىنىمدۇر. دۇشمەننى تۆۋەن كۆرگىلى بولماس، ناۋادا كىچىك (ئاجىز) بولسىمۇ، ھەرقانداق كىشى دۇشمەننى تۆۋەن (ئاجىز) چاغلاپ كۆزگە ئىلمىسا، پات پۇرسەتتە دۇشمەن شۇ كىشىنى خار قىلىدۇ.

بەس، دۇشمىنىڭ سېنى ھالاك قىلماستىن بۇرۇن، سەن دۇشمىنىڭنى ھالاك قىلىشىنىڭ تەدبىرىنى قىل، ناۋادا بىرەر كىشى ساڭا دۇشمەنلىك قىلسا، ئىمكان بار تېزلىك بىلەن ئۇنىڭ ئۇستىدىن غالىب كېلىشىنىڭ يولىنى ئىزلە، ھەرگىزمۇ دۇشمىنىڭنى تۆۋەن ۋە ئاجىز چاغلاپ، [ئۆزۈڭنىڭ غالىب ئىكەنلىكىڭنى] كىشىلەرگە كۆز - كۆز قىلىپ يۈرمە، چۈنكى ئۇ

پەخىرلەنگۈدەك ئىش ئەمەس.

كۆرمىدىڭمۇ؟ بىر پادىشاھ ئۆز دۈشمىنىنى بويسۇندۇرسا، ئەمما ئۇ دۈشمەن ئۆزىنى بويسۇندۇرغان پادىشاھقا قارىغاندا مەرتىۋىلىك ۋە ئۇلۇغ بولمىسا، يەنى مەرتىۋىسى تۆۋەن، ئاجىز بولسىمۇ، ۋاقتى كەلگەندە باشقىلار نامە پۈتۈپ، شۇ ئاجىز دۈشمەننى مۇبالىغە بىلەن ئوقيا ئېتىشتا تەڭدىشى يوق، جاسارەتتە شىر، ئەجدىھا سۈپەت قىلىپ مەدھىيىلەيدۇ. دۈشمەننىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئاجىز لەشكىرىنى بولسا، باھادىر ۋە پالۋانلىق سۈپىتىدە تەرىپلەيدۇ. شۇ ئاجىز دۈشمەننىڭ لەشكىرىنى باتۇر، جاسارەتلىك قىلىپ، لەشكىرى قوماندانلىرىنى بولسا، شىجائەتتە يېگانە، پالۋانلىقتا تەڭداشسىز قىلىپ بىرمۇبىر ھېكايە قىلىدۇ. ئاندىن پالانى پادىشاھ دۈشمەننىڭ جەڭ - زۇلۇم تېغىنى سۈندۇرۇپ، بۇ قاتارلىق كۆچلۈك دۈشمەنگە شۇنداق ئات سالدىكى، ھەممىسىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا قاچۇرۇپ، بىراقلا نابۇت قىلدى، دېيىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ شۇ ئاجىز دۈشمەننىڭ تەرىپى بولماستىن، بەلكى غالىب پادىشاھنىڭ تەرىپى - لەشكىرىنىڭ جاسارىتىنىڭ تەرىپىدۇر.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، رەي شەھىرىگە بىر مەزلۇم (ئايال) پادىشاھ ئىدى. ئۇنى سەييىدە دەپ ئاتايتتى. ئەسلىدە پادىشاھ فەخرىد - دەۋلە ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ بىر ئوغلى بار ئىدى. ئىسمى مەجىد - دەۋلە ئىدى. شاھزادە كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭغا پەقەت پادىشاھلىق نامىلا بېرىلگەنىدى. پادىشاھلىقنى بولسا، ئانىسى قىلاتتى. ۋاقتىكى، مەجىد - دەۋلە چوڭ بولدى. ئەمما ناقابىل (قابىلىيەتسىز) ئىدى. پادىشاھلىققا لايىقىتى يوق ئىدى. مەزلۇم خەلقتىكى ئۆيدىن چىقماي، كېنىزەكلەر بىلەن خىلۋەتتە تاماشا

بىلەن بولاتتى. ئانىسى سەييىدە رەي، قەھىستان ۋە ئىسپىھاندا ئوتتۇز توققۇز يىل پادىشاھلىق قىلدى. بۇنى دېيىشتىكى مەقسىتىم شۇكى:

سۇلتان مەھمۇد سەييىدەگە ئەلچى ئەۋەتىپ: «مېنىڭ ئانامغا خوتۇبە ئوقۇت، ماڭا سېلىق ـ خىراجەت تاپشۇر، بولمىسا لەشكەر تارتىمەن» دەپ ھېسابسىز سىياسەت قىلدى. ئەمما سەييىدە كەلگەن ئەلچىنى چاقىرتىپ دېدىكى:

— «سۇلتان مەھمۇدقا ئېيتقىن، مېنىڭ ئېرىم فەخرىد ـ دەۋلە ھايات ۋاقتىدا سېنىڭ بۇ تەرەپكە كېلىشىڭدىن ۋە رەي شەھىرىنى ئېلىش قەستىدە بولىدىغانلىقىڭدىن ئەندىشە قىلاتتۇق، ۋەھالەنكى، فەخرىد ـ دەۋلە ئالەمدىن ئۆتتى. پادىشاھلىق ئىشى ماڭا قالدى. شۇڭا بۇنداق ئەندىشىلەر كۆڭلۈمدىن ئۆچتى. يەنە شۇنى ئېيتىپ قويايكى، سۇلتان مەھمۇد ئاقىل پادىشاھتۇر. بىر خوتۇن كىشى بىلەن جەڭ قىلماق ـ يۈرت تالاشماق ئۇچۇن لەشكەر تارتماق شۇنداق ئۇلۇغ پادىشاھنىڭ نام ـ شەرىپىگە لايىق ئەمەستۇر. ناۋادا كەلسەڭ، خۇدايىتائالا مەدەت قىلغاي! مەن قاچماسمەن، جەڭگە تەييار تۇرۇپتىمەن، چۇنكى ئۇرۇش ئىككى ئىشتىن خالىي بولمايدۇ. شەكسىز ئىككى لەشكەر (قوشۇن) نىڭ بىرى مەغلۇپ بولىدۇ. ئەگەر كۆتۈلمىگەندە سېنىڭ لەشكىرىڭ مەغلۇپ بولسا، ئەتراپ ـ ئالەمگە: سۇلتاننى مەغلۇپ قىلدىم. ئۇ يۇز مىڭ پادىشاھنى مەغلۇپ قىلغانىدى، دەپ نامە پۈتۈپ ئەۋەتىمەن. ناۋادا مېنىڭ لەشكىرىم مەغلۇپ بولسا، بىر خوتۇننى مەغلۇپ قىلدىم، دەپ پەخىرلەنسەڭ ئەرزىمەيدۇ.»

سۇلتان مەھمۇد ئۇشبۇ سۆز بىلەن ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە لەشكەر تارتمىدى. رەينى ئىگىلىۋېلىش قەستىدىمۇ بولمىدى.

شۇڭا، ئەي ئوغۇل، دۇشمەننى زەئىپ ۋە ئاجىز كۆرۈپ

پەرۋاسىزلىق قىلما. ھېچ قاچان دۇشمەندىن خاتىرجەم بولما، خۇسۇسەن، ئۆي ئىچىدىكى (يېنىكىدىكى) دۇشمەندىن غاپىل بولما، چۈنكى ياتلار بىلمەيدىغانىنى يېنىكىدىكى دۇشمەن بىلىدۇ. تالادىكى دۇشمەن يېنىكىدىكى دۇشمەن بىلگەننى بىلمەيدۇ. بەس، ھېچبىر دۇشمەنگە [چىن دىلىدىن] دوستلۇق قىلغۇچى بولما، پەقەت كۆرۈنۈشتىلا دوستلۇق كۆرسەت، كۆرۈنۈشتىكى دوستلۇق كۈندىلەر ئۆتۈپ ھەقىقىي دوستلۇققا ئايلىنىپ قالسا، ئەجەب ئەمەس. [بەزىدە] دۇشمەنلىكتىن دوستلۇق پەيدا بولىدۇ ۋە بەزىدە دوستلۇقتىن دۇشمەنلىك پەيدا بولىدۇ. ھەمىشە دۇشمىنىڭدىن دوستىلىرىڭنىڭ كۆپ بولۇشى ئۈچۈن تىرىش. ئامال بار دوستۇڭ كۆپ، دۇشمىنىڭ ئاز بولغاي! ئەمما مىڭ دوستۇڭغا ئۈمىد باغلاپ، بىر دۇشمەندىن غاپىل بولما. چۈنكى مىڭ دوستۇڭ ساڭا بولغان دوستلۇقىدىن ۋاز كەچتى دېگەندەمۇ، بىر دۇشمەن ساڭا بولغان دۇشمەنلىكىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيدۇ. ناۋادا دۇشمىنىڭ [ساڭا بولغان] دۇشمەنلىكىنى بولدى قىلىپ سەمىمىيلىك كۆرسەتسە، سەن ھەم ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلىشىپ يۈرمە، بىراق دۇشمىنىڭ سەندىن ھەرقانچە ئاجىز بولسىمۇ، يەنىلا ساڭا دىققەت قىلىق يەتكۈزۈشتىن ئېھتىيات قىل. ئەگەر دۇشمىنىڭ سەن بىلەن چېقىشىپ ئۆتۈشنى خالسا، ئۇنىڭ خاھىشىنى غەنىيمەت بىلىپ چېقىشىپ ئۆتكىن. [دانالار] ئېيتقانكى:

«[دۇشمىنىڭ بىلەن دۇشمەنلىشىپ يۈرگەندىن] يا ئادا ـ جۇدا بولغىنىڭ، يا بىر تەرەپكە كەتكىنىڭ ۋە ياكى چېقىشىپ ئۆتكىنىڭ خوپتۇر.»

ئەگەر دۇشمىنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپ [دۇشمىنىڭنى] ھالاك قىلساڭ، شاد ـ خورام بولماقلىق راۋادۇر، ناۋادا [دۇشمىنىڭ] ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلسە، خۇشال بولۇپ كەتمە،

چۈنكى سەن ھەم ئۆلمەي قالمايسەن، ئۆزۈڭنىڭ ئۆلمەسلىكىڭنى بىلسەڭ، خۇشال بولۇش باشقا گەپ.

ھۆكۈمالار ئېيتىپتۇركى:

«ھەر كىشى دۇشمىنىدىن بىر نەپەس ئارتۇق ئۆمۈر كۆرسە غەنىيمەت بىلگەي». لېكىن مەن شۇنداق دېيەلەيمەنكى،

نەزم:

گەر قىلسە ئۆلۈم خەسىم① نابۇد،
خەسىم ئۆلگەنگە شادلىق ئەتمەك نېسۇد②؟
يەتكەندە ئەجەل سەرسەرى③ ئۆمرۈڭ نەخلىن④
خەسمى كەبى ئەيلەگەي نەبۇدۇ فەرسۇد⑤.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئەتراپ ئالەمنى كېزىپ جاھاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، مەنزىل ماكانىغا يانماق بو-لۇپ دامغان شەھىرىگە كەلگەندە ئەجەل لەشكىرى ئۆمۈر بىناسى-نى خاراب قىلماققا تەمشەلدى. ئىسكەندەر ۋەسىيەت قىلىپ دېدى-كى:

«مېنى سالىدىغان جىنازىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن تۆشۈك ئې-چىپ ئىككى قولۇمنى چىقىرىپ قويۇڭلار، تا پۈتۈن ئالەمنى ئېلىپ ئەمدىلىكتە قۇرۇق قول كېتىۋاتقىنىمنى خەلقى ئالەم كۆرۈپ ئىبرەت ئالغاي!»

---

① ۋۇجۇدىن دۇشمەن، رەقىب
② نېمە پايدا
③ شامال
④ كۆچەت
⑤ يوقالماق، تۆزۈپ كەتمەك

ئانامغا ئېيتىڭلاركى، ئەگەر مېنىڭ روھىمنى خاتىرجەم بولسۇن دېسە، مەن ئۇچۇن قايغۇرمىغاي. ناۋادا ئالەم ئىچىدە ھېچبىر ئەزىز ۋە مېھرىبان كىشىسى ئۆلمىگەن ئادەمنى تاپالىسا، ئۇ ھالدا قايغۇرسا، يىغلاپ ھەسرەت چەكسە مەيلى.»

— ئەي ئوغۇل، يىپىنى ئۆز ھالىدا ئەشسە، بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ ھاجەتكە يارايدۇ. ناۋادا ھالىدىن تاشقىرى ئېشىۋەتسە، ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

بەس، ھەممە ئىشنى ئۆز ئەندىزىسىدە قىلغايسەن. خاھى دوستلۇق، خاھى دۇشمەنلىك بولسۇن، ھەر ئىشنىڭ ئەندىزىسىنى بىلمەك، ھەر ئىشنى ئۆز يولىدا بېجىرمەك ئەقىل جۇملىسىدىندۇر.

ئاجىزلارنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرگىن، گەدەنكەشلەرگە گەدەنكەشلىك قىل. ھەرقانداق ئىش قىلغاندا ئادەمگەرچىلىك تەرىقىنى ساقلىغىن، غەزىپىڭ كەلگەن ۋاقىتتا سەبرىنى ئۆزۈڭگە ۋاجىپ بىل ۋە ئۆزۈڭنىڭ مىقدارىنى تونۇ. ھەر كىشى ئۆز مىقدارىنى بىلمىسە، ئادەمىيلىكتىن چەتنەپ كېتىدۇ. مەيلى دوست، مەيلى دۇشمەن بولسۇن، ئاستا، يەنى يۇمشاقلىق بىلەن سۆزلە، ھەرقاچان شېرىن سۆزلۈك بولغىن، شېرىن سۆزلۈك - سېھىرگەرلىكنىڭ ئىككىنچى مەرتىۋىسىدۇر.

كىشى بىر نېمە سورىسا، جاۋابىنى بەرگىن. كىشى قۇلاق سالمىغان سۆزنى دېمە. كىشىنىڭ ئالدىدا دېگىلى بولمايدىغان سۆزنى ئارقىسىدىمۇ دېمە. ئادەملەرگە ياخشىلىق قىلماقتىن ئايانما. قىلمىغان ئىشنى قىلدىم، دەپ لاپ ئۇرما، قىلغان ئىشلىرىڭنى تولا دەۋەرمە. **شېئىر:**

ئىشقىڭ سۆزىن ئاشكارۇ پىنھان قىلدىم،
غەم تاغىنى كەسمەك بىلە تالقان قىلدىم.

مەئلۇم بۇ كۈن بولۇر، تاڭلاسىنى سان قىلدىم،
ھالىم ساڭا مەئلۇم ئەمەسدۇر، مەئلۇم قىلدىم.

قىلىدىغان، يەنى قىلماقچى بولغان ئىشنى، سۆزلەيدىغان سۆزۈڭنى ئالدىن ئويلىشۇال. باشقا بىرسى سېنى سۆزگە تەكلىپ قىلسا، تولا زۇۋاندارلىق قىلما، نەق گەپنى قىل. [كىشىگە] ئىككى يۈزلۈك قىلما، ئەمما ئىككى يۈزلۈك كىشىدىن قاچ. يەتتە باش-لىق ئەجدىھادىن قورقما، لېكىن سۇخەنچى (چېقىمچى، ئاردا گەپ توشۇيدىغان) كىشىدىن قورق، چۈنكى سۇخەنچىنىڭ بىر سائەت قىلغان پىتنىسىنى بىر يىلدىمۇ بېسىقتۇرۇپ بولالمايسەن. ھەرقانچە ئۇلۇغ ۋە كۈچلۈك بولساڭمۇ، ئۆزۈڭدىن ئۇلۇغلار بە-لەن ئويناشما. ھۆكۈمالار ئېيتقاندەك، مۇنداق ئون خىسلەتنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇت، تاكى بالادىن ئەمىن بولغايسەن:

ئۆزۈڭدىن ئۇلۇغ (چوڭ) كىشىلەر بىلەن ئوينىما، خىز-مەتكارلارغا تولا زۇلۇم قىلما؛ ھەسەتخور كىشىلەر بىلەن سۆھ-بەت قۇرما؛ بېخىللار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولما؛ نادان كىشى بىلەن مۇنازىرە قىلما؛ ئورنى يوق (جاھانكەشتى) كىشى بىلەن دوست بولما؛ يالغانچىلار بىلەن مۇئامىلە قىلما؛ جېدەلخور كىشى بىلەن شاراب ئىچمە؛ خوتۇنلار سۆھبىتىدە تولا (ئۇزاق) ئولتۇر-ما؛ ئابرۇيىمنى ساقلاي دېسەڭ، سىرىڭنى كىشىگە ئېيتما.

— ئەي ئوغۇل، تولا ئەيىب ئىزدەيدىغان كىشىدىن قاچقىن. ھەمىشە كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپ يۈرمىگىن. ھېچ كىشىنى ھەددىدىن تاشقىرى، زىيادە ماختىما، ناۋادا ئەيىبلەش توغرا كەل-سە، مۇمكىن بولماي قالىدۇ. ساڭا ھاجىتى چۈشكەن، چۈشمە-گەن بولسۇن، كىشىگە غەزەپ قىلما، قورقۇتما، خارلىما، بۆ-لەك كىشىنىڭ ئاچچىقىنى باشقا بىراۋدىن چىقارما، ئەگەر سېنىڭ ھەققىڭدە بىرەر كىشىدىن گۇناھ ئۆتسە، كەچۈرگىن. ئۆزۈڭدىن

كىچىكلەرگە بىگۈناھ باھانە ئىزدىمىگىن.

خىزمەتكارلىرىڭنى بايىشاد تۇت. چۈنكى ئۇلار زىرائەتگاھىڭ-دۇر، زىرائىتىڭ ئوبدان بولسا، راۋاج تېپىشىڭغا سەۋەب بولىدۇ.

پەرمانىڭنى تۇنقۇدەك كىشىنى خىزمىتىڭگە ئال، ئىشىم نۇقسانسىز بولسۇن دېسەڭ، بىر كىشى قىلىدىغان ئىشقا ئىككى كىشىنى بۇيرىما.

دانالار ئېيتقانكى: «بىر قازان ئاشنى ئىككى كىشى پىشۇرسا، مەززىسى بولماس؛ ئىككى خوتۇن بىر ئۆيدە بولسا، ئۆي پاكىز تۇرماس». **شېئىر:**

ئىككى خاتۇنغە بىر ئۆي بولسە مەسكەن[1]،
ئازىغلىق تۇتمە كۆز ئول ئۆي ئىچىدىن.

ناۋادا كىشىنىڭ قول ئاستىدا — پەرماندا بولساڭ، خوجايىنىنىڭ ئالدىدا يۈرۈم يورۇق بولسۇن، ئىشىمدىن نۇقسان كۆرۈلمىسۇن دېسەڭ، بۇيرۇلغان ئىشىڭدا كىشىنى شېرىك قىلما.

دوست ۋە دۇشمىنىڭگە ئوخشاشلا مەرھەمەت كۆرسەت. ئەگەر بىرسى گۇناھ ئۆتكۈزسە، قاتتىق غەزەپ قىلىپ كەتمە، [باشقىلارنىڭ] غەيۇبەت - شىكايەتلىرىگە قۇلاق سالما، يوقىلاڭ ئىشلارنى دەپ خۇسۇمەت پەيدا قىلما، ئازغىنە گۇناھىنى دەپ كىشىنى ئازاب - ئوقۇبەتكە سازاۋەر قىلما، ھەر ئىشتا سېخىيلىق، ئەپۇچانلىق يولىنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇت، شۇندىلا كىشىلەر تىلىدا ياخشى نامىڭ مەشھۇر بولغۇسىدۇر.

---

① تۇرار جايى، تۇرالغۇ، ماكان

ئوتتۇزىنچى باب

ئەپۇ قىلماق ۋە جازالىماقنىڭ بايانى①

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر كىشى بىرەر گۇناھ سادىر قىلسا، ئادالىتىڭ بىلەن ئۇنىڭ، يەنى گۇناھكارنىڭ ئۆزىنى ئاڭلا. چۈنكى ئۇ ھەم ساڭا ئوخشاش ئادەمدۇر.

گۇناھ ئەڭ ئاۋۋال ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن كۆرۈلگەندى. ئۇ ھەممىزنىڭ ئاتىسى ئىدى. **شېئىر:**

بىر كۈن مەن ئەگەر بارالمادىم سۇھبەتىڭە،
يۈزىمىڭ غەم ئارا قالدى كۆڭۈل مېھنەتىڭە.
ئەۋۋەل كىشكىم قىلدى گۇناھ ئادەمىدۇر،
بىر جۇرم بىلە تاشلاما مەنى فۇرقەتىڭە.

[بىراۋغا] ھۇرۇنلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلى ئوقۇبەت قىلما. تا يوق گۇناھ ئۇچۈن ئازابقا سازاۋەر بولمىغاي!

ھەرقانداق سۆزگە ئاچچىقىڭ كەلمىسۇن. بولۇپمۇ غەمكىن، يەنى خاپا ۋاقىتلىرىڭدا ئاچچىقنى يۇتماقنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. ئەگەر خاپىلىق تۈپەيلى [باشقىلار] ھەم بىرەر گۇناھ سادىر قىلغان بولسا، ئەپۇ قىل ۋە ئۆزرىنى قوبۇل قىل. چۈنكى بەندە

① مۇندەرىجىدە «گۇناھكارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلماقنىڭ بايانى» دېيىلگەن.

گۈناھ قىلمىغان بولسا، خۇدايىتائالانىڭ ئەپۇسىمۇ بولماسىدى. قاچانكى ئەپۇ قىلماقنى ئۆزۈڭگە ۋاجىپ بىلسەڭ، ھەر ۋاقىت ئۇلۇغلۇق شاراپىتىدىن قۇرۇق قالمايسەن. ناۋادا بىراۋنى ئەپۇ قىلساڭ، مىننەت قىلىپ ئۇنى خىجالەتكە قويما. چۈنكى مىننەت قىلىش — ئەپۇ قىلمىغان بىلەن باراۋەردۇر. ئەگەر كىشى جازاغا تارتىلغۇدەك دەرىجىدە گۈناھ قىلغان بولسا، گۈناھىغا بېقىپ جازالا. ئىنساپ ئەھلى شۇنداق ئېيتقانكى: «جازانى گۈناھىغا بېقىپ بەرمەك كېرەك». ئەمما مەن ئېيتىمەنكى: ئەگەر كىشى گۈناھ قىلغان بولسا، سەن ئۇنىڭ گۈناھىغا قارىتا تولۇق، يەنى ئۇزۇل - كېسىل جازا بەرمەكچى بولساڭ، ئۇ ھالدا شەپقەت ۋە كەڭچىلىك تەرىقىسىنى ئۇنتۇغان بولىسەن. مېنىڭچە، بىر مىسقاللىق گۈناھ ئۈچۈن يېرىم مىسقاللىق جازا بەرگەن تۈزۈك. شۇنداقتا ھەم سىياسەت تەرتىپىنى بەجا كەلتۈرگەن ھەم شەپقەت - كەڭچىلىك شەرتىنى ئادا قىلغان بولىسەن. ئالىيجانابلار ۋە مېھىر - شەپقەت ئىگىلىرى رەھىمسىز، زالىملار ئىشىنى قىلسا، ياراشمايدۇ. ئەمما ئۆزرى ئېيتىش لازىم بولغۇدەك گۇناھنى سادىر قىلما. ناۋادا شۇنداق گۈناھنى سادىر قىلىپ قويساڭ، ئۆزرە ئېيتماقتىن — ئەپۇ سوراشتىن نومۇس قىلما.

ھېكايەت:

ھەزرىتى مۇئاۋىيەنىڭ زامانلىرىدا بىر قوۋم گۈناھ سادىر قىلغانىدى. شەرىئەت بويىچە ئۇ قوۋمنى ئۆلتۈرمەك ۋاجىپ بولىدى. مۇئاۋىيە ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرىدى. بىر نەچچە گۇناھكار ئۆلتۈرۈلۈپ نۆۋەت بىرىگە يەتكەندە، ئۇ كىشى، يەنى گۇناھكار:

— يا ئەمىر، بىزنى قانداق قىلساڭ، گۇناھىمىز ئۈچۈن ھەق ۋە ئورۇنلۇقتۇر. ئەمما خۇدايىتائالانىڭ ھەققىدە بولسىمۇ بىر

ئېغىز سۆز قىلىۋېلىشىم ئۈچۈن ئامانلىق بەرسەڭ، — دەپ ئىلتىماس قىلدى. مۇئاۋىيە ئىجازەت بېرىپ: — سۆزۈڭنى ئېيتقىن، — دېدى.

گۈناھكار دېدىكى:

— ئەي ئەمىر، پۈتۈن ئالەم خەلقى سېنى «ئالىيجاناب ۋە مېھىر ـ شەپقەت ئىگىسى» دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئەگەر مۇشۇ گۈناھسىزنى يەنە بىر زالىم پادىشاھنىڭ مەملىكىتىدە سادىر قىلغان بولساق، ئۇ بىزلەرنى نېمە قىلاردى؟

مۇئاۋىيە ئېيتتىكى:

— مەن قىلغاندەك قىلاردى، يەنى مەن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغاندەك ھۆكۈم قىلاتتى.

ئول گۈناھكار ئېيتتىكى:

— سەن ئۇ بىرەھىم زالىمنىڭ قىلغىنىنى قىلساڭ، ئۇ ھالدا سېنىڭ ئالىيجانابلىقىڭنىڭ، مېھىر ـ شەپقىتىڭنىڭ پايدىسى نېمە؟

مۇئاۋىيە ئېيتتىكى:

— ئەگەر سەن ئېيتقان مۇشۇ سۆزنى ئىلگىركىلەر، يەنى ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئېيتقان بولسا ئىدى، ھەممىسىنى ئەپۇ قىلاردىم. ئەمدى بولسىمۇ قالغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئەپۇ قىلدىم!

ۋاقتىكى، گۈناھكار ئەپۇ قىلىشنى تەلەپ قىلسا، گۈناھىدىن ئۆتكىن. چۈنكى سورالغان ئۆزرە گۈناھتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.

ئەگەر بىرەر ھاجەتمەنلىك ساڭا ھاجىتى چۈشسە، ئۇ ھاجەتمەنلىك ساڭا ياكى دىنىڭغا زەررى يەتمىسە، بايلىقىڭغا، يەنى پۇل ـ مېلىڭغا تەسىر كۆرسەتمىسە، ئۇ كىشىنىڭ ھاجىتىنى ئادا قىل، قۇرۇق قول ياندۇرمىغىن، ھەم ئۇ ھاجەتمەننى يالغانچى گۇمان قىلما. ئەگەر ئۇ، يەنى ھاجەتمەن سېنىڭ ياخشى كىشى

ئىكەنلىكىگە ئىشەنمىسە، ھاجىتىنى تىلەپ ئالدىڭغا كەلمەسە- دى. شۇنى بىلگىنكى، ساڭا ھاجىتى چۈشكەن ھەرقانداق ھاجەت- مەن سېنىڭ ئەسرىڭدۇر. دەرھەقىقەت، ھاجەتمەنلىك — ئەسرلىكىنىڭ ئىككىنچى مەرتىۋىسىدۇر. شۇڭا ئەسرلەرگە ھەم رەھىم قىلغايسەن! ئەسىرنى ئۆلتۈرۈش مۇۋاپىق ئەمەس. بۇ توغرىسىدا گۇناھ سادىر قىلىشنى ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمىگىن، شۇندىلا ئىككى ئالەمنىڭ ساۋابىنى تەڭ كۆرىسەن. ئەگەر سېنىڭ ھاجىتىڭ كىشىگە چۈشسە، ئالدى بىلەن ئۇ كىشىنىڭ، يەنى سېنىڭ ھاجىتىڭ چۈشكەن كىشىنىڭ ئالىيجاناب، مېھىر - شەپ- قەتلىك ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىگە ئوبدان قارا. ئەگەر ئۇ كىشى ئالىيجاناب، مېھىر - شەپقەتلىك بولسا، ھاجىتىڭنى ئېيت ۋە ياردەم تىلە. ئەمما مېنىڭ مۇنۇ ۋەسىيىتىمنى قۇلىقىڭدا ئوبدان ساقلا: بىرى، سەن ھاجەت تىلەپ بارغان ۋاقتىڭدا ئۇ كىشى، يەنى سەن ھاجەت تىلەپ بارغان كىشى غەمكىن، قورسىقى ئاچ بولمىغاي، غەمكىن، قورسىقى ئاچ ۋاقتىتا ھاجەت تىلەپ بارما. بۇنداق چاغدا ھاجىتىڭ، يەنى ساڭا لازىم بولغان نەرسە قولۇڭغا تەگمەيدۇ؛ يەنە بىرى، قولغا كەلمەيدىغان نەرسىنى تىلە- مە، يەنى سورىما. ھاجىتىڭدىن چىققۇچى قوبۇل قىلالىغۇدەك نەرسىنى تىلە (سورا). ھاجىتىڭ چۈشكەندە ھاجىتىڭنى، يەنى نېمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىڭنى چىرايلىق، ياخشى سۆزلەر بىلەن بايان قىلغىل. مەقسىتىڭنى ئاڭلىتىپ بولۇپلا تاشقىرى چىق، ھەرقانداق سۆزنى ئەدەپ بىلەن ئېيت. ھاجىتىڭ چۈشكەن كىشىگە مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىل. شۇندىلا ھېچ ۋاقىت قۇرۇق قول قايتمايسەن. چۈنكى مۇلايىملىق ياخشىلىققا يېتىش- مەكنىڭ ئىككىنچى مەرتىۋىسىدۇر. **رۇبائى:**

ئەي دىل، ھەۋەس ئولسە يەتمەكىڭ يارىڭغە،
بىۋاست قويمە قەدەمىڭنى ئول دىلبەرۇ دىلدارىڭغە.
تاشقارى خاھىشىدىن يەتسەڭ كېرەك،
ئول زەرىف ئەييارىڭغە.

ھەرقانداق كىشىگە ھاجىتىڭ چۈشكەنىكەن، ئۇ ھالدا ئۆزۈڭنى بەندە ۋە چاكارىدەك بىلگىن. چۈنكى بىزنىڭ خۇدايىتائالاغا قۇللۇق بىلدۈرمىكىمىز ھاجىتىمىزنىڭ چۈشكەنلىكى سەۋەبىدىندۇر. ئەگەر خۇدايىتائالاغا بەندىنىڭ ھاجىتى چۈشمىسە ئىدى. ھېچ كىشى تائەت ـ ئىبادەتكە يۈز كەلتۈرمەس ئىدى. شۇڭا ھاجىتىڭنى تاپساڭ ھاجىتىڭنى راۋا قىلغان كىشىگە ھەر ۋاقىت تەشەككۈرۈڭنى بىلدۈرگەيسەن. دەرھەقىقەت، ھاجىتىدىن چىقان كىشىگە تەشەككۈر ئېيتمايدىغان ئادەم خۇدايىتائالانىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگىمۇ شۈكرى قىلمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە: «شۈكرى ئېيتقۇچىلارنى خۇدايىتائالا دوست تۇتىدۇ» دېگەن كەلىمە بار. شۈكرى ئېيتماق ھاجىتىگە ئېرىشىشنىڭ ئىككىنچى مەرتىۋىسىدۇر. ھاجىتىڭ چۈشكەن كىشى ئەگەر سېنى ھاجىتىڭدىن چىقارمىسا، بۇنى ئۆز بەختىڭدىن كۆرگىن. ئۇ كىشى توغرۇلۇق كىشىلەرگە سۆز ـ چۆچەك قىلىپ يۈرمە. چۈنكى سېنىڭ ھاجىتىڭ چۈشكەن كىشى سۆز ـ چۆچەك قىلىشىڭدىن قورقسا، ئەلۋەتتە، ھاجىتىڭنى راۋا قىلغان بولاتتى.

ئەگەر ھاجىتىڭ چۈشكەن كىشى بېخىل ۋە نامەرد بولسا، ساق ۋاقىتىدا ھېچنېمە سورىما. سورىغان نەرسەڭنى بەرمەيدۇ. سورىماقچى بولغان نەرسەڭنى مەست ۋاقىتىدا سورا. چۈنكى بېخىل ئادەملەر مەست ۋاقىتىدا سېخىي بولۇپ كېتىدۇ. ناۋادا شۇ بېخىل ئادەملەر كېيىن پۇشايمان قىلىپ، بەرگەن نەرسىسىنى

قايتۇرۇۋالماقچى بولسا ياكى هاجىتىڭ ئامالسىزلىقتىن شۇ بە-
خىل، ناكەس ئادەملەرگە چۈشسە، ئۇ هالدا ئۆزۈڭنى بىچارىلەر
قاتارىدىن سانا. ئۇلۇغلار ئېيتقانكى، ئۇچ تائىپە بىچارىلەر قاتارى-
دىن سانىلىدۇ.

بىرى، ئۆزى ئاقىل بولسىمۇ، نادانىنىڭ قول ئاستىدا بولسا؛
ئىككىنچى، ئۆزى كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك تۇرۇپ، ئاجىز ۋە
زەئىپ دۈشمەنگە تۇتقۇن بولسا؛ ئۈچىنچى، يوقسۇزلۇقتىن بە-
خىل ئادەملەرگە موهتاج بولسا.

— ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، تۇرلۇك سۆز ـ نەسىھەتلەرنى،
هۈنەرلەرنى قۇدرىتىم يېتىشىچە بۇ كىتابتا بايان قىلدىم. تا
ئوقۇپ بىلگەيسەن. ئەگەر بىرەر ئىشقا هاجىتىڭ چۈشسە، كارغا
كەلگۈسىدۇر. كاشكى، ئىلىم ـ هېكمەتلەردىن كۆپرەك بىلگەن
بولسام ئىدىم، ساڭا ئۆگەتكەن بولاردىم. تا بۇ جاهاندىن بىغەم
هالەتتە كەتكەن بولاتتىم. لېكىن نېمە ئىلاج قىلاي، ئىلىم ۋە
هېكمەت يولىدا پىيادىدۇرمەن. ئەپسۇس، ساڭا مالامەت يەتمىسۇن
دەپ پەقەتلا ئاتامدىن ئاڭلىغانلىرىمنىلا بايان قىلدىم. مەنمۇ ئىل-
گىرى ئۆزۈم بىلگىنىمچە ئۆمۈر ئۆتكۈزگەنىدىم. ئاتامدىن ئاڭلە-
غان ـ ئۆگەنگەنلىرىمگە ئانچە كۆڭۈل باغلاپ كەتمىگەنىكەنمەن.
ئەمدىلىكتە خاهى ئاڭلا، خاهى ئاڭلىما، بىلگەنلىرىمنى بېخىللىق
قىلماي ساڭا ئېيتتىم. تەبىئىتىمنىڭ ئەينىكىدە ساڭا كۆرسەت-
تىم. ئۇلۇغلار ئېيتقانكى: «سائادەتمەن كىشىلەر ئاڭلىغاننى
قوبۇل قىلىدۇ!»

ئوتتۇزبىرىنچى باب

ئىلىم تەلەپ قىلماق ۋە قازى بولماقنىڭ بايانى

— بىلگىن، ئەي ئوغۇل، ئەمدى تۇرلۇك ھۇنەر (ئىلىم) توغرىسىدا بىلگەنلىرىمنى بايان قىلىمەن: ھۇنەر ـ دۇكاندارلىق، يەنى ئالماق ـ ساتماق بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس، بەلكى ھەربىر كىشى تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ قولغا كەلتۇرىدىغان ئىلىم ياكى بىرەر كەسىپتۇر. ناۋادا سەن بىرەر ئىلىمنى ئوبدان بىلسەڭ، ئۇنىڭدىن سەمەرە (نەتىجە) كۆرىسەن. بىلىمەن، ئۇستازغا ھاجىتى چۈشمەيدىغان ھېچبىر ھۇنەر ۋە ھېچ ئىش يوقتۇر.

«ھۇنەر» نىڭ تۈرى كۆپتۇر. ھەممىسىنى تەپسىلىي شەرھىي قىلساق، كىتاب ئۇزىراپ كېتىدۇ. يەتمەكچى بولغان مەقسەتتىن يىراقلاپ كېتىدۇ. لېكىن بىلگىنكى، ھۇنەرگە تەئەللۇق ئىلىم مۇنداق ئۈچ جەھەتتىن تاشقىرى بولمايدۇ. ئۇلار: تېبابەتچىلىك ئىلمى، مۇنەججىملىك (ئاسترونومىيە) ۋە ھەندىسە (گېئومېتىرىيە)، يەنە شائىرلىق قاتارلىقلارغا ئوخشاش. بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرتىپى، يەنى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى باردۇر. ئەگەر سەن بۇلارنىڭ قائىدە تەرتىپلىرىنى بىلمىسەڭ، ئۇ ھالدا سەن ھەرقانچە بىلەرمەن بولساڭمۇ، بۇ ئىلىم ئالدىدا ئەسىرگە ئوخشاپ قالىسەن. مانا بۇ «ھۇنەر» دېيىلىدۇ. بۇ ھۇنەرلەر تولىمۇ مەشھۇر بولغاچقا، ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ شەرھ-

لەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوقتۇر. لېكىن ئەمەلدە كۆرۈلىدۇ. غانلىرىنلا بايان قىلىمەن ھەم ھەربىرىنىڭ قائىدە ـ تەرتىپلىرى. نى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

ھەر ئىشنىڭ، يەنى ھۇنەرنىڭ مەقسىتى ئىككى ھالدىن تاشقىرى بولماس: بىرى، زامانىنىڭ تەقەززاسىدىن يا سېنىڭ ئۇ ھۇنەرنى ئۆگىنىشكە ھاجىتىڭ چۈشىدۇ. ھاجەت چۈشكەن ۋاقىتتا ھەربىر ھۇنەرنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار بولۇش [زۆرۈرىيىتى] تۇغۇلىدۇ ھەمدە ئۆگەنگەن شۇ ھۇنىرىڭ ۋاقتى كەلگەندە ساڭا ئەسقاتىدۇ. ھاجىتىڭ چۈشمىگەن، يەنى ئەسقاتمىغان تەقدىردىمۇ كاتتىلار ئۈچۈن ھەرقانداق ئىلىمنىڭ قائىدە ـ تەرتىپلىرىنى بىلىپ قويۇش ئوبداندۇر. يەنە بىرى، ئەگەر دۇنيا تەلەپ قىلساڭ، قازى، موپتى ۋە ياكى كاتتا مەرتىۋىدە بولغىن. ئەمما بۇلارنىڭ مەنپەئىتى يەنىلا ئىلىم ـ ھۇنەرگە يەتمەيدۇ. ئىلىم تەلەپ قىلماي تۇرۇپ، دۇنيا (بايلىق) ھاسىل بولمايدۇ ...

ھۇنەر، يەنى ئىلىم توغرىسىدا بىلگىنىمچە بايان قىلدىم. ئەگەر ئىلىم تەلەپ قىلساڭ، قانائەتچان ۋە پەرھىزكار بولغىن؛ ئىلىمنى دوست تۇتقۇچى، دۇنيانى دۇشمەن تۇتقۇچى ۋە كىشىنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرگۈچى، خۇشچاقچاق، ياخشى خۇيلۇق، كەم ئۇيقۇ، سەھەر تۇرىدىغان، كىتابنى دوست تۇتقۇچى؛ خۇش مۇئامىلىلىك ۋە ئالىم، دۇرۇس، چىداملىق، ھۇنەر ۋە ئىلىمنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىغۇچى؛ ئۆگەنمەككە ھېرىس ۋە شەرم ـ ھايا-لىق، ئۇستازنىڭ ھەققىنى ساقلىغۇچى بولغايسەن. ھەرۋاقىت مەيلىڭ ۋە ئىلتىپاتىڭ كىتابلارغا بولغاي! قەلەم، دۇۋەت، قە-لەمتىراش، قەلەمدان، پىچاق ۋە جەدۋەل، جەدۋەل قەلىمى، قەغەز ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەر دائىم ئۆزۈڭ بىلەن ھەمراھ بولغاي! ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى قانداق ئىش بىلەن مەشغۇل بول-

سۆن، مۇشۇ تەرتىپ ـ قائىدىلەرنى ئۆزىگە ئادەت قىلسا، زامان-نىڭ يېگانىسى، يەنى كاتتا مەرتىۋە ئىگىسى بولالايدۇ.

بەس، ئەگەر مۇپتى بولسا‌ڭ، ئىبادەتتىن چىقما. ئىككى يۇزلۈك بولمىغىن. دۇرۇس سۆزلە، يەنى راستچىل بول. بەدەن-نىڭنى ۋە كىيىمىڭنى پاك تۇتقىن. ھەرقانداق مەسىلىگە قارىتا جاۋابىنى ۋاقىتسىدا بەر. لېكىن ھەقىقىتىنى تاپماي تۇرۇپ جاۋاب پۈتمە. كىشىدىن ئاڭلىغىنىڭغا قانائەت قىلما. كىشىنىڭ ئېيتقى-نىنى ئاڭلاپلا ھۆكۈم چىقارما. ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ خېتىگە ئىشەنچ بىلەن قارا. ئەمما سۆزىگە ئىشىنىپ كەتمە. كۆرگەنلىكى كىتاب ۋە پۈتۈكلەرنى مۆتىۋەر بىلىپ كەتمە. ئەگەر رىۋايەت ئاڭلىساڭ، نام ـ شەرىپى ئېنىق بولمىغان راۋىي (رىۋايەت قىل-غۇچى) لارنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلما؛ ئاتاقلىق ۋە مەشھۇر راۋىيە-لارنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىل. ئىشەنچسىز بولسا ئەقىدە قىلما. ئەگەر ئىشەنچلىك رىۋايەت بولسا، ئېتىبار بىلەن قارا. ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن، يەنى ئاشكارا سۆزلىنىپ يۈرگەن خە-ۋەرلەردىن قاچما. تىرىشچان بول. ئەمما تولا ئاچچىقچان بولمە-غىن. غەزەپ بىلەن سۆزلىمە. ئەگەر مۇنازىرە قىلساڭ، رەقە-بىڭنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى كۆزەت. سۆزدە ئۇنىڭدىن، يەنى رەقىبىڭدىن غالىب كېلەلىسەڭ، مۇنازىرىلەش. ناۋادا غالىب كې-لەلمىسەڭ توختاپ قال. بىر مىسالغا قانائەت قىلما ۋە بىر دەلىلگە تايىنىپلا خۇلاسە چىقىرىش دەۋاسىدا بولما. دەسلەپ ئېيتقان سۆزلىرىڭنى يادىڭدا مەھكەم تۇت. تا ئاخىرىنى چۈۋالچاق قىلىپ قويمىغايسەن. ئەگەر مۇنازىرە بىرەر مەسىلىگە ئائىت بولسا، ئاۋۋال ئاددىيراقىدىن ـ ئاڭلىغانلىرىڭدىن باشلا ھەم دۇنيادا مەۋجۇد بولغان نەرسىلەر ئۈستىدە سۆز ئاچقىن. تا غەرە-زىڭنى، يەنى مەقسىتىڭنى تولۇق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىش.

سۆزنى تەرتىپ بىلەن سۆزلە، كوتا قىلما. سۆزنى ئازراق، يەنى قىسقا قىل. ئەمما مەنپەئىتى يوق سۆزلەرنى سۆزلىگۈچى بولما. ئەگەر مەددىاھ (ۋەز ئېيتقۇچى) بولساڭ، كۆپ نەرسىلەرنى يادقا ئالغىن. رەقىبىڭ ئاجىز بولسىمۇ، مۇنبەر ئۈستىدە — جامائەت ئالدىدا مۇنازىرە ـ دە تالاش قىلما. ۋەز ئېيتساڭ سۆزۈڭنى پاساھەتلىك (ئوچۇق ـ ئېنىق تەلەپپۇز بىلەن) قىل. مەجلىستە ئولتۇرغانلارنى ئىلىمدە، سۆزدە ئۆزۈڭدىن تۆۋەن دەپ بىل. خالىغىنىڭچە، ئەركىن ـ ئازادە سۆزلە. سۆزۈڭ راۋان بولسۇن. سۆزلەۋاتىپ توختاپ قالما. لېكىن [سۆز مۇنبىرىگە چىققاندا] كىيىمىڭ، ئايىغىڭ پاكىز بولسۇن. مۇرىتلار (ئەگەشكۈچىلەر) نى قولۇڭغا كەلتۈرۈشكە تىرىش. ئۇلار سېنى قوللاپ مەجلىسنى قىزىتقاي! ناۋادا مەجلىس ئەھلى ھاياجانلىنىپ ۋە ياكى سۆزۈڭدىن تەسىرلىنىپ يىغلىسا، سەن ھەم يىغلا. ئەگەر سۆزلەۋاتىپ توختاپ قالساڭ، يەنى دېمەكچى بولغان سۆزۈڭنى ئۇنتۇپ قالساڭ، ھودۇقۇپ كەتمە. مۇۋاپىق بىر سۆز بىلەن سۆزۈڭنى داۋاملاشتۇر. سۆزلىگەندە جانلىق بول. جۈرئەت بىلەن سۆزلە. مەجلىس ئەھلى قوبۇل كۆرسە، يەنى سۆزۈڭنى بېرىلىپ ئاڭلىسا، توختاپ قالما. ئۇيالماي سۆزلە. سۆزۈڭ يەڭگىل، چۈشىنىشلىك بولسۇن. لېكىن ياخشى سۆزنى يامان نەرسىگە ساتما. ناۋادا مەجلىس ئەھلى سۆزۈڭنى قوبۇل كۆرمىسە، يەنى ئاڭلاشنى خالىمىسا، سۆزلەشتىن دەرھال توختا.

سۆز مۇنبىرىدە ھەر تەرەپكە مېڭىپ تۇرۇپ سۆزلەشكە ئادەتلەن. ئەمما قولۇڭنى شىلتىما. ھەمىشە سۆزۈڭنى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا قارا. ئەگەر مۇنبەردە تۇرغىنىڭدا بىراۋ سەندىن سوئال سورىسا، بىلگىنىڭگە جاۋاب بەر، بىلمىسەڭ، بۇ سوئالنىڭ جاۋابىنى مۇنبەر ئۈستىدە ئېيتقىلى بولماس، ئۆيۈمگە

كېلىپ ئاڭلاڭ، دە. سوئال سورىغۇچى كىشى جاۋابىنى ئاڭلايمەن دەپ ئۆيۈڭگە كېلىپ يۈرمەيدۇ.

ھەر قېتىملىق مەجلىستە بىر نۆۋەت دېگەن سۆزنى ئىككىنچى قېتىم دېمىگىن، يەنى دەپ بولغان سۆزلەرنى قايتا تەكرارلىما. ھەرقاچان چىرايىڭ ئوچۇق بولسۇن. ھەرقانداق بىر شەھەردە كۆپ تۇرمىغىن. مەددىاھلار ۋە پال ئاچقۇچىلارنىڭ تىرىكچىلىكى كۆپ ماڭماق بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

كىشىلەرنىڭ خىزمەتكارلىرىغا خۇش مۇئامىلىدە بول. ئەچىگ بىلەن تېشىڭنى توغرىلىق بىلەن بېزە. دىلىڭ بىلەن ھەرىكىتىڭ ئوخشاش بولسۇن. ئىمكان بار نامراز ئۆتەش، روزا تۇتۇش قاتارلىق ئادا قىلىشقا تېگىشلىك قائىدىلەرنى ئادا قىلىشقا تىرىش. كىشىلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىدە تىلىڭ تاتلىق بولسۇن. كوچا ـ كويلاردا، يەنى بازارلاردا تولا لاغايلاپ يۈرمە، ئاۋام ئارىسىدا ئەزىز بولغايسەن. يامان ـ يالغانلاردىن پەرھىز قىل. ۋەز ئېيتقاندا سۆز مۇنبىرىنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرىنى ساقلا. بۇ سۆزلەرنى يۇقىرىدىمۇ دېگەنىدىم. تەكەببۇرلۇق قىلماق، يالغان ئېيتماق، پارا ئالماق قاتارلىق بولمىغۇر قىلىقلاردىن يىراق بول. خەلقنى ئۆزۈڭ قىلغان ۋە قىلالايدىغان ئىشقا باشلا. تا ئىنساپلىق ئالىم بولغايسەن!

ئىلمىنى ئوبدان ئۆگەن ۋە ئۆگەنگەنلىرىڭنى ياخشى ئىبارىلەر ئارقىلىق ئادا قىل، يەنى باشقىلارغا يەتكۈز. ئىلىم ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىش يولىدا خىجىل بولما. ئەمما ھېچ ۋاقىت يالغان ئېيتما. بەزىدە ئاگاھلاندۇر، بەزىدە سۆيۈندۈر. خەلقنى ھەرقانچان خۇدايىتائالانىڭ رەھمىتىدىن ئۈمىدسىزلەندۈرمە ھەم كىشىلەرنى بىر يولى جەننەت ئەھلى قىلىۋەتمە. ۋەز ئېيتقاندا تولاراق ئۆزۈڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ۋە ئوبدان بىلىدىغان سۆزلەرنى

دېگىن. مۇنازىرىگە، يەنى دە ـ تالاشقا سالمىغان، دەلىل ـ ئىسپاتى بولمىغان سۆزلەرنى دېيىشتىن ساقلان! چۈنكى دە ـ تالاشقا سالمىغان، دەلىل ـ ئىسپاتى بولمىغان سۆزلەر كىشىنى ئۈيانتا قالدۇرىدۇ.

ئەگەر ئىلمىنى كامالىغا يەتكۈزۈپ، كاتتا مەرتىۋىگە ئېرىشىپ قازى بولساڭ، ئېغىر بېسىق بول. ئالدىراڭغۇلۇقتىن ساقلان. ئۆزۈڭنى زېرەك ۋە پاراسەتلىك، ۋاقىت قارىشى كۈچلۈك، يەنى ۋاقىتنى قەدىرلەيدىغان، قاتتىق قول قانۇن ئىلمىلىرىنى ئوبدان بىلىدىغان قىلىپ يېتىشتۈر. ھەر گۈرۈھنىڭ مەزھەپ ۋە ئادەتلىرىنى پىششىق بىل ۋە ئۆگەن. ناۋادا ئالدىڭغا [زۇلۇمغا ئۇچرىغان بىرەر كىشى] دەۋالىشىپ كېلىپ قالسا، گۈۋاھچىسى بولمىسمۇ، ھەقىقەت شۇ زۇلۇمغا يولۇققۇچى تەرەپتە بولسىلا، تەدبىر بىلەن ئۇ كىشىنى ھەقلىق يوسۇندا ھەقىغە يەتكۈزگەيسەن. ھەققى كۆيۈپ كەتمىگەي!

ھېكايەت:

تەبەرستاندا ئەبۇلئابباس رويانى ئىسىملىك بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ تولىمۇ بىلىملىك ۋە تەقۋادار، تەدبىرلىك كىشى ئىدى. ئۇ قازى ئىدى. بىر كۈنى بىر كىشى يەنە بىر كىشى ئۈستىدىن يۈز دىنار ئاقچا (ئالتۇن پۇل) دەۋاسى قىلىپ قازىنىڭ (ئەبۇلئابباس رويانىنىڭ) ئالدىغا كەلدى. جاۋابكار يالغانچى كىشى ئىدى. قازى دەۋاگەردىن گۈۋاھچى تەلەپ قىلدى. دەۋاگەر گۈۋاھچى يوقلۇقىنى ئېيتتى. قازى جاۋابكارنى ئەنت ئىچىشكە، يەنى قەسەم قىلىشقا بۇيرىدى. بۇ چاغدا دەۋاگەر پەريات قىلىپ:

— ئەي قازى، ئۇنى ئەنت ئىچىشكە بۇيرۇمىغىن. چۈنكى ئۇ يالغان قەسەم قىلىشتىن قورقمايدۇ، — دېدى.

قازى ئېيتتى:

— شەرىئەتتىن تاشقىرى چىققىلى بولماس. يا سەن گۇۋاھچى تاپ، ياكى ئۇنى قەسەم قىلغىلى قوي.

ئۇ كىشى، يەنى دەۋاگەر قازىنىڭ ئالدىدا تۇپراققا يۇمۇلىنىپ يىغلاپ:

— ئەي قازى، مېنىڭ گۇۋاھچىم يوقتۇر. يالغاندىن ئەنت ئىچىدۇ — يالغان قەسەم قىلىدۇ. ئەگەر ئۇنى قەسەم قىلىشقا بۇيرۇساڭ، ماڭا زۇلۇم قىلغان بولىسەن. ماڭا ياردەم بېرىپ بۇ ئىشنىڭ تەدبىرىنى قىلغىن، — دېدى. قازى ئۇ كىشىنىڭ ناله ـ زارىنى ئاڭلاپ راست ئېيتىۋاتقانلىقىنى پەملىدى. قازى ئېيتتى:

— ئەي بۇرادەر، سەن بۇ كىشىگە قەرز بەرگەن ئاقچىنى قانداق ئۇسۇلدا — نەدە بەرگەنىدىڭ، باشتىن بايان قىلغىن!

ئۇ كىشى ئېيتتى:

— ئەي قازى، ئۆمرۈڭ ئۇزۇن ۋە دۆلىتىڭ زىيادە بولسۇن! بۇ كىشى بىلەن كۆپ يىللاردىن بېرى دوست ئىدىم، تەسادىپەن، بۇ كىشى بىر كېنىزەككە ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئۇ كېنىزەكنىڭ باھاسى بىر يۈز ئەللىك دىنار ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ ئەللىك دىنارلىق بىساتى بار ئىكەن. ئۇ كېنىزەكنى ئېلىشقا ھېچ چارە تاپالماپتۇ. بىراق كېنىزەكنىڭ پىراقىدا كېچە ـ كۈندۈز ئازاب ئىچىدە يۇرۇيدىكەن. بىر كۈنى تاماشا ئۈچۈن ئىككىمىز سەھرالىغا بارغانىدۇق. بىر يەردە ئولتۇرۇپ دەم ئېلىۋاتقاندا، بۇ كىشى ئۇ كېنىزەك توغرىسىدا سۆز ئېچىپ زار ـ زار يىغلىدى. ئۇ يىگىرمە ئۇچ يىللىق دوستۇم ئىدى. كۆڭلۈم ئۆرتىنىپ: «— ئەي بۇرادەر، سەندە ئۇ كېنىزەكنىڭ باھاسىغا يەتكۈدەك پۇل ـ مال يوق ئىكەن. مەندە ھەم ئۇنچىلىك ئاقچا يوق. باشقىلار سېنىڭ دەردىڭگە يەتمەيدۇ. ئەمما مېنىڭ پۈتكۈل بىساتىم ھېسابىدا پەقەت

يۇز دىنارىم بار. ئۇنى نەچچە يىلدىن بېرى ھېسابسىز رەنج ۋە مۇشەققەت تارتىپ يىغقانىدىم. ئۇ دىنارنى ساڭا بېرىپ تۇراي، قالغىنىنى ئۆزۈڭ قوشۇپ ئۇ كېنىزەكنى سېتىۋال. كېنىزەك بىلەن بىر ئاي ئەيش ـ ئىشرەت قىلغاندىن كېيىن، سېتىۋېتىپ يۇز دىنارىمنى ساڭا قايتۇرۇپ بەرگىن» دېگەنىدىم، ئۇ كىشى سۆزلىرىمنى ئاڭلاپ بىسيار يىغلاپ، ئايىغىمغا باش قويۇپ: «ئەگەر بىر ئايدىن كېيىن بەرمىسەم پالانى بولۇپ كېتەي» دەپ قەسەم ئىچتى. مەن ئالتۇننى ئۇنىڭغا بەردىم. ئالتۇننى ئۇنىڭغا بەرگەن ۋاقتىمدا خۇدايىتائالاغا مەلۇمدۇركى، ئىككىمىزدىن بۆلەك كىشى يوق ئىدى. ھالا تۆت ئاي بولدى. كېنىزەكنى ھەم ساتمىدى. ئالتۇنۇمنى ھەم بەرمىدى.

قازى سورىدى:

— ئالتۇننى ئۇنىڭغا قەيەردە بەرگەنىدىڭ؟

دەۋاگەر ئېيتتى:

— بىر تۇپ دەرەخنىڭ تۈۋىدە بەرگەنىدىم.

قازى دېدىكى:

— ئالتۇننى دەرەخ تۈۋىدە بېرىپسەن، يەنە نېمە ئۈچۈن گۇۋاھچىم يوق دەيسەن؟ جاۋابكار بۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن. سەن قىلچە تەشۋىشلەنمەي شۇ دەرەخنىڭ تۈۋىگە بارغىن ۋە ئاۋۋال ئىككى رەكئەت نامار ئوقۇغە، ئاندىن كېيىن پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە يۇز قېتىم دۇرۇد ئېيتقىن، ئاندىن كېيىن دەرەخكە: «قازى سېنى ساڭا گۇۋاھلىق بېرىشىڭ ئۈچۈن چاقىرىدۇ» دېگىن.

جاۋابكار بۇ سۆزدىن مېيىقىدا كۈلۈپ قويدى. قازى كۆرۈپ كۆرمەسكە سالدى.

دەۋاگەر دېدىكى:

— ئەي قازى، ئۇ دەرەخ پەرمانغا بويسۇنماسمىكىن، — دەپ قورقىمەن.

قازى ئېيتتى:

— مېنىڭ مۆھۈرىمنى ئېلىپ بارغىن ۋە ئۇنىڭغا: « بۇ قازىنىڭ مۆھىرى، كېلىپ گۇۋاھلىق بەرسۇن دېدى» دېگىن.

دەۋاگەر مۆھۈرنى ئېلىپ دەرەخ قېشىغا كەتتى. جاۋابكار قېلىپ قازىنىڭ ئالدىدا ئولتۇردى. قازى بولسا جاۋابكارغا قارىماي، باشقا ئەرز ئېيتقۇچىلارنىڭ دەردىنى سوراش بىلەن مەشغۇل بولدى.

بىر پەستىن كېيىن قازى بىر كىشىگە قاراپ:

— ئەي پالانى، ئۇ كىشى دەرەخ تۇۋىگە يېتىپ بارغانمىدۇ؟

— دەپ سورىدى.

جاۋابكار شۇ ئان:

— تېخى يېتىپ بارمىغاندۇ؟ — دەپ جاۋاب ئېيتتى.

قازى يەنە بۆلەك ھۆكۈم ئىشلىرىغا مەشغۇل بولدى.

دەۋاگەر دەرەخ تۇۋىگە بېرىپ قازى ئېيتقان تەرىقىدە مۆھۈرىنى دەرەخكە كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «قازى سېنى چاقىرىۋاتىدۇ» دېدى ۋە دەرەخ تۇۋىدە بىر سائەت ئولتۇردى. دەرەختىن ھېچ جاۋاب كەلمىدى. ئۇ ئۇمىدسىزلەنگەن دەۋاگەر غەمگە پاتقان ھالدا قازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ئەي قازى، بېرىپ مۆھۈرىڭنى ئۇ دەرەخكە كۆرسەتتىم. ئۇ دەرەخ ھېچ جاۋاب بەرمىدى، — دېدى.

قازى ئېيتتىكى:

— خاتالاشتىڭ. ئۇ دەرەخ كېلىپ گۇۋاھلىق بەردى.

قازى جاۋابكارغا قاراپ:

— بۇ كىشىنىڭ ھەققىنى بەرگىن، بولمىسا، مەن كېنە-

زەكنى ساتتۇرۇپ، بۇ كىشىنىڭ ئالتۇنىنى ئېلىپ بېرىمەن، — دېدى.

جاۋابكار:

— مەن سىزنىڭ قېشىڭىزدا تۇرسام، دەرەخ ھېچقاچان كەلمىدى. گۇۋاھلىق ھەم بەرمىدى، — دېدى.

قازى:

— راست ئېيتىسەن، دەرەخ كەلمىدى. ئەمما سەن بۇ ئالتۇننى شۇ دەرەخ تۇۋىدە ئالمىغان بولساڭ، مەن سەندىن «ئۇ كىشى دەرەخ تۇۋىگە يەتكەنمىدۇ؟» دەپ سورىغاندا سەن: ئارىلىقى يىراق، تېخى يېتىپ بارمىغاندۇ، دېمىگەن بولارىدىڭ. ئەگەر ئالتۇننى ئالمىغان بولساڭ، «ئۇ كىشى نەگە ۋە قايسى دەرەخ تۇۋىگە بارىدۇ» دەپ سورىغان بولاتتىڭ. ئۇ ھالدا، ئەلۋەتتە سەن ئۇنقان بولاتتىڭ! دەپ جاۋابكاردىن ئالتۇننى تاپتۇرۇپ ئېلىپ، ئىگىسىگە بەردى.

— بەس، ھەممە ئىشنى كىتاب بويىچە بىر تەرەپ قىلىمەن، دېمىگىن. ئۆزۈڭنىڭ پەم - پاراسىتى ھەم ئەنە شۇنداق تۇرلۇك تەدبىر ئارقىلىق ھەقىقىتىگە يېتىشىنىڭ چارىسىنى ئىزلە. ئەمما قازىخاندا چىرايىڭنى سۇرلۇك تۇتۇپ، كۇلمەي ئولتۇر. ھۆرمەت تاپاي دېسەڭ، ئېغىر بېسىق بول. كەمرەك سۆزلىگىن. ئەمما دەۋالاشقۇچىلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش ۋە سوراش جەريانىدا، ئەلۋەتتە، زېرىكمە ۋە تېرىكمە. سەۋرچان بول. ناۋادا بىرەر مۇرەككەپ ياكى مۇشكۇل دەۋا ئىشلىرىغا دۇچ كەلسەڭ، ئۆز رايىڭ بويىچە بىر تەرەپ قىلىشتىن ساقلان. ئىمكان بار مۇپتىلار بىلەن كېڭىشىپ، ئۆز قاراشلىرىڭنى چۈشەندۈر. ھەمىشە راست سۆزلەشنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. بۇ ھەقتە بىر مۇنچە مەسىلە سۆزلىدىم. تەجرىبىلىرىڭنى كۆڭۈلدە بىل. شەرئىتكە مۇخالىپ، يەنى شەك

كەلتۇرۇپ قويمىدىغان تەرەپكە ھۆكۈم قىلما. چۈنكى بۇنداق ھۆ-
كۈم راۋا ئەمەستۇر.

قازى بولغان كىشى زاھىتلىق يولىنى تۇتقان، يەنى دۇنيا — پۇل - مالغا بېرىلمەيدىغان، فىقھى ئىلمىدە ماھىر بولۇشى كېرەك. يەنە قازى بولغان كىشى ئاچ قورساق، ئۇسسۇز ۋە مۇنچىدىن چىققان ۋاقىتتا، غەم - قايغۇلۇق، تەشۋىشلىك، خاپا چاغلىرىدا بىر مەھەل ھۆكۈم ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بول-ماسلىقى لازىم. يەنە قازىنىڭ خىزمەتكارلىرى ئەرز - داد ئېيتقۇ-چىلارنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ۋە تۇرلۇك ھال - ئەھۋالىنى پۇختا ئىگىلەپ، قازىغا ئەينەن ئىنكاس قىلىدىغان بولۇشى شەرت. چۈنكى قازىنىڭ ۋەزىپىسى بىر - بىرلەپ تەپتىش، يەنى سوئال - سوراق قىلىش ئەمەس، بەلكى ئىگىلىگەن ئەھۋالغا قاراپ ھۆكۈم قىلىشتۇر. شۇڭا قازى بولغان كىشى سۆزنى قىسقا قىلىپ، ھەربىر مەسىلىنى گۇۋاھچى ئارقىلىق دەلىللىگەي ياكى ئەرز - داد ئېيتقۇچىلارنى دەرھال قەسەم ئىچىشكە بۇيرۇغاي! ناۋادا دۇنياسى، يەنى پۇل - مېلى كۆپ، ھېچنېمىدىن ئەيمەنمە-يدىغان كىشىلەر ئۈستىدىن سوئال - سوراق قىلىش توغرا كەلسە، قازى ئۆز تەجرىبىسىگە تايىنىپ تەپتىش ۋە تەھقىق قىلغاي. ھەرگىزمۇ سەھۋەنلىك سادىر قىلمىغاي ھەم يۇز قارىمىغاي. ھەرقانداق ئادەمگە باراۋەر مۇئامىلىدە بولغاي! چىقارغان ھۆكۈ-مىنى ھەرگىزمۇ بۇزمىغاي. ھۆكۈمنى پۇختا ۋە مەھكەم قىلغاي. قازى ھۆججەت، ۋەسىقە، يارلىق، پەرمان قاتارلىقلارنى ھەرگىز ئۆزى يازمىغاي. زۆرۈرىيەت بولۇپ قالسا، يازغاي. ئەمما ئۆز خېتىنى ئەزىز تۇتقاي ۋە ئۆز سۆزىنى ئىناۋەتكە ئالدۇرغاي!

—[ئەي ئوغۇل] ، ھۇنەرلەرنىڭ ئوبدىنىنى ئىلىم ۋە تەقۋا-دارلىق دەپ بىل. ناۋادا ئىلىم ھۇنەرلىرىگە ھەۋىسىڭ بولمىسا،

يەنى بۇ ساھەدە نەتىجە يارىتىشقا كۆزۈڭ يەتمىسە، ئۇ ھالدا تىجارەت يولىنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇت ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەئەت كۆر. ئەمما تىجارەتتە ھەرقانداق نەرسىنى ھالال يول بىلەن قولۇڭغا كەلتۈر. ھالال يول بىلەن بېيىساڭ كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ھۆرمەت تاپىسەن. ئەمما بۇ يولدا سەھۋەنلىك سادىر قىلغۇچى بولما!

ئوتتۇز ئىككىنچى باب

تىجارەت قىلماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، سودىگەرچىلىكنى ھۈنەر دېگىلى بولمىسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىتىگە قارىسا، سودىگەرلەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇن، ئادەتلىرى دائىر بىر-بىدە يەنىلا ھۈنەر ھېسابلىنىدۇ. ئەمما دانالار ئېيتقانكى: «سودىگەرلىكنىڭ ئەسلى — يىلتىزى نادانلىقتۇر، شاخچىلىرى ئەقىل بىلەندۇر. يەنى سودىگەرلىكنىڭ يىلتىزى نادانلىققا، شاخچىلىرى ئەقىلگە تۇتاشقان، ناۋادا شۇ «نادان» لار بولمىغان بولسا ئىدى، جاھان خاراب بولغان بولاتتى.»

بۇ سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، سودىگەرلىك بىلەن مەشغۇل بولغان ھەربىر كىشى بىر مىسقال پۇلنى ئارتۇق تېپىش تاماسىدا مەشرىقتىن مەغرىپكىچە يۈرۈپ، تاغ، باياۋان ۋە دەريالاردا جانلىرىنى ئالمىنىغا ئېلىپ، خەتەرگە تەۋەككۇل قىلمىغان بولسا، ئوغرى، قاراقچى، شىر، يولۋاسلاردىن، يوللارنىڭ تىنچسىزلىقىدىن قورققان بولسا، مەشرىقتىكى نازۇنېمەتلەر مەغرىبكە ۋە مەغرىبتىكى نازۇنېمەتلەر مەشرىققە يەتمەسىدى. مەلۇمكى، جاھاننىڭ ئاۋاتلىقى پەقەت نازۇ نېمەت بىلەندۇر. شۇڭا بۇنداق ئىشلارنى سودىگەردىن بۆلەك كىشى قىلالمايدۇ. پەقەت سودىگەرلەرلا بۇنداق خەتەرلىك ئىشقا تەۋەككۇل قىلىدۇ. چۈنكى پايدا ئېلىش ئىستىكىدە سودىگەرنىڭ ئەقىل كۆزى ھەرقانداق خەتەرنى

كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ، يەنى پايدا ئالدىدا ئەقىل كۆزى باغلىنىپ قالىدۇ.

سودىگەرچىلىكنىڭ يوللىرى ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرى، مۇئامىلە قىلماق، يەنى ئۆز يۇرتىدا ئالماق- ساتماق بىلەن مەشغۇل بولماق؛ يەنە بىرى، مۇساپىر بولماق، يەنى يۇرت ئاتلاپ، سودا ئىشى بىلەن شۇغۇللانماق.

مۇئامىلە قىلماق — زەردارلار، يەنى قول ئىلكىدە بار، پۇلدار، بايلارنىڭ تىجارەت يولىدۇر. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يۇقىرى باھادا سېتىپ كۆپ پايدا ئېلىش تاماسىدا مالنى كاسات، يەنى ئەرزان ۋاقتىدا كۆپلەپ ئېلىپ بېسىپ قويىدۇ. مۇنداق قىلىش تولىمۇ خەتەرلىك، يەنى تەۋەككۇلچىلىكتۇر. ئەمما يىراقنى كۆيلايدىغان — يىراقنى كۆزلىگەن كىشىلەر ئۇنداق قىلمايدۇ، يەنى ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىش تاماسىدا مال ئېلىپ بېسىپ قويمايدۇ. ئەمما سودىگەرچىلىكنىڭ يولى شۇكى، تىجارەت يولىغا كىرگەن كىشى پايدا ئېلىش ئۈچۈن ھەر ئىككى ئەھۋالدا، يەنى مۇئامىلىدىمۇ، مۇساپىرچىلىقتىمۇ يۈرەكلىك، جەسۇر بولغاي؛ دىيانەت ۋە راستچىللىقنى ئۆزىگە لازىم تۇتقاي؛ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆزگىلەرنى زىيانغا ئۇچراتمىغاي؛ ئۆزىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش تاماسىدا باشقىلارغا مالامەت، يەنى ئاۋارىچىلىق يەتكۈزمىگەي، مۇئامىلىنى ئىمكان بار ئۆزىدىن تۆۋەن كىشىلەر بىلەن قىلغاي؛ ئەگەر ئۆزىدىن ئۇلۇغ، يەنى يۇقىرى كىشى بىلەن مۇئامىلە قىلىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، دىيانەتلىك، مۇرۇۋۋەتلىك كىشى بىلەن مۇئامىلە قىلغاي؛ ھېيلىگەر، مەككار كىشىدىن ئېھتىيات قىلغاي؛ شۇنىڭدەك، دۇنياسى يوق كىشى بىلەنمۇ مۇئامىلە قىلمىغاي؛ دوستلار بىلەن ھەم مۇئامىلە قىلمىغاي، ئەگەر مۇئامىلە قىلىش توغرا كەلسە، سودىدىن، يەنى پايدا ئې-

لمش تاماسسدىن كۆڭۈل ئۇزگەي! تولا هاللاردا دوستلۇق كىچىك-كىنە پايدا ياكى ئازغىنە زىيان تۇپەيلى ۋەيران بولىدۇ.

— شۇنى بىلگىنكى، [تىجارەت ئىشىدا] كۆپ پايدا ئېلىش تەمەسىدە نېسىي مۇئامىلە قىلما. كۆپ پايدا تەمە قىلمىشتىن زىيان كېلىپ چىقىدۇ. سودا ئىشلىرىدا ئىسراپچىلىقتىن ساقلان. چۈنكى زىياننىڭ ئەڭ چوڭى — ئىسراپچىلىقتۇر. تىجارەتتە پايدىغا ئېرىشمەي تۇرۇپ، دىرىنى، يەنى ئەسلى پۇلىنى خەجلىگۈچى بولما. سودىگەرلەر ئۇچۇن ئەڭ چوڭ زىيان دىرىنى، يەنى ئەسلى پۇلىنى خەجلەشتۇر. مال سېتىۋالساڭ، ماتا (رەخ) لارنىڭ ياخشىسىنى تونۇپ ئال. هەرگىزمۇ دېگەنلىرىمنىڭ خىلاپىدا ئىش قىلمىغىن. يەنە سودا (پايدا ئېلىش) ئۈمىدىدە ئاشلىق سېتىۋالما. چۈنكى ئاشلىق ساتقۇچىلار هەمىشە يامان ئاتلىق بولۇپ قالىدۇ. سودىدا دىيانەتلىك بولاي دېسەڭ، ئالغان ياكى ساتقاندا يالغان ئېيتمىغىن. مەيلى كاپىر، مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن، ئالدى ـ ساتتىدا، يەنە ئالماق ـ ساتماقتا يالغان ئېيتقانىنى ئوخشاشلا يامان كۆرىدۇ. بۇ هەقتە مۇنۇ ئىككى بېيتنى ئېيتاي، نەزمە:

ئەي، كۆڭلۈم ئارا ئىشقىڭ ئوتى سالغان نۇر،
ئول نۇر ئارا مۇسا، مەنۇ كۆڭلۈمدۇر تۇر.
ئىشقىڭنى كۆڭۈل جان بېرىپ ئالمىشمەن،
ئالغۇچىغە يالغان دېمەك ئېرمەس مەشھۇر.

ئالماق ـ ساتماقتا نېسىي ئىش قىلما، يەنى سودىدا پۇتۇش-مەي تۇرۇپ ماتا (رەخ) لىرىڭنى قولدىن چىقارما. مۇئامىلە، يەنى سودىدا تولىمۇ تارتىنچاقلىق قىلما. ئۇلۇغلار: «ئۇياتچاڭلىق، تارتىنچاقلىق كۆپىنچە رىزقنى كەم قىلىدۇ» دېگەن. شۇ-

نىگدەك بىمۇرۇۋۇۋەتلىكنى، يەنى ئىنساپسىزلىقنى ھەم ئۆزۈڭگە لازىم تۇتما. بۇ ھۇنەرنىڭ، يەنى سودىگەرچىلىكنىڭ پىشۇالە-رى: «سودىگەرچىلىكنىڭ ئەسلى تەسەررۇپ قىلماق ۋە مۇرۇۋۇ-ۋەت قىلماقتۇر» دېگەن.

تەسەررۇپ — جەمئىي قىلغان مالنى ساقلاشقا، يەنى پايدا يارىتىشقا؛ مۇرۇۋۇۋەت — سېخىيلىك يولى بىلەن ئىززەت ۋە ھۆرمەتنى ساقلاشقا ئېيتىلغان. ئاڭلىشىمچە،

ھېكايەت:

بىر سودىگەر بىر سېتىقچى بىلەن مىڭ دىنارلىق مۇئامىلە قىلغانىدى. ۋاقتىكى مۇئامىلىنى ھېساب قىلىدىغان سۇرۇك توش-تى. سودىگەر بىلەن سېتىقچى ئالغان ـ بەرگىنىنى ھېسابلىشىپ ئۈچ نوقۇت ئالتۇندا كېلىشەلمىدى. سېتىقچى:

— مەندە بىر دىنارىڭ قالدى، — دېسە، سودىگەر:

— سەندە بىر دىنار، يەنە ئۈچ نوقۇت ئالتۇنۇم قالدى، — دەيتتى.

سودىگەر بىلەن سېتىقچى مۇشۇ تەرىقىدە بامدات نامىزىدىن تاكى پېشىن نامىزىغىچە دەتالاش قىلىشتى. ئاخىر سېتىقچى يۇرد-كى سىقىلىپ، دە تالاشقا چىدىمايى بىر دىنار، يەنە ئۈچ نوقۇت ئالتۇننى سودىگەرگە بەردى. سودىگەر ئۆيىگە ياندى.

سېتىقچىنىڭ بىر شاگىرتى بار ئىدى. ئۇ سودىگەرنىڭ ئار-قىسىدىن ئەگىشىپ بېرىپ:

— ئەي خاجە، ماڭا «شاگىرت ھەققى» (شاگىرتقا تېگىش-لىك ئۇلۇش، نېسىۋە) بەرگىن، — دېدى. سودىگەر ھېلىقى بىر دىنار ئۈچ نوقۇت ئالتۇننى سېتىقچىنىڭ شاگىرتىغا بەردى. شاگىرت ئالتۇننى ئېلىپ سېتىقچىنىڭ قېشىغا كەلدى. سېتىق-چى:

— ئەي پالانى، مېنى ئوچ نوقۇت ئالتۇن ئۈچۈن ئەتىگەندىن تا بۈ چاغقىچە كايىتقان كىشىنىڭ قېشىغا نېمە تەمە قىلىپ باردىڭ؟ — دېدى. گۈدەك (شاگىرت) سودىگەر بەرگەن ئالتۇننى ئۇستىسىغا بەردى. سېتىقچى بۇ ئىشقا ھەيران قېلىپ ئۆز - ئۆزىگە: «سۇبھاناللا، بۇ كىشى شۇ قاتارلىق بېخىل تۇرۇپ، مۇنچە ئالتۇننى بۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن بەرگەندۇر؟» دەپ، سودىگەرنىڭ ئۆيىگە باردى ۋە سودىگەردىن:

— ئەي شەيخ، سىزدىن ئاجايىپ بىر ۋەقەنى كۆردۈمكى، سىز ئەتىگەندىن تا بۈ سائەتكىچە نەچچە كىشى بىلەن مېنى ئوچ نوقۇت ئالتۇن ئۈچۈن كايىتقاندىڭىز، ئەمدىلىكتە بۇ ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى مېنىڭ شاگىرتىمغا بېرىپسىز. شۇ باش ئاغرىقىنىڭ سەۋەبى نېمە ئىدى ۋە بۇ ساخاۋەتنىڭ مەنىسى نېمىكىن؟ — دەپ سورىدى. سودىگەر ئېيتتى:

— ئەي خاجە، مەن سودىگەردۇرمەن. سودىگەرچىلىكنىڭ تەرتىسى ئالماق ۋە ساتماقتۇر. ئەگەر سودىدا بىر دىرەم چاغلىق زىيان تارتسا، سودىگەرنىڭ يېرىم ئۆمرى بىكارغا كەتكەنگە بارا-ۋەردۇر. ئەگەر مۇرۇۋۋەت (سېخىيلىق) قىلمىغان ۋاقىتتا مۇرۇۋۋەت قىلمىسا، ئۆز ئەسلىنىڭ (ماھىيىتىنىڭ) ناپاكلىقىغا گۇۋاھلىق بەرگەنلىكى بىلەن باراۋەردۇر. بەس، مەن ئۆزۈمنىڭ زىيان تارتقۇچى بولۇشىنى ھەم خالىمىدىم. ئەسلىمنىڭ ناپاك بولۇشىنى ھەم خالىمىدىم.

— ئەي ئوغۇل، شۇنى بىلگىنكى، سودىگەر بولساڭ شېرىكچىلىكتىن، يەنى شېرىكلىشىپ سودا قىلىشتىن پەرھىز قىل. ناۋادا شېرىك سودا قىلىش توغرا كەلسە، تاپقان پايدىنى ئۇلىشىپ ئالمىدىغان ۋاقىتتا پۇشايمانغا قالماي دېسەڭ، ئۇ ھالدا باي كىشى بىلەن شېرىك بول، ھەم كىشىنىڭ سەرمايىسىغا بىر نېمە ئالما.

شۇنىڭدەك ئۆلۈك ۋە سۈنۈق (ئاسان بۈزۈلۈپ كېتىدىغان) نەرسىگە مەبلەغ سالما ھەمدە كىچىككىنە دۇنيا - مەبلەغ بىلەن ئۆز بەختىمنى سىنايمەن دەپ تەۋەككۈلچىلىككە يۈز قويما. ئەگەر بىرەر كىشى: «بۇ خەتنى پالانى شەھەرگە ئالغاچ بېرىپ، پوكۇنىغا بېرىپ قويۇڭ» دېسە، خەتنى ئوقۇپ بېقىپ ئاندىن ئالغىن. چۈنكى خەتتە بىرەر كىشىگە بالا ۋە زىيان يەتكۈزىدىغان گەپ - سۆزلەر پۈتۈلگەن بولمىغاي.

ھەرقانداق شەھەرگە بارساڭ، يامان خەۋەر ئېلىپ بارما. قىسقىسى، ئۆلۈم خەۋىرىنى ئېلىپ بارما. خۇشخەۋەر بولسا ئېلىپ بېرىشتىن ئۆزۈڭنى قاچۇرما. شۇنىڭدەك ھەمراھسىز يولغا كىرمە. يەنى ھەمراھسىز سەپەرگە چىقما. سەپەردە كارۋانىڭ ئوتتۇرىسىدا ماڭ. چۈشكۈن قىلساڭ، يەنى قونالغۇدا ماتالىرىڭنى كارۋان ماتالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قوي. ئەمما كارۋان بېشىنىڭ يېنىدا ئولتۇرما. چۈنكى قاراقچى ئاۋۇال كارۋان بېشىغا قەست قىلىدۇ. ناۋادا پىيادە بولساڭ، ئاتلىقلارغا ھەمراھ بولما، ھەم تونىمىغان كىشىدىن يول سورىما. نۇرغۇن ناپاك كىشىلەر بارکى، بۇنداق ئادەملەر ساڭا ئەمەس يولنى كۆرسىتىپ قويۇپ، كەينىڭدىن بېرىپ قەست قىلىدۇ ياكى ماتالىرىڭنى بۇلاپ كېتىدۇ.

يول (سەپەر) ئۈستىدە ئۇچراشقان ئادەملەرگە ئوچۇق چىراي سالام قىلغىن. ئەمما ئۆزۈڭنى قورققان ۋە ھارغان سۈرەتتە كۆرسەتمە.

زاھىتلارغا خىيانەت قىلما. ئىلىمپات ۋە ياخشى سۆزلەرنى ئۇلاردىن ئايىما. گەرچە مەنزىلىڭ يىراق بولمىسىمۇ، ئوزۇقسىز يولغا چىقما. تومۇزدا (يازدا) قىشلىق كىيىمسىز ۋە قىشتا يازلىق ئىگىنىسىز سەپەرگە ئاتلانما. كىراغا ئالغان كىشىنى رازى

قىل.

ۋاقتىكى، بىرەر يەرگە (قونالغۇغا) چۈشسەك، تىنچ ۋە دىيانەتلىك سېتىقچىنى تاپقىن. ناۋادا سۆھبەت قۇرماقچى بولساڭ، مۇنداق ئۇچ تائىپەنى سۆھبەتكە شېرىك قىل:

بىرى، مەرد، ھىيلە - مىكىردىن خالىي كىشى؛ يەنە بىرى، باي، مۇرۇۋۋەتلىك، كىشىنىڭ ھەققىگە خىيانەت قىلمايدىغان كىشى؛ ئۈچىنچىسى، كۆپنى كۆرگەن — يول بىلىدىغان كىشى.

— ئەي ئوغۇل، ھەرقاچان ئىسسىق - سوغۇققا، ئاچلىق ئۇسسۇزلۇققا چىداملىق بول. ئاسايىشلىق، باي - بايلىقات ۋاقىتسىزدا ئىسراپ قىلما. ئىسراپچىلىقتىن ساقلان. زۆرۈرىيەت بولۇپ قالسا، يول تاپالايسەن ھەم رەنج - مۇشەققەتكە قالمايسەن. ئۆزۈڭگە قىلالايدىغان ئىشنى ئىمكان بار ئۆزۈڭ قىل. كىشىگە ھاۋالە قىلما. چۈنكى زامانە كىشىلىرىنىڭ تۇرغان - پۇتكىنى ھىيلە - مىكىر بىلەن بېزەلگەندۇر. ئەمما سودىگەرچىلىكىنىڭ سەرمايىسى راستچىللىق ۋە دىيانەتتۇر. شۇڭا ئالماق ۋە ساتماقتا، يەنى ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا مۇلايىم ۋە راست سۆز بولغايسەن! سودا ئىشلىرىدا پەيتنى چىڭ تۇت. ۋاقتىدا ئېلىپ، ۋاقتىدا سات. ھەرقاچان نېسىي ئېلىپ، نېسىي ساتماقتىن ساقلان. ئالىم ۋە مەرتىۋىلىك كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلما. سودا تۈپەيلى ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرى سەندىن رەنجىپ قالمىغاي. ناۋادا مۇئامىلە قىلساڭ، ئىمكان بار ئۇلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش تەرىپىدە بول. يېڭىدىن باي بولغان، خەير - ساخاۋەتنى يوق كىشىلەر بىلەن ۋە قازىنىڭ خاس كىشىلىرى، كىچىك بالىلار ۋە كىشىنىڭ خىزمەتكارى بىلەن ھەرگىز مۇئامىلە قىلما، ھەرقانداق كىشى بۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلسا، باش ئاغرىقى ۋە پۇشايماندىن خالاس

بولالمايدۇ. يەنى كۆرمىگەن ۋە تونۇشمىغان ياكى سىناپ كۆرمە-گەن كىشى بىلەن مۇئامىلە قىلىشتىن ساقلان. بىر قېتىم سىنە-قىنىدىن ئۆتكەن كىشى بولسا، قايتا سىناپ يۇرمىگىن. سىنالغان كىشى بىلەن سىنالمىغان كىشىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمە. يەنى ئوخ-شاش مۇئامىلىدە بولۇشتىن ساقلان. دانالار ئېيتقانكى: «سىنال-مىغان ئادەمدىن سىنالغان شەيتان ياخشى». كىشىنى سىنماقچى بولساڭ، ئۆز قۇدرىتىڭ يېتمىدىغان ئىش بىلەن سىنا. بىرەر ئىشنى قىلدۇرۇپ كۆر. ھەرگىزمۇ گەپ - سۆز ئارقىلىق، يەنى سوئال - سوراق بىلەن سىنىغۇچى بولما. «يۇز توزقۇشى چاغلىق نېسىيدىن، بىر قۇشقاچ چاغلىق نەق سودا ئوبداندۇر.»

قۇرۇقلۇق سەپىرىدە ئون يېرىم ئاقچا تاپساڭ، ئون بىرنى تاپماق تەمەسىدە دەريا سەپىرىنى ئىختىيار قىلما. چۈنكى دەريا سەپىرىنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپرەكتۇر. ئەگەر قۇرۇقلۇقتا سەپەر قىلساڭ، مېلىڭ زىيانغا ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ جېنىڭ ئامان قالىدۇ. ئەمما دەريا سەپىرى پادىشاھلارغا ئوخشىتىلىدۇ: پايدا بىراقلا قولغا كېلىدۇ ياكى بىراقلا قولدىن كېتىدۇ. لېكىن قۇدرىتىڭ يار بەرگەن ئەھۋالدا ئاجايىپ - غارايىپلارنى كۆرۈش ئۈچۈن ئېھتىيات بىلەن دەريا - دېڭىز سەپىرى قىلىشىمۇ راۋادۇر. رەسۇل ئەلەيھىسسالام: «دەريا - دېڭىزلارغا سەپەر قىلىڭلار، بىرەر مەرتىۋە بولسىمۇ خۇدايىتائالانىڭ قۇدرىتىنى كۆرۈڭلار» دېگەن.

— ئەي ئوغۇل، ئالماق - ساتماقتا ھوشيار بول. سېتىپ بولغان نەرسەڭ ئۈچۈن پۇشايمان قىلما. ئىمكان بار ئۆز ئىشىڭنى ئۆزۈڭ قىل. باشقىلارنىڭ قولىغا تاشلاپ قويما. دانالار ئېيتقانى-كى: «كىشىنىڭ قولى بىلەن يۈك كۆتەرگىن، كىشىنىڭ پۇتى بىلەن تېكەن دەسسىگىن.»

ھەرقاچان پايدا - زىيانىنى ئېنىق ھېساب - كىتاب قىلىپ خاتىرىلەپ ماڭ. سەۋەنلىكتىن خالىي بولالايسەن. خىزمەتكارلىرىڭدىن ھەمىشە ئىشىنىڭ، يەنى سودىنىڭ نەتىجىسى ۋە ھېسابىنى سۈرۈشتۈرۈپ تۇر. ھەرقانداق ئىشقا ئالدىراپ ئۆزۈڭ گۇۋاھ بولما. سودا قىلىشتىن ئىلگىرى پايدا - زىيان ئۈستىدە كۆڭلۈڭدە سان بولسۇن. خىيانەت قىلىشتىن ئېھتىيات قىل. چۈنكى كىشىگە خىيانەت قىلساڭ، ئاقىۋىتىنە ئۆزۈڭگە قايتىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، نۇرغۇن قويى بار بىر كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ يىل بويى روزىنى كەم قىلمايدىغان، دىيانەتلىك بىر قويچىسى (پادىچىسى) بار ئىدى. ئۇ ھەر كۈنى قويلارنى سېغىپ سۈتىنى خوجايىنىغا ئەكېلىپ بېرەتتى. خوجايىن بولسا، پادىچى ئەكەلگەن سۈتكە باراۋەر سۇ قوشۇپ ئۇ قويچىغا ساتقۇزاتتى. قويچى بۇ ئىش تۈپەيلى خوجايىنىغا: «خىيانەتنىڭ ئاقىۋىتى ياماندۇر» دەپ نەسىھەت قىلاتتى. ئەمما خوجايىن قويچىنىڭ بۇ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالمايتتى. باھار پەسلى ئىدى، بىر كېچىسى قويچى قويلارنى ئېغىلغا سولاپ، ئۆزى ئېگىز بىر يەرگە چىقىپ ياتقاندىدى. يامغۇر يېغىپ، قاتتىق بوران ئارىلاش سەل كېلىپ كۈتۈلمىگەندە قويلارنى ئېقىتىپ ھەممىسىنى ھالاك قىلدى. ئەتىسى قويچى قۇرۇق قول كەلدى. خوجىسى:

— بۇگۈن نېمە ئۈچۈن سۈت ئېلىپ كەلمىدىڭ؟ — دەپ سورىدى. قويچى ئېيتتى.

— ئەي خوجە، مەن دېمىدىمۇ، سىزگە سۈتكە سۇ قوشماڭ، دېسەم نەسىھىتىمنى قوبۇل قىلمىدىڭىز. سۈتكە قوشقان شۇ سۇلار يىغىلىپ سەل بولۇپ قويلىرىڭىزنى ئېقىتىپ كەتتى.

بۇ ھېكايىنى ئېيتىشتىن مەقسىتىم شۇكى، ھەرقانداق ئەھ-

ۋالدا خىيانەت قىلما. كىمىكى بىر قېتىم خىيانەت قىلسا. كە-شىلەر ئۇنىڭغا مەڭگۈ ئىشەنمەيدۇ. راستىچىللىقنى ئۆزۈڭگە ئا-دەت قىل. چۈنكى كىشىنىڭ قەدىر - قىممىتى راستچىللىق تارازىسى بىلەندۇر. ئالماق - ساتماقتا خۇش مۇئامىلىلىك بول. بىرەر ئىش ئۈستىدە ھېچ كىشىگە ئالدىن ۋەدە قىلما. ناۋادا ۋەدە قىلساڭ، ۋەدەڭگە خىلاپلىق قىلمىغىن. خېرىدارغا راست سۆز-لە. تا خۇدايىتائالا بەركەت بەرگەي!

نەگىلا بارساڭ دوست تۇتقىن. ئەگەر ئىلگىرى بىرىپ باقمە-غان يەرگە بارماقچى بولساڭ، ئۇلۇغلارنىڭ خەت - نىشانىسىنى ئېلىپ بارغىن. تا ئۆزۈڭنى تونۇتماق بىرلە مەشھۇر بولغايسەن.

كىشىلەر بىلەن ئوبدان چىقىشىپ ئۆت. جاھىل، ئەخمەق، كۆرۈمسىز ۋە غەرەز بىلمەيدىغان، بىنامازكىشىلەر بىلەن ھەم-سەپەر بولما. دانالار: «ئاۋۋال دوست تاپ، ئاندىن سەپەر قىل» دېگەن. ناۋادا بىرسى ساڭا «ياخشى ئادەم» دەپ ئىشەنچ باغلىسا، سەن ھەم ئۇنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قويما. بىرەر نەرسە ئالماق-چى بولساڭ، كۆرمەي تۇرۇپ ئالما، يەنى ئاۋۋال كۆرۈپ، ئاندىن ئال. بىرەر نەرسە ساتماقچى بولساڭ، نەرقىنى ئېنىق بىلىپ، ئوبدان ئويلىشىپ، ئاندىن سات. گەپ - سۆزدىن خالىي بولاي دېسەڭ، سودا - سېتىقنى شەرت بىلەن قىلما.

ئۆي تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى ئوبدان ئۆگەن. ئۆي تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى پىششىق بىلگەن ئادەم سودىگەرلىكتىمۇ يول تاپالايدۇ. ئۆيگە لازىملىق نەرسىنى ئەرزانچىلىق ۋاقتىتا ئال. پەيتىنى تە-پىپ بىر يىللىق خىراجەت ئۈچۈن ئىككى يىل خىراجەت قىلغۇ-دەك نەرسە سېتىۋالساڭ، بۇ ھېچقاچان ئەيىب ھېسابلانمايدۇ. مانا بۇ ئۆي تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى بىلگەنلىك بولىدۇ. ئەگەر تىجارەتتە زىيانغا ئۇچرىساڭ، دەرھال ئۇنىڭ تەدبىرىنى قىلغىن ياكى تىرە-

شىپ پايدىنى كۆپەيت، ناۋادا پايدا يارىتىش ئىمكانىيىتى بولمىسا، خىراجەتنى كېمەيت.

— ئەي ئوغۇل، مۇبادا سودىگەرلىك قىلىشنى خالىمىساڭ، ئىلىم ئۆگەن. شەرىئەت ئىلمىدىن قالسا، ئىلىمنىڭ ياخشىسى تېبابەتچىلىك ئىلمىدۇر. پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم مۇنداق دېگەن: «ئىلىم ئىككى قىسىمدۇر: بىرى، بەدەن (يەنى تېبابەت) ئىلمى؛ يەنە بىرى، دىن ئىلمى (يەنى دىنىي ئىلىم)».

ئوتتۇز ئۇچىنچى باب

تېبابەت ئىلمى تەلەپ قىلماقنىڭ بايانى

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر تېۋىپ بولساڭ، تېبابەت ئىلمىنىڭ قائىدىلىرىنى پىششىق بىلگەيسەن ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغايسەن!

ـــ بىلگىنكى، ئادەمنىڭ بەدىنىدە بار نەرسىلەر بەدەننىڭ بەرپا بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئامىلدۇر. بۇلاردىن بەزىلىرى ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن كېرەكلىك ئىچكى تەركىب ۋە بەزىلىرى تاشقى تەركىبتۇر. ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن كېرەكلىك ئىچكى تەركىب ئۈچ قىسىمدۇر:

بىرىنچى قىسىم، بەدەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى، بۇنىڭ ئاساسى ـــ قاندۇر؛

ئىككىنچى قىسىم، بەدەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۇمىد، يەنى ئەقىل ـ ئىدراك؛

ئۈچىنچى قىسىم، بەدەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا يۆتكەمەك، بۇنىڭ ئاساسى ـــ جاندۇر.

بەدەن جان ئارقىلىق ھەربىرىكە كېلىدۇ. ھالەتتىن ھالەتكە يۆتكىلىدۇ، ھەربىرىكەتلىنىدۇ.

يەنە ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقى، يەنى ھاياتى ئۈچۈن تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى تەركىب بولىدۇ. بەزىلىرى ۋاستىلىك ياكى ۋاستىسىز پايدا ياكى زىيان يەتكۈزىدۇ. بەدەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى ئەنە شۇ ئىچكى ۋە تاشقى تەركىب، يەنى ماددىلارنىڭ

بىر - بىرىگە مۇۋاپىقلىشىشى بىلەندۇر.

ئىچكى تەركىب ـــ ماددىنىڭ جىنسى، يەنى ئاساسى؛ تاش-قى تەركىب ـــ سۇرەتنىڭ جىنسى، يەنى شەكىلدۇر. ئىنسان بەدىنىدىكى ئىچكى تەركىب تېبابەت ئىلمىدا «ئەناسىرى ئەربەئە» (تۆت ئېلېمېنت) دېيىلىدۇ. ئەناسىرى ئەربەئە ئوت، سۇ، شا-مال ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ماددىلار ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشىدا مەۋجۇت تەركىب بولغاچقا، ئىنسان مىجەزىگە يېقىن تۇرىدۇ.

ئادەمنىڭ مىجەزى توققۇز تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى مۆتىدىل مىجەز، قالغان سەككىزى غەيرىي مۆتىدىل، يەنى غەيرىي نورمال مىجەزدۇر. بۇ سەككىز خىل مىجەزنىڭ تۆتى يەككە، يەنى مۇ-رەككەپ ئەمەس، تۆتى بەدەن ئەزالىرى ۋە خىلىتلارغا[1] ئوخشاش مۇرەككەپ، يەنى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر. مىجەزنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپ تۈرىنى بەزىلەر ئوخشاشلا تۆت تۈرلۈك دېسە، بەزىلەر ئىككى تۈرلۈك دەيدۇ.

مىجەزنىڭ تۆتى يەككە (مۇرەككەپ ئەمەس) ۋە تۆتى مۇرەك-كەپ، يەنى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك دېيىشىمىزنىڭ مەنىسى شۇكى، بەدەن ئەزالىرى خىلىتلار بىلەن مۇرەككەپتۇر؛ خىلىت ـــ مىجەز بىلەن مۇرەككەپتۇر؛ مىجەز ـــ ئەناسىر بىلەن مۇرەككەپتۇر؛ ئەناسىر ـــ بەدەننىڭ يارالمىشقا خاس ماھىيەتلىك ماددىسى بىلەن مۇرەككەپتۇر. بۇنىڭدىن سۇرەت (شەكىل) جىنسىغا تەئەللۇق بولغىنى ئۇچ قىسىمدۇر: بىرىنچى قەۋا (كۇچ)؛ ئىككىنچى، روھ (ئەرۋاھ)؛ ئۈچىنچى، ئەقىل

---

① خىلىت ـــ ئادەم بەدىنىدىكى ھەر خىل ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ ئۆزگىرىشىدىن جىگەردە ھاسىل بولغان مۇرەككەپ سۇيۇقلۇقلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇلار سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت تۆت خىل بولىدۇ.

(هەرىكەت ـ پائالىيەت) .

«قەۋا» ئۇچ قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، نەفسانىي (ھاياتلىنىڭ زاتى) ؛ ئىككىنچى، ھەيۋانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشى) ؛ ئۈچىنچى، تەبئىي (تەبئەتكە ئائىت، ئەسلىدىن بار) .

نەفسانىي ھەم ئۇچ قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، ئىدراكىي كۈچ (ئادەمنىڭ بىلىش، چۈشىنىش قابىلىيىتى) . ئىدراكىي كۈچ ھەم بەش قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى ھوش (ئەقىل، سەزگۈ قۇۋۋىتى) ؛ ئىككىنچى، بەسەر (كۆرۈش قۇۋۋىتى) ؛ ئۈچىنچى، سەمئ (ئاڭلاش قۇۋۋىتى) ؛ تۆتىنچى، شەمم (پۇراش قۇۋۋىتى) ؛ بەشىنچى، لەمس (تېتىش ياكى تۇتۇپ ـ سىيلاپ بىلىش قۇۋۋىتى) .

ھەرىكەت قۇۋۋىتى شۇكى، ئۇنىڭ سانى ئادەم ئەزالىرىنىڭ تۇر سانى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئىدراكىي قۇۋۋەت كۆكۈلدە بولىدۇ. ئۇ ھەم ئۇچ قىسىم بولىدۇ: بىرى، خىيال قىلماق؛ يەنە بىرى، پىكىر قىلماق؛ ئۈچىنچىسى، يادىغا كەلتۈرمەك.

ھەيۋانىي ئىككى قىسىم بولىدۇ: فائىلە ۋە مۇنفەئىلە، يەنى قىلغۇچى ۋە قوبۇل قىلغۇچى.

تەبئىي ئۇچ قىسىم بولىدۇ: مۇۋەللىدە ـــ پەيدا قىلغۇچى؛ مۇرەببىيە ـــ تەربىيىلىگۈچى ۋە غازىيە ـــ نەتىجىلەنگۈچى، يەنى نەتىجىگە ئېرىشكۈچى.

ئەقىل (ھەرىكەت ـ پائالىيەت) ھەم نەفسانىي (ھاياتلىنىڭ زاتى) ھەم ھەيۋانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشى) ۋە تەبئىيـ ـلىنىڭ سانى باراۋىرىدە بولىدۇ. چۈنكى روھ ـــ قۇۋۋەتلىنىڭ خىزـ مەتكارى؛ قۇۋۋەت ـــ ھەرىكەت، يەنى پائالىيەتلىنىڭ چىقىش، پەيدا بولۇش ئورنى؛ پائالىيەت ـــ قۇۋۋەتلىنىڭ تەسىرىدۇر.

بەس، ھەرىكەت، يەنى پائالىيەتلىنىڭ ھەممىسى قەۋا (كۈچ)

نىڭ سانى باراۋىرىدە بولىدۇ.

روھ (ئەرۋاھ) ئۇچ قىسىم بولىدۇ، ئۇلار: نەفسانىي، ھەيۋانىي ۋە تەبئىيدۇر. بەدەننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ مۇستەھكەم، يەنى مەزمۇت تۇرۇشى بۇلارغا تەۋەدۇر. مەسىلەن: ئادەمنىڭ سېمىز، ئورۇق، كۆچلۈك، ئاجىز بولۇشى قاتارلىقلار.

سېمىزلىك ـــ مىزاج (مىجەز) نىڭ سوغۇقلۇقىغا؛ ئورۇقلۇق ـــ مىزاجنىڭ ئىسسىقلىقىغا تەۋەدۇر. بەشىرە، يەنى يۈز ـ قىياپىتىنىڭ قىزىللىقى ـــ قانغا تەۋەدۇر. بەشىرە، يەنى يۈز ـ قىياپىتىنىڭ سېرىقلىقى ـــ سەپراغا تەۋەدۇر. نەبز (تومۇر) نىڭ ھەرىكىتى ـــ فائىلەئى ھەيۋانى، يەنى ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشىدىكى سەۋەبنىڭ قۇۋۋىتىگە تەۋەدۇر. نەبز (تومۇر) نىڭ شۇك تۇرۇشى قۇۋۋەتنىڭ سۇسلۇقىغا تەۋەدۇر. ساغلاملىق قۇۋۋەتنىڭ مۇتىدىللىقىغا تەۋەدۇر. تۇرق ۋە كەيپىيات ماددا ياكى شەكىلگە تەۋەدۇر.

ئومۇمەن، بەدەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا يۆتكەيدىغان نەرسە ئەسبابى زەرۇرىي (زۆرۈرىي سەۋەب) دېيىلىدۇ. ئۇ ئالتە قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، ھاۋا؛ ئىككىنچى، تائام (يېمەك ـ ئىچمەك)؛ ئۈچىنچى، ھەرىكەت قىلماق ۋە شۇك تۇرماق؛ تۆتىنچى، ئۇخلىماق ۋە ئويغانماق؛ بەشىنچى، تەبئەتنىڭ تۇتۇلۇشى ۋە راۋانلىقى؛ ئالتىنچى، سۆزلەش ئارزۇسىدا پەيدا بولىدىغان ھالەت.

ئارتۇقچە غەم ۋە غەزەپ، قورقۇنچ قاتارلىقلارغا ئوخشاش ھالەتلەرمۇ زۆرۈرىي سەۋەب تۇرىگە كىرىدۇ. مۇنداق دېيىشتىن سەۋەب شۇكى، ئادەم يۇقىرىدا دېيىلگەن ھەربىر ھالەتنىڭ يۈز بېرىشىدىن ھەرگىز ساقلىنالمايدۇ. يەنى بۇ ھالەتلەرنىڭ ھەربىر

ری ئادەم بەدىنىگە نۆۋتىندە بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر شۇ ھالەتلەرنىڭ بەدەنگە بولغان تەسىرى مۆتىدىل، يەنى نورمال بولسا، بەدەن ساغلام ۋە سالامەت بولىدۇ؛ ناۋادا بۇ ھالەتلەر غەيرىي نورمال بولسا، يەنى نورمال، مۆتىدىل ھالەتتىن تاشقىرى بولسا، بەدەندە ئاغرىق پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل ئاغرىقنىڭ سەۋەبى ياكى ئىسسىقلىقتىن بولىدۇ، بۇ بەش قىسىم بولىدۇ؛ ياكى سوغۇقتىن بولىدۇ، بۇ سەككىز قىسىم بولىدۇ؛ ياكى بەدەندە ئەسلىدىنلا بار بولغان ئىللەت (ئاغرىق) سەۋەبىدىن بولىدۇ.

ـــ ئەي ئوغۇل، بىلگىنىكى، تېبابەت ئىلمى ئىككى قىسىم بولىدۇ: ئىلىم ۋە ئەمەلىيەت. بۇلارنىڭ شەرھى بىلەن ھەقىقىتى- نى ۋە تەكتىنى بىلمەكچى بولساڭ، جالىنۇس ھەكىمنىڭ «سىتە- تەئەشەر»، (يەنى ئون ئالتە ئوگۈت) ناملىق كىتابىدىن ئۆگەن ۋە ھەقىقىتىگە يەتمەك ئۈچۈن تىرىش.

مىزاج ئىلمىنى «كىتابى مىزاج» (مىزاجغا قاراپ كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش ئىلمى) دىن ئۆگەن.

قۇۋۋەت، يەنى ھايات ـ پائالىيەت ئىلمىنى «كىتابى نەبز» (تومۇر تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش ئىلمى) دىن ئۆگەن.

بەدەن ئەزالىرى ھەققىدىكى ئىلمىنى بۇقرات ۋە ئەفلاتۇن ھەكىملەرنىڭ كىتابلىرىدىن ئۆگەن.

كېسەلنىڭ تۇرلىرى ھەققىدىكى ئىلمىنى «سىتتەئەشەر» نىڭ ئاۋۋالقى، يەنى بىرىنچى ماقالىسىدىن ئۆگەن ھەمدە «كىتابى ئەلىل ـ ئەمراز» (كېسەللىك ئىللەتلىرى ھەققىدىكى كىتاب) دىن تەلەپ قىل.

كېسەلنىڭ، يەنى كېسەل بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدە- كى ئىلمىنى يەنە «سىتتە ئەشەر» نىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى ۋە

تۆتىنچى ماقالىسىدىن ھەمدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتابلاردىن ئۆگەن. . .

مەلۇمكى، يۇقىرىدا نەزەرىيە ئىلمىگە ئائىت تۈرلەرنى بايان قىلدىم. گەرچە سۆز ئۈزىراپ كەتسىمۇ، ئەمدى تېبابەت ئىلمىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئائىت تۈرلىرىدىن بىر ئاز بايان قىلاي:

ئىلىم ۋە ئەمەلىيەت ــ تەن بىلەن جانغا ئوخشاشتۇر. تەن ـ جانسىز ۋە جان ـ تەنسىز ھايات تۇرالمايدۇ. ئەگەر [بىرەر كېسەلنى] داۋالىماقچى بولساڭ، مەيلى قېرى، مەيلى ياش بولسۇن، ئاۋۋال يېگەن غىزاسىنى تەكشۈرۈپ كۆر. كېسەلنىڭ يېگەن غىزاسىنىڭ تەركىبىنى بىلمەي، تەكشۈرمەي تۇرۇپ مەيلى قانداق تەرىقىدە بولسۇن، داۋالاشقا كىرىشمىگىن. كېسەلنىڭ يېگەن غىزاسى ئۈستىدە ياخشى تونۇشقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاندىن كېسەلنىڭ قايسى تۈرگە تەۋە ئىكەنلىكى، كېسەلنىڭ كېسەللىك سەۋەبى، مىزاجى، ۋاقتى (كېسەللىك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ۋە قايسى مەۋسۈمدا كېسەل بولغانلىقى)، كېسەلنىڭ كېسەل بولۇشتىن ئىلگىرى شۇغۇللانغان ئىشى، خاھىشى، تۇرمۇش ئادىتى، كېسەل بولغان ئورۇن، ئىستىمىسى ۋە كېسەللىك ئەھۋالى قاتارلىقلارنى بىر ـ بىرلەپ تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈز. كېسەلنى داۋالىغاندا يەنە تاماقنىڭ سىڭدىغان ياكى سىڭمەيدىغانلىقى، بەدەن قۇۋۋىتى ۋە مىزاجنىڭ قايسى خىلدا ئىكەنلىكى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ، بۇلار ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بار.

ئىسسىقتىن بولغان كېسەلگە قارىتا قايسى تەرىقىدە داۋالاش ئېلىپ بېرىش كېرەك ۋە قانداق داۋالاش لازىم؟ بۇ ھەقتە، بىلىشىڭ كېرەككى، تېبابەت ئىلمىنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى ۋەئەمەلىيىتى بويىچە داۋالاش ئېلىپ بېرىش كېرەك. ناۋادا بۇلارنىڭ

ھەربىرىنى ئالاھىدە، يەنى تەپسىلىي شەرھ قىلسام سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇڭا مۇشۇ مەزمۇنلار شەرھلەنگەن كىتابلارنىلا تىلغا ئېلىپ ئۆتەي:

ساغلاملىقنى ساقلاش، يەنى كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا دائىر ئىلىمنى «سىتتە ئەشەر» ۋە «تەدبىر ۋل - ئەسسھا» (توغرا تەدبىر، توغرا داۋالاش) نامىلىق كىتابتىن تەلەپ قىل؛

كېسەلگە ئىلاج قىلماقنى ھەم «سىتتە ئەشەر» ۋە «ھىيلەئى يەرا» (يارا، جاراھەتنى داۋالاش) نامىلىق كىتابتىن ۋە جالىنۇس-نىڭ «سىتتە ئەشەر» نامىلىق كىتابىنىڭ ئاۋۋالقى ماقالىسىدىن ۋە ئالاقىدار كىتابلاردىن تەلەپ قىل؛

كېسەلنىڭ ئېچكى ئالامەت ۋە نىشانلىرىنى بىلىش توغرىسىدىكى ئىلىمنى ھەم «سىتتە ئەشەر» ۋە «ئەئزائى ئالىيە» (بەدەن ئەزالىرىغا ئائىت چۈشەنچىلەر) نامىلىق كىتابتىن ئۆگەن؛

ئىستىملارنىڭ قانداقلىقىنى ھەم «سىتتە ئەشەر» ۋە «كىتابى ھەمىيەت» (ئىستىمغا ئائىت چۈشەنچىلەر) تىن ئوقۇپ بىل؛

ئىسسىقتىن بولغان كېسەللەرنى داۋالاشنىڭ تەدبىرلىرىنى بۇقراتنىڭ كىتابلىرىدىن تەلەپ قىل.

تېۋىپ بولغان كىشى تەجرىبىنى قانچە كۆپ قىلسا، ئەملىي بىلىمگە قانچىكى باي بولسا، خەلق ئارىسىدا شۇنچە مەشھۇر بولىدۇ. شۇڭا تېۋىپ كېسەللەرنى كۆپ كۆرۈشى، بولۇپمۇ باشقىلارنىڭ داۋالاش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى كۆپرەك ئۆگىنىشى لازىم.

تېۋىپ بولغان كىشى كېسەللەرنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنەي، توغرا دىئاگنوز قويالىسا، كىتابلاردىن ئوقۇغانلىرىنى يادلىۋېلىشى، خاتىرىسىدە مەھكەم ساقلىشى، دا-

ۋالاش ئىشلىرىدىن زادىلا توختاپ قالماسلىقى، كىسەللەرنىڭ تەـ
لەپ ـ ئارزۇلىرىنى راستچىللىق بىلەن بەجا كـەلتـۈرۈشـى،
سۆز ـ ھەرىكىتى ئارقىلىق كىسەللەرنى ھەر ۋاقىت خاتىرجەم
قىلىشى، ھەمىشە ئۆزىنى پاك تۇتۇشى ۋە خۇشبۇي يۇرۇشى
كېرەك. قاچانكى، تېۋىپ بولغان كىشى كىسەل كۆرگىلى كەلـ
سە، چىرايىنى ئوچۇق تۇتۇشى، كىسەلگە سىيلىق مۇئامىلىدە
بولۇپ، چىرايلىق، ياخشى سۆزلەرنى قىلىشى، شۇ ئارقىلىق
كىسەلگە قۇۋۋەت ئاتا قىلىشى لازىم. چۈنكى تېۋىپنىڭ كىسەلگە
كۆڭۈل قۇۋۋىتى بەرگەنلىكى ھارارەت ۋە روھىي كۈچ بېغىشلـ
غانلىقىدۇر.

ـــ ئەي ئوغۇل، ئېسىڭدە بولسۇنكى، كىسەلنى كۆرگىلى
بارغىنىڭدا، ئۇ كىسەل ئۇخلاپ قالغان بولسا، ئۇنى چاقىرساڭ
جاۋاب بەرسە، يەنى ئويغانسا، ئەمما سېنى تونىمىسا ھەمدە كۆزىـ
نى پات ـ پات ئېچىپ ـ يۇمسا؛ قولىنى ھەر تەرەپكە تاشلاپ
ئۆرۈلۈپ ياتسا؛ ئەگەر بىھوش بولسا، ھەر ۋاقىت قىچقىرسا،
يەنى جۆيلىسە؛ قولىنى چىشلىسە ۋە ھەر تەرەپكە تاشلىسا، كېـ
سەلنىڭ كۆزىنىڭ ئېقى ئىلگىرىكىدىن ئاقراق ۋە قارىسى ئىلگـ
رىكىدىن ھەم قارىراق بولۇپ، لېۋىنى يالىسا؛ كىسەل گاھى ـ
گاھى يۆتەلسە، بەلغەمنى بىر نەرسىگە ئېلىپ قۇرۇتۇپ، ئاندىن
يۇغاندا، ئۇ بەلغەمنىڭ نىشانىسى، يەنى ئىزى قالسا؛ ئەگەر
كىسەل ھەمىشە قەي قىلسا (قۇسسا) ۋە قۇسۇق ھەر خىل رەڭدە
بولسا، قۇسۇشتىن توختىمىسا؛ كىسەل قاتتىق ھەسەتتىن ياكى
قاتتىق غەم ـ قايغۇدىن ئاغرىغان بولسا؛ . . . بۇلارنىڭ ھەممىسى
يامان ئالامەتتۇر. [بۇنداق كىسەلنى] داۋالىمىغىن، داۋالىساڭمۇ
پايدىسى يوقتۇر. ناۋادا كىسەلنى كۆرگىلى كەلسەڭ، كىسەلدە
يۇقىرىدا ئېيتقان ئالامەتلەر بولمىسا، ئۇمىدۋار بولغىنكى، داۋاـ

لىساڭ ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.

ئەگەر كېسەلنىڭ تومۇرى ناھايىتى كۈچلۈك سېلىپ، سوقۇش بارماقنىڭ ئاستىدىن بىلىنسە، بىلگىنكى، قان غالىبتۇر؛ تومۇر ئىنچىكە (كۈچسىز)، سوقۇشى تېز بولسا، سەپرا غالىبتۇر؛ ئەگەر تومۇر بارماق ئاستىدا ئىنچىكە ۋە سۇس بىلىنسە، ئاستا سوقسا، رۇتۇبەت غالىبتۇر، يەنى بەدەننىڭ ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن بېشارەتتۇر.

تومۇرنىڭ سوقۇشى بارماق ئاستىدا قوپال بىلىنسە، سەۋدانىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن بېشارەتتۇر.

ۋاقىتكى، كېسەلنىڭ تومۇر ھالىتىدىن بىلگەن بولساڭ، ئارقىدىنلا سۈيدۈكنى تەكشۈر. ئەگەر سۈيدۈكنىڭ رەڭگى ئاق، سۇغا ئوخشاش بولسا، بۇ غەم ـ قايغۇدىن كېسەل بولغانلىقنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر ئاق بولۇپ روشەن (سۈزۈك) كۆرۈنسە، بۇ بەدەندىكى خىلىت (مادىدا) لارنىڭ خاملىقى، يەنى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر كۆكۈچ سېرىقتا مايىل بولسا ۋە سۈيدۈكنىڭ ئىچىدە ئۈششاق قارامتۇل نەرسە بولسا، ئاشقازان ئاغرىقىنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر سۈيدۈك ياغ رەڭگىدە بولۇپ، ئاستىدا سىزىقچە كۆرۈنسە، كېسەلنىڭ ۋاقتى يېقىنلاشقانلىقىنىڭ، يەنى كېسەلنىڭ پىشىپ قالغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەگەر سۈيدۈكنىڭ ئۈستى سېرىق، ئاستى قارامتۇل كۆرۈنسە، كېسەل ئۆپكە ۋە تالدىن بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەگەر سۈيدۈكنىڭ ئۈستى قارامتۇل كۆرۈنسە، دورا قىلما.

ئەگەر سۈيدۈكنىڭ ئاستى يېشىل ياكى سېرىق بولسا، كېسەل پات ساقىيىدۇ.

ئەگەر كېسەل كىشى جۆيلىسە ياكى سۈيدۈكى قىزىل ۋە قارامتۇل بولسا ياكى قان ئارىلاش بولۇپ، سۈيدۈكنىڭ كۆپۈكى

ئۇستىدە بولسا، ئۇنداق كىيىملەرنى ھەزەر قىلمىغان. ئەگەر سۈيـ
ئۈكنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ، ئۇستىدە قانغا ئوخشاش نەرسە
كۆرۈنسە، ئۇنداق كىيىملىنىڭ قېشىغا بارغۇچى بولما. ئەگەر
سۈيدۈكنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ، ئۇنىڭدا كېپەككە ئوخشاش نەرسە
كۆرۈنسە ياكى ئۇستىدە قانغا ئوخشاش نەرسە بولسا، ئۇنداق
كىيىل بىلەن خوشلاشقىنىڭ تۈزۈك. ئەگەر سۈيدۈك سېرىق
بولسا ۋە ئۇنىڭدا ئاپتاپ (قۇياش) زەررىسىدەك نەرسە بولسا ياكى
يېشىل دانچىلار بولسا، كىيىل قاندىن بولغانلىقىنىڭ ئالامىتـ
دۇر. بۇنداق كىيىل قان ئالدۇرسا، پاتلا ساقىيىپ كېتىدۇ.

ئەگەر سۈيدۈك سېرىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاق سىزىقلار
كۆرۈنسە، بۇنداق كىيىل ئۇزاققا سوزۇلىدۇ.

ئەگەر سۈيدۈك سېرىق بولسا، كىيىل تالدىن بولغانلىقىنىڭ
ئالامىتىدۇر. ئەگەر يېشىل بولسا، رەڭگىدە يەنە ئاز ـ تولا قارا
داغ (تۇس) بولسا، بۇنداق كىيىل ئىستېمىدىن پەيدا بولغانلىقـ
ىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئەگەر سۈيدۈك ئېقىش بولۇپ، ئۇنىڭدا سىر-
كە قۇرتىدەك نەرسىلەر كۆرۈنسە، بۇ يەللىك بوۋاسىر[1]نىڭ ئالا-
مىتىدۇر.

ۋاقتىكى، سۈيدۈك ۋە تومۇرنىڭ ئالامەتلىرىنى بىلگەن بول-
ساڭ، ئەمدى كىيىلنىڭ تۇرلىرىنى بىلىش زۆرۈردۇر. چۈنكى
كىيىلنىڭ تۇرى كۆپ. ئەگەر كىيىلنىڭ تۇرلىرىنى پەرقلەندۇ-
رەلىسەڭ، ئاۋۋال غىزا، يەنى يېمەكلىكىن بىلەن داۋالاشنى
قوللان. دورا بېرىشكە ـــ دورا بىلەن داۋالاشقا ئالدىراپ كەتمە.
كۆپرەك كۆزەت. سۈرگە بىلەن داۋالاشنىمۇ چەتكە قاقما. ناۋادا
كىيىل ئېغىر بولسا، ئايرىم داۋالا. داۋالاشنى ھەرگىز توختـ

---

① مەقئەت بىلەن تۇز ئۇچەينىڭ ئاخىرقى ئۇچلىرىدىكى كۆك تومۇردا قان ئۈيۈپ قېلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل كىيىللىك.

تىپ قويما. داۋالاشتىن ۋاز كەچمە. كېسەلگە دوق قىلما. ئىمكان بار كېسەلنىڭ قەۋزىيەت بولۇپ قېلىشىدىن پەرھىز قىل، يەنى قەۋزىيەت بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئال. كېسەلگە قوبۇل قىلالمايدىغان نەرسىلەرنى بۇيرۇما. ناۋادا زىيان قىلىدىغان نەرسىنى يېگەن بولسا، زىيىنىنى يوق قىلىدىغان دورىنى ئىشلەت.

تېۋىپنىڭ ئەڭ ياخشى ھۇنىرى، يەنى ماھارىتى ـــ دورا تونىماق ۋە كېسەلنىڭ تۇرلىرىنى ـــ خاراكتېرىنى پەرقلەندۇرۇشتۇر.

تېبابەت ئىلمىنى دوست تۇتقانلىقىم ئۈچۈن بۇ بابتا كۆپرەك سۆزلىدىم. چۈنكى تېبابەت ئىلمى ئۇلۇغ ئىلىمدۇر. مېنىڭ بۇ بابتا كۆپرەك سۆزلىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، ھەر كىشى بىر نېمىنى دوست تۇتسا، شۇ نەرسە توغرىسىدا كۆپرەك سۆزلەيدۇ. ئەگەر بۇ ئىلمىنى ئۆگىنىش نېسىپ بولمىسا، «ئىلمى نۇجۇم» (ئاسترونومىيە ئىلمى) ئۆگىنىشكە تىرىش. «ئىلمى نۇجۇم» ھەم ناھايىتى ئۇلۇغ ئىلىمدۇر. سەۋەب شۇكى، «ئىلمى نۇجۇم» پەيغەمبەر مۇرسەلنىڭ مۆجىزىلىرىدىندۇر.

ئوتتۇز تۆتىنچى باب

«ئىلمى نۇجۇم» بىلمەكنىڭ بايانى[1]

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر مۇنەججىم (ئاستىرونوم) بولاي دېسەڭ، پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ بىلەن تىرىش ياكى «ئىلمى رىيازي» (ماتېماتىكا ئىلمى) بىلەن كۆپرەك شۇغۇللان. چۈنكى «ئىلمى ئەھكام»، يەنى ئاستىرونومىيىدە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىم ناھايىتىمۇ كۆپتۇر. ئۇنى خاتاسىز، تولۇق شەرھىي قىلىش تولـ مۇ مۇشكۈلدۇر. شۇڭا ھازىرغا قەدەر ھېچ كىشى ئۇنىڭ ھەققىـ تىنى خاتاسىز ۋە تولۇق شەرھلەپ بېرەلمىگەن ئەمەس. ئەمما ھەممە جەھەتتىن «ئىلمى نۇجۇم» نىڭ، يەنى مۇنەججىملىك ئىلـ مىنىڭ نەتىجىسى كالېندارچىلىقنىڭ قائىدىلىرىگە ئوخشاپ كېـ تىدۇ. كالېندارچىلىقنىڭ پايدىسى، يەنى «تەقۋىم» (كالېندارـ چىلىق) دىن كۆرۈلىدىغان مەنپەئەتنىڭ ئاساسى «ئەھكام» ـــ ئاستىرونومىيىدە يۇلتۇزلارنىڭ سەير قىلىشى ۋە ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت قائىدىلەردۇر. بەس، بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئەھـ كام»، يەنى يۇلتۇزلارنىڭ سەير قىلىشى ۋە ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت قائىدىلەردىن تاشقىرى بولماس! شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىلىمنىڭ ماھىيىتىنى بىلىشكە تىرىش. توغرا ھۆكۈم قىلىشقا ماھىر بول. سەييارىلەرنىڭ ئورنى ھەم ئۇلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش ھەرىكەت دەرىجىسىنى كۆرسەتكۈچى يىللىق جەدۋەل (كالېندار)

---

① تېكىست ئىچىدە «ئىلمى نۇجۇم ۋە ئىلمى ھەندىسەنىڭ بايانىدا» دېيىلگەن. مۇندەرىجە ئاساس قىلىندى.

توغرا بولسا، چىقارغان ھۆكۈمىڭ شۇ چاغدا توغرا چىقىدۇ. سەييارىلەرنىڭ ھەربكىتىگە، تەلەي ـ ئامەتكە قاراپلا ھۆكۈم قىلىشتىن ساقلان. كۆپرەك تەپتىش ۋە تەھقىقلاش (ماھىيىتىنى ئېنىقلاش) ئارقىلىق توغرا ھېسابلاشنى قولغا كەلتۈر ۋە ئىشەنچىگىنى تۈرغۈز. قاچانكى، ھېسابىڭ توغرا بولسا، ئاندىن ھۆكۈم قىل. شۇنداق قىلساڭ، ھۆكۈمىڭ توغرا چىقىدۇ.

يۇلتۇزلارنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ھەربكەت دەرىجىسىگە باغلىق. ئاي بۇرجى[1] ئايغا باغلىق، يەنى ھەربىر ئاي بىر بۇرجغا تەۋەدۇر (مەسىلەن: بۇرجى ھەمەل[2]، بۇرجى سەۋر[3] ... دېگەندەك). يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىر بۇرجدا قانداق بولىدىغانلىقى، شۇ يۇلتۇز بۇرجلىرىنىڭ مىزاجىغا باغلىق. يۇلتۇزلارنىڭ بۇرجلىرىدىن قارىغاندا، ھەربىر بۇرجدا بىردىن يۇلتۇز بولىدۇ. بۇ يۇلتۇزلار تۇراقلىق بولۇپ، تۇرغۇن يۇلتۇز ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بەخت ـ تەلەي دەرىجىسى، ئاجىزلىق دەرىجىسى ۋە قارا كۆڭۈللۈك دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان يۇلتۇزلار بولۇپ، قۇياش چەمبىرىكىدە بولىدۇ. بىلگىنكى، بۇ يۇلتۇزلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش ۋە چۈشۈش ھەربكەتلىرىدىن بىرەممۇ غاپىل بولما. ۋاقىت ـ پەيت، قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ ھەربىرى، تۇرغۇن يۇلتۇز ۋە ئۇلارنىڭ مەنزىلى، باغلىنىش مەركىزى، چېگرىسى، ئورنى، يەر يۈزى بىلەن بولغان ئەڭ يىراق نۇقتىسى ۋە ئەڭ يېقىن نۇقتىسى، بۇرج ئارىلىقى قاتارلىقلارنى بىلىپ، ئاندىن ئاينىڭ دەرىجىلىرىگە باق، يەنى ئاينىڭ ئەھۋالىغا

---

① بۇرج — قەدىمكى ئاستىرونومىيىدە: قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ ھەر بىرى.

② قەدىمكى ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئون ئىككى بۇرجنىڭ (قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ) بىرىنچىسى؛ قۇياش يىلى ھېسابىدا بىرىنچى ئاي نامى.

③ قەدىمكى ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئىككىنچىسى؛ قۇياش يىلى ھېسابىدا ئىككىنچى ئاي نامى.

دەققەت قىل. تەلەي ـ ئامەت ۋە ياكى بەختە‌لەي (نەس ۋە ياكى بەخت) يۇلتۇزلىرىنىڭ قايسى بۇرجقا ئۇدۇللاشقانلىقىنى ياكى قايسىسىغا ھاۋالە بولغانلىقىنى؛ ئاينىڭ يىللىق ھەرىكەت جەريانى. دىكى ئەڭ تۇتۇلغان ۋاقتى (ئاي نۇرىنىڭ ئاجىزلاشقان ۋاقتى)، ئاينىڭ باشقا سەييارىلەر بىلەن بىر ئورىبىتىغا كىرمىگەن ۋاقتى ۋە كىرگەن ۋاقتى؛ ئاينىڭ قۇياش بىلەن ئۇدۇللاشقان ۋاقتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى دەققەت بىلەن كۆزىتىپ، ئاندىن كېيىن ھۆكۈمدىن سۆز ئاچقايسەن. تەلەي ـ ئىقبال توغرىسىدا ئىشەنچلىك كالېندارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم چىقارساڭ، ھۆكۈمىڭ توغرا چىقىدۇ. ھەر ئىشتا ئېھتىيات قىلساڭ، سەۋەنلىكتىن ساقلىنالايسەن. ۋاقتىكى، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلساڭ، مېنىڭ دېگىنىمدەك بولىدۇ. مېنىڭ تەۋەللۇت بولغانلىقىم (تۇغۇلۇشۇم) ھەققىدىكى سۆزنى ئۇستازىم رەھمەتتۇللاھ ئەلەيھىدىن ئاڭلىغانىدىم. ئۇستازىمنىڭ دېيىشىچە، ئادەمنىڭ يارىلىشى ئۇنىڭ ئانىدىن تۇغۇلغان كۈنى بولماستىن، بەلكى ئەر كىشىنىڭ ئىسپېرمىسى ئايال كىشىنىڭ بالىياتقۇسىدا قارار تاپقان ۋاقتىدۇر. تەقدىر ـــ بەخت ـ تەلەي دېگىنىمىز شۇ بولۇپ، ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن كەلگۈسىدە بولىدىغان ياخشىلىق ۋە يامانلىق شۇ پەيتتە، يەنى ئادەم تۇرۇلىش بىلەن تەڭ پۈتۈلۈپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا ئانىدىن تۇغۇلغان شۇ سائەت بالىنىڭ تەقدىرى باشلانغان كۈن ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئاتىنىڭ ئىسپېرمىسى ئانىنىڭ بالىياتقۇسىدا قارار تاپقان شۇ سائەت دەل تۇرەلمىنىڭ تەقدىرى پېشانىسىگە پۈتۈلگەن ۋاقىتتۇر. بۇ ھەقتە رەسۇل ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «تەلەيلىك كىشى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىلا تەلەيلىك تۇرىلىدۇ، تەلەيسىز كىشى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىلا تەلەيسىز تۇرىلىدۇ». ئەمما، ئاتىنىڭ پۈشتى

دىن ساڭا ئۆتكەن تەقدىر ـ تەلەي ھەققىدە كۆپ سۆزلەش ھاجەتسىز. چۈنكى تەقدىرنىڭ قايسى تەرىقىدە ئۆزگىرىشىنىڭ ئۆزىمۇ تەقدىر ـ قىسمەتتە پۈتۈلگەن. بۇ ھەم ئۇستازلارنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەلىمىدۇر. بۇنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلا. ھەرقانداق ئىشقا قارىتا ھۆكۈم قىلىش توغرا كەلسە، ئاۋۋال مېنىڭ ئېيتقانلىرىمنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈپ، ھۆكۈم قىلغىن. ئەگەر بىرسى سەندىن مەسىلە، يەنى ئۆز يۈلتۇزىنى (تەقدىرىنى) سورىسا، شۇ ۋاقىتتىكى يۈلتۇزنىڭ كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتىنى كۆزەت. ئاندىن ئايغا ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىغا، يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ جاۋاب بەر. كىمنىڭ غالىب بولىدىغانلىقى ۋە كىمنىڭ مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولساڭ، يۈلتۇزغا، بولۇپمۇ، ئاي ئايلىنىپ ئۆتكەن يۈلتۇزغا ۋە ئۇنىڭ كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتىگە، يەنى تەلەي يۈلتۇزىغا قاراپ ھۆكۈم قىل.

ئەھكام (يۈلتۇزلار ھەرىكىتى ۋە ھالىتى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش) نىڭ شەرتلىرىدىن بەزىلىرىنى بايان قىلدىم. ئەگەر مۇھەندىس (گېئومېتىرىك) بولاي دېسەڭ، ھېسابنى ئوبدان ئۆگەن. ھېساب ئۆگىنىشنى بىردەممۇ توختىتىپ قويما. چۈنكى ھېساب ئىلمى ناھايىتى تەس ئىلىمدۇر. ئەگەر زېمىننى (يەرنى) ھېسابلىماقچى بولساڭ، ئۇنىڭ ھەربىر بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تونىغىن. ئوخشىمىغان شەكىللەرنى ھەرگىز نەزىرىڭدىن ساقىت قىلما. «بۇ تەرىپىنى ئوبدان ھېساب قىلىپ، قالغىنىنى قىياس قىلساممۇ بولىدۇ» دېمە. تىرىش تاكى ھەربىر بۇلۇڭلىرىدىن تارتىپ ئوبدان تونۇمىغىچە بوشاشما. مېنىڭ ئۇستازىم ھەمىشە ماڭا: «ھېساب ئىلمىدا بۇلۇڭلارغا سەل قارىما، زېمىننىڭ (يەرنىڭ) بۇلۇڭلىرى كۆپىنچە ياي شەكىللىك بولىدۇ، بەزىلىرى ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە ھەم بىر ـ بىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ؛

ھەتتا سەن ھېساب قىلماقچى بولغان يەر تەكشى بولسىمۇ، مۆلچەر بويىچە ھېسابلاشتىن ساقلان؛ بەلكى ھەممىسىنى ئۈچبۇلۇڭ شەكلىگە ۋە ياكى تۆت بۇرجەك (كۋادرات) شەكلىگە كەلتۈرۈپ، ئاندىن بىر - بىرلەپ ھېسابلا، شۇ چاغدا ھېسابىڭ توغرا چىقىدۇ» دەيتتى.

ئەگەر بۇ بابتا بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلىسەم گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتە، يەنى ئىلمى ھەندىسە (گېئومېتىرىيە ئىلمى) توغرىسىدا كۆپ توختالماسلىقنى مۇۋاپىق كۆردۈم. بۇ باب تۈگىدى.

ئوتتۇز بەشىنچى باب

شائىرلىقنىڭ بايانى[1]

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر شائىر بولساڭ، ئىمكان بار ئىستېـ
مالدىن قالغان (چۈشىنىكسىز) سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىككە تىـ
رىش ھەم ئۇنداق سۆزلەردىن پەرھىز قىل. چۈنكى ئۇ سۆزلەر-
نى، يەنى ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەرنى ئۆزۈڭ بىلگەن بىلەن
ئۆزگىلەر بىلمىسە، شەرھلەش ـ چۈشەندۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇ-
غۇلىدۇ. شۇڭا شائىر بولغان كىشى خەلق چۈشەنمەيدىغان سۆز-
لەرنى ئىشلەتمەسلىكى كېرەك.

ۋەزىنگە چۈشمەيدىغان، قاپىيىسىز شېئىر يېزىشتىن ساقـ
لان. تەرتىپسىز ۋە سۈپەتسىز شېئىرلارنى ئېيتما. تولىمۇ ئاد-
دىي، مەنىلىرى ئۇدۇل، سەنئەتسىز يېزىلغان شېئىرلارنىمۇ ھېچ
كىشى ياقتۇرمايدۇ. خۇددى ئالدىنقىلار ئېيتقاندەك، شېئىر قاد-
چىكى سەنئەتلىك، مۇبالىغە ئارىلاش بولسا، شۇنچە ئوبداندۇر.
مۇرەككەپ بولسىمۇ ۋەزىن، قاپىيىسى جايىدا بولسا، بۇنداق
شېئىر كىشىلەرنىڭ تەبىئىتىگە ناخۇش كەلمەس! نازۇك سەنئەت
شائىرلار بۇ ھەقتە بايان قىلىپ ئۆتكەن ھەم شېئىر ۋە شائىرلىق،
خۇسۇسەن، شېئىرلارنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن تەر-
تىپ ـ تەرىپلەر بېرىشكەن. شېئىردا قاپىيە تولىمۇ مۇھىم.
شۇڭا يازغان شېئىرلىرىڭ بىر تۈرده بولسا، باشتىن ئاياغ بىر
قاپىيىدە بولغاي. باش ـ ئاخىرى مۇۋاپىق كەلگەي. بۇ شېئىرد-

---

① مۇندەرىجىدە: «شېئىر ئېيتىماق ۋە شائىرلىق قائىدىلىرىنىڭ بايانى» دېيىلگەن.

يەتتە «مۇتابىق» (ماسلىق) دېيىلىدۇ. بىر بېيتنىڭ ئىككى مىسراسى بىر - بىرىگە زىت بولسا، بۇ «مۇتەزادد» (زىت، زىت مەنىلىك) دېيىلىدۇ. ئىككى كەلىمىنىڭ شەكلى ئوخشاش - بىر شەكىلدە بولۇپ، سۆزلەر پەقەت چېكىت بىلەنلا پەرقلەندۇرۇلسە، بۇ «مۇتەشاكىل» (شەكىلداشلىق) دېيىلىدۇ. ئايەت، ھەدىسلەر- نى ۋە ماشايىخ (مەشھۇر دىنىي ئالىم) نىڭ سۆزلىرىنى ئۆز سۆزى قىلىپ ئىشلەتكەن بولسا، بۇ «نەقىل» دېيىلىدۇ.

بۇ كەمىنە مىسال قىلىپ ئېيتىدۇكى، نەزم:

دەرد ئېلىگە رەشىدى بولۇپ ھەمزەبان،
يىغلا نەۋايى كەبى تارتىپ فىغان.
قايىم ئولۇپ «بۇ ئىسرە مافىيۇل - قۇبۇر[1]»،
زاھىر ئولۇپ «ھۇسسىلە مافىيۇس - سۇدۇر».

ناسىر ئەلىدىن مىسال، نەزم:

بېتەرزى مۇژلەۋى ئاھەنگ پەرداز،
ھەدىسى دېگەرگۇن پەردېپى راز.
(مەۋلەۋى مۇقامىدا نەغمە ياڭراتقىن،
سۆزۈڭنى يېڭىلاپ تىلسىمنى ئاچقىن.)

نەۋايىدىن مىسال. نەزم:

---

① «قۇرئان كەرىم» سىللەتلەر نەشرىياتى. 100 - سۈرە ئادىيات. 9 - ، 10 - ئايەت (قەبرىلەردىكى ئۆلۈكلەر «سىرتقا» چىقىرىلغان، دىلىلاردىكى سىرلار ئاشكارا قىلىنغان چاغدا، ...). ئايتور بۇ يەردە مەزكۇر ئايەتنى «نەقىل» كۆچۈن كۆرسەتكەن. قايىم ئولىماق — ئىك تۇرماق. زاھىر ئولىماق — ئاشكارا بولماق.

نه ئىشق ئىدىكى ئەدەم ئەيلەدى ۋۇجۇدۇمنى،
كى ئۇردى سائىقە[1] گەردۇنغە چەكتى دۇدۇمنى.

ئىككى مىسرا بىر غەزەلنىڭ ھۆكمىدە بولسا، ئۇ «مۇزەۋۋەج» (پار كەلگەن، ياپسا) دېيىلىدۇ.
مەشھۇرى ناسىر ئەلىنىڭ تەرىپىدە ئېيتىلدۇكى، شېئىر:

گاھى دارەد ھەست دەر خۇبى كى تاق ئۇفتادە ئەست،
ھەمچۇ خۇرشىدِ فۇروزان بەرقى ئەنۋەر خۇد ئەست.
(گاھىدا شۇنداقمۇ بولىدۇكى، خۇددى نۇرنى ئۆزى تارقاتقان پارلاق قۇياشتەك، ياخشىلىق بابىدا يېگانە يارالغان.)

ۋەزىنگە سېلىنغان شېئىر، يەنى نەچچە غەزەل بىر ۋەزىندە كەلسە، ئۇ «تەتەببۇئ» (نەزىرە، ئوخشىتىش) دېيىلىدۇ. پۇتۇن بىر غەزەل بىر مەزمۇندا كەلسە، ئۇ «مۇسەلسەل» (يۇرۇشلەشكەن، راۋان) دېيىلىدۇ.
نەۋايى قۇددىسە سىررۇھۇ (سىرلىرى مۇقەددەس، ئىزگۇ بولسۇن) ئېيتىدۇكى، نەزم:

ۋاھ نە خۇشتۇر شاھسۇۋارىم كەلسە مەيدان سارىدىن،
كىرفىكىم بىرلە سۇپۇرسەم گەردىنى رۇخسارىدىن.
ئىلكىم يەتمىش فەلەك تاقىغە قويسام تاق ئۆزە،
دۇدى ئاھىمدەك قارا پەرنى ئالىپ دەستارىدىن.
يەشىبان زەررىن كەمەر نازۇك بەلنى قىلسام خەلاس،
تارتىبان گۇلگۇن قەبا سەرۋى سەھىي رەفتارىدىن.

① چاقماق، يېشىن.

هەر ئاياغىدىن ئۆتۈك تارتىپ ئارتىسام يۈز بىلە،
تەر كۆلاھىن ئول ھىنا يافغان كەفى گۈلنارىدىن.
ئەي نەۋايى، دەھرى فانيي تۇشمۇدۇر يا خۇد خەيال،
دەۋلەتى باقيي تىلەر بولساڭ كى كەچكىل بارىدىن.

بېيىت توققۇزدىن زىيادە بولسا، ئۇ «قەسىدە» دېيىلىدۇ، بىر قاپىيىدە كېلىدۇ. مىسراسى تۆت بولۇپ، جۈپ قاپىيىلىك، يەنى ئىككى مىسراسى قاپىيىداش تۈزۈلىدۇ.

ھەربىر مىسراسىنى ئاخىرىدىن بېشىغا (ئوخشىدىن سولغا ياكى سولدىن ئوڭغا) ئوقۇسا ھەم نەزمە بولۇپ تۈزۈلسە، ئۇ «مەقلۇب» دېيىلىدۇ.

ئەمما، سۆزۈم ھەممىگە ئوبدان كۆرۈنگەيي، يەنى چىرايلىق ئاڭلانغايي دېسەڭ، ئىستىئارە (ئوخشىتىش يولى ئارقىلىق كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلگەن سۆز ياكى ئىبارە) بىلەن سۆزلە. سۆزۈڭ ئىمكان بار مەۋجۇت نەرسىلەر ئۈستىدە بولسۇن. ئەلۋەتتە، ئىستىئارەنى مەدھىيە شېئىرلىرىدا كۆپرەك ئىشلەتكىن. غەزەل مەيلى تاق قاپىيە بىلەن، مەيلى مەشھۇر قاپىيىلەر بىلەن تۈزۈلگەن ياكى گۈزەل، يېقىملىق سۆزلەر بىلەن بېزەلگەن بولسۇن، ئىمكان بار مۇشكۈل (چۈشىنىش قىيىن بولغان) ئەرەبى سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلان. خاسۇ ئامغا (ھەممىگە) خۇش كۆرۈنسۇن دېسەڭ، ئاشقلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق ئاشقانە ۋە گۈزەل، يېقىملىق سۆزلەرنى لازىم تۈت. تاكى سېنىڭ شېئىرىڭ خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولغاي. ئىمكان بار ئېغىر ۋەزىنلەر بىلەن شېئىر ئېيتما. ئەگەر بىرەرسى خالىسا، بۇ باشقا گەپ. شائىرلىق ئىلمىنى، شائىرلىقنى، يەنى شېئىر بىلەن (شېئىرىي تىل بىلەن) سۆزلەشمەكنى ياخشى ئۆگەن. ۋاقتى كېلىپ شائىرلار

ئارا مۇشائىرە ياكى مۇنازىرە بولۇپ قالسا ياكى ئىمتىھان ئۇچۇن سوئال قويۇلسا، ئاجىز ھالغا چۈشۈپ قالمايسەن. ئېيتقان ھەر-بىر سۆزۈڭ، ئالايلۇق، مەدھىيە، غەزەل، ھەجۋي ياكى مەرسىيە بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە سۆزۈڭنى ئاخىرىغا يەتكۈز. ھەر-گىز كەم ـ كۈتا سۆزلىمىگىن. نەسرە ئېيتقان سۆزۈڭنى نەزمە-دە ئېيتمىغىن. چۈنكى نەسر پۇقراغا يارىغان بىلەن پادىشاھقا يارىماس. ناۋادا غەزەلنى مۇقامغا سالساڭ، تەسىرلىك بولغۇدەك ئېيت. مەدھىيىگە كەلگەندە كۈچلۈك، كۆڭۈللۈك، روھلۇق قىياپەتتە بول. مەدھىيەڭ ھەربىر كىشىنىڭ لايىقىدا بولسۇن. مەدھىيىلەنگۈچىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىگە بېقىپ سۆزلە. مەسە-لەن: ئۆمىرىدە بىلىگە پىچاق ئاسمىغان كىشىنى ھەرگىزمۇ شەھ-شەر بىلەن شىر ئۆلتۈرگەن دەپ مەدھىيىلىمە. ئۆمىرىدە ئېشەككە مىنىپ باقمىغان كىشىنى «ئۇنىڭ ئېتى دۇلدۇل، تۇلپار. ھەتتا ئەركەك شىرغا ئوخشايدۇ» دەپ مەدھىيىلىمە. بىراۋنى مەدھىيە-لىمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭغا قايسى تەرىقىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇۋا-پىق كېلىدىغانلىقىنى ئوبدان بىل. شائىر ئۇچۇن مەدھىيە سۆز-لىرىنى [مەدھىيىلەنگۈچىگە] يارىشا قانداق ئىشلىتىشنى ۋە قايسى ئىشنىڭ خۇش كېلىدىغانلىقىنى بىلىش ۋاجىپدۇر.

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر شائىر بولساڭ [باشقىلار ئالدىدا] ئۆزۈڭنى تولىمۇ تۆۋەن تۇتما، يەنى بەك كەمتەرلىك قىلىپ كەتمە. يازغان قەسىدىلىرىڭدە ئۆزۈڭنى تۆۋەن تۇتۇپ «بەندە»، «خىزمەتكار» (مەن سېنىڭ قۇلۇڭ، چاكىرىڭ) دېگەندەك سۆز-لەرنى قىلما. باشقىلار توغرىسىدىمۇ بۇنداق سۆزلەرنى ئىشلىتىش-تىن ساقلان. شېئىردا يالغانچى (مۇبالىغىنى) ھەددىدىن ئاشۇ-رۇۋەتمە. گەرچە شېئىردا مۇبالىغە قىلىش سەنئەت ھېسابلانسە-مۇ، لېكىن غەزەل ۋە مەرسىيىلەردە مۇبالىغە لايىقىدىراق بولغە-

نى تۇزۇك. شۇڭا غەزەل ۋە مەرسىيىنى مەلۇم بىر ئۇسلۇبتا ئېيتقان بولساڭ، ھەجۋي ۋە مەدھىيىنى باشقىچە بىر ئۇسلۇبتا ئېيتقايسەن. باشقىلارنىڭ سۆز - ئىبارىلىرىنى دوراپ ئىشلىتىش- كە ئادەتلەنمە. چۈنكى پىكرىڭ چەكلىنىپ قالىدۇ. سۆز ئىشلە- تىش جەھەتتە زېھنىڭ ئېچىلالمايدۇ. ئەسلى ھالىتىڭدە توختاپ قالىسەن. ناۋادا ۋاقتى يېتىپ ھەقىقىي شائىر بولساڭ، زېھنىڭ ئوچۇق، سۆز ئىشلىتىشكە ماھىر بول. ئەگەر بىرەر يەردە غەيرىي سۆز ۋە مەنىنى ئاڭلىساڭ ياكى كۆرسەڭ، بۇ سۆز ۋە مەنە ساڭا خۇش كېلىپ قالسا، ئاڭلىغىنىڭ بويىچە ئەمەس، بەلكى شۇ سۆزگە باشقىچىرەك تۇس بېرىپ، مەسىلەن: مەدھىيىدە كۆرگەن بولساڭ، ھەجۋىيدە، ھەجۋىيدە كۆرگەن بولساڭ، مەدھىيىدە ئىستېمال قىل.

— ئەي ئوغۇل، قاچانكى بۇ ئىشنى، يەنى شائىرلىقنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇتقان بولساڭ، ئاۋۋال ئىگىن، ئىياغلىرىڭنى پاكىزە تۇت. بەتخۇي بولما. دائىم پاكىز ۋە خۇش چىراي يۈرۈش- كە ئادەتلەن. ھېكايەتلەرنى ھەم ئۆزگىچە مەنىگە ئىگە قىلىق ۋە ئالاھىدە سۆزلەرنى كۆپلەپ يادلا.

ئوتتۇز ئالتىنچى باب

سازەندىلىك، يەنى نەغمە قىلماق تەرىقىسىنىڭ بايانى

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر سازەندە ـ نەغمىكەش بولساڭ، خۇش خۇي بولغىن. ئىمكانىيىتىڭ يەتكىنىچە ئۆزۈڭنى پاكىزە تۇت. تىلىڭ تاتلىق بولسۇن، ۋاقتىكى، نەغمە سۆھبىتىگە بارساڭ، چىرايىڭ تۆتۈلۈپ قالمىسۇن. مەجلىستە ھەممە كىشىگە ئوخشاشلا ئېغىرلىق قىلما، يەنى ئېغىر ـ بېسىق مۇئامىلىدە بولۇۋەرمە ۋە ھەممە كىشىگە ئوخشاشلا يېنىكلىك قىلىپمۇ يۈرمە. چۈنكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تەبىئىتى ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ. خۇددى كىشىلەرنىڭ رەڭگىرويى ئوخشاش بولمىغىنىدەك، تەبىئىتىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ، پەرق بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك بۇ ھۈنەرنىڭ ئۇستازلىرى خاس تەرتىپ بەلگىلىگەن.

ئاۋۋال پادىشاھلار مەجلىسىدە چالغىلى ۋە ئېيتقىلى، نەغمە قىلغىلى بولىدىغان شاھانە پەدىلەر ئىجاد قىلىنىپ، ئۇنىڭغا «ئاھ» دەپ ئات قويۇلغانىدى. بۇ كۈي ـ نەغمىلەر قېرىلار ۋە ئەھلى ھاياجانلارنىڭ تەبىئىتىگە تولىمۇ ماس كەلگەنىدى. ئەمما كېيىنرەك شۇنى بىلدىكى، ئادەملەرنىڭ ھەممىسىلا قېرى ۋە ئەھلى ھاياجانلاردىن ئەمەس. شۇڭا مۇزىكا ئۇستازلىرى قېرىلار ئۈچۈن بىر خىل كۈي، يىگىتلەر ئۈچۈن بىر خىل كۈي كەشىپ قىلدى. بۇ كۈيگە ۋەزنى يەڭگىل شېئىر ۋە مۇقاملارنى تەييارلاپ «خەفىف» (يەڭگىل، يەڭگىل كۈي) دەپ ئات قويدى. شۇڭا

ھەربىر مۇقامدىن كېيىن «خەفىف»نى، يەنى تەرز ۋە يەڭگىل كۈيلەرنى چېلىش ۋە ئېيتىش لازىم. تا ئۇنىڭ نەغمىلىرىدىن قېرىلارغا ھەم، يىگىتلەرگە ھەم ھۇزۇر يەتكەي. بالىلار ۋە ئاياللارغا ھۇزۇر بېغىشلاش ۋە راھەت ھېس قىلدۇرۇش ئۈچۈن يەڭگىلرەك ۋە يېقىملىق، شوخ كۈينى ھەمدە ئويۇن - چاقچاق ئارىلاش قىزىقارلىق ناخشىلارنى ئىجاد قىلىشتى.

شۇنى بىلگىنكى، ۋەزىنلەر ئىچىدە ھېچبىر ۋەزىن «تەرانە» (ئەرۇز ئىلمىدە رۇبائىي ۋەزىننىڭ نامى) دىن يېقىملىق ئەمەس. مەجلىسلەردە نەغمە قىلساڭ، مەن ئېيتقاندەك سورۇن ئەھلىگە ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئىتىگە قاراپ ئوخشىمىغان كۈيلەردىن چال ۋە ئېيت. تاكى ھەممە كىشى سېنىڭ نەغمەڭدىن بەھرە ئالغاي.

ھەرقانداق بىر مەجلىستە ئۆزۈڭنى سەگەك تۇت. ئەگەر نەغمە ئىشتىكۈچى (تىڭشىغۇچى) قىزىل يۈزلۈك بولسا، تولۇق ۋە يۇقىرى ئاۋازدا چال؛ ئەگەر سېرىق يۈزلۈك، سەپرا مىجەز بولسا، تولاراق سۇس ۋە يۇمشاق ئاۋازدا چال؛ ئەگەر چىرايى قارا، ئورۇق ۋە زەئىپ، سەپرا مىجەز بولسا، تولاراق ئوتتۇراھال ئاۋازدا چال؛ ئەگەر ئىشتىكۈچى ئاق يۈزلۈك، سېمىز ۋە مەرتىۋە-لىك بولسا، تولاراق تولۇق ۋە يۇقىرى ئاۋازدا چال. چۈنكى نەغمىلەرگە ئادەملەرنىڭ تۆت خىل مىزاجىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ تەرتىپ بېرىلگەندۇر.

گەرچە مەن سازەندە - نەغمىكەشلەرنىڭ شەرتىگە مۇۋاپىق كەلمىسەممۇ، سېنى بۇ مەنسىلەردىن خەۋەردار قىلىش ئارزۇسىدا بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ساڭا مەلۇم بولغايكى، يەنە تىرە-شىپ ھېكايىلەرنى كۆپلەپ ئۆگەن، يادقا ئال. نەغمە قىلىپ چارچىغاندا ھېكايە ئېيتىش، ھەزىل - چاقچاق قىلىش ئارقىلىق ئۆزۈڭنى بىر ئاز بولسىمۇ راھەتلەندۇرەلەيسەن. ئەگەر شائىر

بولسائ، ھەمىشە ئۆزۈڭنىڭ شېئىرىغىلا ئاشىق بولىۋالما، يەنى ئۆزۈڭنىڭ شېئىرىنىلا ئېيتىپ تۇرۇۋالما. ھەممە بېيتلارنى ئۆز شېئىرىڭ بىلەنلا ئوقۇما. چۈنكى ئۆز شېئىرىڭ ئۆزۈڭگە خۇش كەلگىنى بىلەن، يەنە بىراۋغا خۇش كېلىشى ناتايىن. ناۋادا مەجلىس ئەھلى دامكا ياكى شاھمات ئويناۋاتقان بولسا، سەن ھەم ئويۇنغا قىزىقىپ نەغمەڭنى توختىتىپ قويىدىغان ئىشنى قىلما. چۈنكى ساھىبخان سېنى مېھمانلارغا ساز چېلىپ، نەغمە قىلىپ بېرىش ئۈچۈن چاقىرغان. ئويۇن (دامكا ـ شاھمات) ئويناشقا چاقىرغان ئەمەس. قاچانكى غەزەل ئېيتساڭ ياكى ئۆگەنسەڭ ۋەزنىنى ئوبدان بىلىپ ئېيت ياكى ئۆگەن. ۋەزنىگە چۈشمەيدىغان غەزەل ياكى كۈيلەرنى ئېيتقۇچى بولما. ۋەزنىسىز ئېيتىلغان غەزەل ساڭا خۇش كەلگىنى بىلەن ئۆزگىلەرگە خۇش كەلمەيدۇ. ئەگەر بىر كىشىگە ئاشىق بولساڭ، شۇ ئاشىقلىق تۇيغۇسى ھەمىشە ئۆز ھال ـ ئەھۋالىڭنى بايان قىلىدىغان شېئىرلارنىمۇ ئوقۇپ يۈرمە. چۈنكى ئۇنىمۇ ساڭا خۇش كەلگىنى بىلەن ئۆزگىلەرگە خۇش كەلمەيدۇ. ئېيتماقچى بولغان ھەربىر غەزەلنى ئوخشىمايدىغان مەنىلەردە ئوقۇغىن. شېئىر ۋە غەزەلنى كۆپرەك يادقا ئال. مەسىلەن: ھەر پەسىلگە، پىراق (ئايرىلىش)، ۋىسال، مالامەت، غەزەپ، مەنئى ۋە مەقبۇل، ۋاپا ۋە جاپا، ئېھسان، ۋاقىت، پەزىلەت، ھال ـ ئەھۋال قاتارلىق مەزمۇنلارغا ئىگە تۇرلۇك شەكىلدىكى شېئىرلارنى يادقا ئال. ھەر پەسلىدە پەسلىگە بېقىپ ئوقۇيدىغان غەزەللەرنى ئۆگەن. باھار پەسلىدە كۈزگە، كۈز پەسلىدە باھارغا تەۋە غەزەللەرنى ئوقۇشتىن ساقلان. ھەرقانداق بىر غەزەلنى ئۆز پەسلىگە قاراپ ئوقۇشنى بىل. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ۋاقتى ـ پەيتىنى ئوبدان پەرقلەندۇر. ئەگەر بىرەر مەجلىس ـ ئولتۇرۇشقا بارساڭ، ئۇستازىڭ يوق ئەھۋالدا ئالدى

بىلەن مەجلىس ئەھلىگە، جۇملىدىن، قارشى تەرەپنىڭ ھال - ئەھۋالىغا دىققەت بىلەن قارا. ناۋادا مەجلىس ئەھلى ياكى قارشى تەرەپ مەرتىۋىلىك ھەمدە ساز - نەغمىكەشلىك ھۇنەرلىرىدىن خەۋەردار كىشىلەردىن بولسا، ساز - نەغمىنى ئۆز تەرتىپىدە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلا. ئەگەر يىغىن ئەھلى يىگىتلەر ۋە گۈ- دەكلەر بولسا، ئاشقىلارغا خاس مۇقاملارنى چېلىپ، خوتۇن - قىزلار ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرىدىغان شوخ غەزەللەرنى ئوقۇغىن. ئەگەر يىغىن ئەھلى لەشكەرلەر ياكى ھەييارلاردىن بولسا، رۇبائىيلار ۋە باتۇرلۇققا دالالەت قىلىدىغان شېئىر - ناخشىلارنى ئوقۇغىن. ھەرگىزمۇ كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان ـــ جەڭ قىلماق، قان تۆكمەك ۋە ھەييارلىق، ھىيلە - مىكىر قاتارلىقلارغا دالالەت قىلىدىغان ناخشىلارنى ئوقۇما. پادىشاھلارغا خاس شاھانە نەغمىلەرنى ھەم چالما. سازەندىلىكنىڭ شەرتى شۇ- كى، ئاۋۋال ئاممىباب پەدىلەردىن بىر قاتار چېلىپ ۋە ئېيتىپ، ئاندىن كېيىن ھەرقايسى پەدىلەردىن، مەسىلەن: ئىراق، ئۇ- شاق، سىگاھقا ئوخشاشلارنى ئادا قىل، ھەرگىزمۇ مۇزىكا كۈيلە- رىنى، مەسىلەن: بایاۋان، نەۋا. . . دېگەندەرگە ئوخشاش، سا- زەندىلىك قائىدىسى بويىچە تولۇقى بىلەن ئادا قىلىپ، ئاندىن ئاممىباب پەدىلەرنى چالىمەن دېمە. چۈنكى سەن مۇتىربلىق، يەنى سازەندىلىك شەرتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ بولغۇچە، مەجلىس ئەھ- لى مەست بولۇپ تارقىشىپ كېتىدۇ. ياخشىسى سەن مەجلىس ئەھلىگە قارا. ۋاقتىكى، قەدەھ كىمگە يەتسە ۋە شۇ كىشى قايسى مۇقامنى خالىسا، شۇ مۇقامنى چال. ئىشتكۈچى ھەم سەندىن رازى بولىدۇ. سازەندىلىك ھۇنىرىنىڭ ئەڭ كاتتىسى ـــ ئىشىت- كۈچىنىڭ تەبىئىتىگە بېقىپ نەغمە قىلىشتۇر.

مەجلىس - ئولتۇرۇشلاردا باشقىلار ساڭا قەدەھ سۇنسا،

هۆرمەت بىلدۇرۇپ قولۇڭغا ئال. ئەمما مەينى كۆپ ئىچمە. كۆڭۈل بىلدۇرۇپ، ئىززەت - هۆرمىتىڭنى ساقلا. هەرقاچان مەستلەر بىلەن جېدەل قىلما. مەست كىشىلەر مۇقامدىن تاشقىرى غەزەل ياكى ناخشا ئېيتسا، ئۆز هالىغا قويۇپ بەر. مەستلەر بىلەن مۇنازىرىلەشكۈچى بولما. مۇنازىرىدىن پايدا چىقمايدۇ. ناۋادا شۇ سورۇندا يەنە بىر نەغمىكەش بولۇپ، چالغان ۋە ئېيتقان پەدىلىرى ۋەزنىگە چۈشمەي قالسىمۇ، ئاچچىق قىلما. تۆزىتىمەن هەم دېمە. ئىختىيارىغا قوي. بولمىسا قول - پۇت سۇنۇپ ۋە ياكى ئىگىن يىرتىلىپ ئۆيگە قايتىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنى بىلگىنكى، سازەندىلەر مەستلەرنىڭ كىراكىشىدۇر. ئەمما مەستلەر ئارىسىدا ئاچچىق قىلساڭمۇ، كىراكەش بولساڭمۇ هېچكىم هەق بەرمەيدۇ. بەلكى مۇشت بېرىشىدۇ.

ئەگەر مەجلىستە بىرەر كىشى سېنى ماختىسا، ئۇ كىشىگە ئەدەپ بىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ خالىغان كۇي - مۇزىكىسىنى چېلىپ بەر. تا ئۆزگىلەر هەم سېنى ماختاشسۇن. مەقسىتىم هاسىل بولسۇن دېسەڭ، چالماق ۋە ئېيتماقتىن مالال بولما. چۈنكى مۇتىرىب (سازەندە) لار ئۇچۇن ئەڭ ئۇلۇغ هۇنەر - سەبرىدۇر. مۇتىرىبلار (سازەندىلەر) سەبرىلىك، يەنى ئېغىر - بېسىق بولمىسا، هەمىشە هۆرمەت - ئابرۇيىدىن مەهرۇم قالىدۇ. بۇ هەقتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «مۇتىرىب (سازەندە) قارىغۇ، گاس ۋە گاچا بولغاي، يەنى ئاڭلاشقا تېگىشلىك بولمىغان گەپ - سۆزلەرگە قۇلاق سالمىغاي ۋە كۆرۈشكە تېگىشلىك بولمىغان نەرسىلەرگە كۆز سالمىغاي، مۇنداق سازەندە هەمىشە ئۆي ئىگىسىدەك هۆرمەتكە سازاۋەر بولغۇسىدۇر» ۋەسسالام!

ئوتتۇز يەتتىنچى باب

پادىشاھلار خىزمىتىدە بولماقنىڭ بايانى

ـــ ئەي ئوغۇل، ئەگەر پادىشاھنىڭ خىزمەتكارلىرىدىن بولساڭ، ناۋادا پادىشاھ سېنى ئۆزىگە يېقىن كۆرسە، شۇ يېقىنلىق تۈپەيلى تولا مەغرۇرلىنىپ كەتمە. مۇمكىن بولسا، پادىشاھلارغا بەكمۇ يېقىن بولۇپ كەتمە، يەنى پادىشاھلاردىن يىراقراق تۇر. ئەمما خىزمىتىدىن، يەنى پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىشتىن قاچما. چۈنكى پادىشاھلارغا يېقىن بولماقتىن يىراقلىق ھاسىل بولىدۇ؛ خىزمەت قىلماقتىن يېقىنلىق ھاسىل بولىدۇ. ناۋادا پادىشاھ سېنى قانچىكى خاتىرجەم قىلسىمۇ، سەن ئۆز ـ ئۆزۈڭنى خاتىرجەم ھېسابلىما. ھەرقاچان سېمىز بولساڭ، يەنى ئازراقلا «سەمرىپ» قالساڭ، شۇ «سېمىز» لىكىڭ ئۆلتۈرۈلۈشكە سەۋەب بولىدۇ. باشقىلار ھەم سېنى «ئۆلتۈرمەك» نىڭ كويىغا چۈشىدۇ. شۇڭا ھەرقانچە ئەزىز، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولساڭمۇ، ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزۈڭنى تونۇماقتىن غاپىل بولما. پادىشاھنىڭ مەقسەت ـ ئارزۇسىدىن تاشقىرى ھەرقانداق سۆزنى ئېيتقۇچى بولما ھەم پادىشاھنىڭ مەقسەت ـ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلما. «ھەرقانداق كىشى پادىشاھنىڭ مەقسەت ـ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلىدىكەن، ئەجىلى يەتمەي ئۆلىدۇ. «بىگىزگە مۇشتىلىماق ئەخمەقلىقتۇر» دېگەن گەپ بار.

ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان كىشىنى ياخشىلىقتىن بۆلەك يولغا باشلىما، ياخشىلىقى ساڭا ھەم يېتىدۇ. ئەگەر يامان ئىشنى ئۆگەتـ

سەك، ساڭا ھەم يامانلىق قىلغۇسىدۇر، يەنى يامانلىقى ساڭا ھەم يېتىدۇ.

ھېكايەت:

فەزلۇن ئىسىملىك بىر پادىشاھ بار ئىدى. ئۇ ئوردا كاتتا-لىرىدىن دىلىم ئىسىملىك بىر كىشى بىلەن تولىمۇ يېقىن ئۆتەتتى. مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن ھەرقانداق بىر كىشى گۈناھ سادىر قىلىپ زىندانغا تاشلاشقا توغرا كەلسە، ئەمىر فەزلۇن ئۆزى شۇ كىشىنى تۈتۈپ زىندانغا سالاتتى. دىلىم دائىم فەزلۇ-غا: «ئادەملەرگە ئازار بېرىشنى ئۆزۈڭگە خوپ كۆرمە. ئەگەر ئازار بەرمەكچى بولساڭ، ئۆلتۈرۈۋەت» دەپ مەسلىھەت بېرەتتى. ئەمىر فەزلۇن دىلىمنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۇلۇغلاردىن نەچچىلە-گەن كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندى. كۈتۈلمىگەندە دىلىم بىر گۈناھ سادىر قىلدى. فەزلۇن ئۇنى زىندانغا سېلىشقا بۇيرىدى. دىلىم كىشى ئەۋەتىپ: «نەچچە مىڭ دىنار بېرەي، مېنى ئۆلتۈرمىسۇن» دېدى. فەزلۇن: «ئازار يەتكەن كىشىنى ئۆلتۈرمەكنى سەندىن ئۆگەنگەندىم» دەپ جاۋاب ئەيتىپ دىلىمنى ئۆلۈمگە بۇيرىدى. دىلىمنىڭ باشقىلارغا يامان ئىش ئۆگەتكىنى بۇرۇندىن چىقتى. يامانلىق قىلىپ ياخشى ئاتاققا ئېرىشكەندىن، ياخشىلىق قىلىپ يامان ئاتاققا ئېرىشكەن ياخشىدۇر. شۇڭا يامان نىيەتلىكنىڭ ئاخىرىنى نۇقسان دەپ بىل. دۆلەتكە، يەنى نام ـ ئاتاققا ئېرىش-كەن كۈنلىرىدە مەغرۇرلانما. پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىش ئار-قىلىق نام ـ ئاتاق تەلەپ قىل. نېمەت تەلەپ قىلما. چۈنكى نېمەت نام ـ ئاتاقنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېلىدۇ. پادىشاھلار-نىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىش ئارقىلىق نام ـ ئاتاققا ئېرىشىش، مال ـ دۇنيا ئارقىلىق نام ـ ئاتاققا ئېرىشكەندىن ئارتۇقتۇر. پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىدە يۈرگىنىڭدە ھەرقانچە دۇنيادار (باي)

بولۇپ كەتسەڭمۇ، ئۆزۈڭنى نامرات كۆرسەتكىن. كۆرمىدىڭمۇ، قوي قاچانىكى ئورۇق بولسا، ھېچكىمنىڭ ئۆلتۈرگۈسى كەلمەيدۇ. سېمىز بولسا، ھەممە كىشىنىڭ ئۆلتۈرگۈسى كېلىدۇ.

پۇل - دۇنيا تاپماق ئۈچۈن پادىشاھىڭنى ساتما. پادىشاھلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش سەرمايە سالغانغا باراۋەردۇر. پايدا ئەلۋەتتە قىلغان خىزمىتىڭ ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا ھەقلىق پايدىنى دېسەڭ، سەرمايەڭنى قولۇڭدىن چىقىرىپ قويما. سەرمايە ئورنىدىلا بولسا، پايدىدىن ئۈمىد باردۇر. ئەگەر سەرمايە قولدىن كەتسە، پايدىغا ئېرىشكىلى بولماس. مال - دۇنيا ھېرىسمەنلىكى ھالاك بولماقلىقنىڭ نىشانىسىدۇر. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق كىشى نام - ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ مال - دۇنيا غەملەشمىنىڭ كويىدا بولىدىكەن، ئۇ پاتلا ھالاك بولىدۇ. شۇڭا مال - دۇنيا غەملەشمۇ ئۆز يولىدا - ھەقلىق يوسۇندا بولغىنى تۈزۈك. كىمكى خەلقنىڭ تىلى مېنى يامان دېيىشتىن باغلانسۇن، دەيدىكەن، ئۇ ھالدا شۇ كىشى خەلقنىڭ ھەققىنى تولۇق ئادا قىلىشى، يەنى خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشمەكچى بولغان ھەرقانداق ئادەم ئالدى بىلەن خەلقنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىشى كېرەك.

ۋاقتىكى، پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئەتىۋارلىنىپ مەرتىۋە تاپساڭ، پادىشاھنىڭ ھەققىگە ھەرگىز خىيانەت قىلما. خىيانەت بەتبەختىلىكنىڭ ئالامىتىدۇر. دەرھەقىقەت، ئۆزىنى ئەتىۋارلاپ مەرتىۋىگە ئېرىشتۇرگەن كىشىگە، يەنى خوجىسىغا خىيانەت قىلىش خۇدايتائالا ئاتا قىلغان بەخت - تەلەينى قاچۇرۇۋەتكەن بىلەن باراۋەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۆزۈڭنى ئەتىۋارلاپ مەرتىۋىگە ئېرىشتۇرگۈچىنىڭ ھەققىدە ھەرگىزمۇ يامانلىق قىلما.

ھېكايەت:

ئەمىر فەزلۇن ئەبۇس - سەۋاد ئەبۇل - بەشىرنى باش

قوماندان قىلىپ رۇئ ۋىلايىتىگە بۇيرۇغانىدى. ئەبۇل - بەشەر:

ـــ تا زېمىستان كىرمىگۈچە بارمايمەن. چۈنكى ياز پەسلىدە رۇئىنىڭ ئاب - ھاۋاسى تولىمۇ ياماندۇر، ـــ دېدى. بۇ خۇسۇسىتا، يەنى رۇئقا بېرىش - بارماسلىق مەسىلىسىدە تولا جېدەل، تالاش - تارتىشلار بولدى.

فەزلۇن:

ـــ نېمە ئۈچۈن ئۆزۈڭگە مۇنچىۋالا ئىشەنچ قىلىسەن؟ كىشى ھەرگىز بىئەجەل ئۆلمەيدۇ، - دېدى.

ئەبۇل - بەشەر دېدىكى:

ئەي پادىشاھ، سەن ئېيتقاندەك ھېچكىم ئەجەل يەتمىگۈچە ياز پەسلىدە رۇئقا بارماس.

ھەرقاچان ئاقىۋىتىنى ئويلاپ ئىش قىل. دوست ۋە دۇشمەنلىرىڭ ئىشلىرىدىن غاپىل بولما. تاكى دوستلىرىڭغا مەنپەئەت، دۇشمەنلىرىڭگە زەرەر يەتكۈزمەكنىڭ كويىدا بول. ئۇلۇغلۇقنىڭ ئوبدىنى دوست بىلەن دۇشمەنگە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىشتۇر. ئۇلۇغ كىشى مېۋىسىز دەرەختەك بولۇپ قالمىغاي. چۈنكى مېۋىسىز دەرەختىن كىشىگە مەنپەئەت يەتمەس. كىشىگە مەنپەئىتى يەتمەيدىغان ئادەم يۈز مىڭ دىنارى بار جوھۇتقا ئوخشايدۇ. كىشىگە مەنپەئىتى يەتمەيدىغان ئادەمنىڭ ئېتىبارىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا ئۇنداق ئادەم جوھۇد - ناكەس ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا يىغماقلىقىنى ھەم ئۆزۈڭنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ھەم كىشىنى ھاجىتىدىن چىقارماق ئۈچۈن دەپ بىل. ئادەمگەرچىلىك قىلىشنى ئادەملەردىن قىزغانما. شەرىئەت ئىگىسى سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم (ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە سالاملىرى ئۇنىڭغا بولسۇن): «ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئوبدىنى ئادەملەرگە مەنپەئەت يەتكۈزگۈچىدۇر» دېگەن.

شۇنىمۇ بىلگىنكى، دۆلىتى ئىنتىھاسىغا (ئاخىرىغا) يېتىپ

قالغان كىشىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى ئارزۇ قىلما. چۈنكى ئۇ-
داق كىشىنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالغان بولىدۇ. ئەگەر پادىشاھ-
نىڭ خىزمىتىدە بىر ھالدا تۇرۇشنى خالىساڭ، ئۆزۈڭنى ئەبباس
رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئوغلى ئەبدۇللاھقا ئوخشىتقىنىدەك تۇت.

ئەبباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي!)
ئوغلى ئەبدۇللاھقا دېدىكى: «بىلگىل، ئەي ئوغلۇم، بۇ كىشى،
يەنى ئۇمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ھەممە كىشىدىن ساقلا ئىشەنچ قى-
لىپ، سېنى قېشىدا تۇرغۇزدى. ئەگەر دۇشمىنىم مەندىن غالىب
كەلمەسۇن دېسەڭ، بەش خىسلەتنى ئۆزۈڭگە لازىم تۇت.

بىرىنچى، [پادىشاھ] سەندىن ھەرگىز يالغانىنى ئىشتىمىگەي؛

ئىككىنچى، كىشىنىڭ قېشىدا غەيۋەت قىلمىغىن؛

ئۈچىنچى، ئۇنىڭغا، يەنى پادىشاھقا ھېچ ئىشتا خىيانەت
قىلمىغىن؛

تۆتىنچى، [پادىشاھنىڭ] پەرمانىغا ھەرگىز خىلاپلىق قىلما؛

بەشىنچى، ئۇنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ سىرلىرىنى ھېچ كى-
شىگە ئېيتما. بۇ بەش خىسلەت بىلەن مەقسىتىڭگە يېتەلەيسەن.»

يەنە بىرى، پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ھەرگىزمۇ سەۋەنلىك
سادىر قىلما. ئەگەر سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويساڭ، ئۆزۈڭنى
سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويغاندەك كۆرسەتمە. ئىمكانىيار بىلمەس-
لىككە سالغىن. پادىشاھ سېنىڭ قەستەن سەۋەنلىك سادىر قىلغى-
نىڭنى بىلىپ قالمىغاي ھەم ئۇ سەۋەنلىكنى سېنى «بىلمەي
قىلدى» دەپ چۈشەنگەي. «بىئەدەپلىك قىلدى»، «پەرمانىمغا
بويسۇنمىدى» دېگەندەك گۇمانغا كېلىپ قالمىغاي. چۈنكى ھەر-
كىم نادانلىقنى گۇناھ ھېسابلىمايدۇ. ئەمما بىئەدەپلىك ۋە پەرمان-
غا بويسۇنماسلىقنى ئەلۋەتتە گۇناھ ھېسابلايدۇ.

پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ھەمىشە تەييار تۇر. گەرچە سېنى

بۇيرۇمىسىمۇ باشقىلارغا بۇيرۇلغان خىزمەتنى ھەم سەن بېجە-رىشىڭ كويىدا بولغىن. قاچانكى پادىشاھقا كۆرۈنمەكچى بول-ساڭ، بىرەر خىزمەت ئۈستىدە كۆرۈنگىن. ھەرقاچان ھۇزۇرىدا ھازىر بول. كىمنى چاقىرسا، سېنى كۆرگەي. چۈنكى پادىشاھ-لارنىڭ ھىممىتى ھەمىشە ئۆز خىزمەتكارلىرىنى سىناش بەدىلىگە يېتىدۇ. خىزمەتكارلار ھەم ئىشەنچكە ئېرىشەلەيدۇ. ئەلۋەتتە، مەرتىۋەڭ كىچىك ۋاقىتتا رەنج - مۇشەققەت تارتماي تۇرۇپ ئۇلۇغلۇق مەرتىۋىسىگە يېتەلمەيسەن. كۆرمىدىڭمۇ، نىل ياپرىقى ئېزىلمىگۈچە نىل (كۆك بوياق) بولماس!

يارانقۇچى تەڭرىم پادىشاھلارنى شۇنداق ئاپىرىدە قىلغانكى، ھەممە ئالەم ئۇنىڭ بەندىلىكىگە موھتاجدۇر. شۇڭا پادىشاھقا ھەرگىزمۇ ئۆزۈڭنى ئاشۇرۇپ كۆرسەتمە. ئەگەر ئۆزىنى ئاشۇ-رۇپ كۆرسىتىدىغان كىشى بولسا، ئۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ھەم چەكتىن ئۆتكۈزمىگىن. گەرچە قىلغان گەپ - سۆزۈڭ راست بولسىمۇ، ھەمىشە پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن قورققىن. ئىنكى ئىشقا ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ: بىرى، پادىشاھنىڭ سۆزى؛ ئىككىنچىسى، ھۆكۈما ۋە ئاقىللارنىڭ نەسىھىتى. ھەر-قانداق كىشى بۇ ئىككى ئىشقا سەل قارىسا، خار بولغۇسىدۇر.

دېمەك، پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىدە بولماقنىڭ شەرتلىرى يۇقىرىقىلاردۇر. بىلگىنىمچە دېدىم. ھەر كىم ئاڭلىسا ۋە ئەمەل قىلسا، ئۇنىڭغا خوپتۇر. ناۋادا سەن مۇشۇ دەرىجىدىن ئۆتسەڭ ياكى بۇنىڭدىن چوڭراق مەرتىۋىگە ئېرىشسەڭ ياكى پادىشاھلارغا خىزمەتكار ۋە نەۋكەر بولۇشقا ئۇلاشساڭ، ساڭا مەلۇم بولسۇنكى، ئەمدى بۇنىڭ، يەنى پادىشاھقا نەۋكەر بولماقنىڭ شەرتلىرىنى بايان قىلاي.

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب

پادىشاھلارغا نەۋكەر بولماقنىڭ بايانى①

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر پادىشاھلارنىڭ نەۋكەرلىرىگە يەتـ
سەڭ، ناۋادا ھال ـ ئەھۋالىڭ بۇ خىزمەتكە ئانچە ماس كەلمىسە، نەۋكەرلىك ئىشىنى زىنھار قوبۇل قىلما. چۈنكى ھەرقانداق كـ
ىشى پادىشاھقا يېقىن خىزمەتكار (مەھرەم) بولىدىكەن، ھەممە ئىشتا كامالەتكە يېتىشى، ئىختىيارلىقى پادىشاھنىڭ پەرمانىدا بولۇشى، ئاندىن خۇش چىراي، يەنى ھەر كىم بىلەن مۇلاقات قىلغاندا خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشى لازىم. يەنە بىرى، ئەرەبچە ۋە پارسچىنى بىلىشى، شۇنىڭدەك، ۋاقتى يېتىپ بىرەر خىلۋەت جايدا بىرەر نېمە پۈتۈش ھاجەت بولسا، پۈتەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

نەۋكەر بولغان كىشى ئۆزى شائىر بولمىسىمۇ، شېئىرنى بىلىشى ۋە شېئىرنىڭ ياخشى ـ يامىنىنى پەرقلەندۇرەلەيدىغان، ئەرەبچە، پارسچە شېئىرلارنى يادقا بىلىدىغان بولۇشى لازىم. ناۋادا پادىشاھقا شائىر ھاجەت بولسا، شائىر ئىزدەپ ئاۋارە بولمـ
غاي. يەنە تېۋىپلىك ئىلمىنى، نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئىلمىنى ھەم بىلگەي. ناۋادا ئۇشبۇ ئىلىملاردىن سۆز بولسا، تېۋىپ ھەم مۇنەججىم ھازىر بولغۇچە، بۇ ھەقتە بىلگەنلىرىنى دەپ ئولتۇرـ
غاي. شۇندىلا نەۋكەرلىك شەرتىنى بەجا كەلتۈرگەن بولىدۇ.

---

① مۇندەرىجىدە «پادىشاھلارغا كاتىپ بولماقنىڭ بايانى» يەنى مەخپىيەتلىكلەرنى پۈتمەك ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرى توغرىسىدا بايان» دېيىلگەن.

تۇرلۇك ئىلىملار بويىچە پادىشاھتا ھەم ئۇنىڭغا، يەنى نەۋكەرگە قارىتا ئىشەنچ پەيدا بولىدۇ. مايىللىقى كۈچىيىپ بارىدۇ.

[نەۋكەر بولغۇچىنىڭ] يەنە غەزەل ئوقۇماق ۋە نەغمە قىلماقتىن ھەم ئاز - تولا خەۋىرى بولغاي. خاس، خىلۋەت ۋاقىتتا سازەندە بولمىغان ئەھۋالدا ئۆزى بىلگەن پەدە بىلەن پادىشاھنىڭ ۋاقتىنى خۇش تۇتالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھېكايە - چۆچەكلەرنى، كۈلكىشمەكلەرنى، يەنى قىزىقارلىق پاراڭ (يۇمۇر) لارنى كۆپ بىلگەي. چۈنكى نەۋكەر بولغۇچى قىزىقارلىق ھېكايە ۋە غارايىب سۆزلەرنى بىلمىسە، نەۋكەرلىك مەرتىۋىسىگە يەتمىگەن ھېسابلىنىدۇ.

[نەۋكەر بولغۇچى] يەنە دائىما - شاھمات ئويۇنلىرىنى بىلگەي. لېكىن قىمارۋاز بولمىغاي. ئۆز تەبىئىتىچە قىمار ئويناي-دىغان كىشى ھەرگىزمۇ پادىشاھلارنىڭ نەۋكەرلىكىگە يارىمايدۇ.

يەنە قۇرئان ۋە تەپسىر ئىلمىدىن ھەم بىر نەرسە بىلگەي. شەرھىي ئىلمىدىن ھەم خەۋەردار بولغاي. ناۋادا پادىشاھ مەجلىسىدە بۇ مەنىلەردىن سۆز بولۇپ قالسا، ئالىملارنى ھازىر قىلمەن دەپ ئولتۇرماي، دەرھال جاۋاب بېرىشكە يارىغاي.

[نەۋكەر بولغۇچى] يەنە تارىخ ۋە تەرجىمىھال خاراكتېرىدىكى كىتابلارنى كۆپ ئوقۇغان ھەم پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىنى قىلغان بولۇشى لازىم. ۋاقتىكى، پادىشاھلار ئالدىدا ئىلگىرىكى پادىشاھلارنىڭ قىلغان ئىشلىرىنى ۋە دېگەن سۆزلىرىنى ئېيتىپ بېرەلەيدىغان، ئۇنى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئورنىتالايدىغان بولسۇن. بۇ ئارقىلىق خۇدانىڭ بەندىلىرىگە پادىشاھتىن مەنپەئەت يەتكەي!

ھەرقانداق بىر ئىلمىنى بىلگەن ياكى ئۆگەنگەن بولسا، ئەمما شۇ ئىلمىنى ئەملەدە ئىشلىتىشنى بىلمىسە، ئۇ ھالدا بىلمىگەنگە باراۋەردۇر.

[نەۋكەر بولغۇچى] يەنە قورقماس، باتۇر بولۇشى لازىم. ۋاقتى كەلگەندە كۆچ - قۇدرىتىنى، باتۇرلۇقىنى كۆرسەتكەي. بىر كىشى ئىككى كىشىگە باراۋەر تۇرالىسا، ئۇ كۆچلۈك، باتۇر سانىلىدۇ. نەۋكەر يەنە شۇنداق بولۇشى كېرەككى، كۆتۈلمىگەندە بىرسى پۇرسەت تېپىپ خىلۋەتتە خوجايىنىغا خىيانەت قىلىش نىيىتىدە بولىدىكەن، دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىپ باتۇرلۇق كۆرسەتكەي. شۇ سەۋەبلىك، يەنى نەۋكەرنىڭ باتۇرلۇقى سەۋەبىدىن خوجايىنىغا زەرەر يەتمىگەي. ئەگەر شۇ باتۇرلۇقى تۇپەيلى، يەنى خوجايىننىڭ قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆلۈپ كەتسە، ئەلۋەتتە خوجايىنى ئاتا قىلغان نېمەتلىرىنىڭ ھەققىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ياخشى ئات (نام) بىلەن كەتكەن بولىدۇ. ئۇ ھالدا پەرزەنتلىرى ۋە تاۋابئاتلىرىنىڭ ھەققىنى بەجا كەلتۈرۈش خوجايىن ئۈچۈن ۋاجىپ بولىدۇ.

— ئەي ئوغۇل، مېنىڭ بۇ دېگەنلىرىمنىڭ ھەممىسى ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەگەر سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭدا بار بولسا، ئۇ ھالدا نەۋكەرلىك ئىشىغا يارايسەن. ئەمما مېنىڭ دېگەنلىرىمنى بىھۇدە، ئارتۇقچە سۆز دەپ قاراپ، پەقەت ئان تېپىپ يېيىش ئۈچۈنلا نەۋكەر بولساڭ، ئۇ نەۋكەرلىك ئەمەس، بەلكى تولىمۇ پەسكەشلىك ۋە بېخىللىقتۇر. ناۋادا نەۋكەر بولماقچى بولساڭ، ئالدى بىلەن نەۋكەرلىكنىڭ تەدبىرىنى - شەرتىنى ئادا قىل. ئۇ خىزمەت، يەنى نەۋكەرلىك سېنىڭ قولۇڭدا ئۇۋاللىققا قالمىغاي. يەنە ھەم سەن شۇ خىزمەتتە ھازىر بولساڭ، خوجايىنىڭنىڭ ھالىدىن غاپىل بولما. ھەمىشە خىزمىتىڭگە پۇختا بولغايسەن. پادىشاھنىڭ مەجلىسىدە، ئۇنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ خاس چۆرىلىرىگە كۆز سالما. ئەگەر ساقى ساڭا شاراب تۇتسا، ساقىغا ھەم تىكىلىپ قارىما. پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ساڭا نىسبەتەن ئۆزگىچە

خىيال چۈشۈپ قالمىغاي. ھەرقانداق چاغدا ئۆزۈڭنى ياخشى ساقلا. تاكى قازى ئەبدۇل - مەلىكنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قالمىغايسەن.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، قازى ئەبدۇل - مەلىك شارابخۇمار كىشى ئىدى. ئۇ ئۇشبۇ سەۋەبتىن مەنسىپىدىن چۈشۈپ قالغانىدى. بىر كۈنى مەئمۇن خەلىپە شاراب مەجلىسىدە ساقىغا: «ئەبدۇل - مەلىككە شاراب تۇنقىل» دەپ بۇيرىدى. ساقى شاراب تۇتتى. ئەبدۇل - مەلىك شارابنى ئېلىۋاتقان چاغدا ساقىغا تىكىلىپ قارىدى ۋە بىر كۆزىنى يۇمۇپ ساقىغا ئىشارەت قىلدى. مەئمۇن خەلىپە ئۇنى كۆرۈپ قالدى. قازى چاندۇرماسلىق ئۈچۈن يۇمغان كۆزىنى يۇمۇپ تۇرۇۋەردى. بىر سائەتتىن كېيىن خەلىپە:

— كۆزۈڭگە نېمە بولدى؟ — دەپ سورىدى.

قازى دېدىكى:

— ئەي ئەمرۇل - مۆئمىنىن (مۇسۇلمانلار ئەمىرى)، ھېچ بىلمىدىم، نېمە بولدىكىن، كۆزۈم تۇرۇپلا يۇمۇلۇپ قالدى.

شۇندىن كېيىن تاكى مەئمۇن خەلىپە ھايات ۋاقتىدا، يەنى مەئمۇن خەلىپە ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر ئاشۇ گۇمانىنى خەلىپىنىڭ كۆڭلىدىن كۆتۈرۈۋېتىش كويىدا قازى شۇ بىر كۆزىنى زادىلا ئاچمىدى.

شۇنى بىلگىنكى، پادىشاھقا يېقىن بولغان كىشىنىڭ يۇقىرىدا مەن بايان قىلغاندەك ھۇنەرلىرى بولغاي، شۇندىلا پادىشاھنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇشقا يارايدۇ. ۋەسسالام!

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب

مۇنشىيلىق (كاتىپلىق) ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرىنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر مۇنشي (كاتىپ) بولساڭ، ئالدى بىلەن سۆزگە قادىر (مۇكەممەل) ۋە خۇش خەت بولغايسەن. خەت قىلىشقا كامىل بولاي دېسەڭ، كۆپ خەت يېزىشنى، يەنى خەت يېزىش مەشقىنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىلغىن.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، ئىسمائىل ئىناد دەپتەرگە ھەر كۈنى بىر نېمە-لەرنى پۈتۈپ ئولتۇرىدىكەن. ئۇ كاتىپلارغا بۇنى چۈشەندۈرۈپ: «مەن شەنبە كۈنى بولسىلا خەتنى خاتا يېزىپ قويىمەن، بۇنىڭ سەۋەبى ئازنا كۈنى بىر كۈن خەت يازمىغانلىقىمنىڭ تەسىرىدىن-دۇر» دەيدىكەن.

— ئەي ئوغۇل، ھەمىشە بىر نېمە پۈتۈش (يېزىش) بىلەن مەشغۇل بولغىن. ئەمما ھەر دائىم ئازادە (ئېنىق) يېزىلغان، مەزمۇنى ئاسان خەتلەرنى كۆرۈۋەرمە. بىر - بىرىگە ئېلىشاڭغۇ، يەنى بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ يېزىلغان، مەنىسى چوڭقۇر سۆزلەرنى كۆپرەك كۆر. ئەرز ياكى نامە (خەت) لەرنى مەنىسى كۆپ، ئەمما ئاز سۆز بىلەن ئادا قىلالايسەن.

نەزمە:

سۆزنى ئانداغ سۆزلەگىل چىقسۇن كۆڭۈل گىردابىدىن،

نامه ئانداغ قىلكى پۇر مەئنىيۇ لەفز مۇختەسەر.

پۇتكەن (يازغان) نامەڭنى ياخشى ئىما - ئىشارەت، ئايەت ۋە ھەدىس بىلەن زىننەتلە. ئەمما پارسچە بىلمەيدىغان كىشىلەرگە پارسچە نامە پۇتۇپ يۇرمە، خۇشياقمايدۇ. خۇسۇسەن، پارسچىنى بىلمەيدىغان دىيارلاردا پارسچە ياكى ئەرەبچە نامە پۇتمەك بىلەن مەشغۇل بولساڭ، ئۆزۈڭنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ قىينىپ قويىسەن. بەرھەق، ئەرەب تىلى سەجئى (نەزمىي شەكىلدە يېزىلغان ئەسەر) يېزىشقا تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئەمما پارسچە نامىلەردە سەجئى كەلتۈرۈش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس.

ھەربىر سۆزنى ئېيتقاندا چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى ئىشلەتكەن ھەم مەنىلىك سۆزلەرنى [مىسال] قىلىپ سۆزلە. سۆزۈڭنى مەنىسى كۆپ، ئەمما ئىخچام تىل بىلەن ئىپادىلە. كاتىپ بولغان كىشى چوقۇمكى، يېزىقچىلىقنىڭ، كاتىپلىقنىڭ سىرلىرىنى ياخشى بىلىشى، ھەربىر سۆزنىڭ مەنىسى، مەخپىي ئىما - ئىشارەتلىرىدىن ئەلۋەتتە تولۇق خەۋەردار بولۇشى كېرەك.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى باغدات خەلىپىسىگە نامە پۇتۇپ: «سەمەرقەند ۋىلايىتىنى ماڭا بەرگىن ۋە مېنىڭ نامىمغا خۇتبە ئوقۇتۇپ جار سالدۇرغىن. [بۇنىڭ بەدىلىگە] مەنمۇ ئۆزگە ۋىلايەتلەرنى ساڭا بېرىپ، سېنىڭ نامىڭغا خۇتبە ئوقۇتۇپ يارلىق چۈشۈرەي. بولمىسا، جەڭ بىلەن، تېغ بىلەن ۋە لەشكەر بىلەن ئالىمەن» دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. خەلىپە دېدىكى:

«ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەنكى، ئىسلام دىنىدىكى يۇرتلار ئىچىدە سەمەرقەندتىن تىنچ، خەلقى ئىتائەتمەن يۇرت يوقتۇر. ئاللاھ ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي! مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى،

ئەگەر سەن مېنىڭ پەرمانىمدىن چىقىپ سەپەرقەندكە قەست (ھۇجۇم) قىلساڭ، پۈتۈن ئالەمنى سېنىڭ ئۈستۈڭدە تەۋرىتىمەن» .

سۇلتان مەھمۇد بۇ سۆزدىن غەزەپلىنىپ ئەلچىگە:

«خەلىپىگە ئېيتقىن. مەن سەندىن كەم كىشى ئەمەسمەن. مېنىڭ سېنىڭ بىلەن بۇ جەڭنى قىلىش كۆڭلۈمگە چۈشۈپتۇ. مانا ھازىرلا ئاتلاندىم. مەن پىل بىلەن لەشكەر تارتىپ بېرىپ، باغداتنى پۈلارنىڭ ئايىغىدا ۋەيران قىلىپ، تۈپرىقىنى پۈلارغا يۇكلەپ غەزنەينىگە كەلتۈرىمەن» دېدى.

ئەلچى بېرىپ بۇ پەرماننى يەتكۈزدى. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن قايتىپ كېلىپ سۇلتان مەھمۇدتىن كۆرۈنۈش قىلماقنى تىلىدى. سۇلتان ئولتۇرۇپ، غۇلاملارنى سەپ - سەپ تۈرغۇزۇپ، مەست پىللارنى قاتار قىلىپ، لەشكەرلىرىنىڭ سەپلىرىنى تۈزەپ بولۇپ، ئاندىن ئەلچىگە كۆرۈنۈش قىلدى. ئەلچى كىرىپ:

«ئەمرۇل - مۆئمىنىن دېدىكى، نامەڭنى ئوقۇدۇم. جاۋابى ئۇشبۇدۇركى، بۇ نامىگە پۈتۈپ ئەۋەتتىم» دېدى دەپ بىر دەستە قەغەزگە پۈتۈلگەن، مۆھۈر بېسىلغان نامىنى سۇلتاننىڭ ئالدىغا قويدى.

ئەبۇ نەسىر دىۋان بەگلىرىنىڭ ئۇلۇغى ئىدى. قول سۈنۈپ نامىنى ئېچىپ ئوقۇدى. نامىنىڭ بېشىغا «بىسمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم» دېگەن ئىبارە، كېيىنكى ئۇچ قۇرغا «الم، الم، الم» دېگەن ھەرپلەر، نامىنىڭ ئاخىرىغا «ئەلھەمدۇلىللاھى رەبىل - ئالەمىن ۋەسسەلاۋاتۇ ۋەسسەلامۇ ئەلا رەسۇلىھى مۇھەممەدىن ۋە ئالىھى ۋە ئەسھابىھى ئەجمەئىن» (جېمى ھەمدۇ سانا ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاغا خاستۇر، رەھمەت ۋە تىنچلىق

ئاللاھنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئات ۋە ساھابىلىرىنىڭ ھەممىسىگە بولسۇن!) دېگەن ئايەت پۈتۈلگەندى. باشقا ھېچنېمە دېمىگەنىدى.

سۇلتان مەھمۇد كاتىپلارنى يىغىپ:

«بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمىدۇ؟ بۇنىڭدىكى ئىما - ئىشارەتلەر نېمىدىن بېشارەت بېرىدىكەن» دەپ، بۇ سۆزنىڭ ئەندىشىسىدە ھەيران قالدى. قۇرئاندىكى مۇشۇ ئۇچ ھەرپ بىلەن كەلگەنلىكى ئايەتلەرنى بىر - بىرلەپ ئوقۇپ چىقتى ۋە تەپسىر قىلدى. ھېچ جاۋابى مەلۇم بولمىدى.

خاجە ئەبۇبەكرى قەھىستانىنىڭ يىگىتلىك ۋاقتى ئىدى. بۇ چاغقىچە ئۆلىمالار ئارىسىدا يۇقىرىراق مەرتىۋىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. [نامە ئەھۋالىدىن] خەۋەر تېپىپ، بۇ مەرىكىگە كېلىپ سۇلتانغا دېدىكى:

— ئەي سۇلتانى ئالەم، ۋاقتىكى، ھەزرەتلىرى سىياسەت قىلىپ «پىللارغا دەسسىتىمەن. ۋەيران قىلىپ باغداتنىڭ تۇپرىقىنى پىللارغا يۇكلەپ غەزنەينىگە كەلتۈرىمەن» دېگەن ئىدىلە. بۇنىڭغا قارىتا خەلىپە نامىسىدە ئاۋۋال «ئەلىف، لام، مىم»نى پۈتۈپتۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلەم تەرە كەيفە فەئەلە رەببۇكە بىئەسھابىل - فىيل» (پەرۋەردىگارىڭنىڭ فىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟①) دېگەن ئايەتنى بىلدۈرىدۇ.

خاجە ئەبۇبەكرى قەھىستانى بۇ سۆزنى دېگەندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھالى باشقىچە بولۇپ، خېلى ۋاقىتقىچە ھوشىدىن كەتتى. ۋاقتىكى ھوشىغا كەلدى ۋە قاتتىق يىغلىدى. ئاندىن ئۆزرلەر ئېيتىپ، نېيىتىدىن ياندى. ئەبۇبەكرى قەھىس-

① «قۇرئان كەرىم» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى). مىللەتلەر نەشرىياتى، سۈرە فىل، بەرىڭىچى ئايەت.

تانغا تون كىيدۇرۇپ، ئىنئام - ئېھسانلار قىلىپ ئۆلىمالار ئارىسىدا يۇقىرى ئورۇن بەردى. ئەبۇبەكرى قەھىستانى ئەنە شۇ بىر سۆزى بىلەن ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىنى تاپتى.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، سامانىيلار زامانىدا ئەبۇئەلى سەمجۇر نىشاپۇر-دا تۇرۇۋاتقاندا كىشىلەرگە: «خۇراسانىنىڭ قوماندانى ۋە ئەمىرى مەندۇرمەن» دەيدىكەن. ئەمما ھەرگىزمۇ سامانىي پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا بارمايدىكەن. بۇ سامانىيلارنىڭ ئاخىرقى ۋاقتى بو-لۇپ، كۈچ - قۇدرىتى ئاجىز، ئەبۇ ئەلىنى كۈچ بىلەن قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، سامانىيلار پادىشاھلىقى ئۇ-نىڭ ئىسمىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ جار سالدۇرۇش ۋە ھەدىيە بېرىش يولى بىلەنلا ئۇنى تۇتۇپ تۇرغانىدى.

ئەبدۇلجەببار جورجانى ئىلىمدە توشقان كىشى بولۇپ، جور-جاننىڭ خاتىبى ئىدى. ئەبۇئەلى ئۇنىڭغا مۇنشىيلىقنى بېرىپ، ئۆز قېشىغا توختاتتى. ھېچ ئىشنى ئۇنىڭ مەسلىھەتسىز قىلماس ئىدى. چۈنكى ئەبدۇلجەببار ناھايىتى ئالىم ۋە پەزىلەتلىك، ھەر-قانداق ئىشقا يېتىشلىك كىشى ئىدى. ئەمەلدە رافىئ ھەم سامانىي پادىشاھنىڭ ئالدىدا ئىدى. ئۇمۇ پەزىلەتلىك، ئالىم ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ باشقۇرۇلۇشى ئۇنىڭ بۇيرۇقىدا ئىدى. ئەبۇئەمەلدە رافىئ بىلەن ئەبدۇلجەببارنىڭ ئارا-لىرىدا خېلى بۇرۇندىنلا غايىبانە دوستلۇق ۋە ئاغىنىدارچىلىق رىشتىسى بار ئىدى. ئۆزئارا پەزىلەتلىرىنى ھۆرمەتلەشىپ، بىر - بىرىنى دوست تۇتۇپ، كىتاب - خەت ئەۋەتىشىپ يۇرۇشەتتى. ۋەزىر بىر كۈنى پادىشاھقا:

— ئەگەر ئەبدۇلجەببار جورجانى ئەبۇ ئەلىنىڭ كاتىبى بول-مىغىنىدا ئىدى، ئەبۇ ئەلىنى ئاسانلا قولغا كەلتۈرگىلى بولاتتى.

ئەمەلىيەتتە، ئەبۇئەلىنىڭ سىزگە بولغان بويۇنتاۋلىقى ئەبدۇلجەبـ
بارنىڭ مەسلىھىتى بىلەندۇر. ئەبۇئەلىگە «ئەگەر سەن مېنىڭ
ئىتائىتىمدە بولساڭ، بۇ نامە ساڭا يەتكەن زامان ئەبدۇلجەببارنىڭ
بېشىنى كېسىپ، توۋرىغا سېلىپ، مەزكۇر نامىنى ئاپارغان ئەل-
چىدىن ماڭا ئەۋەتىپ بەر. ماڭا مەلۇمكى، سەندىن كۆرۈلگەن
ھەممە بىئەدەپلىكلەر ئەبدۇلجەببارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن يۈز بەر-
گەندۇر. ئەگەر بۇ ئىشنى قىلمىساڭ، مەن ئۆزۈم ئۆستۈڭگە
[لەشكەر تارتىپ] بارىمەن. جەڭگە تەييار بولغىن» دېگەن مەز-
مۇندا نامە ئەۋەتەيلى، — دېدى ھەم تەدبىر كۆرسىتىپ:
— بۇ نامىنى ئەھمەد رافىئ پۈتمىسۇن. ئەھمەد رافىئ ئەبـ
دۇلجەببارنىڭ دوستى. بۇ ئەھۋالنى بىلسە، ئەبدۇلجەببارغا كـ
شى ئەۋەتىپ، ئەبدۇلجەببارنى قاچۇرۇۋېتىشى مۇمكىن، —
دېدى. ئەمما خۇراسان ئەمرى ئەھمەد رافىئنى چاقىرتىپ:
— ئەبۇل ئەلىغە مۇنداق مەزمۇندا نامە پۈتكىن. ۋاقتىكى،
نامىنى پۈتۈپ بولغاندا سېنى ئۈچ كېچە - كۈندۈز بۇ ئۆيدىن
چىققىلى قويمايمەن ۋە سېنىڭ قېشىڭغا كىشى كەلتۈرمەيمەن،
چۈنكى ئەبدۇلجەببار سېنىڭ دوستۇڭدۇر. ناۋادا ئۇنى قولغا چۈ-
شۈرەلمىسەم، بۇ ئىشنى سېنى قىلغان، دەپ بىلمەمەن، —
دېدى.
ئەھمەد ھېچ ئىلاج قىلالمىدى. يىغلاشتىن باشقا چارىمۇ
تاپالمىدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «مەن بۇ كىشىگە كاتىپ بولمىسام
بوپتىكەن. مېنىڭ پەرزەنتلىك ۋە ئالىم دوستۇم مەن پۈتكەن نامە
سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتمىسە بولاتتى. بۇ ئىشقا ھېچبىر تەدبىر
تاپالمىدىم» دەپ، ئاخىرى يوشۇرۇن بەلگە ئارقىلىق مەقسىتىنى
بىلدۈرۈش خىيالىغا كەلدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «مەن كۆرسەتكەن
بەلگە — ئىشارەتنى ئۇ يا بىلەر، يا بىلمەس. بۇ سىرنىڭ تېگىگە

یا یېتەر، یا یەتمەس. قانداقلا بولمىسۇن، مۇشۇنداق بەلگە، ئىما ـ ئىشارەت ئارقىلىق بولسىمۇ، دوستلۇق شەرتىنى بەجا كەلتۈرگەيمەن» دەپ نامىنى پۈتتى. نامىنىڭ بىر بۇرجىكىگە بىر «ا» (ئەلىف) تارتتى. يەنە بىر بۇرجىكىگە بىر «ن» (نۇن) ھەرپىنى يېزىپ، نامىنى خۇراسان ئەمرىگە بەردى. ھېچكىم نامە ئۈستىدىكى «ئەلىف» بىلەن «نۇن»نى كۆرمىدى. نامىگە مۆھۈر بېسىپ ياساۋۇلغا تاپشۇردى. ياساۋۇلنى ھەم بۇ سىرلاردىن، يەنى نامە مەزمۇنىدىن ۋاقىپلاندۇرمىدى. پەقەتلا:

— بۇ نامىنى ئاپىرىپ ئەبۇئەلىگە بەرگىن. ئۇ ساڭا ھەرقاندىق نېمىنى بەرسە ئېلىپ بۇ يەرگە كەلتۈرگىن، — دېدى. ئەھمەدنى ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز شۇ ئۆيدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ئۆيىگە قايتقىلى رۇخسەت بەردى.

قاچانكى، ياساۋۇل نىشاپۇرغا كېلىپ نامىنى ئەبۇئەلىگە تاپشۇردى. ئەبۇئەلى نامىنى ئېلىپ كۆزىگە سۈرتتى ۋە بۇسە قىلدى. خۇراسان ئەمرىنىڭ سالامەتلىكىنى سورىدى. ئەبدۇلجاببار ئەبۇئەلىنىڭ ئالدىدا ئولتۇراتتى. نامىنى ئۇنىڭغا بېرىپ:

— نامىنى ئاچقىن. نېمە يازلىق بۇيرۇپتۇ، ئوقۇغىن. پەرماندا تۇرۇپتىمەن، — دېدى. ئەبدۇلجەببار نامىنى قولىغا ئالدى ۋە سەپسېلىپ قارىدى. نامىنى ئاچماستىن ئىلگىرى نامىنىڭ بىر تەرىپىگە «ئەلىف» ۋە يەنە بىر تەرىپىگە «نۇن» نىڭ پۈتۈلگەنلىكىنى كۆردى. دەرھال «ئەن يەقتۇلۇ» (ئۇلار ئۆلتۈرەكچى) دېگەن ئايەت ئېسىگە كەلدى. «نامە مېنى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا پۈتۈلۈپتۇ» دەپ مۇلاھىزە قىلىپ، نامىنى يەرگە قويىدى ۋە بۇرنىنى تۇتۇپ، بۇرنۇم قاناپ كەتتى، يۈيۇپ كېلەي دېگەن بولۇپ قوپۇپ تاشقىرى چىقتى. شۇ چىققانچە قېچىپ

ئۆزىنى چەتكە ئالدى. سارايدىكىلەر بىر سائەتچە ساقلاپ ئولتۇرۇشتى. ئاخىرى ئەبۇئەلى:

— نەگە بارمىكىن، ئەبدۇلجەببارنى چاقىرىپ كېلىڭلار، — دېدى. ھەرقانچە ئىزدەپمۇ ئۇنى تاپالمىدى. ئابدۇلجەببار ئاتقا مىنمەي پىيادە چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيتتى. ئەبۇئەلى باشقا بىر كىشىنى چاقىرىپ نامىنى بەردى. ئۇ كىشى نامىنى شۇ ياساۋۇلنىڭ ھۇزۇرىدا (ئالدىدا) ئېچىپ ئوقۇدى. ۋاقتىكى، نامە مەزمۇنى مەلۇم بولدى. ھەممەيلەن ئەبدۇلجەببارنىڭ بۇ نامە مەزمۇنىنى قانداق بىلگەنلىكىنى ئۇقالماي ھەيران قېلىشتى. ئەبۇئەلى بولسا، ئۇنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خۇشال بولدى. ئەمما ياساۋۇلنىڭ ھۇزۇردىدا ئاچچىقلانغان بولۇپ، «ھەركىم ئەبدۇلجەببار توغرىسىدا خەۋەر بەرسە، شاھانە ئىنئام قىلىمەن» دەپ جار سالدۇردى. ئەبدۇلجەببار بولسا، ئەبۇئەلىگە ئۆزىنىڭ يوشۇرۇنۇۋالغان جايىنى ئېيتىپ «مەن پالانى يەردە تۇرىۋاتىمەن» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ئەبۇئەلى بۇ ئىشتىن ھېسابسىز شادمان بولۇپ، خۇدايىتائالاغا شۈكرى - سانالار ئېيتتى ۋە خەۋەر ئېلىپ كەلگەن كىشىگە:

— ئۇ شۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ تۇرسۇن، — دەپ بۇيرۇدى.

نەچچە كۈن ئۆتتى. ياساۋۇلغا نۇرغۇن ئىنئام - ئېھسان ۋە سەرۇپاي تارتۇق قىلىپ: «... ئەھۋال ئۇشبۇ تەرىقىدە بولدى. مېنىڭ بۇ ئىشتىن ھېچ خەۋىرىم يوق. بۇنىڭغا ياساۋۇل گۇۋاھتۇر» دېگەن مەزمۇندا نامە پۈتۈپ، ياساۋۇلنى يولغا سالدى. ياساۋۇل نامىنى خۇراسان ئەمىرىگە يەتكۈزدى. خۇراسان ئەمىرى ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ: «مەن ئۇنى ئەپۇ قىلدىم ۋە گۇناھىدىن ئۆتتۈم. بۇ بېشارەتنى قانداق بىلگەنلىكىنى ماڭا ئېيتىپ بەرسىلا بولدى» دەپ ئەپۇنامە پۈتتى. ئەممەد رافىئ شۇ يەردە ھازىر

ئىدى. ئۇ:

— مېنىڭ گۈناھىمدىن ئۆتسىڭىز ۋە ئەپۇ قىلسىڭىز، بۇ سىرلارنى مەن ئېيتاي، — دېدى.

خۇراسان ئەمرى:

— گۈناھىڭدىن ئۆتتۇم. سېنى ئۆز پاناھىمغا ئالدىم، — دېدى.

ئاندىن كېيىن، ئەھمەد رافىئ قىلغان ئىما - ئىشارەتنى بايان قىلدى. خۇراسان ئەمرى ئەبدۇلجەببارنى ئەپۇ قىلىپ:

«شۇ نامىنى ماڭا ئەۋەتكىن. مەن نامە ئۈستىدىكى ئىما - ئىشارەتنى كۆرۈپ باقاي» دەپ نامە ئەۋەتتى ۋە نامىنى ئەكەلدۈرۈپ كۆردى. نامە ئەھمەد رافىئ ئېيتقاندەك ئىدى. ھەممە ئادەم بۇ ئىككى بۇزرۇكنىڭ بۇ قاتارلىق پەزىلەت ۋە ھۇنەرلىرىدىن ھەيران قېلىشىپ، ھېسابسىز شادمان بولۇشتى.

كاتىپلىق شەرتلىرىدىن بىرى شۇكى، — ئەي ئوغۇل، مادا-مىكى پادىشاھلارغا مۇلازىم بولساڭ، تېز پەم، ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارىڭ يۇقىرى ۋە ئويلاپ پىكىر قىلىدىغان بولغىن. ھەممە ئىشنى يادىڭغا كەلتۈرۈپ يۈر. ساڭا بۇيرۇلغان ئىشلارنى ئۇنتۇپ قالما. ئەھلى دىۋانىڭ ھال - ئەھۋالىدىن ئاگاھ بول. ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە قائىدە - يوسۇنغا دىققەت قىل. كۆرۈنۈشتە ۋەزىرنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ يۈرگىنىڭنى بىلدۈرۈپ قويما. لېكىن ئاستىرتتىن ھەممە ئىشلاردىن ئاگاھ بولۇپ يۈر. يەنە ھېساب ئىشلىرىغا پۇختا بول. ئىلىم ئۆگىنىشتىن، مۇئامىلە ئىشلىرىدىن، نامە پۈتمەكتىن ھەر ۋاقىت خالىي بولمىغىن. بۇلارنىڭ ھەممىسى كاتىپلار ئۈچۈن ھۇنەردۇر. كاتىپ ئۈچۈن يەنە ئەڭ ئۇلۇغ ھۇنەر تىلىنى چىڭ تۇتماق ۋە نېمەت ئىگىسىنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ سىرلىرىنى ساقلىماقتۇر. مۇھىم ئىشلارنى پادىشاھنىڭ ئېسىگە

سېلىپ تۇرۇش كېرەك. ئەمما بىھۇدە سۆزلىمىگەن خوپتۇر.

ھەر خىل شەكىلدىكى خەتلەرنى يېزىشقا كامىل بول. ھەر تۈرلۈك خەت كۆرسەك، بىلگىنكى، شۇ خەت ئارقىلىق خەت ئىگىسىنىڭ ئىلىمگە باھا بەرگىلى بولىدۇ. لېكىن يازغان خەتـ لىرىڭنى ئالدىراپ بىرسىگە كۆرسەتمىگىن. ئەمما يالغانچىلىق بىلەن مەشھۇر بولماي دېسەك، دورامچىلىقنى ئۆگەنمە. چۈنكى دورامچىلىق يامان ئاتاققا سەۋەب بولغۇچى ئەسكى ئىشتۇر. شۇ تۈپەيلى، يەنى دورامچىلىق سەۋەبىدىن پادىشاھنىڭمۇ ساڭا بولغان ئىشەنچى سۇسلاپ كېتىدۇ. باشقىلارنىڭ ھەم ساختىپەزلىك قـ لىپ، دوراپ، سېنىڭ نامىڭدا خەت پۈتۈشىدىنمۇ ھەزەر ئەيلە. ھەر قەيسۇ ۋە پېقىر كىشىلەر ئۈچۈن نۆۋەتتى كەلگەندە بىرەر ئىشقا ياراپ قالار ياكى بىرەر مەنپەئىتى يېتىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە باشقىلارنىڭ خېتىنى ھەم دوراپ يېزىپ بېرىپ يۈرمە. ئەگەر شۇنداق قىلىش توغرا كەلسىمۇ، سەندىن گۇمان قىلغۇدەك ئورۇن قويما. بولۇپمۇ پازىل، ئالىم ۋە كاتىپلار ئالدىدا دورام ـ چىلىق قىلىشتىن ساقلان. بولمىسا ئۇلارنىڭ سەندىن ئىشەنچى كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، رەببىڭ ئىبن مەزھەرى ساھىب خانىنىڭ مۇنشـ يى، ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئەمما تولا چاغلاردا دوراپ خەت قىلىدىـ كەن. بۇ خەۋەر ساھىب خانىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ساھىب خان بۇ ئىش تۈپەيلى تەڭلىككە قاپتۇ. ئۇنىڭ ئىلىم ۋە پەزىلەت، ھۈنىرى سەۋەبلىك ئۇنى ھالاك (بىر ياقلىق) قىلغىلى كۆزى قىيماپتۇ ۋە ياكى ئۆزىگە ھەم بۇ سۆزنى ئېيتالماپتۇ. ساھىب خان بۇ ئىشنى قايسى يول بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ئۈستىدە كۆپ ئويلىنىپتۇ. شۇ كۈنلەردە ساھىب خان كېسەل بولۇپ قاپتۇ.

ھەممە ئادەم ئۇنى كۆرگىلى كەپتۇ. شۇ قاتاردا رەبنۇ ئىبن مەزھەرنىمۇ كۆرگىلى كىرىپ:

— بىرەر نەرسە ئىچەمسىز؟ — دەپ سوراپتۇ.

ساھىب خان:

— پالانى شەربەتنى ئىچكۈم كېلىۋاتىدۇ، — دەپتۇ.

رەبنۇ مەزھەرى يەنە:

— كۆڭلىڭىز قانداق غىزاغا تارتىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

ساھىب خان:

— سەن قىلغان تاماققا. چۈنكى سېنىڭ دورامچىلىقىڭنىڭ ئىزاسى، يەنى خىجالەتچىلىكى ماڭا غىزا بولىۋاتىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

رەبنۇ مەزھەرى ساھىب خاننىڭ بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلىپ، شۇنان:

— ئەي پادىشاھ، سىزنىڭ مەن ئۇچۈن بۇ سىرلارنى ئاشكارا قىلمىغانلىقىڭىزنىڭ ھۆرمىتىدىن بولسىمۇ، مۇنداق بولمىغۇر ئىشلارنى ئەمدى ھەرگىز قىلمايمەن، — دەپتۇ.

ساھىب خان:

— ئەگەر ئېيتقىنىڭ بويىچە مۇندىن كېيىن ئۇنداق قىلمىساڭ، ئىلگىرى قىلغانلىرىڭنى ئەپۇ قىلدىم، — دەپتۇ.

بەس، بىلگىنكىم، دورامچىلىق چوڭ ئىشتۇر. ئۇنىڭدىن پەرھىز قىلماق كېرەك.

— بىلگىل، — ئەي ئوغۇل، ھەر كەسىپ، ھەر ھۇنەر بىلەن شۇغۇللانساڭ، شۇ ئىشنى ئۆز ئىقتىدارىڭغا تايىنىپ ھەقدا-دىغا يەتكۈزۈپ قىل. سەن قىلغان شۇ كەسىپ، ھۇنەردە باشقىلار ئالدىڭغا ئۆتەلمەسۇن.

مەن ھەر بابتا مۇناسىپ سۆزلەرنى قىلىشقا تىرىشتىم. بە-

راق، گەپ ئۇزارغانسېرى مەقسەت يىراقتا قالىدۇ. شۇنداقتىمۇ دېمەكچى بولغانلىرىمنى ئېيتماي قويمىدىم. بەس، ھەر تۈرلۈك ھال - ئەھۋال ۋە ئىشلارنى ئوخشىمىغان يوللار ئارقىلىق ساڭا ئېيتتىم. ئەگەر قوبۇل قۇلىقى بىلەن ئىشتسەڭ، ئۇنىڭدىن تولا ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايسەن. مەلۇمكى، بىر چىراغ بىلەن نۇرغۇن چىراغلارنى يانداۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر خۇدايى تەبارەك ۋەتائالا سېنى مۇنشىيلىقتىن ۋەزىرلىككە يەتكۈزسە، ئۇنىڭ شەرتلىرىنى كۆڭلۈڭدە ساقلاپ، ئەملدە كۆرسەتكەيسەن. تا ئۇنىڭغا لازىملىق، يەنى ۋەزىر بېجىرىشكە تېگىشلىك ئىشلارنى تولۇقى بىلەن ئادا قىلالايدىغان دەرىجىگە يەتكەيسەن! سېنىڭ قىلغان ئىشلىرىڭدا نۇقسان يول تاپالمىغاي، يەنى ھەربىر ئىشىڭدا كەمچىلىك كۆرۈلمىگەي. خۇدايى تەبارەك ۋەتائالا سەندىن ۋە سېنىڭ قىلغان ئىشلىرىڭدىن رازى بولغاي!

قىرىقىنچى باب

ۋەزىر بولماقنىڭ شەرتلىرىنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشمەكچى بولساڭ، ئالدى بىلەن ۋەزىرلىكنىڭ ئىش - ئەمەللىرىنى ھەمدە ھېساب ئىلمىنى ياخشى بىل ۋە ئوبدان ئۆگەن. ھەممە ئىشلاردا پادىشاھقا راستچىل بول. نېمەت ئىگىسىگە، يەنى پادىشاھقا ئىناق بولماق مۇئامىلە قىل. ھە دېسىلا ئۆزۈڭنىڭ كۆمىچىگە چوغ تارتما. شەخسىيەتسىز بول. [بىرەرسى] ساڭا سوۋغا - سالام بەرسە، ئالدىراپ ئالما. مەلۇم مەقسەت - مۇددىئاسى بولمىسا، ھېچكىم ساڭا بىكارغا سوۋغا بەرمەيدۇ. [سوۋغىنى قوبۇل قىلمىدىڭمۇ] دەسلىپىدە ھېچ ئىش بولمىغىنى بىلەن، ھامان ئۇنىڭ سورىقى بولىدۇ. بەس، ھەر ۋاقىت پادىشاھنىڭ ھوقۇق ۋە ھۆرمىتىنى ياخشى ساقلا. ئەگەر ئۆزۈڭ يېمەكچى بولساڭ، ئىككى قولۇڭدا يېگىن. تا بوغۇز ۋۇجۇغا تۇرۇپ قالمىغاي، يەنى ئىككىنى ئۆزۈڭ يېگەندە، بىرنى باشقىلارغا بەر. ئەمما ئەمەلدارلارنىڭ ئىلكىنى (پۇت - قولىنى) بىر يولى چۈشەپ قويما. شۇنى بىلگىنكى، كاۋاپنى ئوتتىن يىراق تۇتسا، خام قالىدۇ؛ بەك يېقىن تۇتسا، كۆيۈپ كېتىدۇ. بىر پۇلنى ئۆزگىگە بەرمىگۈچە، ئون پۇلنى ئۆزۈڭ يېيەلمەيسەن. شۇڭا باشقىلارنىمۇ مەلۇم نەپكە ئېرىشتۇر. ئاندىن ئۆزۈڭ يېگىن. ناۋادا باشقىلار سەندىن ھېچبىر نەپكە ئېرىشەلمىسە، ئۇ ھالدا يېگەنلىرىڭنى يوشۇرۇپ قالالمايسەن. ئۇلار ھامان نېمەت ئىگىسىگە، يەنى پادىشاھقا دەپ قويىدۇ.

دۇ. شۇڭا ھەرقاچان پادىشاھ ئۇچۇنمۇ، لەشكەر ۋە پۇقرالار ئۇچۇنمۇ ناھايىتى ئىنساپلىق بولغىن. ئازغىنە ۋە ئەرزىمەس نەرسىلەر ئۈچۈن ئۆزۈڭگە يامان نامنى يۈكلىۋالما. چىشقا كىرد-ۋالغان گۆشنى ئېلىپ يېگىنىڭ بىلەنمۇ قورساققا پايدىسى يوق. يەنى چىشىنىڭ ئارىسىدىكى گۆش بىلەن قورساق تويمايدۇ. دېمەك-چىمەنكى، كىچىككىنە نەرسىنى دەپ لەشكەرلەرنى ۋە پۇقرالارنى ئۆزۈڭگە دۇشمەن قىلىۋالما. ئەگەر يېتەرلىك مال - دۇنيا جەم-ئىي قىلماقنى ئارزۇ قىلساڭ، ۋەيرانە جايلارنى ئاۋات قىلغىن. تازا (پاك)، ھېسابسىز ۋە ئارزۇ قىلغىنىڭدىنمۇ كۆپ مال - دۇنياغا ئېرىشەلەيسەن. خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرىنىڭ تىرىكچىلە-كى ئۈچۈنمۇ يول ئېچىپ بەرگەن بولىسەن.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، پادىشاھلاردىن بىرى ۋەزىرىنى ئەمىلدىن قال-دۇرۇپ، باشقا بىرىنى ۋەزىر قىلىش خىيالىدا بوپتۇ ۋە ۋەزىرگە:

— ۋەزىرلىكنىڭ ئورنىغا ساڭا بىر كەنت بېرەي، ئۆز خەل-قىڭ بىلەن شۇ يەردە ياشىغىن، — دەپتۇ. ۋەزىر:

— ماڭا نېمەت ۋە مال - مۈلۈك لازىم ئەمەس. مەندە بارلىكى نەرسىنىڭ ھەممىسىنى پادىشاھقا تۆتتۈم. مېنىڭ ئاۋات يەرگە خاھىشىم يوقتۇر. ئەگەر ئىلتىپات قىلماقچى بولسىلا، ماڭا ۋەيرانە بىر جاينى بەرگەيلا. مەن ئۇ يەرنى ئاۋات قىلىپ، يەنى گۈللەندۇرۇپ، شۇ يەردە تۇراي، — دەپتۇ. پادىشاھ شۇڭان پەرمان قىلىپ:

— ۋەيرانە يەردىن قانچىلىكىنى خالىسا، شۇنچىلىك بېرىڭ-لار، — دەپتۇ. خاس خادىملار ھەممە يەرنى ئىزدەپ پادىشاھلىققا تەئەللۇق پۇتۇن زېمىن ئىچىدىن ھېچقانداق ۋەيرانە كەنت ياكى جاينى تاپالماپتۇ. ئۇلار قايتىپ كېلىپ پادىشاھقا:

— هېچقانداق ۋەيرانە جاينى تاپالمىدۇق، — دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. ۋەزىر شۇ جايدا ھازىر ئىكەن. ئۇ پادىشاھقا:

— ئەي پادىشاھ، بىلىمەن. مەن باشقۇرغان، مېنىڭ ھوقۇقۇم جارى بولغانلىكى يەرلەردە ھېچقانداق ۋەيرانچىلىق، يەنى ۋەيرانە جاي يوقتۇر. ئەمدىلىكتە مەندىن بۇ مەنسەپنى ئېلىۋېلىپ، باشقا بىرىگە بەرمەكچى بولىۋاتىدىلا. ناۋادا شۇنداق قىلسىلا، مەن ئاۋات قىلغاندەك يەنە ئاۋاتلىق بولارمۇ؟ — دەپتۇ. پادىشاھ بۇ سۆزدىن ھەممە ئەھۋالنى چۈشىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزرە ئېيتىپ، تون ـ سەرۇپاي ئىنئام قىلىپ، ۋەزىرلىكىنى يەنە ئۇنىڭغا بېرىپتۇ.

مەقسەت شۇكى، ۋەزىرلىك ئىشىدا ئىمارەت بىنا قىلماق، يۇرتنى ئاۋات قىلماق، يەنى گۈللەندۈرمەك ۋە دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە يەتمەك قاتارلىقلاردا تولا تىرىشچانلىق كۆرسەت. تا خالا-يىق ئارا تىلىك ئۆزۈن بولىدۇ. تۈرمۇشۇك ۋەھىمىسىز ۋە خاتىرجەم ئۆتىدۇ. ئەگەر لەشكەرلەر ئارىسىدا تەشكىلسىزلىك ۋە ئەنسىزچىلىك كۆرۈلسە، بۇ ياخشى ئەمەس. بۇنداق ئەھۋالدا پادىشاھ بەرگەن ئەمەلدارلىق كىبىرىنى كۆرسىتىپ يۈرمە. بولمىسا ئىشلىرىڭ تەتۈرسىچە نەتىجە بېرىپ قالىدۇ. ئىمكان بار پادىشاھنى لەشكەرلەرگە ۋە پۇقرالارغا ياخشىلىق قىلىشقا، يەنى ياخشى مۇئامىلىدە بولۇشقا تەرغىب قىلغىن. چۈنكى پادىشاھنىڭ سەلتەنىتىنىڭ مۇقىم ۋە بەرقارار (مۇستەھكەم) بولىشى لەشكەرلەر بىلەندۇر. سەھرانىڭ ئاۋات بولىشى دېھقان بىلەندۇر. ھەمىشە ئىمارەت قىلىش، يۇرتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەت.

شۇنى بىلگىنكى، جاھاندارلىق، يەنى جاھاننى ئىداره قىلىش لەشكەر بىلەن بولىدۇ. لەشكەرنى ئوبدان تۇتۇش زەر (ئالتۇن)

بىلەن بولىدۇ. زەر (ئالتۇن) مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. [مەملىكەتنىڭ] ئاۋاتلىقى ئادالەت بىلەن ئەل باشقۇرۇشتىن ھاسىل بولىدۇ. بەس، ئەدل - ئادالەت بىلەن ئەل سورىماقتىن ھەرگىز غاپىل بولما. ناۋادا خاتىرجەم ۋە دىيانەتلىك بولساڭمۇ، ھەر ۋاقىت پادىشاھتىن قورق. چۈنكى ۋەزىرنىڭ پادىشاھتىن قورقمىقى ئۆزگىلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ ۋاجىپتۇر. شۇڭا ۋەزىر پادىشاھتىن ئۆزگىلەرگە قارىغاندا بەكرەك قورققاي! ھەتتا پادىشاھ كىچىك ياشلىق، يەنى پادىشاھزادە بولسىمۇ، ئۇنى كىچىك سانىمىغىن. چۈنكى ئۆردەكنىڭ چۈجىسىگە سۇ ئۇزۇشنى ئۆگىتىش ھاجەت ئەمەس. دېمەك، بىرنەچچە زامان ئۆتمەيلا سېنىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىقىڭنى ئاڭلايدۇ - بىلىپ بولىدۇ. ئەمما پادىشاھزادە بالاغەتكە يەتكەن — چوڭ بولغاندىمۇ ئىككى ھالدىن تاشقىرى بولماس: يا دانا بولىدۇ ۋە يا نادان. ئەگەر دانا بولسا، ياخشى ئامماللار بىلەن سېنىڭ قولۇڭنى ئەمەلدىن قىسقا قىلىدۇ؛ نادان بولسا، يامان ئامماللار (ۋاستىلەر) بىلەن سېنى مەنسەپتىن قالدۇرىدۇ. ھەر ھالدا دانا كىشىدىن (دانا پادىشاھتىن) چۈشىنىش ھاسىل قىلىپ بولسىمۇ جېنىڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالايسەن. ئەمما نادان كىشىدىن (نادان پادىشاھتىن) تۇرلۇك چارە - ئامال-لارنى قىلغىنىڭ بىلەنمۇ جېنىڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالمايسەن.

بۇنىڭدىن باشقا، پادىشاھ ھەرقانداق يەردە بولسا، ئۇنىڭ قېشىدا بىللە بولغىن. پادىشاھنى تەنھا تاشلاپ قويمىغىن. دۈشمەنلىرىڭ سېنىڭ يوقۇڭدا پۇرسەت تېپىپ، سېنى يامان دەپ، يەنى سېنىڭ يامان گېپىڭنى قىلىپ، پادىشاھنىڭ كۆڭلىدە ساڭا نىسبەتەن گۇمان پەيدا قىلىپ قويمىغاي. نېمەت ئىگىسىنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ ھال - ئەھۋالىنى دائىم سوراپ ۋە ئاڭلاپ تۇرۇشتىن غاپىل بولما. ھەرقاچان ئۇنىڭ (پادىشاھنىڭ) قېشىدا

سېنىڭ كۆز - قۇلاقلىرىڭ بولسۇن. تا بولۇنغىچان ھەرقاندىاق گەپ - سۆزلەردىن خەۋەردار بولالايسەن. يەنە بىرى، دۇشمىنىڭ مال - مۈلكىدىن خۇددى ئۆز پادىشاھىڭنىڭ مال - مۈلكىدىن ئاگاھ بولغانغا ئوخشاش ئاگاھ بولغايسەن.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، فەخرۇددەۋلەنىڭ زامانىدا ساھىب ئىسمائىل ئۇنىڭغا، يەنى فەخرۇد دەۋلەگە ۋەزىر ئىدى. ساھىب ئىسمائىل پادىشاھنىڭ ھۆزۈرىغا ئىككى كۈن كەلمىدى. دىۋانخانىدىمۇ ئولتۇرمىدى. ياساۋۇل فەخرۇددەۋلەگە: «ئىككى كۈن بولدى، ساھىب ئىسمائىل ھېچ كىشىنى كىرگىلى قويمىدى. ئۆيىدە يالغۇز ئولتۇرارمىش» دەپ خەۋەر قىلدى. پادىشاھ: «ئەي ساھىب ئىسمائىل، بۇ ئىشىڭىزدىن مەن تەڭلىكتە قالدىم. ناۋادا بۇ مەملىكەتتە ياكى باشقا بىر يەردە بىرەر ئىشقا مەشغۇللۇقىڭىز بار بولسا، ماڭا ئېيتسىڭىز، مەن ئۇنىڭ مەسلىھىتىنى قىلسام ۋە يا مەندىن سىزنى خاپا قىلىدىغان بىرەر سۆز ئېيتىلغانلىقىنى ئىشتەكەن بولسىڭىز، ئۇنى ماڭا مەلۇم قىلسىڭىز، ئۇنىڭ ئۆزىڭىزنى ئېيتسام بولماسمىدى» دەپ ياساۋۇلدىن گەپ ئېيتىپ بەردى. ساھىب ياساۋۇلدىن بۇ سۆزلەرنى ئىشتىپ: «خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن! پادىشاھ بەندىسى توغرىسىدا تەڭلىكتە قالسا، قانداق بولىدۇ؟! مەملىكەت ئىشى ھەم ئۆز نىزامىدا مۇستەھكەم تۇرۇپتۇ. پادىشاھ سائادەت ۋە بەختىيارلىق ئىچىدە خۇشال - خۇرام ھەم خاتىرجەم ئۆز مەشغۇللۇقى بىلەن بولغاي. پېقىرنىڭ بۇ دىلتەڭلىكىم، يەنى كۆڭۈلسىزلىكىم پات پۈرسەتتە كۆتۈرۈلۈپ كەتكۈسىدۇر» دېدى ۋە ئۇچىنچى كۈنى كېلىپ فەخرۇددەۋلەگە كۆرۈنۈش قىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇردى. فەخرۇد دەۋلە ساھىبتىن:

— ئۇ كۆڭۈلسىزلىكنىڭ سەۋەبى نېمە ئىدى؟ — دەپ سورىدى. ساھىب جاۋاب بېرىپ:

— كاشغەردىن خەۋەرچىم ماڭا خەت ئەۋەتىپتۇ. ئۇ خېتىدە: «پالانى كۈنى خاقان پالانى ھەربىي ئەمەلدارنىڭ قېشىدا بىر سۆز دېگەنىدى. مەن ئۇنتۇپ قاپتىمەن. ئۇ نېمە سۆز بولغىيتى؟» دەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن مېنىڭ ھېچ خۇشاللىقىم قالمىدى، كۆڭلۈم پەقەتلا ئارامسىدا بولمىدى. شۇنداق، خاقان كاشغەردە بىر سۆز دېگەن بولسا، مەن بۇ يەردە تۇرۇپ نېمە دېگەنلىكىنى قانداقمۇ بىلەي؟! مانا بۇگۈن خەۋەرچىم خاقاننىڭ شۇ كۈنى نېمە دېگەنلەكىنى ۋە شۇ سۆزنىڭ ئېسىگە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ خەت ئەۋەتىپتۇ. شۇ ۋەجىدىن خۇشال بولدۇم. كۆڭلۈمۇ ئارامغا چۈشتى، — دېدى.

— ئەي ئوغۇل، بىلىشىڭ لازىمدۇركى، ھەممە ئالەم پادىشاھلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئاگاھ بولغايسەن ۋە ئۆز پادىشاھىڭنى ئۆزگە پادىشاھلار ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىپ تۇرغايسەن. تاكى پادىشاھ دوست - دۈشمەنلىرىنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرغاي. شۇنداق قىلساڭ سېنىڭ ھەممە ئىشلاردا ئەستايىدىل ئىكەنلىكىڭ پادىشاھقا ھەم مەلۇم بولىدۇ.

خوش، ھەرقانداق بىر ئادەمنى بىرەر ئەمەلگە قويماقچى بولساڭ، ئۆز لايىقىدىكى ئىشقا قويغىن ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ياخشى چۈشەن. مال - دۇنيانى كۆپەيتىش تەمەسىدە يۈرتنى جاھىل - نادانلارغا تاشلاپ قويما. شۇنىڭدەك نامرات كىشىنى ئاقىللار قىلىشقا تېگىشلىك ئىش - ئەمەللەرگە بۇيرۇما. چۈنكى نامرات كىشى شاخ - يوپۇرماقسىز قۇرۇق دەرەخكە ئوخشايدۇ. ئۇ ئۆزى ئاۋۇال شاخ - يوپۇرماققا ئىگە بولماي تۇرۇپ، يەنە بىرىنى شاخ - يوپۇرماققا ئىگە قىلالمايدۇ. ناۋادا زىرائەتكە،

قوغۇنغا سۇ بەرمەكچى بولساڭ، ئەگەر شۇ زىرائەتنىڭ، قوغۇنـ
نىڭ ئورنىكى نەمرەك بولسا، سۇ زىرائەتكە، زىرائەتنىڭ يىلتىزىـ
غا پات باردۇ. ئەگەر ئورەك قۇرۇق بولسا ياكى سۇ كىرمىگەن
بولسا، سۇ ئاۋۋال ئورەككە سىڭىپ، ئورەك سۇغا قانغاندىن
كېيىن، ئاندىن زىرائەتكە يېتىدۇ. گەپنىڭ قىسقىسى، ئەمەل
دەل ئەنە شۇنداق سۇ كىرمىگەن قۇرۇق ئورەككە ئوخشاشتۇر.
ئۇ ئاۋۋال ئۆزىنىڭ قانات - قۇيرۇقىنى تەڭشەپ بولۇپ، ئاندىن
باشقا بىرىنىڭ ئۇچۇشىغا يول بېرىدۇ. ئومۇمەن، سېنىڭ پەرمـا
نىڭغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆز كۆمىچىگە ئاۋۋال چوغ تارتىدىغان،
يەنى ئۆز ئىشىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدىغان كىشىگە ئەمەل
بەرمىگىن!

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، ئەبۇلفەزل خان سۇھەيلى خوجەندىنى سەمەر-
قەندنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەپ، تون كىيدۈرۈپ پەرمان چىقارغا-
نىدى. سۇھەيلى خوجەندى يولغا چىقىدىغان كۈنى خوشلاشقىلى
پادىشاھنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە پادىشاھقا دۇئا قىلىپ، ئامان -
ئېسەنلىك تىلەپ دېدىكى:

— ئەي پادىشاھ، سىزنىڭ پەرمانىڭىزنى ئېلىپ تەيىنلەنگەن
ۋەزىپەمنى بېجىرگىلى ماڭغىلىۋاتىمەن. قۇلىڭىزغا بېشارەت بەر-
سىڭىز، ئاۋۋال قايسى ئىشنى قانداق پەرمان بىلەن بېجىرەي ۋە
قايسى ئىشلارنى قىلغۇلۇق ۋە قايسى ئىشلارنى قىلمىغۇلۇق،
قۇلىڭىزغا پەرمانىڭىزدا.

ئەبۇلفەزل دېدىكى:

— ئەي سۇھەيلى، نەچچە ۋاقىت ۋە نەچچە زامانغىچە بۇنداق
ئەندىشە ۋە ئۇي - خىيال ئىچىدە يۈرۈيسەن؟! ئەمدى بىر مەزگىل
ساقلاپ تۇرغىن. مەن بۇ ئىش توغرىسىدا ئالدىرىماي ئويلىشىپ

كۆرەي. سېنىك بۇ سوئاللىرىڭغا ھازىرلا جاۋاب بەرگۈم يوق.

سۇھەيلى ئۆيىگە قايتتى. ئاندىن پادىشاھ دەرھال: «سۇھەيلى بىر يىلغىچە ئۆيىدىن چىقمىسۇن. تاكى ئۆز ئورنىدا زىنداندا تۇرغاندەك تۇرسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

پادىشاھ بىر يىلدىن كېيىن سۇھەيلىنى چاقىرتتى ۋە:

— كۆردۈڭمۇ، مەن ئىككى پەرماننىڭ بىرىنى راست، بىرىنى يالغان چىقاردىم. مەن ھەرقاچان مەنسەپ ئىگىلىرىگە خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان، ئۆز ۋەزىپىسىنى ئوبدان ئىشلەيدىغان بولۇشنى ئۆگىتىمەن. مەندىن قانداق ۋە قايسى تەرىقىدىكى ئەخلەقنى كۆردۈڭ؟ مەن خەلقىمگە ھەرگىزمۇ بىپەرۋانلىق قىلىشنى، يەنى پەرمانغا بويسۇنماسلىقنى ئۆگەتمەيمەن. مېنىڭ يارلىقىم بىرلا بولىدۇ. خالىسام دەيمەن، خالىمىسام دېمەيمەن. مېنىڭ ھېچكىمدىن قورقۇنچۇم يوقتۇر. بىرەر ئىشنى قىلغاندا ئاجىزلىق ھەم بوشاڭلىق قىلمايمەن. بۇ ئىشلاردا سەن ماڭا نىسبەتەن گۇماندا بولغاندەك قىلىسەن. پەقەت ئاجىزلارغا قارىتا شۇنداق گۇماندا بولساڭ بولاتتى. قارىغاندا سەن مېنى باشقىلارغا تايىنىپ سەلتەنەت سۈرىدۇ، دەپ ئويلاپ قاپسەن. شۇنى بىلگىنكى، مەن غەيرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئىش بېجىرمەيمەن. مەن ساڭا ئەمەل بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەشكە پەرمان چۈشۈردۈم. سەن بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەرگىزمۇ يالغان ھۆكۈم يۈرگۈزمىگىن. ئەگەر قول ئاستىدىكىلەر سېنىڭ پەرمانىڭچە ئىش قىلمىسا، ئۇلارغا ياخشى ئەدەپ بەرگىن. تاكى ھاياتلىقىڭدا ھۆكۈمىڭ راۋان يۈرگۈزۈلىدىغان بولسۇن. شۇندىلا كېيىنكىلەر ھەم ئىلگىرى ئۆتكەن ۋەزىرلەرنىڭ ئىش - ئەمەللىرىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئۆرنەك قىلىدىغان بولىدۇ، بەس.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ۋەزىر بولغۇچى، بىرى، ھەر

ۋاقىت سادىق بولۇپ، يارلىقنى راۋان ۋە قاتتىق ئىجرا قىلىدى. غان، پادىشاھنىڭ ھەرقانداق ھۆكۈمىنى ھەشەمەت ۋە داغدۇغا بىلەن بەجاندىل ۋە جايى - جايىدا ئىجرا قىلىشقا تەييار تۇرىدىغان بولغاي. يەنە بىرى، ھاراق ئىچمىگەي. پادىشاھنىڭ ۋەزىرى ھاراق ئىچمەككە مەشغۇل بولسا، مەملىكەت ئىشىدا سەھۋەنلىك پەيدا بولىدۇ. خاتىرجەمسىزلىك يۈز بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ۋەزىر بولسا، [ئالدى بىلەن] ئۆزۈڭنى ياخشى ساقلا. ھەر ئىشنى مېنىڭ ئېيتقىنىمدەك قىل. چۈنكى ۋەزىر مەملىكەتنىڭ پاسىبانىدۇر. پاسىبان چوقۇمكى ھەر ئىشتا قاتتىق قول بولمىقى كېرەك. تا پاسىبانغا يەنە بىر پاسىبان لازىم بولمىغاي! ناۋادا ۋەزىرلىكتىن ئۆتۈپ باش قوماندانلىق پاكى پادىشاھلىقنىڭ دەردـ جىسىگە يەتسەڭ، ئۇنىڭ شەرتلىرىنىمۇ ياخشى ئۆگەن ۋە دىلىڭدا مەھكەم ساقلا. تاكى ئىشلىرىڭ كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي تاپقاي. ۋەسسالام!

قىرىق بىرىنچى باب

باش قوماندانلىقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ئەگەر باش قوماندان بولساڭ، لەشكەرلەرگە ياخشى مۇئامىلىدە بول، ھەم ئۆزۈڭ بىۋاستە مەرھەمەت كۆرسەت ھەم پادىشاھ ئارقىلىق ياخشىلىق يەتكۈز. ھەممىشە سەگەك بول. لەشكەر تارتماق، سەپ تۈزمەك ۋە جەڭ قىلماقنىڭ يوللىرىنى ياخشى بىلگىن. جەڭ قىلىدىغان ۋە سەپ تۈزىدىغان كۈنلەردە ئوڭ ۋە سول تەرەپ لەشكەرلەرگە، لەشكەر باشلىقلىرىغا جەڭ قىلىش تەرتىپلىرىنى ئوبدان ئۆگەتكىن. جەڭ ئىشلىرىدا جاھان كۆرگەن، ھەممىدىن باھادىر ۋە قوۋمنىڭ ئوبدانلىرىنى لەشكەرنىڭ ئىككى تەرىپىگە تۈرغۈزغىن. لەشكەرنىڭ يۆلەنچۈكى شۇلار بولسۇن. گەرچە دۈشمەن ئاجىز بولسىمۇ، ئاجىز دەپ سەل قارىغۇچى بولما. جەڭدە ئالدىراقسانلىق ھەم قىلمىغىن. ئالدىراقسانلىق قىلساڭ، لەشكىرىڭنى نابۇت قىلىسەن. يەنە قورقۇنچاق ۋە دىلىغۇل بولما. لەشكىرىڭنى قاچۇرۇپ قويىسەن. كۆز - قۇلاق ئەۋەتىپ دۈشمەن ھالىدىن خەۋەردار بولماقتىن ھەر ۋاقىت غاپىل بولما. جەڭ ۋاقتىدا لەشكىرىڭگە خۇش چىراي، مەردانە كۆرۈنۈش بېرىپ، «دۈشمەن قانچىلىك كىشى ئىكەن، مەن بىر ساۋەتتىلا ئۇلارنىڭ روزگارىنى كۆككە سورۇۋېتىمەن!» دېگەندەك گەپلەر بىلەن مەدەت بەر. ئەمما لەشكىرىڭنى بىر يولى، يەنى بىراقلا ھۇجۇمغا بۇيرۇما. توپ - توپ قىلىپ، ھەر توپنى بىر تۇغ (بايراق) بىلەن ماڭغۇز. ھەر توپقا

بىر باش قوماندان تەيىنلەپ، «ئەي پالانى، سەن بۇ توپنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆت» دەپ پەرمان قىل. جەڭ قىلىشقا يارىمسىغانلارنى ئۆز قېشىڭدا تۇرغۇز. جەڭدە ئالدىدا ماڭغان، پىداكارلىق كۆر-سەتكەن، باش كېيىپ كەلگەن ياكى ئات ئولجا ئېلىپ كەلگەن ۋە ياكى ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تۆھپىسىدىن نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇپ تون ۋە ئىنئام بەر. ماڭاشىنى زىيادە قىل. بۇنداق چاغدا مال - دۇنيانىڭ كۆزىگە قارىما. مال - دۇنيانى ئاياپ ئولتۇرما. پەس ھىممەتلىكنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىلىۋالما. شۇنداقلا مەقسىتىڭ تېز ئەمەلگە ئاشىدۇ ھەم لەشكەر سېنىڭ ئارزۇيۇڭغا بېقىپ جەڭ قىلىدۇ. قىلغان ھىممىتىگە كۆرە جا-سارەت كۆرسىتىدۇ. غەلىبىگە ئېرىشەلەيسەن. ناۋادا مەقسىتىگە يېتەلمىگەن، مۇرادىڭ ھاسىل بولمىغان ئەھۋالدىمۇ ئالدىراڭغۇ-لۇق قىلما. ئۆز ئورنىڭنى مەھكەم ساقلا. ئۆزۈڭگە بەك كۈچەپ كەتمە. ئىمكان بار باش قوماندانلارنى رىغبەتلەندۇرۇپ، پۈرسەت تېپىپ جەڭنى داۋاملاشتۇر. تىرىشچانلىق كۆرسەت. ئەمما قاچ-ماقنى ھەرگىزمۇ كۆڭلۈڭگە كەلتۈرمە. ھەرقاچان ئۆلۈمگە ئۆ-زۈڭنى ئاتاپ تۇرغىن. ھەر كىم ئۆزىنى ئۆلۈمگە ئاتاپ تۇرۇپ جەڭ قىلسا، ئۇنداق ئادەمنى ئاسانلىقچە ئورنىدىن تەۋرەتكىلى بولماس. شۇنداق قىلساڭ، باش قوماندانلارنىڭ كامىلى بولالاي-سەن!

نەزمە:

سېپەھسالار لەشكەرى ئولكى بىر لەشكەرشىكەن ئاخىر،
شىكەست ئولغاي ئانىڭدىن نەچچە لەشكەر لەشكەرى ئەئدا.

(باش قوماندان شۇنداق بولۇشى كېرەككى، لەشكەرلىرى ئۇنىڭدىن غەيرەت - شىجائەتكە ئېرىشەلەيدىغان؛ دۇشمەن لەشكە-رى ئۇنىڭ جاسارىتىدىن ۋەھىمىگە قالىدىغان بولسۇن.)

ئەگەر غەلىبە قازانساڭ، قاچقان دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن ھەرگىز قوغلىما. قوغلىماقنىڭ خەۋپى كۆپتۇر. چۈنكى قوغلاپ بارساڭ نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى ۋە ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ بولمايدۇ. ئاتام (ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ رەھمەتلىرى بولغاي!) جەڭ يوللىرىنى، يەنى جەڭ قائىدىلىرىنى ياخشى بىلەتتى. ھەرگىزمۇ قاچقان دۇشمەننىڭ كەينىدىن قوغلىمايتتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ جەڭ قىلىش ئۇسۇلىمۇ شۇنداق ئىكەن. ئۇ: «قاچقان لەشكەر جاندىن تويار. شۇڭا جېنىدىن كەچكەن ھەرقانداق ئادەم بىلەن ئۆچەكەشمىگەن خوپتۇر» دېگەنىكەن. بەس، جەڭدە سەھۋەنلىك كۆرۈلمىگەي دېسەڭ، قاچقانىنىڭ كەينىدىن قوغلىما. چۈنكى ئۇدۇل قاچقانىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەمما ياندىن چىقىپ قالسىچۇ؟ تاساددىپىيلىقتىن خالىي بولماق تەس. ھەممە ئىشنىڭ سەن ئويلىغاندەك بولۇشى ناتايىن. بۇ سۆزلىرىمنى ئېسىڭدىن چىقارغۇچى بولما. ناۋادا جەڭ قىلىدىغان كۈنى تۈرغان جايىڭ ئوبدان بولمىسا مەيلىكى، ئارقاڭدا ئوبدان يەر بولسىمۇ، ھەرگىز قەدىمىڭنى ئارقىغا قويما، يەنى ياخشى يەردە تۇرمەن، دەپ ئارقاڭغا چېكىنمە. چۈنكى بىر غېرىچ كەينىگە چېكىنسەڭ، لەشكىرىڭ سېنىڭ ھالىڭنى كۆرۈپ قاچىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمان قىلىدۇ. نەدە تۇرغان بولساڭ، شۇ يەردە مەھكەم تۇرۇپ جەڭگە ھازىرلان. بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭساڭ، ماڭغىنىكى، بىر غېرىچ كەينىگە قايتما. لەشكىرىڭ سېنىڭ ھەقىقىدە ھەر ۋاقىت مەردانە تۇرالايدىغان بولسۇن. لەشكەر ئىشىدا سېخىيلىقنى كۆپرەك لازىم تۇت. كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلىپ تۇر. كىيىم ئىنئام قىلىش ئىمكانىيىتىڭ بولمىسا، ياخشى سۆز بىلەن بولسىمۇ كۆڭلىنى ئوت. بىر لوقما نان ۋە بىر پىيالە شارابنىمۇ لەشكەرسىز يېمە ۋە ئىچمە. نان بىلەن ئالغان كۆڭۈلنى

ئالتۇن - كۆموش، كىيىم بىلەن ئالغىلى بولماس. ھەمىشە لەشكەرنىڭ كۆڭلىنى خۇش تۇتقىن. ئەگەر خالىساڭ لەشكىرىڭ سەندىن جېنىنىمۇ ئايمايدىغان بولسۇن. شۇڭا سەن ئاننى، يەنى يېمەك - ئىچمەكنى ئۇلاردىن ئايمىغىن. ھەرقانداق ئىش خۇدايـ تائالانىڭ تەقدىرىگە باغلىقتۇر. ئەمما سەن رەھمەت تەدبىرلىرىـ نىڭ شەرتىنى بەجا كەلتۇرگىن. ناۋادا خۇدايتائالا ساڭا ياخشى رەھمەت قىلىپ، سېنىڭ مەرتىۋەڭنى پادىشاھلىققا يەتكۈزسە، پادىشاھلىق شەرتلىرىنى ھەم ياخشى ئادا قىلغايسەن!

قىرىق ئىككىنچى باب

پادىشاھلىقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، پادىشاھلىق مەرتىۋىسىگە يېتىلمەك، پارسا (خۇداجوي)، تەقۋادار پادىشاھ بولغىن. كۆزۈڭنى ۋە قۇلىقىڭنى خەلقنىڭ مەھرەملىرىدىن يىراق تۇتقىن. ھەر ئىشتا ئۆز رايىڭچە بولما. ھەممە ئىشلاردا ۋەزىرىڭ بىلەن كېڭەشكىن ھەم مەسلىھەتىگە قۇلاق سال. پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرى دانىشمەن سانىلمىدۇ. شۇڭا ئۇ ساڭا دۇشمەن بولمىسىلا، دوستلۇقنى كەم قىلما. ھەرقاچان ئالدىراقسانلىق قىلما، يەنى ئېغىر - بېسىق بول. ھەرەر ئىش تۇيۇقسىز ھەرقانداق جايغا بارساڭ، ئاۋۋال شۇ بارغان يېرىڭنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان كۆزەت. تا ئاخىرىنى كۆرمەگىچە، ئاۋۋىلىغا قاراپ بىر قارارغا كەلمە. ھەر ئىشتا ھۆرمىتىڭنى ساقلا ۋە مادارا قىلىشقا ئادەتلەن. ھەر ئىشنى زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك، يەنى ئۆكتەملىك بىلەن بېجىرىشنى ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمە. بۇ ھەقتە ھەزرىتى خاجە ھافىز مۇنداق يازغان:

ئاسايىش ئىزدەر ئېرسەڭ ئىككى جەھاندا، ئەي يار،
دوستۇڭغە قىل مۇرۇۋۋەت، دۇشمەنگە قىل مەدارا.

ھەممە سۆز ۋە ئىشلارغا ئادالەت كۆزى بىلەن قارا. ھەق ۋە ناھەقنى پەرق قىلالايسەن. ۋاقتىكى، پادىشاھ دانىشمەنلىك بىلەن كۆزىنى ئوچۇق تۇتمىسا، ھەق - ناھەق يوللىرى مەلۇم بولماس. ھەمىشە راست سۆزلۈك ۋە كەم كۈلكە بولغىن. قول ئاستىدىكىلەر ساڭا يېڭىللىك قىلىدىغان بولۇپ قالمىسۇن.

هەكسىلەر دەپتۇلاركى: «پادىشاھ ئۇچۇن ھەممىدىن يامان ئىش — پۇقرالارنىڭ يەڭگىللىكى ۋە پەرمانغا بويسۇنماسلىقتۇر.»

سېپنىڭ ئىنئام - ئېھسانلىرىڭ ھەمىشە ھەقلىق يوسۇندا، ئۆز لايىقىدا تۆھپىكارلارغا يېتىپ تۇرسۇن. ئەمما ئۆزۈڭ كەم كۆرۈنۈشلۈك بول. ھەرقانداق ئادەم سېپنى خالىغانچە كۆرەلمەسۇن. لەشكەرنىڭ ۋە پۇقرالىرىڭغىمۇ سۇلغۇن ھالەتتە كۆرۈنگۈچى بولما، ھەم ئۆزۈڭنى ھەرقانداق ئەھۋالدا باشقىلاردىن تۆۋەن تۇتما. خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرىگە رەھىملىك بول. ئەمما بىرەھىملەرگە بىرەھىم بول. ئەپۇچانلىقنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. لېكىن سىياسەت بىلەن يۇرت سورا. خۇسۇسەن ۋەزىرىڭگە كۆڭۈل سىرلىرىڭنى ئالدىراپ بىلدۈرۈپ قويما ھەم بىر يولى ئۇنىڭ رايىغا ھاجەتمەن بولۇپ قالما. بىرەر كىشىنىڭ ھەققىدە ھەرقانداق بىر سۆزنى قىلسا، ئاڭلا، ئەمما دەرھال ھۆكۈم قىلمىغىن. ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، راست - يالغىنىنى بىلگەندىن كېيىن مۇۋاپىق، يەنى زۆرۈر بولسا، ھۆكۈم قىلغىن. ھەرقانداق بىر كىشىگە ۋەزىرلىك مەنسىپىنى بەرسەڭ، بارلىق ھوقۇق - مائاشىنى تولۇق - يېتەرلىك بەر. مەملىكەت ئىشلىرىدىن بەزىلىرى توختاپ قالمىغاي. ۋەزىرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن - يورۇقلىرىغا ياخشىلىق قىل. ئېھتىياجلىق نەرسىلەر ۋە مائاشتىن قىسىلىپ قالمىغاي. ئەمما ۋەزىرنىڭ يېقىن - يورۇق ۋە تۇغقانلىرىنى ئەھەلدار قىلما. قۇيرۇقنى بىر يولىلا مۇشۇكنىڭ ئالدىغا تاشلىمىغان خوپتۇر. چۈنكى ھېچ ۋاقىتتا ۋەزىر بولغان كىشى ئۆز يېقىن - يورۇقلىرىغا ئالاقىدار ھېسابنى راستلىق بىلەن بېجىرمەيدۇ ھەم سېپنىڭ مال - مۈلكۈڭ، يەنى پايدالىق ئۇچۇن ئۆز يېقىنلىرىغا ئازار بېرىشنى خالىمايدۇ. يەنى شۇنى بىلگىنكى، ۋەزىرنىڭ قوۋمىدىكىلەر ۋەزىرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، يەنى ۋەزىر-

نىڭ ئەسلىنى پەش قىلىپ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان، باشقىلار-
نى بوزەك قىلمىدىغان بولىۋالىدۇ. شۇڭا ئۇنداقلارنى ئەمەل تۆرىگە
يېقىن يولاتقۇچى بولما. يەنە بىرى، ئوغرىلارغا رەھىم قىلمە-
غىن، ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىك كىشىنى ئەپۇ قىلما. ئەمما ئېھتى-
ياتچان بول. قىساسكار ئادەملەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئېھتىياتچان
بولغان تۈزۈك. چۈنكى ئېھتىياتسىزلىق تۈپەيلى پەيدا بولغان
جاراھەتتىن ساقا ھەم ئازاب يېتىپ قېلىشى مۇمكىن. چاكار ۋە
نەۋكەرلىرىگە رەھىم - شەپقەتلىك بول. قويچى ۋە چاكارلىرىڭ
گويا قويغا ئوخشاشتۇر. قويچى قويلارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر
ئالمىسا، ھالاك بولىدۇ. ناۋادا بىرەر كىشىگە سەندىن بىرەر ئازار
يەتكەن بولسا، يەنى سەن بىرەرسىنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىپ
قويغان بولساڭ، قايتىلاپ ئۇنىڭغا بەك ئىشىنىپمۇ كەتمە. ھەر-
قانداق كىشىنى ئۆز لايىقىدا ئىشقا قوي. خىزمەتكارنى بىرەر
ئىشقا بەند قىلىش ئارقىلىق باشقۇرماق كېرەك. لېكىن ھەرقاند-
داق بىر كىشىنى بىرەر ئىشقا قويماقچى بولساڭ، چوڭقۇر ئويلە-
نىپ، ئۆز لايىقىدكى ئىشقا قويغىن. ئەمما، شاراب خۇمار
ئادەمنى خەزىنىدار قىلما. ھەرقانداق ئىشنى شۇ ئىشنى بېجىرىش-
كە لايىق، بۇيرۇلغان ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان كىشىگە
بۇيرۇماق كېرەك. دېمەك، ھەر ئەمەلگە قارىتا لايىقىدا كىشى
بولۇشى لازىم. تاكى تەنە قىلغۇچىلار ساقا قارىتا سېنىڭ ئىش
تەقسىماتىڭ ئۈستىدە ئېغىز ئاچالمايدىغان، مەملىكەت ئىشىدا
نۇقسان تاپالمايدىغان بولسۇن. ھەرقانداق ئادەم بۇيرۇلغان ئىشنى
بىلمىسىمۇ، ھېچ ۋاقىتتا «مەن بىلمەيمەن» دېمەيدۇ. ئەمما ئۆز
مەنپەئىتى ئۈچۈن شۇ ئىشنى قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ قىلغان
ئىشى ھامان نۇقساندىن خالىي بولمايدۇ. شۇڭا ھەر ئىشنى شۇ
ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان كىشىگە تاپشۇر. ئۇ ھالدا باش

ئاغرىقىدىن قۇتۇلسەن. ناۋادا بىرەر چاكىرىڭغا (خىزمەتكارغا) ئىلتىپات كۆرسەتكۈڭ، مەرھەمەت قىلغۇڭ بولسا، قۇدرىتىڭ يېتىشچە ئۇنىڭغا يېمەك - ئىچمەك ۋە پۇل - مال بېرىپ باي قىلغىن. ئەمما ئەملگە بۇيرۇما. مەنسەپ بەرمە. پادىشاھلىق ئىشلىرىغا يولاتما. ئەگەر بىرەرسى سېنىڭ پەرمانىڭنى كۆزىگە ئىلمىسا، ئۇ ھالدا سېنى كۆزىگە ئىلمىغان بولىدۇ. چۈنكى پادىشاھنىڭ راھىتى پەرمانىنى جارى قىلدۇرماق بىلەندۇر. پادىشاھ ئادەمىيلىك سۈرەتتە پۇقرالار بىلەن باراۋەر، يەنى ئوخشاش كۆرۈنسىمۇ، لېكىن پادىشاھ ھامان پەرمان چۈشۈرگۈچى؛ پۇقرالار بولسا، پەرماننى قوبۇل قىلغۇچىدۇر.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇدنىڭ بىر خىزمەتكارى بار ئىدى. ئىسمى ئەبۇلفەتھ ئىدى. سۇلتان ئەبۇلفەتھنى نىسا شەھىرىگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. ئەبۇلفەتھ نىسا شەھىرىگە بېرىپلا بىر كىشىنى تۇتۇپ تامام مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلاپ، مال - مۇلكىنى ۋەخپە قىلىپ، ئۆزىنى زىندانغا تاشلىدى. ئۇ كىشى نەچچە مەھەل زىندانىدا يېتىپ، بىر مىكرى - ھىيلە بىلەن زىندانىدىن چىقىپ غەزنەينىگە كەلدى. بۇ دەل سۇلتاننىڭ دەۋا سورايدىغان كۈنى ئىدى. ئۇ سۇلتاندىن ئادالەت تەلەپ قىلىپ ھاكىمنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ئۇ كىشىگە نامە پۈتۈپ بەردى. ئۇ كىشى نامىنى ئېلىپ يېنىپ نىسا شەھىرىگە بېرىپ، نامىنى ھاكىمغا بەردى. ھاكىم كۆڭلىدە «ئۇ كىشى مۇندىن كېيىن غەزنەينىگە بارالمايدۇ» دەپ ئويلاپ نامىگە ئەمەل قىلماي، سۇلتاننىڭ پەرمانىنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇ كىشى يەنە غەزنەينىگە بېرىپ سۇلتاننىڭ يولىنى توسۇپ تۇردى. سۇلتان باغدىن يېنىپ چىقىشى بىلەن، ئۇ كىشى يەنە ھاكىمنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت

قىلدى. سۇلتان يەنە نامە پۈتۈپ بەردى. ئۇ كىشى:
— بىر مەرتىۋە كەلدىم. نامە پۈتۈپ بەردىلە. نامىنى ھا-كىمغا كۆرسەتكەنسىدىم، ھاكىم نامىگە ئەمەل قىلمىدى، — دېدى. سۇلتان ئوڭايسىزلىنىپ:
— بۇ نامىنى ئېلىپ بار. ئەگەر ئۇ نامىگە ئەمەل قىلمىسا، بېشىڭغا توپا چاچ، — دېدى. ئۇ كىشى ئەجەبلىنىپ:
— ئەي پادىشاھ، نامىنى سىلى پۈتۈپ بەرگەن تۈرسىلا، ھاكىم قوبۇل كۆرمىسە، مەن بېشىمغا توپا چاچسام قانداق بولغا-نى؟ — دېدى. سۇلتان:
— ئەي خاجە، چاقچاق قىلىپ قويدۇم. ئەگەر ھاكىم مەز-كۇر نامىنى قوبۇل كۆرمىسە، ئەلۋەتتە مېنىڭ بېشىمغا توپا چاچمىقىڭ لازىمدۇر، — دېدى ۋە: — شەھەر چوڭلىرىنى يىغىپ بۇ كىشىنىڭ تامام مال - مۈلكىنى ئېلىپ بېرىپ، ھاكىمنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈڭلار ۋە پادىشاھنىڭ يارلىقىنى ئىشتىمگەنىنىڭ سازاسى ئۇشبۇدۇر، دەپ جار سېلىڭلار، — دەپ دەرھال نەچچە غۇلامنى بۇيرۇدى. شۇندىن كېيىن يارلىق قوبۇل قىلمايدىغان ئىشقا خاتىمە بېرىلدى. ھېچ كىشىنىڭ كۆڭلىمۇ ئازار يېمەيدىغان بولدى. شۇ بىر سۆز بىلەن ھەممە ئادەم راھەت تاپتى.

ھېكايەت:

ھەزرىتى سۇلتان مەسئۇدنىڭ زامانىدا سۇلتان مەردانىلىك ۋە باھادىرلىق يوللىرىنى قولىغا ئېلىپ داڭق چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن يۇرت باشقۇرۇش يوللىرىنى ياخشى ئىگىلىمىگەنىدى. ئۇ ھەر كۈنى كېنىزەكلەر بىلەن ئەيش - ئىشرەتكە مەشغۇل بولاتتى. يۇرت ئىشى بىلەن كارى بولمايتتى. شۇ سەۋەبلىك لەشكەرلەر پەرمان تۇتماس، يەنى پەرمانىغا بويسۇنماس بولدى. پۇقرالارنىڭ كۆڭلى قالدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت ئىشلىرىمۇ توختاپ قال-

دى. شۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە يىراق سەھرادىن بىر خوتۇن كېلىپ، ئادالەت تەلەپ قىلىپ سەھرادىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئۇسۇلىدىن شىكايەت قىلدى. سۇلتان نامە پۈتۈپ بەردى. ئەمما ھاكىم نامىگە ئەمەل قىلمىدى. ئۇ خوتۇن يەنە كېلىپ سۇلتانغا شىكايەت قىلدى. سۇلتان يەنە نامە پۈتۈپ بەردى. خوتۇن دېدى:

— ئەي پادىشاھ، ئۆتكەندە بىر نامە پۈتۈپ بەرگەنىدىلە، ئاپارسام ھاكىم نامە بويىچە ئىش قىلمىدى.

سۇلتان دېدىكى:

— مەن نامە پۈتۈپ بەردىم. ۋاقتىكى، ئۇ نامىگە بېقىپ ئىش قىلمىسا، مەن قانداق قىلاي؟!

خوتۇن دېدى:

— ئەي پادىشاھ، يۇرتنى باشقۇرالىسىڭىز تۇزۇك باشقۇرۇڭ، خەلق پەرمانىڭىزنى ئاڭلايدىغان، سىزدىن قورقىدىغان بولسۇن. بولمىسا، باشقا بىرىگە قويۇپ بېرىڭ، ئۇ يۇرتنى سوراپ پەرمانىنى جارى قىلدۇرغاي. سىز ئەيش - ئىشرىتىڭىزنى قىلىپ يۇرۇۋېرىڭ. تا خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرى سىزنىڭ ھاكىملىرىڭىزنىڭ قولىدا ۋەيران بولۇپ كەتمىسۇن.

سۇلتان ئۇ خوتۇننىڭ سۆزىدىن تولىمۇ خجىل بولدى ۋە پەرمان چۈشۈرۈپ ئول خوتۇننىڭ دەۋاسىنى ھەل قىلىپ، ھاكىمىنى دارغا ئاستۇرۇپ ئۆلتۈردى. ئۆزى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى. شۇندىن كېيىن ھەممە ئادەم خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. ھېچكىم سۇلتانىنىڭ پەرمانىدىن چىقمايدىغان بولدى.

— بىلگىنكى، پەرمانى راۋان بولمىغان پادىشاھ، پادىشاھ ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى پادىشاھ بىلەن ئۆزگىنىڭ پەرقى پەقەت پەرمان بىلەندۇر. پەرماننى قوبۇل تۇتتۇرماق سىياسەت بىلەندۇر. شۇڭا پەرمانىم يۇرۇشكەي ۋە جارى بولغاي دېسەڭ، سىيا-

سەت يۈرگۈزمەكتە ھەر ۋاقىت سەھۋەنلىك سادىر قىلمىغايسەن. يەنە بىرى، لەشكەرنى پۇقرادىن ئۈستۈن قويما. بولمىسا، مەملەكەت ۋەيران بولىدۇ. ئەلۋەتتە، پۇقرالارنىڭ مەسلىھىتى، يەنى پۇقرالارغا بولغان مۇئامىلە بىلەن لەشكەرنىڭ مەسلىھىتى، يەنى لەشكەرگە بولغان مۇئامىلە ئوخشاش بولمىقى لازىمدۇر. دېمەكچىمەنكى، پادىشاھ ئاپتاپقا (قۇياشقا) ئوخشاش بولۇشى كېرەك. ئەگەر بەزىسىگە نۇر ئارتۇقراق چۈشسە ۋە بەزىسىگە كەمرەك چۈشسە، ئۇ قۇياشنىڭ خاراكتېرىگە ماس كەلمەيدۇ. شۇڭا پادىشاھ بولغۇچى خەلقنى ئەدل - ئادالەت بىلەن باشقۇرغاي، چۈنكى مەملىكەت خەلق بىلەن ئاۋات بولىدۇ؛ مەنپەئەت ھەم خەلق بىلەن ھاسىل بولىدۇ. ھەرقاچان مەملىكەت ئىشىدا ئادالەتسىزلىككە قىلچە يول بەرمىگىن. ئادالەتلىك پادىشاھلارنىڭ ئۆيى — سەلتەنىتى ئۇزاق تۇرالايدۇ. ئادالەتسىز پادىشاھلارنىڭ ئۆيى — سەلتەنىتى پاتلا غۇلاپ چۈشىدۇ. مەلۇم بولدىكى، ئادالەتنىڭ مەنىسى ئاۋاتلىقتۇر. ئادالەتسىزلىكنىڭ مەنىسى ۋەيرانلىقتۇر. ھۆكۈمالار: «پادىشاھ ئادالەتپەرۋەر بولسا، ئالەم گۈللىنىدۇ — ئاۋات بولىدۇ؛ ئەگەر پادىشاھ ئادالەتسىز - زالىم بولسا، ئالەم ۋەيران بولىدۇ» دېگەن. خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرىنىڭ دەرد - ئەلىمىگە قارىتا سۈكۈت قىلما. ھەمىشە خىلۋەتنى دوست تۇتقىن. غان ئىشنى ھەم قىلما. چۈنكى سەن لەشكەردىن ۋە خەلقتىن ئۆزۈڭنى قاچۇرساڭ، خەلق ۋە لەشكەرمۇ سېنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ. لەشكەرنى ۋە خەلقنى ياخشى ۋە ئوبدان تۇتماقتا سەھۋەنلىك سادىر قىلما. ئەگەر سەھۋەنلىك سادىر قىلساڭ، ئۆزگىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. ئەمما لەشكەرنى بىرلا تائىفە (قەبىلە) دىن تەشكىل قىلغۇچى بولما. پادىشاھ چوقۇمكى لەشكەرنى ھەر جىنستىن، يەنى ئوخشىمىغان

قەبىلە كىشىلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان لازىمدۇر. چۈنكى لەشكەر توپى بىر قەبىلە كىشىلىرىدىن بولۇپ قالسا، بىر - بىرىگە ئىجىل ۋە ئىناق بولۇۋېلىپ، ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغىلى بولمايدۇ. باشقۇرۇشمۇ تەسكە چۈشىدۇ. ئۇزۇنغا نازارەت قىلىش ئىمكانىيىتىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، لەشكەر تەشكىللىگەندە ئىمكان بار بۇ قەبىلە كىشىلىرىنى ئۇ قەبىلە كىشىلىرى بىلەن ياكى ئۇ قەبىلە كىشىلىرىنى بۇ قەبىلە كىشىلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تۇتاش كېرەك. شۇنداق بۇ قوۋم ئۇ قوۋمنىڭ ۋەھىمىسىدىن ياكى ئۇ قوۋم بۇ قوۋمنىڭ ۋەھىمىسىدىن ئەنسىرەپ بولسىمۇ پەرمانغا بويسۇنمايدىغان ئىشنى قىلمايدۇ. شۇنى بىلگىنكى، سېپىنىڭ پەرمانىڭ ھەر ۋاقىت لەشكەرلەر ئارا ياخشىلىق قىلىشقا بىلەن جارىدۇر. بىلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇدنىڭ تۆت مىڭ تۇرك ۋە تۆت مىڭ ھىندى لەشكىرى بار ئىدى. ھەمىشە ئۇنى بۇنىڭغا ۋە بۇنى ئۇنىڭغا ئارىلاشتۇرۇپ باشقۇراتتى. شۇڭا بۇ ئىككى قوۋم ھەرقاچان ئۇنىڭ ئىتائىتىدە ئىدى.

— ئەي ئوغۇل، لەشكىرىڭنى ھەر ۋاقىت ئاش - نان ۋە شاراب بىلەن مېھمان قىلىپ تۇر. كىيىم ۋە ئىنئام بىلەن كۆڭلىنى ئېلىپ ئۇمىدلىك قىلغىن. ئەگەر بىر كىشىگە ئىنئام بەرمەكچى بولساڭ، ناۋادا بەرمەكچى بولغان نەرسەڭ ئاز بولسا، ھەرگىزمۇ خەلق ئارىسىدا، كۆپچىلىك بار يەردە ئاشكارا قىلما ھەم تىلىڭغا ئالما. باشقا بىرىگە ھەم بىلدۈرمە. شۇنداق ھىممەتسىزلىك، كۆزى كىچىكلىك قىلغان بولمايسەن، ئىككى ئىش تۆپەيلى سەھۋەنلىك سادىر بولىدۇ: بىرى، پادىشاھلىققا لايىق ئىش قىلالمىغان بولساڭ؛ يەنە بىرى، كىشىلەرگە بولغان ھىمىتىڭنى كۆپچىلىككە ئاشكارا قىلىپ، ئۇزۇڭنى كۆرسەتمەكچى بولساڭ.

مەن سەككىز يىل غەزنەينده سۇلتاننىڭ خىزمىتىده بولـ
دۇم. لېكىن ئۇنىڭدىن مۇنداق ئۇچ ئىشنى ھەرگىز كۆرمىدىم:
بىرى شۇكى، ئۇ ھەرقانداق كىشىگەن ئىنئام بەرسە، قىممىتى
ئىككى يۈز ئەشرەفىي (ئاقچا) دىن كەم نەرسە بولسا، ئىنئام
ئالغۇچىدىن باشقا ھېچ كىشىگە بىلدۈرمەيتتى؛ ئىككىنچى، چىش-
لىرى كۆرۈنگىچە كۈلمەيتتى، يەنى ئاغزىنى ئېچىپ ياكى قاقاق-
لاپ كۈلمەيتتى؛ ئۈچىنچىسى شۇكى، ئەگەر كىشىگە ئاچچىقى
كېلىپ دەشنام بەرمەكچى بولسا، «ھىممەتسىز» دېگەن سۆزدىن
بۆلەك سۆز بىلەن دەشنام قىلمايتتى. ئاڭلىشىمچە، رۇم پادىشاھـ
لىرىنىڭمۇ ئادىتى شۇنداق ئىكەن. رۇم پادىشاھلىرىدا شۇنىڭغا
ئوخشاش ياخشى قائىدە - يوسۇنلار كۆپ. ئەمما ئەجەم پادىشاھلـ
رىدا ئۇنداق قائىدە - يوسۇنلار يوق...

— ئەي ئوغۇل، ئەمدى ئۆز سۆزۈمگە كېلەي. شۇنى بىلـ
شىڭ كېرەككى، سېنى ھېچكىم سېخىي بولۇشقا زورلىمايدۇ.
«سېخىي بول» دەپ ھەم زورلۇق قىلالمايدۇ. ئەمما ھېچقاچاندا
تۆۋەن ھىممەتلىك بولمىغىن. ھەتتا خاراكتېرىڭدە (تەبىئىتىڭدە)
بولغان تەقدىردىمۇ، خالايىق ئالدىدا چاندۇرۇپ يۈرمە. ساخاۋەت
قىلمىساڭ، گەرچە ساڭا ھېچنېمە دېمىگەن بىلەن، كىشىلەر
سېنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئۇ ھالدا سەن دۇشمەنلىك بولۇپ قالـ
ساڭ، ھېچكىم ساڭا جان پىدالىق كۆرسەتمەيدۇ. ھەتتا دۇشمـ
ىنىڭنى دوست تۇتۇشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، پادىشاھلىق شارابـ
نىڭ مەستخۇشلۇقىدا مەغرۇرلىنىپ كەتمە. مۇنۇ ئالتە ئىشتا
قىلچە سەۋەنلىك سادىر قىلمىغايسەن: بىرىنچى، ھەيۋەت (سىرتـ
قى كۆرۈنۈش، سالاپەت)؛ ئىككىنچى، ھىممەت (سېخىيلىق)؛
ئۈچىنچى، ئىنئام، ئېھسان؛ تۆتىنچى، ياخشىلىق، مۇرۇۋۋەت
(ياخشى مۇئامىلە)؛ بەشىنچى، ئېغىر - بېسىقلىق (ئالدىراڭغۇ-

لۇق قىلماسلىق) ؛ ئالتىنچى، راستچىللىق (راست سۆزلەش) . قا-
چانىكى، سەن مەغرۇرلۇق مەستلىكىگە يېقىنلاشماي دېسەڭ، بۇ
ئالتە ئىشتىن يىراق بولما. يەنە بىرى، ئۆزگە ئەل پادىشاھلىرى-
نىڭ ئەھۋالىدىن ھەرقاچان غاپىل بولما. ئەل ئىشىدا شۇ قەدەر
پۇختا بولغىنكى، ھېچ پادىشاھ سەن توغرۇلۇق بىرەر سۆز دېيەل-
مىگەي ۋە بىرەر ئىش قىلالمىغاي. ھەر ۋاقىت ھوشيار بول!
ئىلگىرىكى پادىشاھلار توغرىسىدا ئاتام بۇزرۇكۋاردىن مۇ-
داق بىر ھېكايەتنى ئىشتكەنىدىم.

ھېكايەت:

فەخرۇد ۋەلى بۇرادىرى ئەزدۇد ۋەلىدىن قېچىپ ھېچىيەردە
تۇرغۇدەك ماكان تاپالماي، ئاخىرى بوۋام قابۇس ئىبن ۋەشمە-
گىرنىڭ قېشىغا كەپتۇ ۋە ئامانلىق (پاناھلىق) تىلەپتۇ. بوۋام
ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ھەمشىرەمنى
ئۇنىڭ نىكاھىغا بېرىپتۇ ۋە بۇ مەرىكە ئۈچۈن ئىنتايىن نۇرغۇن
ئالتۇن - كۈمۈش سەرپ قىپتۇ. چۈنكى مېنىڭ مومام فەخرۇد
ۋەلىنىڭ ئانىسى بىلەن بىر تۇغقان ئىدى. ئەزدۇد ۋەلى بۇ ئىش-
تىن خەۋەر تېپىپ شەمسۇل - مەئانى ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. ئەلچى
كېلىپ نامىنى بېرىپتۇ. نامىدە كۆپتىن - كۆپ سالام - سەھەتتىن
كېيىن شۇنداق يېزىلغانىكەن:

«مەلۇم بولسۇنكى، بۇرادىرىم سىزنىڭ قېشىڭىزغا بېرىپ-
تۇ. سىزگە مەلۇم، سىز بىلەن مېنىڭ ئارىمىزدىكى دوستلۇق
ۋە بۇرادەرلىك مەڭگۈلۈكتۇر. سىزنىڭ ئۆيىڭىز بىلەن مېنىڭ
ئۆيۈمنىڭ پەرقى يوقتۇر. ئەمما ئۇ بۇرادىرىم مېنىڭ دۈشمىنىم
ئىدى. مۈمكىن بولسا، ئۇنى ماڭا ئەۋەتىپ بەرسىڭىز. مەن بەزى
ۋىلايەتلىرىمنى سىزگە بەرسەم. دوستلۇقىمىز تېخىمۇ مۇستەھ-
كەم قارار تاپقان بولاتتى. ناۋادا ياماڭ ئاتاققا قېلىشتىن ۋەھىمە

يەپ، ئۇنى بۇياققا ئەۋەتىشتىن ئەندىشە قىلىسىڭىز، شۇ يەردە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتسىڭىز ھەم مەقسىتىم ھاسىل بولغان بولاتتى. سىزمۇ يامان ئاتاققا قالمايتتىڭىز.»

شەمسۇل - مەئانى نامە پۈتۈپ دەپتۇكى:

«سۇبھانالالا، سىزدەك ئۇلۇغ كىشىدىن مەندەك بىر كىشىگە بۇ قاتارلىق سۆزلەرنى ئېيتىش نە لازىم. مەن مۇنداق ئىشنى قىلىپ تا قىيامەتكىچە بەدنامدا قالسام، راۋا بولارمۇ؟!»

ئەلچى دەپتۇ:

— ئەي پادىشاھ، ئەزدۇد ۋەلىدەك دوست - بۇرادىرىڭىزنى فەخرۇد ۋەلىنى دەپ قولدىن چىقىرىپ قويماڭ. بىزنىڭ پادىشاھ سىزنى بىر تۇغقان بۇرادىرىدىن ھەم يېقىنراق دوست دەپ بىلىدۇ. ھەتتاكى مېنى بۇ تەرەپكە ماڭدۇرغان كۈنى ئەزدۇد ۋەلى سىز توغرۇلۇق سۆز ئېچىپ: «خۇدايىتائالا بىلىدۇكى، مەن شەمسۇل - مەئانىنى كاتتا دوستۇم دەپ بىلىمەن. ئاڭلىشىمچە، ئۆتكەن ئايىنىڭ نەچچىسى شەنبە كۈنى شەمسۇل - مەئانى ھامامغا بېرىپتۇ. يۈيۇنۇش ئۈچىگە كىرگىلىۋاتقاندا پۈتلىشىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. مەن ھېسابسىز غەمدە قالدىم. شەمسۇل - مەئانىغا تېخى ئەمدىلا قىرىق يەتتە ياشقا كىرگەن تۇرۇقلۇق قېرىلىق يېتىپتۇ. قۇۋۋىتى - ماغدۇرىدىن قاپتۇ.»

ئەلچىنىڭ بۇ سۆزلەرنى دېيىشتىن غەرىزى «مېنىڭ پادىشاھىم سىزنىڭ تامام ئەھۋالىڭىزدىن تولۇق خەۋەردارىدۇر» دېگەننى بىلدۈرۈپ قويۇش ئىكەن. بۇ ھەم ئەزدۇد ۋەلىنىڭ تەلىمى ئىدى.

شەمسۇل - مەئانى شۇنان:

— ئەزدۇد ۋەلىنى خۇدايىتائالا مەڭگۈ ئامان تۇتقاي، دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ماقۇل كۆردۇم. ئەمما ئۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ مۇ ناھايىتى كۆپ غېمىم باردۇر. خەۋەردار قىلايكى، پالانى

ئاينىڭ نەچچىسى شەنبە كۈنى ئەزدۇد ۋەلى بىر كۈن كېسەل بولدى. كېچىسى پالانى يەردە شاراب ئىچىپ، شۇ يەردە ئۇخلاپ قالدى. كېچىدە ئۆگزىدىن چۈشكىچە ئايىغى تېيىلىپ كېتىپ، شوتىدىن يىقىلىپ بىقىنىنى ئاغرىتىۋالدى. مەن شۇ ئىش تۈپەيلى بىسيار مالال بولدۇم (قايغۇردۇم). ئەمدىلا قىرىق ئىككى ياشقا كىرگەن پادىشاھ شاراب ئىچىپ ئۆگزىدىن چۈشەلمىگۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان ئەھۋالدا، تۈن يېرىمدا يانقان يېرىدىن قوزغالمىسا بولاتتى، — دەپ بۇ قاتارلىق ھادىسە، ۋەقەلەردىن ئۆزىنىڭمۇ تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئەلچىگە بىلدۈرۈپ قويۇپتۇ.

دېمەكچىمەنكى، ھەر ۋاقىت ئۆزگە پادىشاھلارنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغىن. ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكەت-لىرىدىن غاپىل بولما. ناۋادا غاپىل بولساڭ، ئۆزۈڭدىن، ئۆز-زۈڭنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن غاپىل بولغان بولىسەن. يەنە بىرى، ئەتراپىڭدىكى ھەمتەڭ پادىشاھلار بىلەن دوستانە ئۆت. دوست بولالمىغان تەقدىردىمۇ دۈشمەنلىشىپ قالما. ناۋادا دۈشمەنلىشىپ قالساڭ، ئاشكارا دۈشمەنلىشىپ يۈرمە. ئاڭلىشىمچە، ئىسكەندەر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلغىلى بارماقچى بوپتۇ. ئەتراپىدىكىلەر ئۇنىڭغا:

— ئەي پادىشاھ، دۈشمەن ھازىر غەپلەت ئۇيقۇسىدىدۇر. شۇڭا كېچىلەپ ھۇجۇم قىلماق كېرەك، — دەپ مەسلىھەت بېرىشىپتۇ. ئەمما ئىسكەندەر دەپتۇكى:

— ئوغرىلىقچە غالىب كەلگەنلىك پادىشاھلىقىنىڭ ئىشى ئەمەس. يوشۇرۇن (ئوغرىلىقچە) قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە شەرەپ ھېسابلانمايدۇ.

پادىشاھلىقتا ئۇلۇغ ئىشلارغا، يەنى ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىشقا ئادەتلەنگەيسەن. چۈنكى پادىشاھ ھەممە كىشىدىن ئۇلۇغدۇر.

شۇڭا ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرىمۇ ئۇلۇغ بولغاي!

بەس، يۇقىرىدا ئېيتتىمكى، ھېممەتسىز كىشىنىڭ ئالەمدە نامى چىقماس. نام - نىشانىمۇ بولماس!

ۋاقتىكى، نامە ۋە يارلىقنى ئەزىز تۇتقىن. ھەرقانداق چاغدا يامان (بەتنىيەت)، پەس (ھېممەتسىز) كىشىلەرگە نامە بەرمە. ئەگەر نامە بېرىش زۆرۈر بولسا، مەسىلەن: كاتتا ئىنئام ياكى مائاش ئۈچۈن بىرەر ۋىلايەت - ئورۇننى بەرمەكچى بولساڭ، ئۇ ھالدا نامە بەرسەڭ بولىدۇ. ھەرقاچان چۈشۈرگەن يارلىق ۋە پۈتكەن نامەڭگە ھەرگىز خىلاپلىق قىلغۇچى بولما. ناۋادا ئاشكارىلانغان، ھەممە كىشى بىلىدىغان بولسا، تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى دېگەن سۆزگە خىلاپلىق قىلىش كىشىنىڭ رايىنى قايتۇرۇۋەتكەنگە باراۋەردۇر.

مەن پادىشاھلىقنىڭ شەرتلىرى ئۈستىدە شۇنچىلىك توختالدىم. دەرۋەقە، پادىشاھلىق ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئىشتۇر. ئەمما خالمغان بىرسىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس. ناۋادا ساڭا باشقا ئىشلارنى قىلىش نېسىپ بولسا، مەسىلەن: دېھقانچىلىق ۋە ياكى ئۆزگە ھۈنەر - كەسىپ دېگەندەك، بۇلارنىڭمۇ شەرتلىرىنى (يول - قائىدىلىرىنى) ئوبدان ئۆگەن. ھەرقانداق ھۈنەر - كەسىپنى ياخشى قىلىشقا ئادەتلەن. ھەر ئىشنىڭ ئىشلەشكە تېگىشلىك ۋاقتىنى ۋە تەرتىپىنى ياخشى ئىگىلە. تا قىلماقچى بولغان ئىشلىرىڭ ھەمىشە راۋان بولغاي!

قىرىق ئۇچىنچى باب

دېھقانچىلىقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، دېھقان بولساڭ، دېھقانچىلىقنىڭ يوللىرىنى، قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى، ۋاقىت - پەيتلىرىنى ياخشى بىل. ھەر نېمە تېرىماقچى بولساڭ، ۋاقتى ئۆتمەستە تېرىغىن. ئەلۋەتتە، ئون كۈن كېيىن تېرىغاندىن ئون كۈن ئىلگىرى تېرىغان خوپتۇر. دېھقانچىلىققا لازىملىق ھەرقانداق ئەسۋابنى جۈپتى بىلەن ساقلا. ئۈيلارنىڭ ئوبدىنىنى ئال ۋە بوغۇز بېرىپ باق. ھەمىشە بىر جۈپ ئۆينى ئايرىپ سېمىز تۇت. مۇبادا بىر ئۆي ئاغرىپ قالسا، بىرىنى ئىشلەت. بولمىسا، قىلىدىغان ئىشىڭ توختاپ قالىدۇ. ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىدۇ. تېرىيدىغان ۋە يېغىۋالىدىغان چاغدا قىينىلىپ قالىسەن. يەر ئاغدۇرماقتىن ھەر ۋاقىت غاپىل بولما. كېلەر يىلى قىلىدىغان تېرىقچىلىقنىڭ تەدبىرىنى بۈ يىل قىلىۋال. ھوسۇل ئالاي، ئەمگىكىم زايا بولمىسۇن، دېسەڭ، ھەرقانداق چاغدا زىرائەت تېرىيدىغان يەرنى ئوبدان تاللا ۋە ئوبدان يەرگە تېرىغىن. تا دېھقانچىلىقتىن مەنپەئەت كۆرەي دېسەڭ، دائىم بىكار تۇرماي ئىشلە! ئەگەر باشقا ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانماقچى بولساڭ، تېز ۋە ئوبدان قىلىدىغان بول. خېرىدارىڭ كۆپ بولىدۇ. قىلماقچى بولغان ئىشنى كەسىپداشلىرىڭدىن ياخشى ئىشلە ھەمدە ئاز سودىغا قانائەت قىل. توختىتىپ ياكى كۆپ ساقلىتىپ خېرىدارنى قاچۇرۇۋەتمە. تا ھۈنىرىڭ ئارقىلىق رىزقىڭ پاراۋان بولغاي!

كىشىلەر سودىنى تولىراق مەن بىلەن قىلىدىغان بولسۇن

دېسەك، خېرىدارغا يۈمشاق، سىيلىق سۆزلە. يۈمشاق سۆزلە-
سەك، سىيلىق مۇئامىلىدە بولساك، خېرىدارمۇ سودىدا باھا
تالىشىشتىن خىجىل بولىدۇ. مەقسىتىگىمۇ ھاسىل بولىدۇ. شۇڭ-
دىلا سېنىڭ رىقابەتچىلىرىڭ، ئۆزگە ھۈنەرۋەنلەر ۋە كەسىپداش-
لىرىڭ ھەسەت قىلىپ ساڭا ئوخشاش بولۇشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ.
بازاردا ھەم شۆھرىتىڭ زىيادە بولىدۇ. ئەمما ھەر ئىشتا راست
سۆزلىمەكنى ئادەت قىل. خۇسۇسەن، خېرىدارلىرىڭغا راستچىل
بول. بېخىللىق قىلما. لېكىن ئۆزۈڭگە مەھكەم بول. ئۆزۈڭدىن
كىچىكلەرگە يول قوي. ئاياللار ۋە گۆدەكلەر بىلەن ئارتۇقچە
مۇئامىلىدە بولما ھەم ئۇلار بىلەن جېدەل - غوۋغا قىلىشمىغىن.
غېرىب - مۇساپىرلارغا مەرھەمەتلىك بول. سودا ئىشىدا بەك
خىجىل، يەنى تارتىنچاق بولۇپ كەتمە. ھەر ئىشنى لايىقىدا بىر
تەرەپ قىل. پادىشاھىڭغا راستچىل بول. لېكىن پادىشاھنىڭ
خىزمىتىدە بولۇشنى تولا ئارزۇلاپ كەتمە. ھەمتەكلىرىڭگە خىيا-
نەت قىلما. تونۇشلارغىمۇ، ناتونۇشلارغىمۇ ئوخشاش مۇئامىلىدە
بول. ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ئوخشاش قىلىپ بەر. پەرق كۆرسۈلۈپ
قالمىسۇن. ئەگەر سېنىڭ قولۇڭغا قاراپ قالغان بولسا، قەرز
بەرمەكنى غەنىيمەت بىل. ھەرگىز يالغان ۋەدە بەرمە ۋە قاتتىق
مۇئامىلىدە بولما. ناۋادا بىرەرسىدە قەرزىڭ بولسا، ئۇنىڭ دەمال-
لىققا قايتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىسا، قەرزىمنى بەر دەپ تولا
قىستىما. قوپاللىق ھەم قىلما. ھەر ئىشتا كۆڭۈللۈك، ئوچۇق
چىراي بول. ئەمما تىجارەت ئىشلىرىم خەيرلىك، بەرىكەتلىك
بولغاي دېسەك، خۇدادىن قورق. ھەرقانداق ھۈنەرۋەن ئۇشبۇ
تەرىقىدە بولسا، ئالەمنىڭ ھۈنەرۋەنلىرى ئارىسىدا ھەممىدىن
مەرد، سېخىي سانىلىدۇ.

ھەر قووۋم ۋە ھەر تائىپەنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرى، يەنى

هۇنەر - كەسپلىرى بىر تەرىقلىق بولۇۋرمەيدۇ. ئۇلارنىڭمۇ ئۆزلىرىگە خاس تۇتقان يولى بولىدۇ. ئەمما مەن ئالاقىدار هۇنەر - كەسپلەر توغرىسىدا بىلگىنىمچە ئاز - تولا بايان قىلىدىم. ئەمدى، بۇ ئاخىرقى بابتا هەر جىنسنىڭ، يەنى هەر تۇرىدىكى ئىشلارنىڭ شەرتلىرى، ئۆزگىچىلىكلىرىنى قالدۇرماي بايان قىلىپ ئۆتىمەن. ئىنشائاللاهتائالا ۋە تەقدىس (بۇيۇك ۋە ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىك تەڭرىم خالىسا!).

قىرىق تۆتىنچى باب

مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، مەردلىك، سېخىيلىقنى ئىزدىسەڭ — مەرد، سېخىي بولاي دېسەڭ، ئالدى بىلەن مەردلىك، سېخىيلىق دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىدىن پەيدا بولىدۇ؟ دېگەنلەرنى بىلگىن.

— ئەي ئوغۇل، شۇنى بىلگىنكى، ئادەمدە ئۈچ سۈپەت بولىدۇ. بۇ ئۈچ سۈپەت سەندە يوق دېسە قايىل بولمىغان ھېچقاچان ئادەم يوقتۇر. مەيلى دانا بولسۇن، مەيلى نادان بولسۇن تەڭرىم ئاتا قىلغان شۇ سۈپەتلەر بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ.

بۇ سۈپەتلەر: بىرىنچى، ئەقىل؛ ئىككىنچى، راستلىق؛ ئۈچىنچى، ساخاۋەت. ھەقىقەت كۆزى بىلەن قارىساڭ، بۇ ئۈچ سۈپەتنى ھېچ كىشى مەندە يوق دېمەيدۇ. ئەمما كىشىلەر تەبىئىتىدىكى تۈرلۈك خاراكتېر تۈپەيلى ھەممىسى ئۈنىڭغا خىلاپ ھەرىكەتتە بولىدۇ. بۇنىڭ ھېكمىتى شۇكى، ھەقسۈبھانە ۋە تائالا ئادەمزاتنى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان، چېچىلىپ تۇرغان تۈرلۈك مادداىلاردىن جەمئىي قىلىپ ئاپىرىدە قىلغان. شۇڭا ئادەمزاتنى «پۈتكۈل ئالەم» دېيىشكىمۇ ياكى «ئالەمنىڭ بىر قىسمى» دېيىشكىمۇ بولىدۇ. كۆرمەمسەن، ئالەمدە نېمە بولسا، ئادەمنىڭ تېنىدە شۇ بار. ئادەم شۇ ئالەمدە بار بولغانلىكى تەبىئەت مادداىلىرى، مەسىلەن: قورقۇش، ئۇنسۇر (ئېلېمېنت)، سۈرەت (كۆرۈنۈش)، نەپەس ۋە ئەقىلدىن تەركىب تاپقان ئالاھىدە ئالەمدۇر. ئادەم تېخى ئۇشبۇ يىغىندى ئالەمدىنمۇ مۇرەككەپتۇر. يارالتۇچى

تەكرىم ئۇشبۇ يىغىندىنى، يەنى تەبىئەتتىكى بارلىق ماددىلارنى بىر - بىرىگە بەند قىلىپ بەرپا قىلدى. ئالەم ۋە تەبىئەتنى ئۆز تۇرى بويىچە بىر - بىرىگە باغلىدى. ماھىيەتتە ھەممىسى پەرقلىق بولۇپ ھەم بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق، ھەم بىر - بىرىگە زىتتۇر. ئالايلۇق، ئوت، سۇ، تۇپراق ۋە ھاۋا كەبى. تۇپراق ئوت بىلەن سۇنىڭ ئارىسىدىكى ۋاستەدۇر، شۇڭا تۇپراق قۇرۇق-لۇقى بىلەن ئوتقا؛ سوغۇقلۇقى بىلەن سۇغا باغلاندى. سۇ سو-غۇقلۇقى بىلەن تۇپراققا، ھۆللۈكى بىلەن ھاۋاغا باغلاندى. ھاۋا ھۆللۈكى بىلەن سۇغا، ئىسسىقلىقى بىلەن ئوتقا باغلاندى. ئوت (ھارارەت) ئەسلى ماددىسىنىڭ يېنىكلىكى بىلەن ئاپتاپقا (قۇ-ياشقا) باغلاندى. قۇياش يۇلتۇزلار ۋە پەلەكنىڭ پادىشاھى يۇل-تۇز، پەلەك ۋە ئىسسىقلىقنىڭ جەۋھىرى. شۇڭا ئۇ بەشىنچى «ئۇنسۇر» دېيىلىدۇ. ئەگەر تەبىئەتتىكى ماددىلار شۇ جەۋھەردىن بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولۇشى سەۋەبلىك بەلگىلىك قۇۋۋەتكە ئېرىشەلمىسە، ئۇنىڭغا، يەنى قۇياشقا باغلانغان جىسمىكى نەرسە خاراب بولغان بولاتتى. دېمەك، تەبىئەت پەلەك، يەنى ئاسمان جىسىملىرىغا، ئاسمان جىسىملىرى جىسمانىيەتكە، جىسمانىيەت ئەقىلگە باغلانغان ھالدا ئۆزئارا قۇۋۋەتكە ئىگە بولغان. قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ئادەمزات تېنىدە بولىدىغان تۇرلۇك ئۆزگە-رىشلەر، مەسىلەن: ئورۇقلۇق، سېمىزلىك، يەڭگىللىك ياكى ئېغىرلىق ھەممىسى تەبىئەتتىكى ماددىلار بىلەن بولغان باغلىنىش-لىق سەۋەبىدىندۇر.

سۇرەت، تۇرق، ھايات، قۇۋۋەت ۋە ھەركەت پەلەكتىن پەيدا بولىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان بەش خىل ھال: ئىشتىمەك (ئاڭلىماق)، پۇرىماق، تېتىماق، كۆرمەك ۋە تۇتۇپ - سىيلاپ بىلمەك سېزىمدىن، يەنى تۇيغۇ ھاسىل قىلىدىغان ھېسسىي ئەزا-

لارنىڭ قوۋۇتىدىن پەيدا بولىدۇ. ياد ئالماق، پىكىر قىلماق، خىيال قىلماق، سۆزلىمەك ۋە تەدبىر قىلماق ۋۇجۇد ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەم ئۇچۇن تولىمۇ قەدىر-لىك ۋە ئەزىز سۇپەتلەر بولىدۇ، بۇ سۇپەتلەرنى قانداقتۇر كىيىن پەيدا بولغان، ئۇنىڭدىن ياكى بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان دەپ قىياس قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. ئەمدى، سېخىيلىق، ئىلىم، كامالەت ۋە يۇكسەكلىكنىڭ ماددىسى روھتۇر. ئەقىل روھنىڭ بەرىكىتى ئارقىلىق بەدەنگە ئۆتىدۇ. بەدەن جان بىلەن ھايات يۇرەلەيدۇ. جان نەپەس بىلەن ۋە نەپەس ئەقىل بىلەن بەرپا بولىدۇ. ئومۇمەن، ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ تېنىنىڭ ھەرىكەتتە بولۇشى جېنىنىڭ بارلىقىغا دەلىلدۇر. سۆزلەۋاتقانلىقى نەپىسـ-نىڭ بارلىقىغا دەلىلدۇر. لېكىن تەن بىلەن جاننىڭ ئارىسىدا ئاغرىق، يەنى بىرەر ئىللەت ھاسىل بولۇپ، بىرىدىن بىرىگە ئۆتىشىدىغان باغلىنىش ئاجىزلىشىپ كەتسە، جاندىن تەنگە مەدەت بولىدىغان زۆرۇرىي نەرسىلەر يېتىشمەي قالىدۇ. نەپەس بىلەن جاننىڭ ئارىسىدىمۇ بىرەر ئىللەتنىڭ ئالامىتى كۆرۈلسە، ئەقىلـ-نىڭ ماددىسى نەپەسكە يەتمەي قالىدۇ. بۇ ھالدا پىكىر، تەدبىر، راستلىق ۋە ساخاۋەتتىن ھېچنەرسە ھاسىل بولمايدۇ. لېكىن روھقا يېتىدىغان بەرىكەت، مەرھەمەتنىڭ يولى جاھالەت ئىللىتى بىلەن باغلىنىپ قالىدىكەن، ئوخشاشلا ھەرقانچە دەۋەت قىلغان بىلەنمۇ، ھېچقانداق مەنپەئەت ھاسىل بولمايدۇ. ئەمما دۇنيادا ئۆزىنى «سېخىي ئەمەس» دەيدىغان بىرمۇ ئادەم يوقتۇر.

ئەي ئوغۇل، تىرىش، ئۇلارغا، يەنى نامەرد، ساخاۋەتسىز ئادەملەرگە ئوخشاش مەنسىز بولما. مەنسىز دەۋالارنى ھەم قىلما. يۇكسەك روھ ئارقىلىق ئىلىم نۇرىنىڭ، بەرىكەت - مەرھەمەتنىڭ يولىنى ئېچىشقا تىرىشقىن. بىلىمەك ۋە بىلدۇر-

مەك، ئاڭلىماق ۋە ئاڭلاتماقنىڭ مەنىسىنى چۈشەن. بۇ دېگەنلىك، بىلىمگەننى بىلگەنلەردىن سوراپ بىلىش، بىلگەننى بىلمىگەنلەرگە بىلدۈرۈش دېگەنلىكتۇر.

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ھۆكۈمالار ئەقىلنى، ساخاۋەتنى دېمەكلىككە ئايرىمەدەك كۆرۈنسىمۇ بىر مەنىدە، بىر سۈرەتتە چۈشەندۈرىدۇ ۋە ئۇ سۈرەتنى تەن، جان، ھوش (ئەقىل)، مەنە ۋە ساخاۋەتتىن يۇغۇرۇلغان بىر گەۋدە، دەپ قارايدۇ. سۈرەتنىڭ تېنى، يەنى گەۋدىسى مەردلىك، سېخىيلىقتىن، جېنى راستلىقتىن، ھەۋەس، يەنى ھېسسىي بىلىش (مەرىپەت) ئىلىمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ مەنىسى ساپلىق ۋە توغرىلىقتۇر. ئەمما بۇ سۈرەتلەرنىڭ تەقسىملىنىشى ھەممە كىشىدە ئوخشاش بولۇشى ناتايىن. بىر تائىپىگە تەن نېسىپ بولغان بولسا، يەنە بىر تائىپىگە جان نېسىپ بولغان، باشقىلىرى يوق. يەنە بىر تائىپىگە تەن، جان ۋە ھەۋەس نېسىپ بولسا، يەنە بىر تائىپىگە تەن، جان، ھەۋەس ۋە مەنە نېسىپ بولغان.

— تەن (گەۋدە) نېسىپ بولغان گۈرۈھ كۆرۈنۈشىدىنلا ئوقۇمۇشلۇق، بازارىي، يەنى ئىلىم - سېتىم قىلغۇچىلار، ئەمەلدارلار بولۇپ، بۇلارنى خەلق مەرد، سېخىي ئاتاشتى. تەن ۋە جان نېسىپ بولغان گۈرۈھ ئاشكارا مەرىپەتپەرۋەر، تەقۋادار، سوپى - دەرۋىشلەر بولۇپ، ئۇلارنى خەلق دىندار، مەرىپەتسۆيەر-لەر ئاتاشتى. تەن، جان ۋە ھەۋەس نېسىپ بولغان گۈرۈھ پەيغەمبەرلەر، ئەھلى سەفا (كۆڭلى پاك كىشىلەر) ۋە ھۆكۈمالار-دۇر. خەلق ئۇلارنى ئۆلىما، ئالىم ۋە پازىل كىشىلەر، دەپ ئاتاشتى. تەن، جان، ھەۋەس ۋە مەنە نېسىپ بولغان گۈرۈھ روھانىيلار، يەنى پەرىشتە، مۇرسەل پەيغەمبەرلەردۇر.

— ئەي ئوغۇل، سەن قۇدرىتىڭنىڭ بارچە ۋە قەدىمىڭنىڭ

يەتكىنچە تىرىش، ئىجتىهات كۆرسەت، تەرەققىي قىلالايسەن.
ھۆكۈمالار: «مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ ئەسلى (ماھىيىتى) ئۇچ نەرسىدۇر: بىرىنچى، نېمە دېگەن بولسا، شۇنى قىلىش، يەنى دېگىنىنى ئەملەدە كۆرسىتىش؛ ئىككىنچى، ئېيتقان سۆزدە ۋە قىلغان ئىشتا راستچىل بولۇش؛ ئۈچىنچى، ھەرقانداق ئىشنى سەۋر - تاقەت، چىدام - غەيرەت بىلەن ئىشلەشنى ئادەت قىلىش. ھەر ئىش مەردلىك، سېخىيلىققا تەئەللۇق بولغان ئۇشبۇ ئۇچ سۈپەتتىن تاشقىرى بولماس» دېگەن.

— ئەي ئوغۇل، ناۋادا بۇ مەزمۇنلارنى چۈشىنىش ساڭا مۇشكۈل بولسا، مەن ھەرقايسىسىنىڭ مىقدارىنى ئايرىپ سەن بىلگەنگە قەدەر تەپسىلىي شەرھىي قىلاي.

— ئاڭلا ۋە بىلگىنكى، مەردلىك ۋە سېخىيلىق دېگىنىمىز: ھەر ئىشتا كۆڭۈللۈك، مەردانە ۋە ھىممەتلىك بولۇش؛ ھەر ئىشتا سەۋرلىك بولۇش؛ ۋەدىگە ۋاپا قىلىش؛ كۆڭلى تازا ۋە پاك، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ بولۇش؛ دىيانەتلىك بولۇش؛ مۇسۇلمانلار ھەققىدە بەدگۈمان بولماسلىق؛ مۇسۇلمانلار توغرىسىدا ياخشىلىقنى خاھىش قىلىش؛ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ زىيىنىنى خالىماسلىق، يەنى مۇسۇلمانلارغا زىيان يەتكۈزمەسلىك؛ دوستلىرى ئۈچۈن زىيان تارتىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرۈش؛ كىشىگە يالغان ئېيتماسلىق، بۆھتان ۋە ئىزا قىلماسلىق؛ كىشى ئۈستىدە غەيۋەت قىلماسلىق؛ مۇسۇلمانلارغا ئۆز ئىشىدەك ياردەمدە بولۇش؛ ناۋادا بىرەر مۆمىننىڭ ئەيبى كۆرۈنۈپ قالسا، دەرھال يېپىش؛ خەلقنىڭ ئېغىزىنى كۆتۈرۈش يولىدا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇش؛ دەرۋىشلەرگە تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق؛ نان، تۇز يېگەن ئۆينىڭ ئىگىسى ئۈستىدىن غەيۋەت قىلماسلىق؛ خەلقە قوپال مۇئامىلىدە بولماسلىق ۋە يامان لەقەم

بىلەن چاقىرماسلىق؛ قەبرىلارنى ئاتىسىمەك كۆرۈش؛ تەك ياشتىن كىلەرنى بۇرادىرىمەك بىلىش؛ كىچىكلەرنى پەرزەنتىمەك كۆرۈش؛ خەلقىمە شەپقەت - مېھرىبانلىق يەتكۈزۈش؛ ئۆزىنى ھەممىدىن كىچىك (كەمتەر) تۇتۇش؛ ئەسىرلەرگە مېھرىبان بولۇش؛ بىچارىلەرگە يار - يۆلەكتە بولۇش؛ يامانلارنىڭ يامانلىقىنى يوق قىلىشقا تىرىشىش؛ ھەرقاچان دۇرۇس يۈرۈش ۋە راست سۆزلەش؛ ئىمكان بار ئۆز دەردىگە ئۆزى يېتىش؛ نان، تۇزنىڭ ھەققىنى ساقلاش؛ ياخشىلىققا يامانلىق قىلماسلىق؛ ۋاقىتلىق جاپا - مۇشەققەتنى راھەت دەپ بىلىش قاتارلىقلاردۇر. ئەگەر بۇلارنى چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرسەك، ھەممىسى يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۇچ سۆيەتكە مۇجەسسەملىنىدۇ.

ھېكايەت:

كۇھىستاندا بىر كۇنى بىر نەچچە ھەييار (بىكارچى) جەم بولۇپ ئولتۇرۇشقانىدى. بىر كىشى كىرىپ كەلدى ۋە سالام قىلىپ دېدىكى:

— مەن شەھەردىكى ھەييارلار (بىكارچىلار) نىڭ سىزلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى. شەھەردىكى ھەييارلار سىزلەرگە سالام ئېيتتى ۋە مۇنۇ ئۇچ مەسىلىنى يەتكۈزۈپ قويۇشۇمنى تاپىلىدى. ئەگەر سىزلەر بۇ ئۇچ مەسىلىگە جاۋاب بېرەلمىسەڭلار، سىزلەرنىڭ بىزنىڭ چوڭىمىز ۋە سەردارىمىز بولۇشۇڭلارغا ئۆز رازىلىقىمىز بىلەن قوشۇلىمىز. ئەگەر جاۋاب بېرەلمىسەڭلار ياكى سەۋەب كۆرسىتەلمىسەڭلار، سىزلەر ھەم رازى بولۇڭلاركى، بىز سىزلەرنىڭ چوڭۇڭلار ۋە سەردارىڭلار بولىمىز.

ھەييارلار سوردى ۋە دېدىكى:

— ئۇ ئۇچ مەسىلە قايسى؟ ئېيتقىل، جاۋابىنى ئاڭلا!

— بىرىنچى، مەردلىك، سېخىيلىق دېگەن نېمە؟ ئىككىنچى،

چى، مەردلىك بىلەن نامەردلىك ئارىسىدا نېمە پەرق بار؟ ئۇچىنچى، بىر ھەييار بىر دوقمۇشتا (كوچا ئېغىزىدا) ئولتۇرغان بولسا، بىر كىشى كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتسە، بىر پەستىن كېيىن يەنە بىر كىشى تىغ كۆتۈرۈپ ئۇنى ئۆلتۈرگىلى كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ، دوقمۇشتا ئولتۇرغان ھەييار دىن: «پالانى بۇ يولدىن ئۆتتىمۇ؟» دەپ سورىسا، بۇ ھەييار بۇ ئەھۋالدا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشى كېرەك؟ ئەگەر ئۆتمىدى دېسە، يالغان بولىدۇ؛ ئۆتتى دېسە، ناھەق خۇن تۆكۈشكە ياردەمدە بولغان بولىدۇ.

ھەييارلار بۇ مەسىلىلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىر - بىرىگە قاراشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا فەزىل ھەمەدانى ئاتلىق بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ:

— بۇ مەسىلىنىڭ جاۋابىنى مەن بېرەي، — دېدى.

— جاۋاب بەرگىن، — دېدى شەھەردىن كەلگەن ھەييار.

فەزىل ھەمەدانى جاۋاب بېرىپ دېدىكى:

— مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ مەنىسى، نېمىدېگەن بولسا، دېگەننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش؛ مەردلىك بىلەن نامەردلىكنىڭ پەرقى — سەبرىدۇر. ئەمدى، دوقمۇشتا ئولتۇرغان ھەييارنىڭ جاۋابى شۇكى، قېچىپ كەلگەن ھېلىقى كىشى ئۇنىڭ، يەنى دوقمۇشتا ئولتۇرغان ھەييارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ھەييار قوپۇپ ئەسلى ئورنىدىن بىر - ئىككى قەدەم نېرىغىراق يۆتكىلىپ ئولتۇرسىلا بولدى. تىغ كۆتۈرۈپ كەلگەن كىشى ئۇنىڭدىن: «پالانى كىشى بۇ يەردىن ئۆتتىمۇ؟» دەپ سورىسا، ئۇ: «تاكى مەن بۇ يەردە ئولتۇرغاندىن بېرى ھېچ كىشى ئۆتمىدى» دەپ جاۋاب بەرسىلا بولىدۇ.

مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ ئەسلى ۋە مەنىسى ھەققىدە يۇقىرىدا ھەييارلارغا باغلاپ توختالدۇق. ئەمدى ئەمەلدارلارغا كەل-

سەك، ئۇلار ھەم ئۆزلىرىنى مەن ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ يوسۇنلىرى بويىچە تۇتمىقى لازىمدۇر. ئادەتتە لۇتق - كەرەم قىلماق، مېھماندارچىلىق قىلماق، خۇدانى تونۇماق ۋە كىيىمنى پاكىزە كىيمەك، رەتلىك يۈرمەك قاتارلىقلار لەشـ كەرلەردە كۆپرەك بولۇشقا ۋە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىزانلار- دۇر. ئۆزىنى كىچىك پېئىل، كەمتەر تۇتماق، ئەدەپلىك بولماق ئەمەلدارلاردا بولۇشقا ۋە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىزانلاردۇر. مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ بازار خەلقى ئۈچۈن شەرت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ھۇنەرۋەنلەر قاتاردا بايان قىلغاند- دۇق، ئەمما بۇ جەھەتتە شەھەر - بازار خەلقى مەرپەتپەرۋەر ۋە ھەممىدە راستلىقنى ئەۋزەل بىلىدىغان بولمىقى لازىمدۇر. ئەمـ دى، ئۆلىمالارغا كەلسەك، مەردلىك، سېخىيلىق توغرىسىدىكى مۇنداق بىرنەچچە سۆپەت ئۇلاردا بولۇشى كېرەك:

بىرى، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك بولۇش؛ ئىش - ھەرىكىتى، قىلىقى يېقىملىق بولۇش؛ دىن ئىشلىرىدا مەھكەم بولۇش؛ ھەرگىز ئاچچىقلانماسلىق؛ دىن ئىشىدىن بۆلەك ئىشتا كىشىنىڭ نىقابىنى يىرتماسلىق ۋە ئەيىبىنى ئاشكارا قىلماسلىق، سىرىنى يايماسلىق، ئەگەر بىرەر بىچارىگە ئۆز ئىشى تۆپەيلى سەھۋەنلىك سادىر بولىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئىلاجىنى قىلىش؛ بىراۋ ئىلىم ئۆگەنمەكچى بولسا، ئىلىم ئۆگىتىشتە ھەرگىزمۇ بېخىللىق قىلماسلىق، تەمەسىزلىك بىلەن ئۆگىتىش؛ قىلغان ئەجرى ياكى تەقۋادارلىقىنى جامائەت ئالدىدا نامايىش قىلىپ يۈر- مەسلىك، ئەمما كىشىلەر ئالدىدا ھەقىقىي تۆھپە - ئەجرى ئارقـ لىق ياخشى نام - ئاتاق بىلەن مەشھۇر بولۇش. ناۋادا كىشىگە نەسىھەت قىلىش توغرا كەلسە، كىشىلەردىن پىنھان قىلىش، ئاشكارا نەسىھەت قىلماسلىق، يەنى كىشىلەر يوق يەردە ئايرىم

نەسىھەت قىلىش. ھەرگىزمۇ گۇناھى بار دەپلا بىرەر كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە قارىتا ئالدىراپ پەتىۋا - ھۆكۈم چىقارماسلىق؛ چۈنكى چىقىرىلغان پەتىۋانىڭ خاتاسىنى تۈزىتىۋالغىلى بولمىدۇ. ئەمما ئۆلۈمنى تۈزەتكىلى، يەنى ئۆلگەن ئادەمنى تىرىلدۈرگىلى بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھىللىق يېكى ئاچچىق تۇپەيلى باشقا بىر مەزھەپلەرنى «كاپىر» دېمەسلىك، چۈنكى ئۇنداق دېيىش كۇپۇر-لۇق سانىلىدۇ. ھېچبىر كىتابتا «مەزھىپى باشقا بولغانلارنىڭ دىنىمۇ باشقا بولىدۇ» دېگەن گەپ يوق. يەنە بىرى، باشقىلاردىن ئىلىم - ئىلمىي ھېكمەت ھەققىدە ئۆزى ئاڭلاپ باقمىغان يېكى بىلمەيدىغان بىرەر ئىلىم - ئىلمىي ھېكمەتنى ئاڭلىسا، ئالدىراپ ئىنكار قىلماسلىق. چۈنكى بىلمەسلىك كۇپۇرلۇق ئەمەس، ئىنكار قىلىش كۇپۇرلۇقتۇر. يەنە بىرى، ھېچ كىشىنى خۇدانىڭ رەھمىتىدىن نا ئۈمىد قىلماسلىق قاتارلىقلار. ئەگەر ھەرقانداق بىر ئالىمدا ئۇشبۇ سۈپەتلەر بولسا، ئۇ دەل مەرد، سېخىي ھېسابلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى، مەردلىك، سېخىيلىق توغرىسىدا «ئەھ-لى تەسەۋۋۇف» (سوپىلار ئەھلى) قا ئائىت رىسالىلەردە ئۇستاز-لار مۇكەممەل بايان قىلغان. خۇسۇسەن، ئۇستاز ئەبۇلقاسىم قەشرى «ئادابۇت - تەسەۋۋۇف» ناملىق رىسالىسىدە؛ شەيخ ئەبۇل-ھەسەن «بەيانۇس — سەفا» ناملىق كىتابىدا؛ ئەبۇ مەنسۇر دە-مەشقى «ئەزىمەتۇللاھ» دېگەن كىتابىدا بۇ سۈپەتلەرنى باشتىن - ئاخىر تىلغا ئالغان. شۇڭا مەن سۆز ئۈزىراپ كەتمەسۇن ئۈچۈن، بۇ تەرىقىنىڭ، يەنى سۈپەتلەرنىڭ شەرتلىرىنى كۆپ پۈتمىدىم. مېنىڭ مەقسىتىم، بۇ كىتابتا ساڭا پەقەتلا پەند - نەسىھەت بېرىش، سېنىڭ كۇندىن - كۇنگە ئوبدان بولۇشۇڭنى ئىزدەش ئىدى. شۇڭا پەقەت تەنبىھىنىڭ شەرتلىرى ئۈستىدىلا توختىلاي

ھەمدە مۇشۇ قوۋم بىلەن، يەنى سوپىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولالىساڭ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كەلمەيدىغان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇشبۇ قوۋمگە ئالاقىدار مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ شەرتلىرىنى ساڭا ئاشكارا قىلاي!

بۇيۇك تەڭرىنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىنى ساقلاپ تىرىكچىلىك قىلىشتا، بۇ تائىپىگە يەتكەن رەنج - مۇشەققەت باشقا ھېچ تائىپىگە يەتكەن ئەمەس. يەنى ھېچبىر تائىپە بۇيۇك تەڭرىنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىنى ساقلاپ تىرىكچىلىك قىلىشتا، بۇ تائىپىدەك، يەنى ئەھلى سوپىلاردەك رەنج - مۇشەققەت تارتقان ئەمەس. شۇڭا رەسۇل ئەلەيھىسسالام كۆپرەك ئۇلارنى دوست تۇتقانىدى. ئەلۋەتە بۇ تەرىقىدە مەردلىك، سېخىيلىقنى بەجا كەلتۈرۈش تولىمۇ مۇشكۈلدۇر. ئەمدى بۇ تائىپىنىڭ، يەنى سوپى، دەرۋىشلەرنىڭ مەردلىك، سېخىيلىقىنىڭ شەرتلىرىنى بايان قىلاي:

— ئەي ئوغۇل، بىلگىل، سوپى، دەرۋىش شۇنداق كىشىلەردۇركى، ئۇلار مۇجەررەد (يالىڭاچ) بولىدۇ. يەنى دۇنيالىقىتىن ھېچنەرسىسى بولمايدۇ. ئۆزلىرىنى ئارتۇقچە نەرسىلەردىن خالىي ساقلايدۇ. بۇ خىل سۆپەت — خاراكتېر «تەسەۋۋۇف» (سوپىلىق، سوپىزم) دېيىلىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، ئىككى سوپى بىللە سەپەرگە چىققانىدى. بىرى «مۇجەررەد» (يالىڭاچ، دۇنيالىقتىن ھېچنەرسىسى يوق) ئىدى. يەنە بىرىنىڭ بەش ئەشرەفى (بەش ئالتۇن ئاقچىسى) بار ئىدى. پۇلى يوق سوپى سەپىرىنى غەم - ئەندىشىسىز داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ھەر قونالغۇغا كەلسە، خاتىرجەم ۋە تىنچ ئۇخلايدىكەن. ھېچقانداق ئەندىشىسىمۇ يوق ئىكەن. ئەمما ھېلىقى بەش ئەشرەفى (بەش ئالتۇن ئاقچىسى) بار سوپى گەرچە يەنە بىر سوپىنى ھەمراھ

بولۇپ ماڭغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچ ۋاقىت خاتىرجەم يول يۈرەلمەيدىكەن. دائىم غەم - قايغۇ ئىچىدە يۈرۈيدىكەن. ئاخىرى ئىككىسى بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا يېتىپ كەپتۇ. بۇ يەر ئەسلىدىلا ئوغرى، قاراقچىلارنىڭ كېلىپ تۇرىدىغان جايى - ماكانى ئىكەن. پۇلى يوق سوپى كېلىپ قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ ئىچىپ، يېتىپلا ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئەمما ھېلىقى ئالتۇن ئاقچىسى بار سوپى غەم - قايغۇ ئىچىدە زادىلا ئۇخلىيالماپتۇ ھەم «قانداق قىلسام بولار؟» دەپ ئۆزىگە ئۆزى ناله قىلىدىكەن. پۇلى يوق سوپى ئويغىنىپ ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ناله قىلىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ:

— نېمە بولدۇڭ؟ بېشىڭغا نېمە بالالار كەلدى؟ — دەپ سوراپتۇ. سوپى:

— مەندە بەش ئەشرەفى بار ئىدى. سەن يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتتىڭ. ئەمما مەن ئەشرەفىنىڭ غېمىدە خاتىرجەم بولالمىدىم. ئەنسىرەپ زادىلا ئۇيقۇم كەلمىدى، — دەپتۇ. پۇلى يوق سوپى:

— ئۇنداق بولسا، ئۇ بەش ئەشرەفىنى ماڭا بەر. مەن ئۇنى قانداق ساقلاشنىڭ تەدبىرىنى قىلاي، — دەپتۇ. سوپى يېنىدىكى بەش ئەشرەفىنى بېرىپتۇ. ئۇ، يەنى پۇلى يوق سوپى بەش ئەشرەفىنى ئېلىپلا قۇدۇققا تاشلىۋېتىپتۇ ۋە:

— ئەمدى نېمە قىلاي ۋە قانداق ئىلاج قىلاي؟ — دەپ ناله چېكىشتىن قۇتۇلدۇڭ. خاتىرجەم يېتىپ، غەم - ئەندىشىسىز ئۇيقۇنى ئۇخلا، — دەپتۇ.

ماشايىخلار (مەشھۇر دىنىي ئالىملار) ئېيتقاندەك، تەسەۋۋۇپنىڭ ھەقىقىتى ئۇچ نەرسە بىلەندۇر. ئۇلار: «تەجرىد»، «تەسلىم»، «تەسدىق».

تەجرىد — دۇنيادىن كۆڭۈلنى پاريغ تۇتماق، يەنى دۇنيانىڭ لەززىتىدىن، مال - مۈلكىدىن قولىنى تارتماق؛

تەسلىم — ئۆزىنى، يەنى بارلىقىنى خۇداغا تاپشۇرماق؛
تەسدىق — ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلماق، دېگەنلىكتۇر.
ھەرقاچان بىرگە قانائەت قىلساڭ، ئەپسىنىڭ ئاپىتىدىن يىراق بولساڭ، كۆرگەنلىكى ئەرسىنى مەنئى قىلىشتىن ساقلانساڭ، يەنى مەنئى قىلىدىغانلىرىمۇ بار، مەنئى قىلمايدىغانلىرىمۇ بار. ھەر ئەرسىگە قارىتا پەرقلىق، تۇغرا مۇئامىلىدە بولالىساڭ، ئۇ ھالدا تامامىي تەرىقەت ساڭا يۇز قويغان بولىدۇ. دەرۋىش بولغۇچى چوقۇمكى ئۆزى ھەققىدە «تەسلىم»نى ئۆزىگە لازىم تۇتقاي. باشقىلار (مۆمىن بۇرادەرلىرى) بىلەن ھەرگىز تەڭلىك تالاشمىغاي. «مەنلىك»نى، يەنى ئۆزۈم ئۈچۈن دېگەننى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەي. ساھىبى غەرەز (غەرەز ئىگىسى) بولمىغاي. ھەرقانداق ئىشقا راستچىللىق ۋە ئىخلاس بىلەن قارىغاي. ھېچقانداق ئەرسىگە «ئىككىلىك» (ئالا كۆڭۈللۈك) ئەزىرى بىلەن قارىمىغاي. ھەركىم ھەرقانداق ئەرسىگە راستچىللىق ئەزىرىدە قارايدىكەن، باشقىلار ھەم ئۇنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلاردا بولمايدۇ.

ئەي ئوغۇل، ئەگەر كىشى راستچىللىق بىلەن سۇ يۇزىگە قەدەم قويسا، سۇ ئۇنىڭ قەدىمى ئاستىدا قاتتىق بىلىنىدۇ. دېمەكچىمەنكى، بۇ توغرىدا ساڭا باشقىلار ئۈلىيالارنىڭ كارامىتىلىرىدىن سۆز ئاچسا، گەرچە بولۇنغان شۇ سۆزلەر ئەقىل يوسۇنىدىن تاشقىرى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنى ھەقىقەت ۋە راست دەپ بىلىسەڭ ۋە تونىساڭ، ئىنكار قىلما. ھەتتا ئىشەن. چۈنكى راستچىللىق، تەسىرىي جەھەتتىن ئەقىل بىلەن ۋەياكى ئۆزىنى بىرەر كۈلپەتكە سېلىش يولى بىلەن كۆڭۈلدە توختىتىۋالغىلى بولىدىغان، يەنى كۆزگە كۆرۈنىدىغان، قول بىلەن تۇتقىلى ياكى كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان ئەرسە ئەمەس. ئۇنىڭ

كۆڭۈلدىكى ئورنى پەقەت خۇدايتائالانىڭ مەرھىمىتى، ئىنايىتى بىلەندۇر. شۇڭا دەرۋىش بولغۇچى ھەرقانداق نەرسىگە راستچىل-لىق كۆزى بىلەن قارىغاي. ئىچى بىلەن تېشى، يەنى تىلى بىلەن دىلى بىر دەك بولغاي. كۆڭلىنى «تەۋھىد» لىك پىكرىدىن خالىي تۇتمىغاي ۋە بۇ ھەقتىكى پىكىر - مۇلاھىزىلەردە ئېغىر - بېسىق بولغاي. تەپەككۇر ئوتىدا كۆيۈپ كەتمىگەي، يەنى تولىمۇ ئالدە-راقسان بولمىغاي. چۈنكى تەرىقەت ئىگىلىرى تەپەككۇرنى كۆيۈ-ۋاتقان ئوت، دەپ قارايدۇ. ئۇنى ئۆچۈرگىلى ياكى خالىغان بىر-گە بەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا غۇربەت، رەقس (ئۇسسۇل) ۋە سامانى شۇ ئوتقا تەسەللى ئۈچۈن سەۋەب قىلغاندۇر. ئەگەر دەر-ۋىشلەر شۇ ئۇسسۇل - ساماغا باغلانمىغاندا ئىدى، تەپەككۇر ئوتىدا كۆيۈپ ئاراملىق تاپالمىغان بولاردى.

شەيخ ئەخمىي زەنگانى (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا سامانى مەنئى قىلغانىدى ۋە: «سامانىڭ ئورنى «ئوت» بولمىغان يەردۇر. يەنى «ئوت» بار يەردە ساما بولماسلى-قى كېرەك. ئەگەر ئاللىك كىشى بىر يەرگە جەم بولسا، بۇ قوۋمنىڭ ئارىسىدا بىر كىشىدە «ئوت» بولسا، ئۇ قىرىق توققۇز كىشىنى بۇ بىر كىشى ئۈچۈن تاشلىۋەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئوتقا سۇ قۇيسا، تۇتۇن چىقىپ، ئىس - تۈتەك ۋە قاراڭغۇلۇق ھاسىل بولىدۇ ئەمەسمۇ!» دېگەنىدى.

دەرۋىش بولغان كىشى ئۆزىنى ئالدى بىلەن مەيلى ئاشكارا، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن، ئەدەپ، ئەخلاق، مەرىپەت بىلەن بېزە-شى لازىم. دەرۋىش بولغان كىشى ئىبادەتكە ھېرىس، تىلى ئىبادەتكە باغلانغان، سۆزى يۇمشاق، پىتنە - پاساتتىن يىراق، كىيگەن كىيىملىرى پاكىز بولغاي. سەپەردە لازىملىق ئەسۋابلار-نى، مەسىلەن: ھاسا، ئېۋرىق، جايناماز، ساقال تارغىقى،

يىڭنە ـ يىپ، يەلپۇگۈچ، تىرناق ئالغۇچ قاتارلىقلارنى ھەمىشە ئۆزىگە ھەمراھ قىلغاي. شۇنداق بولغاندا كىيىملىرىنى يۇماق ۋە تىكمەككە ئوخشاش ئىشلاردا يەنە بىر كىشىگە ھاجىتى چۈشمەيدۇ. ھەتتا بۇنداق ئىشلاردا بۇرادەرلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولالايدۇ.

دەرۋىش بولغان كىشى يەنە سەپەر قىلماقنى ئۆزىگە دوست تۇتقاي. خانىقاغا بارسا، باشقىلارنىڭ ئىبادىتىنى چەكلىمىگەي، يەنى يەنە بىر كىشىنىڭ ئىبادىتىنى تەقىب قىلىشتىن ساقلانغاي. ئاۋۋال ئاياغدىن ئوڭ پۇتىنى چىقارغاي ۋە خانىقاغا ئوڭ پۇتى بىلەن بوسۇغا ئاتلاپ كىرگەي. ھەم ئىمكان بار پەگادا ئولتۇرغاي. قائىدە بويىچە ئىككى رەكەت نامار ئۆتىگەي. كىرەردە ۋە چىقاردا جامائەتكە سالام قىلغاي. كىشىلەرنىڭ سۆھبىتىدە باشقىلار بىلەن چىقىشىپ ياخشى ئولتۇرغاي. باشقا بىر جايغا يۆتكەلمەكچى بولسا، ئاستا، سىيلىق مېڭىپ بارغاي. ھەرقاچان تۆھمەتچىلەردىن پەرھىز قىلغاي. جامائەتكە سۆز قىلىش توغرا كەلسە، ئىمكان بار قىسقا، ئىخچام سۆزلىگەي. ئىززەت ـ ھۆرمەت تاپاي دېسە، زور بىلەن باشقىلارنىڭ سۆھبىتىنى ئىزدىمىگەي. ئەمما باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىغاي. چۈنكى جامائەت ئارىسىدا باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىماق پەرھىزدۇر. يەنە بىرى، دەرۋىش بولغان ئادەم جەمئىيەتنىڭ، خەلقنىڭ رازىلىقىنى ئىزدىگەي. ھەمىشە توۋا ـ ئىستىغپار بىلەن بولغاي. باشقىلارنىڭ تۆھمەتلىرىگە سەۋر قىلغاي. كىشىنىڭ سۆزلىرىنى ئېغىر ئالمىغاي. ھەرقاچان جاينامار ئۈستىدىن كەم غايىب بولغاي. ئىشى بولمىسىمۇ، قەستەن بازارغا باردىغان ئىشنى قىلمىغاي. جاينامار ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرمىغاي. قوۋمدىن ئوغرىلىق چە مال ـ دۇنيا يىغمىغاي. تائامنى جامائەتتىن پىنھان (يوشۇ-

رۇن) يېمىگەي. ھەتتا بىر تال بادامچىلىك نەرسە بولسىمۇ! ھېچقانداق نەرسىنى يامان نام بىلەن ئاتىمىغاي. ناۋادا شۇ نەرسە قووۇم ئىچىدە شۇنداق يامان نام بىلەن ئاتالغان بولسا، ئۇ ھالدا جايىزدۇر. جامائەتنىڭ ئارىسىدا ئولتۇرغاندا تايىنىپ ياكى بىرەر نەرسىگە يۆلىنىپ ئولتۇرمىغاي. كىشىنىڭ جاينامىزى ئۇستىگە ئاياغ قويمىغاي. جامائەتنىڭ ئارىسىدا يۇگۇرۇپ يۈرمىگەي ۋە كىشىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇۋالمىغاي. كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئازار يەتكۈزمىگەي. ۋاقتىكى، ساما قىلماقچى ياكى ياقا يىرتماقچى بولسا، تاكى بىرسى دەۋەت قىلماي تۇرۇپ ئورنىدىن تۇرمىغاي ۋە ئارتۇقچە سۆز قىلمىغاي. بىھۇدە ۋە تەنھا ئۇسسۇلغا چۈشمەگەي. ناۋادا ياقا يىرتىپ ئۇستىدىكى كىيىمىنى سالغان بولسا، ئۇ يىرتىق كىيىمنى باشقا بىرىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويمىغاي. ئەگەر بىرەر دەرۋىش كېلىپ ئۇنى ماختىسا، ماختىغىنىنىڭ شۇكرانىسى ئۈچۈن ئۇ دەرۋىشنىڭ ئالدىغا بىرەر نەرسە قويغاي. ئەگەر دەرۋىش ئۇنىڭغا خىرقە (دەرۋىشلەرنىڭ ئۇست كىيىمى) بەرسە، يەنى سوۋغا قىلسا، «ئالمايمەن» دېمىگەي. ھېچ بولمىسا قولىغا ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بەرگەي. ئالدى بىلەن ئۆزى ئىنساپلىق بولغاي. ئەمما ھېچ كىشىدىن ئىنساپ تىلىمىگەي. ئاڭلىشىمچە، ئىنساپ بىلەن ئۆزىنى پاكىزە تۇتماق ئاۋۋال پارس دىيارىدا پەيدا بولغانىكەن. پارس خەلقى باشقىلار ئۈچۈن ئىنساپ تىلەيدىكەن. ئەمما باشقىلاردىن ئۆزى ئۈچۈن ئىنساپ تەلەپ قىلمايدىكەن. خۇراسان خەلقى ئۆزى ھەم باشقىلار ئۈچۈن ئىنساپ تىلەيدىكەن.

دەرۋىش بولغان كىشى يەنە باشقىلارنىڭ سىر - مەخپىيەتلىكلىرىنى ياخشى ساقلىغاي. ئېغىر - بېسىقلىقنى ئۆزىگە لازىم تۇتقاي. ھەر ئىشتا ئېغىر - بېسىق بولغاي. تائام ۋاقتىدا، يەنى

تائام تارتىلغان ياكى تائام يەيدىغان ۋاقىتتا سەۋەبسىز غايىب بولمىغاي. بولمىسا، باشقىلار ئۇنى ساقلاپ قالمىدۇ. يەنە تائامغا باشقىلاردىن ئىلگىرى قول ئۇزاتمىغاي ھەم باشقىلاردىن ئىلگىرى قول يىغمىغاي. ئۆز نەپسۈڭنى كىشىلەرگە قوۋمىنىڭ ئىتتىپا-قى ۋە رۇخسىتى بويىچە تارتۇق قىلغاي. ئەگەر تائام يېمەيدىغان ئۆزرى بولسا، ئۆزرىنى داستىخان سالماستىن ئىلگىرى ئېيتقاي. ئەگەر روزا تۇتقان بولسا، داستىخان سېلىنغاندا روزا تۇتقىنىنى ئىزھار (داۋراڭ) قىلماستىنلا ئىپتار قىلغاي. تەرەت ئالۇردا ھەم تولا داۋراڭ قىلمىغاي ھەم بىپەرۋالىق قىلمىغاي. تەرەت ئىگىنىنى قىسقىراق كىيگەي. تەرەتتىن كېيىن ھۆل ئاياغ بىلەن جايىنامازغا چىقمىغاي ھەم ھۆل ئاياغ كىيمىگەي!

مەردلىك، سېخىيلىقنىڭ شەرتلىرى ۋە سوپىلىقنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرى ئۇشبۇ ئىدى، بايان قىلدىم. ئەمدى سوپىلارنىڭ ئاللاھقا بولغان مۇھەببىتى ۋە ئەدەپ - قائىدىلىرى ئۈستىدە توختىلىمەن.

سوپىلارغا بولغان ئەدەپ - قائىدە شۇكى، ھەر كىم ئالدى بىلەن سوپىلارنىڭ تەرىتىنى ئىنكار قىلمىغاي. يەنى سوپىلارنىڭ تەرىتىگە گۇمانلىق قارىمىغاي. سوپىلارنىڭ تۇرق - ھەرىكەتلىرى-نىڭ مەنىسىنى سورىمىغاي ۋە سوپىلارنىڭ ئەيىبىنى «ھۇنەر» دەپ بىلگەي ۋە ئۇلارنىڭ سىرىنى ھېچ كىشىگە ئېيتمىغاي. ياخشى ئىشلىرىغا شۇكرى قىلغاي. يامان ياكى ماقۇل كەلمەيدى-غان، يەنى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ياكى كۆزگە سىغمايدىغان ئىشلە-رىغا قارىتا توۋا قىلىش بىلەن كۇپايە قىلغاي. سوپىلار بىلەن بىللە بولغاندا كىيىملىرىنى پاكىزە تۇتقاي ۋە ھۆرمەت بىلەن ئولتۇرۇپ قوپقاي. تولا كۇلمىگەي ۋە تولا ئېغىرلىق ھەم قىلمە-غاي. ناۋادا تاتلىق - تۇرۇم، تائام تاپسا، سوپىلارنىڭ ئالدىغا

قويۇپ: «ئاز بولسىمۇ سىزلەر بىلەن بىللە يېگىلى ئېلىپ كەلدىم» دەپ ئۆزرە قويغاي. قاچانكى مۇشۇنداق بولساق ۋە مەن دېگەندەك قىلساق، تامام دوست - بۇرادەرلىرىڭ ئارىسىدا مەرد-لىك، سېخىيلىق ۋە راستلىقنى بەجا كەلتۇرگەن بولىسەن.

— ئەي ئوغۇل، تىرىش، ھەرقانداق ئىشتا كۆپرەك ئىز-دەن. ئەگەر مەرد، سېخىيلىق يولىغا كىرسەڭ، ھەممە ئادەم ساڭا كۆز تىكىدىغان بولىدۇ. شۇڭا ئىمكانىيىتىڭنىڭ بارىچە ئۇچ ئىشتىن ئۆزۈڭنى ساقلا:

بىرى، كۆرۈشكە بولمايدىغان نەرسىگە كۆز سالما؛ ئىككىن-چى، تۇتۇشقا بولمايدىغان نەرسىدىن قولۇڭنى تارت؛ ئۈچىنچى، دېمەسلىككە تېگىشلىك سۆزدىن تىلىڭنى يىغ.

ئۇچ نەرسىنى دوست - دۇشمەنگە ئوچۇق تۇت:

بىرى، ئۆيۈڭنىڭ ئىشىكى؛ بىرى، داستىخان؛ يەنە بىرى، ھەمياننىڭ ئاغزى.

ئەمما، ھەرقاچان يالغان ئېيتمىغىن. چۈنكى بارلىق نامەرد-لىكنىڭ ئەسلى، يەنى مەنبەئى يالغان ئېيتماقتۇر. ئەگەر بىرسى سېنىڭ مەرد ۋە سېخىيلىقىڭغا ئىشەنسىلا، مەيلى ئۇ سېنىڭ دوستۇڭ بولسۇن، مەيلى زور دۇشمىنىڭ بولسۇن، ۋاقتى كەل-گەندە ئۆزىنى ساڭا ئاتايدۇ. ھامان ئۆزىنىڭ سەندىن تۆۋەن تۇرد-ىغانلىقىغا قايىل بولىدۇ. ھەقىقەتەن، كىمىكى سېنىڭ مەرد ۋە سېخىي ئىكەنلىكىڭگە چىن دىلىدىن قايىل بولىدىكەن، سەن ھەم ئۇنىڭ ھەرقانداق ئىشى ئۈچۈن بارلىقىڭنى پىدا قىل. پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسەت. يارىدەمدە بول. شۇنداللا مەردلىك، سېخىيلىقىڭنى تولۇقى بىلەن يەتكۈزگەن بولىسەن. ئەمما ئىلگىرىكى يامانلىقلىرىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش كويىدا بولما. خىيانەت قىلىش خىيالىدا ھەم بولما. خىيانەت قىلىش

— مەردلىك، سېخىيلىق جۇملىسىدىن ئەمەستۇر.

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، بۇ توغرىدا سۆز كۆپ ئىدى. ھەر تائىپەنىڭ مەردلىك، سېخىيلىققا دائىر سۆيەتلىرىنى بىر - بىر- لەپ بايان قىلسام گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇڭا سۆزنى قىسقىلا قىلدىم. نېمىدېگەن بولسام، ئۇنى شەرھلەپ چۈشەندۈرۈشكە تە- رىشتىم. مەردلىك، سېخىيلىق جۇملىسىدىن يەنە شۇنى بىلگىن- كى، ھەرقانداق نەرسە بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ئۆزۈڭنىڭكىنى، يەنى ئۆزۈڭگە تەۋە نەرسىلەرنى ئۆزۈمنىڭ دەپ بىل. ئۆزگىدىن، يەنى باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىدىن تەمەيىڭنى ئۈز. كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىگە قارىتا ھەرگىزمۇ تەمە قىلغۇچى بولۇپ قالما. ئەگەر قول ئىلكىڭدە بىرەر نەرسە بولسا، باشقىلارغا ھەم ئۇنىڭ- دىن نېسىۋە بەرگىن. ئەمما خەلقتىن تەمە تۈتما. بېرىش ئىمكا- نىيىتىڭ بولمىسا، مەيلى، لېكىن ئالماقنىڭ، يەنى ئېلىۋېلىش- نىڭ كويىدا يۈرمە. ناۋادا خەلقە ياخشىلىق قىلالمىساڭ ياكى ياخشىلىق قىلىش قولۇڭدىن كەلمىسە، ئامال يوق. لېكىن ھەر- قاچان خەلقە يامانلىق قىلىشتىن يىراق تۇر. مەن ئېيتقاندەك تىرىكچىلىك قىلغان كىشى دەل بۇ ئالەمدە ھەممىدىن ئۇلۇغ ۋە ھەممىدىن مەرد، سېخىي كىشىدۇر. دۇنيا ھەم ئاخىرەت شۇ كىشىگە نېسىپ بولغاي!

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، بۇ كىتابتا نەچچە يەردە قانائەت توغرىسىدا سۆز قىلدىم. يەنە ھەم تەكرار ئېيتاي، ناۋادا تەڭلىككە قالمىساڭلا، قانائەتچان بولغىن. ھەسەت قىلمىغىن. ھەمىشە ئۆزۈڭنى خۇشخۇي تۇتقىن. چۈنكى بارلىق غەم (غەم - قايغۇ) نىڭ ئەسلى مەنبەئى ھەسەتتۇر. بىلگىنكى، پەلەكنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇشى سەۋەبلىك ھەممە ئادەمگە ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ يېتىپ تۇرىدۇ. ئۇستازىم (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) دائىم:

«هەممە ئادەم جاھاندازچىلىق يوللىرىدا پەلەكتىن رەنج يەتسە، سەۋر قىلغاي؛ لوقما، يەنى پايدا - مەنپەئەت يەتسە، قانائەت قىلغاي!» دەيتتى. ھەقتائالامۇ: «ساڭا نېمە يەتكۈزسەم، مەيلى ياخشىلىق بولسۇن، مەيلى يامانلىق بولسۇن، قوبۇل قىلىپ شۈكرى ئېيتقۇچىلاردىن بول» دەپ پەرمان قىلغانىدى.

پەلەكنىڭ تەسىرى بۇ ئىككى ئىشتىن — ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن خالىي ئەمەس. ۋاقتىكى، سەن بۇ تەرىقىدە يول تۈتۈپ قانائەتنى كەسىپ قىلساڭ، سېنىڭ بۇ ئازادە بەدىنىڭ ھېچ كىشىگە بەندە (قۇل) بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلۈڭدە «تەمە» گە يول بەرمىگىن. بېشىڭغا مەيلى ياخشىلىق كەلسۇن، مەيلى يامانلىق كەلسۇن، رازى بول. شۇنى بىلگىنكى، ئادەم ئەۋلادى مەيلى قايسى تائىپەدىن بولسۇن، ھەممىسى پاك ئاللاھتائالانىڭ بەندىسى ئىكەنلىكىگە قايىلدۇر. پەرزەنتى ئادەمنىڭ بىر - بىردىن كەم - ئارتۇق (باي - كەمبەغەل)، كۈچلۈك ۋە ئاجىز بولمىقى — تەمەنىڭ ۋە ھاجەتمەنلىكنىڭ سەۋەبىدىندۇر. قاچانىكى، كىشى «تەمە»نى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىدىكەن، ئىككىلا جاھاندا بىھاجەت بولىدۇ. ھېچكىشىگە ھاجىتى چۈشمەيدىغان ئادەم — ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئەڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشىدۇر. ئەكسىچە تەمەگەر ۋە ھاجەتمەن ئادەم — ئەڭ خار كىشىدۇر.

بىلىشىڭ كېرەككى، بەزى كىشىلەر «تەمە»نىڭ سەۋەبىدىن ئۆزىنى ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىرىگە بەندە (قۇل) قىلىپ قويىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، شەيخ شەبلى (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي!) مەسچىتكە كىرىپ ئىككى رەكەت نامازنى ئوقۇپ بولۇپ، بىرەر سائەت ئارام ئالاي، دەپ ئولتۇردى. ئۇ مەسچىت ھەم مەكتەپخانا ئىدى. ئوششاق بالىلارنىڭ تاماق يەيدىغان ۋاقتى بولۇپ قالغانى-

دى. بالىلار نان يەپ ئولتۇراتتى. ئىككى گۆدەك شەيخ شەبلىگە يېقىنراق جايدا ئولتۇرغان بولۇپ، بىرى دۇنيادار (باي) نىڭ ئوغلى، يەنە بىرى نامرات (كەمبەغەل) نىڭ ئوغلى ئىدى. باينىڭ ئوغلىنىڭ ئالدىدىكى تاۋاق ئىچىدە هالۋا بار ئىدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلىنىڭ ئالدىدا بىر پارچە قۇرۇق نان بار ئىدى. كەمبەغەلنىڭ ئوغلى باينىڭ ئوغلىدىن هالۋا تىلىدى. باينىڭ ئوغلى:

— ئەگەر مەن ساڭا بىر پارچە هالۋا بەرسەم، مېنىڭ ئىتىم بولامسەن؟ — دېدى.

كەمبەغەلنىڭ ئوغلى:

— ئەگەر ماڭا هالۋا بەرسىڭىز، مەن سىزگە ئىت بولاي، — دېدى.

باينىڭ ئوغلى:

— ئەگەر مېنىڭ ئىتىم بولساڭ، ئىتقا ئوخشاش قاۋا، — دېدى.

كەمبەغەلنىڭ ئوغلى شۇ زامان ئىتقا ئوخشاش ئاۋاز چىقىرىپ قاۋىدى. باينىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا بىر پارچە هالۋا بەردى.

شەيخ شەبلى بۇ بالىلارغا قاراپ ئولتۇرغانىدى، بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ يىغلاپ كەتتى. باشقىلار شەيختىن:

— ئەي شەيخ، نېمە بولدى؟ نېمە ئۈچۈن يىغلايسىز؟ — دەپ سورىدى. شەيخ دېدىكى:

— ئاگاه بولۇڭلاركى، بۇ خالايىقنىڭ بېشىغا نېمە ئىشلار يەتمەيدۇ! ؟ ناۋادا شۇ بالا ئالدىدىكى قۇرۇق نانغا قانائەت قىلغان بولسا ئىدى، ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىر بالىغا ئىت بولماسىدى.

بەس، مەيلى زاهىد (شەيخ) بول ياكى پاسىق بول، هەرقاچان قانائەتلىك بولغىن ۋە كىشىلەر ياقتۇرمىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللان. تا هەر ئىككى جاهاندا هەممىدىن ئۇلۇغ ۋە پاك

تەبىئەت ئاتىلىسەن.

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، مەن بۇ كىتابنى قىرىق تۆت باب قىلىپ، ھەر بابتا ئاڭلىغان ۋە بىلگەن ھېكمەت ۋە مەنىلەرنى مىسال قىلىپ، قولۇمدىن كەلگىنىچە ۋە تەبىئىتىم يار بەرگىنىچە ساڭا بايان قىلدىم. ھەر بابتا ساڭا نەسىھەت قىلدىم. بىراق ئەقىل بابىدا ۋە ئىلىم توغرىسىدا ھېچ نەرسە دېيەلمىدىم. ساڭا زور بىلەن، يەنى مەجبۇرىي ھالدا — زۇلۇم ئىچىدە ئاقىل بول دېيەلمەيمەن. چۈنكى دانىشمەنلىكنى، يەنى بىلىمنى زۇلۇم - ستەم بىلەن ئۆگەنگىلى بولمايدۇ. بىلگىنكى، ئەقىل ئىككى قىسىم بولىدۇ:

بىرى، «ئەقلى ئەزىزى» دۇر، يەنى ئادەمدە تەبىئىي بولىدىغان تۇغما ئەقىل. ئۇنى كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىشۇالغىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچىسى، «ئەقلى مەكتەپ» تۇر. ئۇ كەسىپ قىلىپ ئۆگىنىشتىن ھاسىل بولىدۇ. «ئەقلى ئەزىزى» خىرەد، يەنى ئەقىل، زېھىن دەپ ئاتىلىدۇ. «ئەقلى مەكتەپ» دانىش، يەنى بىلىم دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقاچان «ئەقلى مەكتەپ» نى ئۆگەنگىلى بولىدۇ. «ئەقلى ئەزىزى» بولسا، خۇدايىتائالانىڭ ئاتاسى (مەرھىمىتى) دۇر. شۇڭا ئۇنى ئۆگىنىشتىن ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، «ئەقلى ئەزىزى» نى خۇدايىتائالا ساڭا بەرگەنىكەن، «ئەقلى مەكتەپ» نى رىيازەت ۋە مۇشەققەت بىلەن بولسىمۇ ئۆگىنىپ، «ئەقلى ئەزىزى» گە ھەمراھ قىل. تا ئىككى ئەقىل بىلەن كامال تېپىپ جاھانىنىڭ دانالىرىدىن بولغايسەن. ناۋادا سەندە «ئەقلى ئەزىزى» (تۇغما ئەقىل، تۇغما قابىلىيەت) بولمىغان تەقدىردىمۇ، «ئەقلى مەكتەپ» نى ئۆگىنىشتىن باش تارتما. قاد-

چىلىك ئىمكانىيىتىڭ بولسا، شۇنچىلىك ئۆگەن. گەرچە ئەقىل-لىقلەر جۇملىسىدىن بولالمىساڭمۇ، ھېچ بولمىغاندا جاھىل (نادان) لاردىن بولۇپ قالمايسەن. چۈنكى ھېچنېمە بىلمىگەندىن بىرنى بولسىمۇ بىلگەن ياخشىدۇر. «ئاتا بولالمىساڭ، ئانا بول-غىن» دېگەن ماقال بار ئەمەسمۇ!؟ قاچانكى دانا بولماقنى خا-ھىش قىلساڭ، ھېكمەت ئۆگەنگىن. ئەقىلنى ھېكمەت ئارقىلىقمۇ تاپقىلى بولىدۇ. بىرى ئەرىستايىشتىن سورىدى:

— ئەقىلنىڭ قۇۋۋىتى نېمە ئارقىلىق بولىدۇ؟

دېدىكى:

— ئادەمنىڭ قۇۋۋىتى غىزا بىلەن بولىدۇ. ئەقىلنىڭ غىزا-سى (قۇۋۋىتى) ھېكمەتتۇر.

— ئەمدى بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ھەممە نەرسىنى مېنىڭ ئادىتىم، بىلگىنىم ۋە ماقۇل كۆرۈپ خالىغىنىم بويىچە جەمئىي قىلىپ، سەن ئۈچۈن بىر كىتاب قىلدىم. ھەر ئىلىمدىن، ھەر ھۇنەردىن ۋە ھەر كەسىپتىن مىسال كەلتۈردۈم. بۇ كىتابنى يىگىرمە پەسىل، قىرىق تۆت باب بويىچە تامام قىلدىم. تا يىگىت-لىكىمدىن ياشانغانغا قەدەر خاتىرە پۈتۈش ئادىتىم ئىدى. يەتمىش ئۈچ ياشتا ئىدىم. تارىخقا تۆت يۈز ئەللىك بەش ئىدى. بۇ كىتابنى جەمئىي قىلىپ تامامىغا يەتكۈزدۈم. مۇندىن كېيىن ھەم خۇدايىتائالا ئۆمۈر بەرسە، ئۇشبۇ ئادەت بىلەن بولغۇمدۇر. بەس، ھەر نېمىنى ئۆزۈمگە ماقۇل كۆردۈم، ساڭا ھەم شۇنى ماقۇل كۆردۈم. ناۋادا بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق سۆپەتلەر ۋە ئادەتلەرنى بىلسەڭ، شۇنى ماقۇل كۆر. ئەگەر بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراقىنى تاپالمىساڭ، مېنىڭ بۇ پەندۇ نەسىھەتلىرىمنى كۆڭلۈڭنىڭ قۇلا-قى بىلەن ئاڭلاپ، ئەمەلدە كۆرسەتكىن. ئەگەر سەن ئاڭلىمىساڭ ۋە قوبۇل قىلمىساڭ، خۇدايىتائالا سائادەتمەن ۋە بەختلىك ياراتقان

يەنە بىرى ئاڭلايدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ ھەم ئاڭلىغان ۋە قوبۇل قىلغانلىرىنى ئەملەدە كۆرسىتىدۇ. بىراۋنىڭ پەند - نەسىھىتىنى ئاڭلىغان كىشىنى ھەرقاچان سائادەتمەن بىلگىن.

بۇ كىتابتا دېگەنلىرىمنىڭ ھەممىسى ئىككىلا ئالەمدىكى سائادەتمەنلىكنىڭ ئالامىتى ۋە نىشانىسىدۇر.

ھەزرىتى ھەقتائالا ماڭا ۋە ساڭا، تۈركىي قىلغۇچىغا ۋە پۈتكۈچىگە، ئوقۇغۇچىغا ۋە ساھىبى كىتابقا ۋە ئىشتكۈچىلەرگە رەھمەت قىلغاي!

تارىخنىڭ بىر مىلك ئىككى يۈز ئاتمىش توققۇزىنچى يىلى، شەۋۋال ئېيىنىڭ پەيشەنبە كۈنى تامامىغا يەتتى.

روهي ساغلاملىق نەسىھەتنامىسى

سىددىقنامە

ئاپتورى: مۇھەممەت سىددىق رەشىدى
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ
مەسئۇل مۇھەررىرى: پەتتار مەخمۇت تۇرگۇن
مەسئۇل كوررېكتورى: رەيھان نۇر
* * *
نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى
نەشرىيات ئادرېسى: ئۈرۈمچى بۇلاقبېشى كوچىسى 66 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830001 تېلېفون نومۇرى: 2832440 (0991)
باسقۇچى: ئۈرۈمچى جياخۇا باسما چەكلىك شىركىتى
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
نەشرى ۋە بېسىلىشى: 2006 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
ئۆلچىمى: 1168×850 مم، 32 كەسلەم، 10.5 باسما تاۋاق، 183 مىڭ خەت
سانى: 10000
* * *
ISBN 7-5372-4228-3
ئومۇمىي باھاسى (ئىككى كىتاب): 34.00 يۈەن